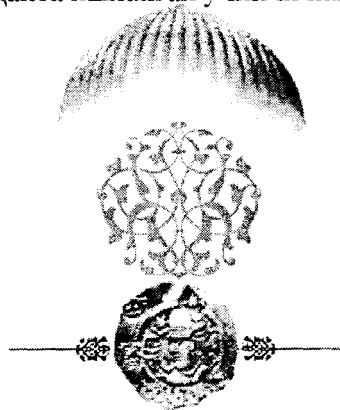

— ❁ Урол Носиров ❁ —

ЎЗБЕКЛАР ШАЖАРАСИ

Этник тарихга холис назар
(Қайта ишланган учинчи нашр)

Китоб Жиззах вилояти Маънавият ва маърифат Кенгашининг 2010 йил 10 ноябрдаги йиғилишида нашрга тавсия қилинган. (Қарор № 7)

Масъул муҳаррир – Марат Зокиров, Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ ўқитувчиси

Китобда ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи ҳақида сўз юритилди. Халқимизнинг азалий аجدодлари искифлар, уларнинг этногеографик манзиллари, одамзод пайдо бўлган ва такомиллашув даврини бошдан кечирган Ватан – ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўтроқ ва ярим ўтроқ яшагани, милодгача VI-V минг йилликларда бу ҳудудлардан Эрон орқали Олд ва Кичик Осиёга бориб маданиятлар яратгани, милоддан олдинги II-I минг йилликларда Искифия давлатини барпо этгани, қадимийликда мисрликлар билан беллаша оладиган аجدодлар тарих тақозоси билан Ўрта Осиё, шунингдек, Олтой, Шимолий Хитой, Евроосиё даштларида тарихлар яратгани, қадимги туркийларнинг ўзбек халқи этник тарихидаги ўрни ҳақида баҳоли қудрат фикр юритилди.

Китоб барча китобхонларга мўлжалланган.

Такризчилар:

**Баҳром
Мамажонов,
Поён
Равшанов,
Бахти
Очилова,**

**Ўзбекистон Республикаси Олий Маж-
лиси Сенат аъзоси, доцент.
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар
мураббийси, профессор.
Фалсафа фанлари доктори, профессор.**

**Фаня
Ахмедшина,
Иноятулло
Сувонкулов,
Зулфия
Пардаева,
Худойберган
Жўраев,**

Тарих фанлари доктори, профессор.

**Филология фанлари доктори, профес-
сор.**

**Филология фанлари доктори, профес-
сор.**

Профессор.

**Ушбу китоб Жиззах вилоят тарихи, маданий
кадриятларини ўрганиш жамоатчилик илмий Марказида
тайёрланди.**

63.5(5Ў)

H80

Носиров, Ўрол.

Ўзбеклар шажараси (Этник тарихга холис назар) / Ў.Носиров; масъул муҳаррир М.Зокиров. – Т.: “EXTREMUM PRESS”, 2012. 448 б.

ББК 63.5(5Ў)

Китобда ўзбек халкининг келиб чиқиш тарихи ўрганилди. Ўзбек халқи аجدодлари скифлар ва туркийлар ибтидоси, одамзод пайдо бўлган ва такомиллашув даврини бошдан кечирган азалий Ватан – ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қадимдан ўтроқ ва ярим ўтроқ яшагани, милодгача VI-V минг йилликларда Олд ва Кичик Осиёда маданиятлар яратгани, милоддан олдинги II минг йилликдан биринчи минг йилликнинг қарийб VII асрига қадар Скифия, кейин Турон, сўнгра Туркистон аталгани, қадим даврлардан нафақат Ўрта Осиё, балки Олтой, Шимолий Хитой, Евроосиё даштларида тарих яратган қадимги туркийлар тарихи, уларнинг ўзбек халқи этник тарихидаги ўрни ҳақида баҳоли қудрат фикр юритилди. Китоб барча китобхонларга мўлжалланган.

№39-4869/2011.

ISBN 978-9943-369-84-9

© Ў. Носиров

© «Extremum Press» нашриёти,
2012 й.

Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур.

Ислом Каримов

СЎЗ БОШИ

Мустақиллик маънавиятни ҳаётимиз мазмунига айлантирди. Йиллар оша маънавиятни—эзгуликни халққа тарқатиш бахтли бир насибага айланди. Истиклолнинг дастлабки кунларидан “Ўзликни англаш” чорлови одамларнинг бир гувраниб олишига туртки берди. Ўз наслини билиш ҳисси барчани қизиқтириб қолди. Етти отани суриштирув кўпайгандан кўпайди. Истибод замонида наинки етти ота, балки ўз ота-онаси билан муносабатда шарқона одоб тамойиллари унутилар даражага келиб қолганига гувоҳ ҳам бўлдик. Боқимандалик, лоқайдлик томир отган халқни Ўзбекистоннинг келажакда буюк давлат бўлишига ишонтириш, унга отлантириш қийиндан қийин эди. Бунинг устига, эски тузумни кўмсаганлар, қайтар дея умид қилганлар ҳам йўқ эмасди. Ана шундай кунларда бутун бир халқни ўзлигини билишга, аждодларининг кимлигини англаб олишга уйғотиш ҳечам осон иш бўлмади. Бу борадаги сабоқларнинг ҳазрат Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Баҳовуддин Нақшбанд, Абдуҳолик Гиждувоний, имом Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Абу Мансур Мотуридий, энг муҳими миллатимиз рамзи Соҳибқирон Амир Темур билан яқиндан танишувга бағишланганида чуқур мазмун бор эди. Бу халқимизнинг ўзи мансуб миллатни, ўз ватани, ўз қадриятларини ва энг муҳими, кечмишини мисоли узоқ тин олиб уйқудан уйғонгандай ички бир интиқиш билан кутиб олгани, ўзлигини англаб олишга интилгани рост. Тарихимизни билиш, қадриятларимизни қадрлашга бўлган ички

майл назаримда бир мунча тез юз берди. Эндигина қаддини тиклаб келаётган жамият ҳаётига турли диний ақидапарастлик ғоялари ҳам сукилиб кира бошлади. Энг муҳими, ўз Йўлбошчисига эргашган халқни йўлдан оздириб бўлмаслиги ҳам маълум эди. Кунлар ислохотлар шабадасидан нафас олар, ислохотлар одамларнинг онгини шитоб билан янгилаб, бойитиб борарди. ✓

Рухий покланиш билан бақамти равишда руҳий янгиланиш ҳаракатга кирди. **Қадриятларни қадрлаш бошдан кечирилаётган кунларнинг қадрига етишга ундади.** Коммафқуранинг ғоявий сиртмоқлари чок-чокидан сўкилиб кета борди: карабсизки, дунёқараш ўзгара бошлади. Ана шундай долғали кунларда Юртбошимиз бошлаб берган **“Элим деб, юртим деб ёниб яшайлик!”** чорлови катта ижтимоий мазмунга эга бўлди! У жамият ижтимоий ҳаётининг умумий руҳига жуда мос бўлиб тушди: одамларда янги ҳаётга ишонч ҳаракатчанликка, ҳар бир қадрият, миллий мероснинг тикланиши миллий руҳга куч бағишлади. Шундай қилиб, бутун юртда - шаҳру қишлоқлар, жамоаю корхоналарда янги ҳаёт биноси қад ростлаб борарди. Айни пайтда тарихий меросимизни тиклашдаги улкан ишлар халқимизнинг аждодлари яшаб ўтган шу она Ватан билан фахрланишида, юз бераётган янгилашниларнинг илдизлари **узоқ-узоқ замонлар билан боғланганини англаб олишида улкан аҳамиятга эга бўлди.** Жамият ҳаётида бугуннинг мазмуни тарихнинг сабоқлари билан уйғунлашиб борар эди.

✓ Одамлар онгини, дунёқарашини янгилаш, ўтаётган қадралабад кунларнинг қадрига етиш учун бўлган ҳаракатнинг энг қизгин палласида – 1998 йилда муҳтарам Президентнинг тарихчи олимлар билан суҳбати бўлиб ўтди. Ушбу суҳбат чоғи Юртбошимиз томонидан айтилган сўзларда ҳаққоний тарихнинг ижтимоий мазмуни, одамларда миллий ғурур ва ифтихорни тарбиялашдаги улкан аҳамияти ўзининг муносиб баҳосини олди. Шу билан бирга, муҳтарам Президентимиз ҳаққоний тарихимизни тиклашдаги энг долзарб муаммоларнинг ечимига доир аниқ ғоявий-назарий йўналишларни белгилаб берди. Хусусан, узоқ тарихдан бошлаб юртимизга бостириб келган истилочиларнинг тазйиқлари, кўрсатган жабр-зулмларига қарамасдан ўзбек халқи ўзлигини сақлаб қолганлигининг туб

моҳиятини лўнда ва содда баён қилдилар. Сиёсий ҳокимиятни кўлга олган истилочилар ўз манфаатлари йўлида халқимизга қанчалик зулм ўтказмасин, ўзбек халқининг маданияти, кадриятлари, маиший турмуш тарзи, тили, тарихий меросини, ўз она Ватанига бўлган меҳр-мухаббатини йўқота олмаганлиги, бу халқ қадим-қадимдан ўтроқ маданиятли халқ бўлгани учун ҳам кўплаб бало-қазолардан омон қолганини тарихий далиллар асосида изоҳлаб бердилар. Пировардида, муаррих олимлар олдига тарихий аҳамиятга эга бўлган муҳим дастурий вазифа қўйилди. Бу вазифа ҳаққоний тарихни тиклаш орқали халқимизни **“тарих билан қуроллантириш”** дан иборат эди.

“Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номини олган ушбу суҳбат мазмуни халқимиз ўртасида кенг тарғиб қилинди. Ҳар биримизнинг тарихимизга бўлган муносабатимизни ўстиришда улкан тарихий вазифани бажарди. Уни теранроқ ва чуқурроқ билишга қизиқиш кучайгандан кучайиб борди.

Дарвоқе, тарих биз мансуб ажодларнинг кечмишлари, қисматлари битилган **“хотира китобидир”**. Истиқлолнинг дастлабки кунларидан руҳимизни поклаб, туйғуларимизнинг жон томирига куч бағишлаган, ғуруримизни уйғотиб юборган ва ҳаётда қандай яшаш керагу қандай яшамасликнинг тартибини жамлаган ҳаёт қомуси ҳам тарих бўлди.

Унинг қатларида халқ манфаати йўлида кўрсатилган буюк жасорату шижоатларнинг, эътиқод ила қад ростлаган диёнатнинг залворли келбати бўйлаб турарди. Унинг қатларида биз ардоқлаган Ватаннинг, миллатнинг олис-олис замонларга уланиб-боғланиб кетган шажараси битилган эди. Бу тарих бизни ҳарчанд баҳсу мунозараларга чорласа-да, аниқ далиллар, тугал исботларни тақозо этар, бегумон сўзлаш ва бегумон ишониш унинг энг тансиқ талаби саналиб келинган.

Тарихимиз замонларни замонларга боғлаб, ҳаётимизнинг бардавомлиги, тинчлиги ва соғломлигига асқотадиган кадриятларни тақдим этиш, ўзлигимизни англаштириш орқали миллий ғуруримизни пойдор қилди. Унинг Ватан ва миллатни қадрлашга, корига ярашга ундаб туришининг ўзи бир улуг хизмат эди.

Биз бугун Мустақиллик замонидамиз. Бинобарин, халқимизнинг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш – маънавий

эҳтиёжимиз. Чунки ҳаққоний тарих Муस्ताқилликнинг манфаат ва мақсадларининг рўёбга чиқиши, мамлакатимиз келажаги яратувчилари бўлган баркамол авлодни вояга етказиш учун ўта долзарб аҳамият касб этади.

Бу борада мухтарам Президент И.Каримов айтганларидек, **“мустақил фикрлайдиган одамларимиз бўлмаса, ўз давлатимиз, халқимиз, миллатимиз тарихини ўзимиз тикламасак, ўзимиз холисона ёзмасак, уни бошқалар бошқача қилиб ёзади. Ёзиш билан чекланса майлику-я, бизни, ўсиб келаётган авлодни, ҳатто олимларимизни ҳам ўз йўриғига солишга ҳаракат қилади”**.¹

Ваҳоланки, ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихига бағишланган китобларда, энг аввало одамларнинг, биринчи навбатда, ёш авлоднинг миллий ғурур-ифтихорига хизмат қилмайдиган, хусусан, миллатимиз ўтмишини бошқа ўзанга буриб юборадиган, **“ўз йўриғига солишга”** йўналтирилган ўта жиддий муаммолар ҳали-ҳануз учраб турибди.

1. Халқимиз тарихига бўлган карашларда **“Милоддан олдинги II ва I минг йилликларда Ўрта Осиёда (шу жумладан, Ўзбекистонда) ҳиндевропа халқларининг аجدодлари бўлган орий халқи яшаган, милодий VI асрга қадар бу ерларда туркий халқнинг (ўзбекларнинг ҳам) изи ҳам бўлмаган”**, – деган караш устувор бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам милоддан олдинги II ва I минг йилликларда Ўрта Осиёда яшаган туркий қавмлар **“Шаркий Эрон тили лаҳжасида”** сўзлашган халқ сифатида таништирилмоқда. Шунга кўра, ҳозирги тарих китобларида ўзбек халқининг келиб чиқишида асосий рол ўйнаган **маҳаллий ўтроқ тубжой аҳоли эронийлар бўлган** деган фикр олдинга сурилмоқда. Бу халқ таркибига мамлакатимиздаги барча шаҳарларда яшаётган аҳоли (умумий аҳолининг қарийб 70 фоизи) киритилган. Тарих бўйича ёзилган барча ўқув қўлланмалари ва этник тарихга онд асарларда **хоразмийлар, сўғдийлар, бақтрияликлар, скиф (сак)лар милоддан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарида–Аҳамонийлар сулоласи замонида “эронийлашган” ва Турк**

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. VII. Т. Ўзбекистон. 1999 й. 152-бет

хоқонлиги даврида (милодий VI-VIII асрларда) “туркийлашган”, деган асоссиз ривоятни айтиш давом этиб келаётир.

2. Барча турдаги тарих китобларида ҳозирги ўзбек, қозоқ, кирғиз, туркман, қорақалпоқ миллатларининг аجدодлари–**туркийлар “кўчманчи”, “келгинди”, “ёввойи”, “сахройи”, “маданиятда қолоқ халқ”** деб тушунтирилмоқда. Бу халқ ҳозирда **“асосан қишлоқларда яшамоқда”,** дея чегаралаб қўйилмоқда.

3. Маълумки, жаҳон илм-фани ибтидоий одам пайдо бўлган ва ривожланиш даврини бошидан кечирган азалий маскан Ўрта Осиё бўлганлигини тан олган. Ўзбекистон эса Ўрта Осиёнинг қок марказида жойлашгани учун ҳам ибтидоий одамнинг пайдо бўлишида азалий Ватан бўлганига ҳеч ким эътироз билдира олмайди. Тарихчи олимлар эса **туркийлар** (бу ўринда ўзбеклар назарда тутилади – Ў.Н.) **нинг азалий ватани дея Дашти Қипчоқ ва Буюк Турк чўли** (ҳозирги Қозоғистон ерлари)ни кўрсатадилар. Бундан кўзда тутилган ғараз ўзбекларнинг аجدодларини Ўзбекистон учун **“келгинди”** деб даъво қилиш, **қадим-қадимдан туркий халқлар яшаган ҳозирги Ўзбекистон худудини эронийларга, уларнинг аجدодлари бўлмиш орийларга азалий Ватан сифатида қолдиришдир.** Ваҳоланки, ибтидоий одам чўлда ёки даштда пайдо бўлмаган! Бинобарин, туркийлар ибтидоий одамзод билан бевосита боғланмайди, уларни тарихи йўқ халқ дейишнинг оддийгина айланма усули бу йўл. Шундай қилиб, мафкуравий ғанимлар **“Тожик замини ҳозирги ўзбекларнинг ҳақиқий бешиги ва ватани бўлди, улар ўнлаб йиллардан буён бу ерда яшаб, тожик халқининг барча бойликлари, маданияти, эришган ютуқларидан фойдаланиб келмоқда”,** ўзбеклар **“туркийлашган тожик”** деган тухматларининг ҳамиртуруши ўз тарихчиларимизга тегишли. (Р.Масов, Тарих кўз ўнгида туғилган. Интернет сайти, 02, 2010.)

Юқоридаги каби энг муҳим муаммоларни тарихга миллий мафкура қондалари асосида янгича ёндашмасдан туриб ижобий ҳал қилиб бўлмайди. Энг муҳими, муҳтарам Президентимиз И.Каримовнинг **“Модомики, ўз тарихини билган, ундан рухий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана**

шу тарих билан куруллантиришимиз зарур. Тарих билан куруллантириш, яна бир бор куруллантириш зарур ва олимларнинг тарих соҳасида олиб бораётган изланишларида ана шу фикр, ана шу мақсад бўлмаса, уларнинг сарик чақалик аҳамияти йўқ” – деган сўзларининг² ижроси таъминланмаётгани ҳам ана шунда.

Мамлакат раҳбарининг тарихчи олимлар олдида турган долзарб вазифаларни аниқ белгилаб берганига ҳам ўн йилдан ортиқ вақт ўтди. Аммо ана шу муаммолар ечимига бағишланган ҳолис тарихий изланишларнинг бирон-бир натижаси юзага келмади. Фақат профессор Ҳ.Бобоев “Ўзбек давлатчилиги тарихи” (Т., 2004.) китобида ушбу тарихни “милоддан олдинги VII асрдаги Турон давлатидан бошланган” деб белгилади. Бизнинг изланишларимиз натижаси ўлароқ ҳозирги **Ўзбекистон** ҳудудида милоддан олдинги II минг йилликнинг иккинчи ярмидан биринчи минг йилликнинг VII асрига қадар қудратли Скифия давлати мавжуд бўлгани аниқланди.

Ўз навбатида ўзбек халқининг, она Ватаннинг ҳаққоний тарихини тиклаш йўлидаги Юртбошимиз айтган қимматли фикрларни, белгиланган вазифаларни бажариш борасида бир неча йил муттасил изланиш олиб боришга тўғри келди. Натижада, тарихий манбалардан ўзбек халқининг тарихи жуда узоқ замонлардан бошлангани, бу халқ азалдан ўтрок яшаб, дехқончилик хўжалик усулига эга бўлгани, муҳими, қадим-қадимдан туркий тилли халқ бўлгани, узоқ ўтмишдан Дашти Қипчоқда, Буюк турк чўлида эмас, балки Амударё ва Сирдарё оралиғида – ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаб келгани, қадимий давлатчилик анъаналарига эга бўлгани маълум бўлди. Бунга қарангки, милоддан олдинги VI-V минг йилликларда шимоли-шарқдан, яъни Амударё ва Сирдарё оралиғидан Эрон орқали Месопотамияга бориб ботқоқларни қуритиб, экинзорларга айлантирган субарларнинг (суворларнинг) кекса авлоди “92 бовли” ўзбек уруғлари каторида қанғли, “суврон”, “қанғар” этнонимлари билан сакланиб келмоқда

² Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. VII. Т., Ўзбекистон, 1999 й. 149-бет

Хуллас, ўзбек халқи тарихи, унинг келиб чиқиши борасидаги ана шундай қарашлар, ўз навбатида, ушбу тадқиқотнинг мавзу ва мақсадини белгилаб берди. Ушбу масалаларни ўрганишда мухтарам Президентимиз И.А.Каримовнинг халқимиз тарихи, маданияти, маънавияти, қадриятлари ва миллий истиқлол ғояси ҳақидаги асарлари методологик асос бўлди. Тадқиқотда қадимги аجدодларимиз бўлгани скифлар, қадимий турклар ҳақидаги антик замон тарихчи ва ёзувчиларига тегишли манбалар, шунингдек, кўп уруғли ўзбек халқининг тарихан шаклланиш жараёнига алоқадор адабиётларга таянилди. Бирмунча узоқ давом этган изланишлар туфайли туркий халқининг, шу жумладан, ўзбек халқининг аجدодлари бўлган субарлар (шумерлар-қанғарлар-аравали одамлар), скифлар (киммерийлар-шумерлар-қанғарлар), туруклар, турсаклар, этрускилар, плеаскларнинг милоддан олдинги VI-IV минг йилликдан бошлаб III ва II минг йилликларда Олд ва Кичик Осиёда, Болқон ва Аппенин ярим оролларида, Месопотамияда суғорма деҳқончилик хўжалиқни ривожлантиргани, инсониятнинг дастлабки “Убайд” ва “Урук” маданиятларини яратгани, Амударё ва Сирдарё оралиғида ўтроқ яшагани, жаҳон халқлари тарихида энг қадимий халқлардан бири эканлиги, табиатан бағри кенглиги, ростгўй, бошқаларга қайишувчан, садоқатга содиқ, лафзи ҳалол ва адолатсевар бўлгани учун кўплаб қабилалар унинг таркибига ўтганига доир қатор тарихий далиллар топилди.

Дарҳақиқат, ўзбекларга хос бағрикенглик, садоқатга содиқлик, ростгўйлик ва ҳалоллик, ўзгаларга қайишмоқ, ориятига гард кўндирмаслик каби фазилатлар аجدодларимиз саналмиш қадимий туркийлар табиатида бор эди. Шу сабабли уларнинг таркибига кўплаб қабилалар бирлашган. Бу қабилалар ўз навбатида, нафақат ўзбек халқининг, балки қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ халқларининг ҳам кўп уруғли халқлар бўлиб шаклланишида катта рол ўйнаган. Бугунги 92 бовли ўзбек уруғлари қаторидаги қанғар, қанғли, қипчоқ, ўғуз, суврон, арғун, басмил, тухси, абдал, керайит, тунгут, унгут, кенагас, телеут, бажанак, имак, турк, барлос, уз, калтатой, найман, қалмоқ, уйшун, можор, қарлук, чигил каби уруғлар бир неча

минг йиллар оша ана шу номдаги қабилалар билан этник боғланган.

Мавзу расмий тарих фанида узок йиллар давомида чигаллаштириб юборилгани важдан ишда етарлича далилланмаган ўринлар, камчиликлар бўлиши табий. Ушбу мавзу янгича қарашдаги кўпгина тадқиқотчилар эътиборини жалб этишига умид боғлаб, йўл қўйилган камчиликларнинг келгусида бартараф этилишига ишониб қоламиз.

Тарих – миллат ва Ватан кечмишининг залворли солномаси. У ҳаётда қандай яшаш кераг-у, қандай яшамаслик кераклигига ибратли сабоқлар тортиқ қилади.

ҚАДИМИЙ ДУНЁДАГИ ҚАДИМИЙ АЖДОДЛАР

Узоқ ўтмиш ҳақидаги манбалардан ибтидоий одам пайдо бўлган ва тадрижий такомиллашув даврини бошдан кечирган палеолит даврига оид материалларни атрофлича жиддий ўрганиш, эришилган натижаларни илм-фан қўлга киритган назарий хулосалар билан боғлаб, муомалага киритиш улкан аҳамиятга эга. Айтайлик, 1904 йилда қадимшунос Р.Пумпелли Ашхобод яқинидаги Анов манзилгоҳида олиб борган археологик қазувларда энг қадимий маданий қатламларга дуч келиб, бу манзилда бундан 8-10 минг йиллар муқаддам одамлар яшаганлиги ҳақидаги хулосага келган эди. Кимлардир Р.Пумпеллига кўшилди. Кимлардир шубҳа билдирди. Тарихда муайян масалага бундай турли ёндошув одатий ҳолдир. Аммо Р.Пумпеллининг Анов маконида узоқ замонларда одамлар яшагани ҳақидаги хулосаси ибтидоий одамзоднинг азалий ватани ҳақидаги баҳсларни амалий изланишларга буриб юборишда ўзига хос туртки бўлгани рост.

XX аср бошларидан Ўрта Осиё жаҳондаги нафақат қадимшунослик, балки бир қатор бошқа фанлар бўйича энг етуқ мутахассислар жалб этилган йирик илмий экспедицияларнинг объектига айланди. Шундай қилиб, ибтидоий одамзодга азалий ватан, унинг такомиллашув даври кечган маконлар ҳақидаги қарашларда **“Марказий Осиё энг қулай “марказ” бўлиши мумкин”**лиги ҳақидаги фаразни тарихий ҳақиқатга айлантириш ҳаракати бошлаб юборилди. XX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё аталмиш катта ҳудудда, аниқроғи, Мўғулистон шаркидаги Гоби чўлларида тортиб Туркманистон Копеттоғининг ғарбий ҳудудларигача бўлган улкан кенгликда нафақат қадимшунос ва антропологлар, балки геолог ва геофизиклар, географ ва зоологлар, ботаник ва гидрогеологлар қатнашган бир неча нуфузли илмий экспедициялар қидирув ишларини амалга

оширдилар. Экспедициялар Ўрта Осиё худудида ибтидоий одам яшаган палеолит даврига оид материалларни топиш билан бирга, худуднинг рельефи, ландшафти, мўътадил иқлими, тоғлар тизмалари ва ёнбағрлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий шароити, сув манбалари, тупроқ таркиби каби қатор соҳаларда бир неча йиллар давомида изланишлар олиб боришди. Қўлга киритилган илмий натижаларда Марказий Осиё экспедицияси раҳбари, америкалик йирик олим Г.Ф.Осборннинг **биологик тадрижий ривожланиш қонунияти назарияси** ҳаракатлантирувчи куч ролини ўтади. У ибтидоий одам яшаган худуд ҳақидаги қарашларни ривожлантириб, **“Марказий Осиёда ибтидоий одам яшаган қандайдир “марказ” мавжуд”** деган хулосага етиб келди. (“Ўзбекистон тарихи”, 2003, 2, 6). Бу, шубҳасиз, Марказий Осиё ибтидоий одам пайдо бўлган азалий ватан деган тахминни илмий ҳақиқатга айлантиришдаги дастлабки қадам бўлди. Биологик тадрижий ривожланиш назарияси инсоният тарихида жуда улкан кашфиёт аталишига минг бора арзийдиган илмий-назарий воқелик эди. Айни вақтда яна бир америкалик олим В.Д.Мэтью Марказий Осиё минтақаси ҳайвонот дунёси учун ҳам тадрижий ривожланиш маркази бўлгани тўғрисидаги концепциясини ишлаб чиқди. Шундай қилиб, Г.Ф.Осборн ва В.Д.Мэтьюлар биринчилардан бўлиб Марказий Осиё одамзоднинг пайдо бўлиши ва унинг тадрижий ривожланиши учун энг қулай макон бўлган деган хулосага келишди. Жаҳон илм-фанида одамзод илк бор пайдо бўлган маконлар ҳақида тахминлар кўп эди. Хусусан, Германиянинг Неандертал водийси, Миср, Баҳрайн, Малайзия, Жанубий Африка ва ҳоказо. Аммо бу худудлардаги палеолит даврига, ибтидоий одамга алоқадор материаллар, муҳими, табиий шарт-шароит билан боғлиқ омиллар тахминларни асослашга етарли бўлмади. Марказий Осиёнинг мўътадил иқлими, табиий рельефи, ландшафти, мавжуд табиий омиллар нафақат ибтидоий одамнинг пайдо бўлиши ва яшаб кетиши учун қулай бўлгани, балки дунё ҳайвонот оламининг ибтидоси ҳам худди шу худуд билан боғлиқлиги ҳақидаги назарияларга бой материал берди.

Г.Ф.Осборн ва В.Д.Мэтьюлар хулосаси ўз навбатида Хитой миллий геология хизмати ва Марказий Осиё экспедициялари таркибидаги етук мутахассисларнинг илмий изланишларига

кучли таъсир этди. Марказий Осиё ва Шарқий Осиё худудларидан топилган ибтидоий одамзодга тегишли суяк қолдиқларини минтақанинг табиий шарт-шароити билан муқояса асосида ўрганган олим Р.Ч.Эндрюс **Марказий Осиё ибтидоий одамнинг пайдо бўлиши ва тадрижий ривожланиши учун энг қулай макон бўлгани** ҳақидаги хулосаларини эълон қилди. У “Мўғулистон геологияси” китобида бошқа минтақаларга қараганда Марказий Осиё бир мунча аввал одам пайдо бўлган ва яшаган марказ бўлганини илмий далиллар билан асослаб берди. Шу даврда бошқа бир йирик олим Н.К.Никельсон палеолит даврига тегишли тош қуролларни жамлаб, уларни қиёсан ўрганади ва Марказий Осиё аслида биологик тадрижий ривожланишнинг энг қадимий марказидир, деган тўхтама келади. Канадалик антрополог Д.Блек эса “Осиё ва қадимий мавжудот дисперцияси” асарида ибтидоий мавжудотларнинг ер юзида тарқалиш (ёйилиш) қонуниятини яратди. Бу асарда ҳам Марказий Осиёнинг “марказ” бўлгани асослаб берилди.

Нихоят XX асрда амалга оширилган йирик ва сертармоқли илмий экспедициялар томонидан тўпланган бой материалларни ўрганиш орқали жаҳон илм-фанида етук олимлар **“Марказий Осиёнинг тоғлари, тоғолди зоналари, тоғлар ёнбағирларидаги йирик водийлар ибтидоий одам пайдо бўлган ва яшаган макон”**, - деган тугал хулосага келишди. (Средняя Азия в древности и средневековье, 1977, 11).

Одамзоднинг узоқ ўтмиши ва унинг дастлабки ватани ҳақидаги илмий тафаккур айна пайтда одамзод ибтидоси ҳақидаги диний тасаввурлар ва азалий ривоятлар билан боғланди. Шу асно **“Илм-фан дин ва қадимий ривоятлар билан батамом ҳамфикр бўлгани боис Ўрта Осиё инсониятнинг азалий ватани, энг қадимий аجدодларимиз келиб чиққан, шу маконда болалик куч-қувватига тўйиниб, сўнгра Европада ватан қурган, айна пайтда ирқимизга мансуб бошқа бирлари ғаройиботлар мамлакати – Ҳиндистонга йўл олганлар учун бешик бўлганини рад этиб бўлмас далиллар билан исботлашни уддалади”**. (Г.Шурц, 2004, 3).

Марказий Осиёнинг ибтидоий одам пайдо бўлган ва тадрижий ривожланиши ҳамда жаҳон бўйлаб тарқалишида дастлабки ватан бўлишида мавжуд табиий географик муҳит,

мўътадил иқлим, худудни ўраб турган тоғлар, тоғ ёнбағирларидаги табиий рельеф, мусаффо ҳаво қатлами, одамзоднинг яшаб кетишига мос ҳайвонот ва наботат дунёси, музликлар ва булоқлардан оқиб турган зилол сувлар, серунум тупроқ, куёшли кунларнинг меъёрий миқдори каби омиллар муҳим бўлди. Бу омиллар Марказий Осиёнинг айна марказида жойлашган Ўзбекистон замини учун жуда хосдир.

Дарҳақиқат, Ватанимиз худудида олиб борилган археологик қазув-кидирув ишлари кўлами тобора кенгайиб, энг қадимги тош – палеолит даврига тегишли бой материаллар ва ўнлаб маконлар ўрганилмоқда. Фарғонадаги Селенғур, Сурхондарёдаги Тешиктош, Самарқанддаги Омонқўтон, Тошкент вилоятидаги Обираҳмат ғорлари каби маконлардан топилган бой материаллар **Ватанимиз заминидан бундан 1,5 миллион йиллар илгари одамлар яшаганлигини асослади.** Дарвоқе, қадимшунос олим А.Муҳаммаджонов томонидан очилган 20 метрли маданий қатлам ва ниҳоятда бой топилмалар Оҳангарон шаҳри яқинидаги Қўлбулоқ маконини жаҳон археологияси фанида ягона обидага айлантирди. Зеро, мазкур тарихий қатлам тош даври инсонларининг юз минг йилликлар битилган буюк ҳаётномасидир. Мазкур обида Ўзбекистон қадимшунослигида улкан кашфиётдир. Обираҳмат ёдгорлиги ва унинг 9,5 метрли маданий қатламидан топилган хилма-хил тош қуроллар, ёввойи ҳайвонлар суяклари ҳамда боланинг бош чаноғи бўлаклари ва тишлари археология фанида иккинчи беназир кашфиёт бўлди. Топилмалар таҳлилидан аён бўлишича, Обираҳмат макони одам қиёфасининг шаклланиши, онгли одамга айланиш жараёнини кузатиш имконини берди. Фандаги бу умумбашарий янгиликнинг даврини археологлар 300-400 минг йиллар билан белгилашади. Геологларнинг “Бундан 500-700 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган”, деган сўзлари мантиғидан ҳам Ўзбекистон ибтидоий одам яшаган ва такомиллашув даврини бошдан кечирган қутлуғ макон эканлигини фаҳмлаш қийин эмас. (А.Муҳаммаджонов, 2009, 10-12).

Шу боис баъзи манбаларда Ўзбекистон худудида **“милоддан 500-400 минг йиллар илгари, ҳатто ундан ҳам илгарироқ”** одамзод яшаганлиги қайд этилди. (А.Сағдуллаев, 1996, 9).

Эндиликда тарих китобларида ҳам **Ўзбекистон – “инсоният тарихининг қадимги ўчоқларидан бири”** деб атала бошланди.

Ўзбекистон заминининг тарихий-табiiй шарт-шароити, рельефи, мўътадил иқлими, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, абадий музликлар қопланган тоғлар билан ўраб олингани, суви, серунум тупроғи, ландшафти, қуёшли кунларнинг меъерий микдори палеолит давридан буён кескин ўзгаришларга учрамади, десак бўлади. Бинобарин, **Ватанимиз ибтидоий одам пайдо бўлган азалий Ватан ва одамзоднинг тадрижий такомиллашуви кечган, унинг жаҳон бўйлаб тарқалишида бешик ролини ўтаган қутлуғ масканлардан бўлганида ҳам катта ҳикмат бор** (Ў.Носиров, 2010, 68.).

Шу сабабли ҳам муҳтарам Юртбошимиз Имом ал-Бухорий мажмуасининг очилиш маросимида (1998 йил 23 октябр) сўзлаган нутқида ҳақли равишда: **“Биз чексиз шукроналик билан айтамызки, она Ватанимиз Оллоҳнинг назари тушган муқаддас диёрдир”**, деган эдилар.³

Ўзбекистон замини ибтидоий одам пайдо бўлган ва тадрижий такомилли учун етарли табiiй шарт-шароитга эга илк ватан бўлгани тарихимизнинг жуда қадимийлигига муҳим далилдир.

Дарвоқе, ибтидоий одам пайдо бўлган ва такомиллашувида азалий ватаннинг биринчи соҳиблари бўлиш хаваси кимларнинг уйқусини қочирмайди. Шунинг учун, европалик шарқшунослар ҳиндевропаликларнинг аждоди бўлмиш орийларни Ўрта Осиёнинг деярли барча ҳудудларида қадим-қадимдан тубжой аҳолиси, бунинг устига, аслзода дея эътироф этишлари, ҳатто шу мавзуда Халқаро симпозиумларни ташкил қилишларини тушунса бўлади. Чунки искифлар дунё халқлари орасида энг қадимий халқлардан ҳисобланади. Уларнинг азалий турмуш тарзи, хўжалик усуллари, урф-одатларида ибтидоий замонларга ҳос белгилар сақланиб қолган. Қадимги дунё тарихи ҳам, қадимги Шарқ тарихи ҳам искифларнинг милоддан олдинги VI-V, IV-III мингйилликларга оид тарихи, кураши, маданияти ҳақида қизиқарли ва эътиборли материалларга жуда бой. Қадимийликда мисрликлар билан тенгдош бўлган искифларга қарата **“бутун**

³ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамыз. VII. Т., Ўзбекистон, 1999 й, 184-бет

дунё европаликларники”, “энг қадимий халқ ҳиндевропа халқларидан бўлган” деган “андозалар” улар тарихида бир қатор чигалликларни туғдирди. Ҳаттоки тарихчи, ёзувчи В. Янович скиф атамасини славянча “скит” шаклига ўтказишга интилиб, бу ном асли “скиталец”дан (савдогар) келиб чиққан, бинобарин, **скитлар руслардир, скит ва рус синонимик номлардир** дейишгача бориб етди (В.Янович, 2010, 53).

Қадимшуносликнинг етук билимдонларидан В.В.Григорьевнинг **“Скифлар славянлардан бўлиши мумкин, аммо уларнинг орийлардан бўлиши муҳим”** деган сўзлари ҳам шунчаки айтилган сўз эмасди. Балки ибтидоий одамнинг азалий ватани соҳиблари ҳиндевропаликларнинг аждоди бўлиши ҳақидаги ғоянинг ўзига хос ифодаси эди.

Акс ҳолда, В.В.Бартольд “Туркистондаги ўтроқ ва кўчманчи халқ дунё тарихида биринчи монархиянинг асосчилари эроний қабилалардан бўлган”, – дея тарихий асоси нотайин фикрни билдирмаган бўлармиди (В.В.Бартольд, II (I), 1963, 109.)

Ва ёки XXI асрда– қадимий скифларнинг туркийлар аждоди бўлгани ҳақида етарлича исботлар мавжуд бўлган бир пайтда ўрта осиелик кўчманчилар– туркийларни қадим-қадимдан маданияти паст, талончи, шафқатсиз қилиб кўрсатишга учун бутун Европага етадиган қора бўёқлар билан чаплаб ташлашга не ҳожат бор эди. Тўғри, тарихда биринчи одамзот пайдо бўлган манзил ҳақида баҳслар бўлган. Курран заминни сув босиб, кейин сув ортга чекинганда биринчи одамзод Мисрда пайдо бўлди дея ривоят қилганлар бўлди, биринчи одам Баҳрайн ерларида ҳаётга қадам қўйди деганлар ҳам бор эди. Бироқ дунёни сув босса-ю, кейин сув чекинса дастлаб баланд жойлар қуруқликка айланиши, бу жойларда одамзоднинг яшаб қолиши учун табиий шарт-шароит, турли ҳайвонлар, ўсимликлар дунёси, бошпанага муносиб манзиллар (ўнгирлар, тош ўчоқлар, ғорлар) бўлишлигини назарда тутиб, қатор тизма тоғларига эга Ўрта Осиё, унинг марказидаги Скифия ерлари (Амударё ва Сирдарёлар оралиғи) одамзоднинг пайдо бўлиши ва яшаб кетишига айни мос эди, дея ҳисоблайдиганлар даврлар оша ортиб борди.

Айтгандай, Рим тарихчиси Помпей Трог бундан икки минг йил олдин, яъни милоддан аввалги I аср ва милодий I асрларда ҳам **“Скифлар ҳамиша энг қадимий халқ ҳисобланган,**

қадимийликда улар мисрликлар билан беллаша оладилар” – деб ёзган эди (Қадимги тарихчилар..., 2008, 60).

“Қадимийликда мисрликлар билан беллаша оладиган” скифлар тарихи ҳозирча кўплаб тарихий китобларда милoddан олдинги III-II мингйилликлар билан чегараланиб турибди. Ваҳоланки Мисрда X-IX мингйилликларда дехқончилик ва чорвачилик пайдо бўлган эди. IV мингйилликда мисрликлар ўз ёзувига эга бўлган. IV мингйилликда шумерлар ҳам мих ёзувига эга бўлган. Озарбайжон олими Фаридун Оғасоўгли бундан беш минг йил муқаддам туркий халқ аждодлари ўз ёзувига эга бўлганига кўплаб далилларни эълон қилди (Фаридун Оғасоўгли, 2000). Дарҳақиқат, скифлар (искитлар) энг қадимий халқлардан бўлгани тарих илмида, хусусан, туркологияда тобора ўз исботини топиб бормоқда.

Антик ёзувчи Юстин “Помпей Трогнинг “Филипп тарихи” асарига эпитома”да скиф халқи ҳақида шундай ёзади: **Скифлар ўз болалари ва хотинини усти чарм билан қопланган араваларда олиб юради. Ана шу аравалар уларнинг яшаш жойи ҳисобланади**⁴. Адолат уларнинг қонида бор. Уларнинг тушунчасида ўғрилиқ жиноятдан ёмон. Олтин ва кумушга улар фирибгарлик ўлимига жирканиб қарагандай қарайди. Улар сут ва асал билан овқатланади. Ҳайвонлар терисидан кийим кийишади. Соддадиллик уларнинг соф ахлоқи билан боғлиқ... Уларнинг урушга нисбатан муносабатига амал қилинса, балким дунёда бир неча асрлар давомида урушлар бўлмасди. Табиий ўлимдан кўра, қурол ва қилич билан ўлдирилганлар кўп бўлади. Скифларга табиат ато қилган фазилатларга греклар узок йиллар донишманд ва файласуфлардан олган таълим билан ҳам етиша олмади. Бесавод ва ёввойи халқнинг одоби юксак ривожланган халқлар одобидан ҳам баланд бўлган экан. Дейишадики, скифлар Осие устидан уч марта хукмронлик қилган экан. Ўзлари эса ҳеч кимнинг таъсирига тушмабди, мағлубиятга учрамабди. Улар кучи билан Кирнинг бутун қўшини қириб

⁴ Белорусия университети доценти. Р.Р.Байтасов. “Генетика, лингвистика ва палеоантропология маълумотларига кўра туркларнинг келиб чиқиши” мақоласида (интернет сайти. 2011) аравани ҳиндевропаликлар кашф қилган деб “Янги голя”ни илғари суради.

ташланди. Александр Македонский ҳам не-не кўргуликлар билан ортга қайтди. Скифлар Бактрия ва Парфия давлатларига асос солди. Улар меҳнатда ва жангда шиддаткор, танаси жуда кучли, улар ҳеч нарсани излашмайди. Урушларда ғалаба қозониш гаштидан бошқасини ўйлашмайди... Рост сўзлаш скифларнинг қонида бўлган... Скифлар бостириб келаётган қўшинни кутиб ўтирмас, балки хужумга хужум билан жавоб берар экан... Скифлар Осиёни босиб олиш учун 1500 йил курашди. 1500 йил мобайнида Осиё скифларга хирож тўлади.

Умуман скифлар жангда кўтаринки руҳ ва тобланган танани ҳар нарсадан устун қўйишган. Улар бойликдан ҳазар қилишган (Юстин, 1954, 211-213). Ктесий қолдирган маълумотларга кўра скифлар “ажойиб жангчи, отда камон отиш санъати билан шуҳрат топган”. Грек тарихчиси Эфорнинг (милоддан аввалги 405-330 йиллар) “Умумий тарих”ида айтилади: “Скифлар бойлик кетидан қувмайдилар, бир-бирларига ҳалол муносабатдалар, мол-мулк, аёллар, болалар, бутун оила уларда умумийдир... Араваларда кўчиб юрадилар ва сут билан озиқланадилар. Шахсий мулк орттиришга йўл қўймайдилар, мол-мулк ва бошқа нарсаларга умумий эгалик қиладилар. Улардан баъзилари Осиёга кўчиб жойлашган, у ерда уларни саклар деб аташади” (Қадимги тарихчилар..., 2008, 58.).

Антик манбаларда скифлар билан боғлиқ маълумотлар анчагина. Бу борада Геродот алоҳида ўрин тутди. Унинг ёзишича, “Скифлар яшаган... мамлакатлар теп-текис, ери маҳсулдор, бора-бора ер тошли ва нотекис бўлиб боради. Бу нотекис ерли мамлакатдан анча юрсанг, баланд қояли тоғлар бағрида одамлар яшайди... Фақат ғалла экадилар, нон ёпиб ейдилар... Ализондан шимолроқда деҳқончилик билан шуғулланувчи скифлар яшайдилар...

Скиф халқи хужум қилганда ҳар қандай душман уларнинг чопағонлигидан қочиб қутулиб кета олмайди, улар ўзлари хоҳламаса ушлай олмайди. Шаҳри, ҳимоя кўрғони бўлмаган, уй рўзгорини ўзи билан араваларда олиб юрадиган, ҳаётини чорва билан ўтказадиган, ҳар бири отлиқ камончи

бўлган бундай халқнинг енгилмас ва эгилмас бўлмаслиги мумкин эмас.

Скифларнинг бу фазилатига ер ҳам, дарё ҳам кўмак беради. Уларнинг ерлари текис, қалин ўтлар билан қопланган ва яхши суғорилган. У ерларда Миср каналларидан қолишмайдиган дарёлар оқади (ВДИ, 1947, 2, 263-266).

Ўша олис замонларда скифлар эмин-эркин яшаш ниятида ҳарбий салоҳиятга зўр берганлигини, ўз навбатида, ўз хавфсизлиги, тинчлигини кўз қорачиғидай асрашга бўлган қатъияти билан боғлиқ дейиш мумкин. Тарихларда “ажойиб жангчи” аталганининг ўзиёқ скифларнинг эркин яшаш, ўз ери, мулки, оиласи ҳимояси йўлида жонини тиккан халқ бўлганидан дарак беради.

Қадимги Шарқ тарихи ҳақидаги қўлланмаларда милоддан олдинги VI минг йилликда Месопотамиядаги Тигр ва Евфрат дарёлари оралиғи ва қуйи ҳавзаларига келиб жойлашган биринчи хорижийларни – шимолий-шарқдан Марказий Эрон орқали келган халқни субарлар (су-арлар – сув одамлари) деб аташган. Вавилонлар эса уларни шумерлар (шумер-шумар-субар-су-ар – сув одамлари) атади. Ана шу субарлар дастлаб жойлашган ҳудудлар асосан балчиқлардан иборат эди. Улар балчиқларни бартараф этиб, экинзорларга айлантиришади. Энг муҳими, субарлар инсоният тарихида энг қадимий “Убайд археологик маданияти”ни яратган халқ сифатида қолди. Милоддан олдинги IV минг йилликда қуйи Месопотамияда, яъни Тигр ва Евфрат дарёлари ҳавзаларида субарлар авлоди бўлган шумерлар яшайганлар. Ана шу шумерлар Месопотамия тарихида, қолаверса, Қадимги Шарқ тарихида биринчи ёзма обида– “Урук маданияти”ни яратдилар. Яна бир жиҳати милодгача III минг йилликда Месопотамия ҳудудидаги давлатларнинг барча подшоҳлари шумерлар наслидан бўлган (Н.В.Александров..., 2008, 181-183, 188).

Инсоният қўлга киритган илк ёзма обидалар жамланган “Урук маданияти” биринчи пиктографик ёзувга ўтилган ҳақиқий тарихнинг бошланиши эди. Қадимшунос Э.Церен ҳам Урук шаҳрининг қадимий маданиятдаги ўрнига тўхталиб шундай

ёзади: “Урук инсоният маданияти тарихининг энг қимматли воқеалари бўлиб ўтган шаҳар. Урук замини одамзод коронгиликдан тарихгача бўлган даврга қадам қўйган остона эди. Шарқда биринчи пиктографик ёзув пайдо бўлиши билан юз берган воқеаларнинг ҳужжатларда акс этиш даври бошланди. Бу энди маданийлашган дунёнинг биринчи тарихий даври бўлди. Шу вақтга қадар бўлиб ўтган барча воқеалар ёзувда акс этмаган эди, бу хали тарих эмасди, балки тарих олди номи номаълум ва саводсиз тарихгача бўлган давр эди. Шунинг учун ўз моҳиятига кўра тарих Урук қазувларининг тўртинчи қатламида жойлашган эди. Худди шу жойда ҳозиргача Осиёдан топилган энг қадимий ҳужжатлар ётган эди” (Э.Церен, 1966, 155).

Урукнинг тўртинчи маданий қатламидан топилган лойдан ясалган қадимий ёзувли тахтачаларнинг ёши милоддан олдинги IV минг йиллик билан белгиланди. Шундай қилиб, шумерлар (субарлар) – ер куррасининг энг қадимий халқи, дастлабки миҳ ёзувининг асосчилари саналишга ҳақли эди. Узок замонларда Тигр ва Евфрат дарёлари оралиғида Шумер, Вавилон, Аш-шура (Ассурия) цивилизацияларида ҳам шумерларнинг (субарларнинг) ҳиссаси катта бўлади. Улар пиктографик, сўнгра миҳ ёзувларини ихтиро қилишади. Бу ёзувлар энг аввало Олд Осиёда кенг тарқалди. III минг йиллик охирига келиб эса Месопотамия ва Эронда субар халқининг мавқеи ортиб кетади. (Н.В.Александров..., 2008, 212). Милоддан олдинги XIX аср охирида Юқори Месопотамияда подшоҳи Шамсиозод бўлган Субарту давлатига Вавилония, Катна, жанубий Сурия тобе бўлди (Н.В.Александров..., 2008, 219-220). Ниҳоят, эрамиздан аввалги XI асрда жанубий Сибирдан Тигр ва Евфрат дарёлари бўйларига Шарқдан (Ўрта Осиёдан, хусусан, Сирдарё ортидан – Ў.Н.) арамей халқи кўчиб боради ва Сурияда Арамей давлатини барпо қилади (Н.В.Александров..., 2008, 275). Шу ўринда қайд этиш лозимки, қадимги грек тарихчиси Плиний ҳам Сирдарё ортида яшаган скифларнинг қадимий авлодларини арамейлар деб аталганидан хабар беради. (О.Н.Трубачев, 1975, 42). Бинобарин, Месопотамияга, Тигр ва Евфрат дарёлари бўйларига кўчиб борган қадимий скифлар арамейлар эди. Тарихнинг энг қадим сарҳадларида Евросиёнинг улкан кенгликларида скифлар

яшаган. Шу боис уларни жанубий Сибирдан келган деб ҳисоблаш сўнги давр тарихчи олимларнинг этногеографик тушунчаларидан келиб чиққан бўлса бордир.

Тадқиқотчи А.Долгопольский Олд Осиёдаги элам ва шумер тилларидаги кўк-осмон, Тангри-Худо сўзлари туркий тилларга хослигини шарҳлаб, турклар Ўрта Осиёдаги энг қадимий халқ бўлганини, Туркменистон жанубидаги қабрлардан олинган бош суяклари V-III мингйилликларда Олд Осиёда яшаган шумерларникига ўхшаб кетишини эътироф этади (Долгопольский А., Луговский И. 2006, 41-48).

Субар қабиласи милоддан аввалги VI мингйилликда Месопотамиянинг жанубида яшаган. Улар шу ҳудуддаги ботқоқлик ўрнида Месопотамия аҳоли манзиллини яратганлар. Улар асли шимоли-шарқдан келган бўлиб, убайдлар деб ҳам аталганлар. Улар милоддан аввалги IV мингйиллик бошларида мисни эритиб, уни қайта ишлаш малакасини эгаллашган. Мис билан боғлиқ атамаларни ҳам шумерлар қабул қилганлар. Шумерлар Марказий Загросдан юқори Месопотамия орқали Сурияга, ундан то Ўрта ер денгизигача, Шимоли-шарқий Арабистон ерларидан Бахрайнгача бўлган улкан минтақага тарқаб, истиқомат қилганлар. Субар-убайдларни қадимшунослар шумерлар дейишган. Шумерлар тилидаги бошама, Алалу, Кубаба, Забаба каби сўзлар, шунингдек, касб-хунарга оид атамалар қандайдир қадимий тилдан қабул қилингани аниқ.

“Банан” типли исмлар Субарлар мамлакатада кенг тарқалган экан. Шумерларнинг ўзлари келиб чиқиш тарихларини “Эреду” ва “Субар” жамоаларига боғлашган. Шумерлар тили ҳозирги замон тилларидан қайси бирига яқинлиги аниқланган эмас. Гарчи турли-турли ғоялар, фаразлар кўп. Қозоғистонлик шоир Ўлжас Сулаймонов шумерлар тилидан 60 та сўз қадимги туркий тилга яқинлигини асослаб берди.

Ҳар ҳолда, субар-суарлар (суб одамлари)нинг қадимги туркий этноним эканлиги, 60 та шумерча сўзнинг қадимги туркий тилда мавжудлиги уни қандайдир тибет-бирма, полинезий тилига “боғлаш”дан кўра туркий халқлар тилига нисбатан яқинлигини тан олмоқ маъқуллигини тақозо қилиб турибди.

Шумерларнинг милоддан аввалги III мингйилликка оид матнларида уларнинг Марказий Эрондаги Аратта билан алоқаси

хақида хабарлар бор. Шумерлар шарқдан келиб Марказий Эрон орқали Месопотамия жанубига ўтиб, жойлашганлар. Балким Араттада ўтроклагандир. Бу ўринда муҳими шуки, шумерлар Эрон худудига шимоли-шарқдан кўчиб келган. Шимоли-шарқ томон эса кўпроқ Каспий денгизининг шарқий томонидан бошланади. Шумерларнинг қуйи Месопотамиядаги субарлар билан ҳам яқинликлари бор. Чунки Шимолий Тигрдан тортиб Загрос тоғининг шимолий ва марказий худудларигача бўлган кенгликларда субарлар мамлакати (Субарту, Шубарту) жойлашган эди. Милоддан аввалги III- II мингйилликлар чегарасида шумерлар тили тоғлик хурритлар тили билан ассимиляцияга киришган. IV мингйиллик бошларида эса қуйи Месопотамияда ҳам шумер халқи жамоалари шаклланди. Бу жамоада пиктографик ёзув ривожланди. Айни ўша пайтлар, яъни IV- III мингйилликларда шумерлар бронзани қайта ишлашни йўлга қўйдилар. Пиктографик ёзувдан сўз-бўғин ёзувигача ўтилди.

IV мингйиллик охирида шумерлар колонияси барбод бўлди, 6 кунлик сув тошқини барча ҳаётни нобуд қилди. Манбаларда тошқин барча одамзод лойга айлантиргани, фақатгина Шуруппакнинг ҳукмдори Зиусудру омон қолгани айтилади.

“Сув тошқини” дан кейинги давр (милоддан аввалги III мингйилликнинг биринчи ярми)да шумерлар бир неча марта турли худудий birlikларга ажралиб кетди. Шумер ва семитлар бир халққа айланди.

Шумерларнинг илк сулолавий даврида шаҳар-давлатлар кўпайди. Шаҳар-давлатлар милоддан аввалги III мингйиллик бошларида деворлар билан ўралди. Йирик давлатга уюшиш жараёни тезлашди. Расм ёзув белгилари бўғин ёзув белгиларига айланди.

Алқисса, милоддан аввалги III мингйилликнинг охирида Месопотамия, Сурия, Финикия, Загрос тоғлари, Элам ва бошқа худудларда субарийлар (сув одамлари) яшаган эди. III мингйилликнинг сўнгги чорагида ўзаро жанглар авж олиб, субарлар бутун Месопотамияни вайронага айлантирдилар. Юқорида қайд этилганидек, милоддан аввалги XIX асрнинг охирида юқори Месопотамияда ҳукм сурган Шамшиозод подшоҳлиги пойтахтининг номи Субарту эди. Шундай қилиб,

эрагача V-III мингйилликларда Тигр ва Евфрат дарёлари оралиғида шумерлар деб аталган халқ қарор топган эди.

И.М.Дьяконовнинг маълумотига кўра мамлакатда эрагача III мингйиллик охирида ҳам асосан шумерлар қисман шарқий семий-аккадлар яшаган. (БСЭ, III изд. Т.29, 517).

Археологик топилималарнинг кўрсатишича, милоддан аввалги XVIII – XVII асрларда Кавказ орқали жанубга: Кавказолди – Шимолий Эрон, кейинроқ шарқда Ҳиндистонгача қабилаларнинг оммавий кўчиши бўлиб ўтган. Бу кўчишда Кавказолдидаги протохиндарийлар ҳал қилувчи рол ўйнаган. Улар ўз йўлида Эроннинг туб аҳолисини парчалаб, ортидан таъқиб этишган. Сўнгра, шарққа томон бир-бирини сиқиб бориб, янги халқлар кўчиши халқасини ташкил этишган. Натижада Кавказдан шимоли-марказий Эрон ва Афғонистон, то Ҳиндистон сарҳадларигача ҳиндарий аҳолиси макон топди.

Айрим ҳиндарий гуруҳлари асосий оқимдан ажралиб қолишади, шундай гуруҳлардан бири юқори Месопотамия чегараларида юқори Евфрат бўйлари ҳамда арман тоғларида жойлашадилар. XVIII – XVII асрларга мансуб Олд Осиё манбаларида бу халқ “монда жангчилари ” номи билан қайд қилинган. Фанда улар Олдосиё арийлари номи билан маълумдир. “Монда” арийларининг хурритлар билан алоқадорлиги бор, улар орасидан эрамиздан аввалги XVII – XVI асрларда митаннилар сулоласи келиб чиққан. Арийларнинг бир қисми Кавказ олдида қолиб кетганлар.

II мингйилликнинг ўрталарида протохиндарийлари Кавказ-Каспий йўналишининг жанубида, протоэронийлар шу йўналишнинг шимолида жойлашган, улар оралиғида ҳудудий ажралиш бор эди. Ҳудди шу даврдан бошлаб арий тиллари тарқала бошлаган. Урал-Волганинг ғарбий ҳудудлари даштлари ва Қозоғистон ҳудудининг Андропов маданиятидан иборат икки археологик маданиятининг мавжудлиги уларни умумий Эрон этномаданий бирлик билан боғлаш имконини беради.

Эрагача XVI\XV – XIV асрларда Евразияда қадимги арийларнинг иккинчи йирик халқ ҳаракати юз беради. Андропов археологик маданияти қабилалари Волгадан ғарбга томон силжиб маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетади. Эроний тилли қабилалар Кавказдан шимолий ва шимолий-ғарбий Эронга ўтиб,

ундан Бактриягача (Бактрия Эронга “шаркий мамлакат”) ва Амударё водийсигача кўчиб боришади.

Милоддан аввалги II мингйилликнинг охири – I мингйилликнинг бошларида скиф-сак қабилалари аждодлари Урал ва Волгадан шарққа силжиган бўлса, “тур” қабиласи ғарбга томон силжиган экан. Шу даврда Урал ва Волганинг ғарбий даштларида киммерийлар яшаган, Амударё воҳаларида авестий арийлари жойлашган дейишади, айрим тарихчи олимлар.

Тубжой эроний аҳолининг янги кўчиб келганлар билан мунтазам ассимиляцияга киришуви туфайли улар Тигр, Ҳинд ва Амударё кенгликлари эрамиздан олдинги I мингйиллик ўрталарида Арийнам аталади. Арийнам —арийлар ери, демакдир.

Янги эрамиздан олдинги 644 йилда бу ҳудудда Элам давлати Ассирия томонидан мағлубиятга учраган, 624 йилга келиб эса бу давлат қайта тикланган экан. Ниҳоят 549 йилда Буюк Кир Эламни енгиб Форс давлатининг сатрапига айлантиради. “Қадимги Шарқ” муаллифлари ана шу Форс давлати ўрнига Арийнам давлати жойлашган деб ҳисоблашган.

Милоддан аввалги IV-III мингйилликдаёқ қадимги Эрон территориясида етарлича тиғиз бир ҳолда ўзаро қариндош қабилалар жойлашган эдилар. Бинобарин, бу аҳолининг тиғиз жойлашуви II мингйилликда ҳам, I мингйиллик ўрталарида ҳам янада кучайиб боргани табиий. Шундай экан, “Қадимги Шарқ” қўлланмасида II мингйиллик ўрталарига келиб, Кавказ-Каспийнинг жануби, бинобарин, Эроннинг шимолдан протоҳиндарийлар ва протоэронийларнинг кўчиб келгани ҳақидаги фикрларида бироз бўлсада схематизм белгилари мавжудга ўхшаб туюлмоқда.

Нега олимлар эрамиздан бурунги IV-III мингйилликларда яшаган протоэронийлар, протоҳиндарийларни унутиб қолдиришган? Чунки милоддан аввалги III мингйилликдаёқ шимолдан арийлар кўчиб кела бошлагани ҳақидаги маълумотлар (Н.В.Александров. 2008, 410) берилганда уларга нисбатан “прото”– кўхна арийлар аниқловчи сўзи қўшилмаган. Яна бир гап. “Қадимги Шарқ” қўлланмасида энг қадимги даврларда ғарбий Эронда ҳиндевропа бўлмаган тилли халқлар яшагани тилга олиниб (Н.В.Александров. 2008, 410), кейинчалик, айтайлик, III-I мингйиллик даврида уларнинг тақдири қандай

кечганлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Балки бутун эътибор хиндевропа ва хиндэрон гуруҳига мансуб тилларга қаратилади.

Геродотнинг ёзишича, Дородан минг йил олдин скифлар яшаётган ҳудуд кимсасиз бўш саҳро бўлганида Папай ва Барисфендан Тарғитой исмли ўғил туғилган. Тарғитойнинг эса Липоксой, Арпоқсой ва Қолоқсой исмли уч ўғли бўлиб, у замонлар скифлар ерига осмондан тилла омок, отнинг тилла бўйинтуруғи, тилла ойболта ва тилла коса тушган дейилади.

Тарғитойнинг ўғиллари Липоксой ва Арпоқсойлар бу тилла нарсаларни олишга борганда, улар олов бўлиб ёнибди. Қолоқсой эса уларни олиб уйига кетибди... Қолоқсой уч ўғиллик бўлиб, уларга учта подшоҳлик берган экан. Кимки ўз еридан унумли фойдаланса, ундагина ушбу олтин нарсалар сақланган экан. Скиф подшоҳлари осмондан тушган тилла нарсаларни жуда авайлаб асрар, ҳар йили улар шарафига қурбонлик қилишар экан. Геродот скифлар ҳақидаги ушбу ривоятдан ташқари яна бир ривоят борлигини, кўпроқ унга ишониши ҳақида ёзади. Бу ривоятга кўра Осиёда яшаётган скифлар массагетларнинг кучли ҳужумига дуч келиб, Аракс (Амударё) дарёсидан ўтиб киммерийларнинг ерига (греклар скифларни “гиммер” аташган – Ў.Н.) бориб қоладилар.

Скифлар кўп сонли қўшни билан бостириб келаётганида киммерийлар маслаҳатлашиб, бўлажак урушда қирилиб кетмаслик учун урушдан узоклашиш фикрини маъқуллашибди. Подшоҳ эса ватанни ҳимоя қилиш учун душманга қарши курашмоқ лозимлигини айтибди. Бироқ халқ подшони тингламайди, подшо эса халқни. Бирлари ўз она заминни душманга жангсиз бўшатиб беришни маслаҳат берибди. Подшоҳ эса ўз тупроғини ҳимоя қилиш ва душманга қарши туришни таклиф қилибди. Ватандан қочиб бойлик келтирмайди, очарчилик халқнинг бошига тушади, дебди подшоҳ. Шундан сўнг подшоҳлар иккига ажралибди, уларнинг сон жиҳатдан бир хил аҳолиси ўзаро урушга киришиб кетибдилар. Киммерий халқи бу жангда бир-бирини ўлдирган подшоҳларни Тирас дарёси бўйига кўмишибди. Улар кўмилган қабр ҳозир ҳам кўриниб туради, дейдилар. Кўмиш маросими тугагандан сўнг тирик қолганлар мамлакатдан чиқиб кетишпти. Шундай қилиб, скифлар киммерийлар ташлаб кетган мамлакатга жойлашибдилар.

Шундан буён Киммерия атамаси билан юритиладиган дашт, довони, вилоят, айтайлик Киммерий Босфори номлари сақланиб қолган экан. Киммерийлар скифлардан қочиб ярим оролга бориб жойлашибдилар. Бу жойда Синопа шаҳри бор экан. Киммерийларни қувиб кетган скифлар йўлдан чалғиб Мидия ерларига ўтиб кетади. Киммерийлар денгиз қирғоклари бўйлаб кочадилар. Скифлар ҳам улар изидан қувиб, Кавказ тоғининг чап томонидан ўтиб, Мидияга борибди (ВДИ, 2, 1947, 260-261).

Гарчи европалик скифшунослар Қора денгизнинг шимолий худудларидаги скифлар тарихи бўйича бир қатор тадқиқотларни амалга оширишган бўлсада, барибир, бу худудларга скифлар милоддан олдинги VIII-VII асрларда Осиёдан келишганини эътироф этишади. Бунгача ушбу худудда киммерийлар яшаган бўлиб, скифлар қаршилиги туфайли улар Олд Осиёга бориб қолган. Худди шу худудда барпо бўлган қудратли Скифлар давлати 28 йил мавжуд бўлган.

Эътибор қилинса, Киммерийлар ва скифларнинг Олд Осиёга бориб қолиши ўзаро душманликдан кўра иттифокни англатади. Бу ўз навбатида Геродотнинг скифлар таъкибидан киммерийлар Осиёга кетди, деган маълумоти ўзининг тарихий асосига эга эмаслигини билдиради (ВДИ, 1950, 2, 37).

Ассурия хужжатлари ва Геродотнинг скифлар ва киммерийлар ҳақидаги афсоналари қадим тарихга оид қатор чалкашликларга олиб келди. Чунки, хусусан Ассурия манбаларида киммерийлар эрадан олдинги VIII аср охирларида тилга олинган ҳолда скифлар ҳақидаги маълумотлар милоддан олдинги VII асрнинг 70 йилларига тўғри келади. Бу ораликни ўртача 50 йил деб белгиланилса, скифларнинг киммерийларни таъкиб қилгани ҳақидаги Геродот маълумоти афсонага ўхшайди. Тадқиқотчи Б.Н.Граковнинг кўрсатишича, скифлар Қора денгизнинг шимолий худудларига эрадан олдинги IX-VIII асрларда келишган. Шундан VII асрнинг охирларигача– қарийб 200 йил мобайнида скифлар киммерийлар билан яқин қўшничиликда яшаганлар (Граков Б.Н, 1947, 13). Ёзма манбалар етарлича далиллар бермасада, скифлар эрамиздан бурунги VII асрнинг 70 йилларида киммерийлар билан иттифокликда Олд Осиёда пайдо бўлганлар ва Ассурия давлати ўрнига Мидия давлати ўрнатилишига сабаб бўлганлар. Умуман скифлар, балки

уларнинг айрим этник бирликлари ўзининг азалий ватани Аракс (Амударё) бўйларидан Кавказ ва Кубан даштлари орқали милоддан олдинги II мингйиллик охирларида, балким IX-VIII асрларда Қора денгизнинг шимолий худудларига, кейинроқ Дон дарёсининг қуйи хавзаларига бориб, Қадимги Скифия давлати барпо этишган. Уларнинг Аракс бўйларидан Европага кўчиб ўтишида массагет, Аристей ва Диодорларга кўра исседон қабилаларининг таъсири кучли бўлган (ВДИ, 1950, 2, 38-41).

Антик тарихчиларнинг деярли барчаси скифлар ҳақида маълумотлар қолдиришган. Аристей эса “Аримаспилар ҳақида дoston” деган асар ҳам ёзган. Уларни атрофлича ўрганиш орқали қадимий скифлар ҳаёти, турмуш тарзи, урф-одатлари, эътиқоди ҳақида етарлича тасаввур ҳосил қилса бўлади. Скифлар аввал бошдан деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик усулига эга бўлган. Уларнинг Кичик ва Олд Осиёга, Қора денгиз бўйлари, Шимолий Кавказга бориб жойлашгани учун кўчманчига чиқашиш тарихий воқеликни бузишдан бошқа бир нарса эмас. Бир географик худуддан иккинчи бир географик худудга бориб қолган халқни кўчманчига чиқазсак, дунё халқларининг кўпчилиги кўчманчига ўтиб кетади. Гарчи скифлар азал-азалдан “ғалла экиб, нон ёпиб”, “чорвадор бўлиб” яшаган экан, улар ўтроқ ва ярим ўтроқ турмуш тарзига эга бўлган халқ ҳисобланишга ҳақли. Юстиннинг биргина “Скифларнинг урушга бўлган муносабатига қаралса, одамлар узоқ вақтлар урушлар кўрмасди”, деган эътирофи маъзида қанчадан-қанча маънолар мужассам.

Қадимги Шарқ тарихини ўрганиш Ассирия, Месопотамиядаги қадимий давлатлар ҳақидаги манбаларда скифларнинг аждодлари– субарлар, шумерлар, хеттолувийлар, киммерийлар тарихи билан боғлиқ қимматли маълумотлар беради. Шу асно шумерлар асос солган “пиктографик ёзув” каби милоддан аввалги III минг йиллик ўрталарида улар яратган миҳ ёзуви не бир жиҳатлари билан туркий аждодларимизга боғлиқлиги уларнинг тарихи милоддан аввалги бир неча минг йилликлар билан белгиланишини исботлади. (Н.В.Александров..., 2008, 181-190). Европалик шарқшунослар скифларни шимолий Қора денгиз ва Азов денгиз бўйларидагина яшаган, милоддан аввалги биринчи минг йилликка қадар битта қабила бўлган деб тушунтиришга интиладилар. (Древние цивилизация, 1989, 179).

Вахоланки, бу даврдан олдин Ўрта Шарқда ўз тарихини яратган субарлар (суар – сув одамлари) грек солномачилари атаган “гимирри” – киммерийлар ҳамда скифларнинг шарқий кўшниси – савроматлар, исседонлар Евросиё даштида, шимолий Кавказда, Орол денгизи бўйларида, Каспий денгизининг шарқий сохилларида (каспилар) аллақачон маданий ҳаётни бошлаган, Копедтоғ ён бағри – Мурғоб дарёси бўйларида Сирдарё ва Амударё бўйларида ўтроқ деҳқончиликка ўтган халқ эди. Хитой манбаларида қадимги туркийларнинг 4,5-5 минг йили илгари Хитойнинг шимолий-ғарбида, Тиёншон (Тянь-хон, шань-бўри – Хонтангри) ёнбағирларида яшаганлиги қайд этилган. Шунга қарамасдан расмий тарих фани скифлар тарихини милoddан аввалги биринчи минг йиллик билан чегаралаб қўйишни лозим топади.

Манбаларда келтирилган маълумотларга кўра милoddан олдинги биринчи мингйилликда ҳозирги Днепр дарёсининг ғарбидаги Буг дарёси бўйларидаги Полесьеда заминдор скифлар яшаб, улар шарқда Азов денгизидан Конка дарёсига қадар уч кунлик масофада, шимол томонда эса Днепрнинг юкорисида икки кунлик йўл кенгликларини эгаллаган. Улардан кейинги ерларда андрофагилар яшаган, деб маълумот беради – антик муаллифлар. (ВДИ, 1947, 2, 262).

Заминдор скифлардан шарқда Понтикапа (Конка) дарёсининг нариги томонидан кўчманчи скифлар яшаган. Улар экин экишмаган. Улар яшаган ернинг узунлиги 14 (ўн тўрт) кунлик йўлни ташкил этган экан.

Манбаларда айтилишича, Герра дарёсининг нариги томонида жуда кўп сонли салтанат скифлари яшаб, улар бошқа скифларни ўз қуллари ҳисоблашган. Улар яшаётган ерлар жанубда Таврикага қадар, шарқда эса скифлар кўзини кўр қилиб қўйган қулларнинг аждодлари қазиган хандақлар оша Меотий (Орол) кўлига (денгизигача) қадар, яна Танаис (Сирдарё) дарёсигача бўлган худудларни қамраб олган. Сирдарёнинг ортидаги ерлар ўша замонларда савроматларга тегишли бўлиб, Меотий (Орол) кўли (денгизи)дан шимол томон 15 (ўн беш) кунлик масофага қадар чўзилган. Бу ерларда боғдорчилик, дов- дарахтлар йўқ эди, дейилади антик манбаларда (ВДИ, 1947, 2, 262). Савроматлардан юкорида, ўрмон билан қопланган ерларда будинлар, улардан

шимол томонда 7 (етти) кунлик масофадаги даштларда фассагетлар яшайди. Фассагетлар билан ёнма-ён яшаган иирк қабиласи овчилик билан кун кечирибган. Уларнинг шарқий томонида бошқа скифлар ҳаёт кечирганлар. (ВДИ, 1947, 2, 263-264).

Ўрта Осиёдаги скифлар маданияти ибтидоини милоддан аввалги VIII аср билан чеклаб қўйиш тарихий ҳақиқатга унча мос тушмайди. Чунки, киммерийлар ва скифларнинг Олд ва Кичик Осиёга милоддан аввалги IX-VIII асрларда кириб боргани форс, ассирия, урарту, вавилон ва грек манбаларида тилга олинган. Бу ўз навбатида, киммерийлар ва скифлар ўз азалий ватани Ўрта Осиёда милоддан олдинги III-II минг йилликлар ва биринчи минг йиллик бошларида ўтроқ яшаган деган тасаввурга етаклайди. Милоддан аввалги VII аср бошлари Шимолий Қозоғистон, Волгабўйи ва Дон даштлари орқали Қора денгизнинг шимолий ҳудудларига савромат (сармат-шармат) қабилаларининг кириб бориши бу ҳудудда скиф-савромат (сармат) маданиятининг қарор топишига олиб келган. Бинобарин, Геродот “Тарих” ининг IV китобида скифларнинг Қора денгиз шимолида пайдо бўлиши ҳақида берилган маълумотлар этногеографик тарихийлик асосида қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

Геродотнинг айтишича, скифлар Аракс (Амударё) дарёсидан ўтиб, олдин киммерийлар яшаган ҳудудни эгаллайди. Назаримизда бу ўринда гап Киммерий Босфори ҳақида эмас, балки Осиёдаги киммерийлар ери ҳақида бормоқда. Ушбу ҳудуд Осиёнинг қайси жойи бўлиши мумкинлигига келганда киммерийлар дастлаб дарё бўйлаб ғарбга – хорижга йўл олган. Скифлар ҳам ярим аср кейин шу йўлдан боришади. Улар Мидия ерига ўтгунга қадар Каспий денгизининг шарқий томонидан ўтиб боргани ҳисобга олинса, киммерийлар ҳам, скифлар ҳам денгиз қирғоғи бўйлаб шимолдан жанубга қараб йўлга чиққан кўринади. Демак, Аракс (Амударё) дарёсидан ўтган киммерийлар Копеттоғнинг ғарбий ўзанидан Каспий денгизини ёқалаб шимолий Эронга ва ундан Мидия ерларига кириб борганлар. Геродотнинг бир ўринда скифлар йўлда Каспий денгизининг жанубий қирғоғи бўйлаб эмас, тўғри Эроннинг ичкарасига борганини “йўлдан чалғиш” деб атайди. Аслида бу скифларнинг “йўлдан чалғиши” эмас, азалдан мавжуд бўлган “шоҳ йўл”

орқали Мидия сарҳадларига етиб борганидир. Киммерийлар эса И.В.Куклинанинг этнографик талқини бўйича, Форс қўлтиғи орқали эмас, балки Каспий денгизининг жанубий қирғоқлари бўйлаб олға силжиган эди. (И.В.Куклина, 1985, 127).

Скифлар денгиз бўйлаб жанубга, ундан ғарб сари йўл олганида Кичик Осиёдан бошланган Тавр тоғининг денгиз жанубидаги туташ жойи – Каспий дарвозаси орқали ўтишган кўринади. Каспий ва Форс дарвозаларининг тилга олинishi бу ҳудудларда азалдан қарвон йўли мавжуд бўлганидан дарак беради. Шу жойда қайд этишга тўғри келадикки, бир қатор олимлар “киммерийларни скифлар сиқиб кўчирди,” – деган маълумотни такрорлашни хуш кўришади. Ваҳоланки, скифлар киммерийлар кетидан изма-из боришган эмас. Оралиқ масофа қарийб ярим асрдир. Шундай экан, скифларнинг киммерийларни сиқиб кўчириши ҳақидаги маълумот тарихий ҳақиқатга унчалик мос тушмаяпти. Иккинчи томондан, скифларни ғарбга “кўчган” дейиш ҳам айни ҳақиқат эмас. Чунки скифларнинг оиласи азалий ватанида қолган ва орадан 28 йил ўтганидан сўнг улар ўз юртларига қайтганлар. Шу сабабли милоддан аввалги VIII асрда скифлар ўз азалий ватани Ўрта Осиёни, аниқроғи Амударё ва Сирдарё оралигини ташлаб кетган эмаслар. Балки киммерийлар ордидан бориб, улар яшаётган давлатларга юриш қилганга ўхшайди. Бу фикр Олд ва Кичик Осиё, Эрон, Элам, Ироқ, Мидия ҳудудларида олиб борилган археологик қазувларда кўплаб скиф қамон ўқлари қопламаси топилгани билан ҳам тасдиқ топади.

Тарихий манбаларда Тавр дейилганда ғарбий Кичик Осиёдан бошланиб, бутун Осиёни кесиб ўтган, сўнгра Ҳимолай тоғ тизимига уланган тоғ тушунилган. Гекатей ҳам, Аристафен ҳам шундай тушунганлар. Шунга кўра скифлар Каспий дарвозасидан ўтиб жанубга қараб юрганда Тавр тоғи ўнг томонда қоладикки, буни Геродот алоҳида таъкидлаб ўтган.

Киммерийлар масаласига келсак, уларнинг Олд ва Кичик Осиёга кириб бориш йўли Каспий денгизининг шарқий-жанубий қирғоқлари бўйларидан ўтган кўринади. Агар киммерийлар айрим олимлар айтганлари каби Форс қўлтиғининг шимолий ҳудудларида бўлганида эди, уларнинг ғарб томон юришлари Эрон орқали ўтар, Каспий дарвозасидан ўтишга ҳожат қолмаган бўларди. Шунга кўра, киммерийлар Эрон ҳудудидан эмас, балки

Копеттоғнинг шимолий-ғарбий ёнбағирларида ўтган деб ҳисоблашга тўғри келади. Киммерийларнинг милоддан аввалги VIII асрдаёқ Урарту давлатига кириб борганини ҳисобга олсак, уларнинг ғарбга томон юришини милоддан олдинги IX аср охири ёки VIII аср бошлари билан белгилашга тўғри келади. Скифларнинг киммерийларни, исседонларнинг скифларни сиқиб ғарбга кўчишга мажбур қилиши этногеографик манбаларда тасдиқланмади. Ҳатто бирон-бир тарихий манбада исседонларнинг Сирдарёнинг ғарбий ҳудудларига бостириб киргани ҳақида маълумот учрамайди. Киммерийлар ва скифларни халқларнинг улкан кўчиши билан боғлашга ҳам тарихий асослар етарли эмас.

Милоддан аввалги VII асрда скиф-киммерийлар Олд Осиё, шимолий-ғарбий Эрондаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, эрамиздан бурунги VII асрда шимолий Эрон ва Кавказнинг шарқий ҳудудларини бирлаштирган улкан Скиф давлатини барпо этади. Давлатчилик бошқарув институтларини шакллантириш, шубҳасиз, ёзувга асосланган алоқаларни талаб этиши ўз-ўзидан аниқ. Скифларнинг Яқин Шарқдаги турли ижтимоий-сиёсий курашлардан иборат ҳаёти уларнинг турмуш тарзи, маданий ҳаётига таъсир этмаслиги мумкин эмасди. Скифлар жамиятининг даврлар ва сиёсий вазиятларда ривожланиб бориши, аввало бу халқда диний-мифологик қарашларни ва шу асно ўз ҳукмронларининг келиб чиқишини илоҳийлаштиришга қаратилган қарашларни шакллантириш ва такомиллаштириш учун асосий алоқа воситаси – тилни, ёзувни қарор топтирди. Подшоҳларнинг илоҳийлаштирилган сиймолари мифология ва маданиятда ўз ифодасини топди. Қадим замонларда скифларнинг яшаш тарзига муқоёса тарзида қоятошларга ҳайвонлар таввирларини чизиш ўз навбатида “ҳайвонот усули” номи билан аталган улкан тарихий маданиятни вужудга келтирди. Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда қоятошлардаги овчилик ва чорвачилик билан боғлиқ суратлардаги “ҳайвонот усули” уларнинг қадимий скифлар маданияти билан муштарак эканлигини кўрсатиб турибди. Ҳолбуки расмий тарих фани скифларни тасвирий санъатни билмаганликда айблаб, афсоналарни тасвирий гавдалантиришда улар эллин маданияти услубларидан фойдаланганлар деб ёзади.

(Древние цивилизация., 1989., 184). Шунинг учун археологик казилмаларда (Улкан қабр) топилган тилла тақинчоқлар грек санъаткорлари томонидан яратилган эмиш. Ваҳоланки, Геродот “Тарих”ида скифларда олтин ва миснинг мўл-қўллиги, олтиндан нафақат аёллар тақинчоқлари ясалгани, балки отнинг эгаржабдуқлари безатилганини ёзадики, расмий тарих фани бу комил хунармандликни билиб, билмаганликка олади. Скифияда очиб ўрганилган кўрғонлардаги антик бадний маданият инсон ва ҳайвонлар танасини безашда ишончли ва ҳаётий эканлиги билан эътиборга молик. Қуйи Сирдарё, Марказий Қозоғистон, Тангритоғ, Помир, Шарқий Туркистон, Тоғли Олтой ҳудудларида ўрганилган кўрғонлар, уларнинг таркиб топиш жиҳатидан ўзаро яқин маданиятга эга халқларга мансуб эканлигини, кўпроқ Тоғли Олтойлик аждодлар услубига ўхшаш эканлигини исботлади. Бу хусусият ҳам ўз навбатида европалик олимларнинг скифлар Қора денгиз ва Азов денгизининг шимолий ҳудудларида яшаганлиги ҳақидаги қарашлари ҳали етарли даражада далилланмаганлиги аломатидир.

Аристейнинг (милоддан аввалги VI аср) “Аримаспийлар” асарида (Аристей исседонлар юртига саёҳат қилган) Тиёншон тоғи ёнбағирларида аргиппейлар, Етисувда, шимолий-ғарбий Қозоғистон, Иссиққўл мавзеи ва Тиёншон тоғига яқин жойларда исседонлар, исседонлардан юқори ҳудудларда (шимол томон) аримаспийлар, грифлар, гиперборийлар, савроматлар, будинлар, тиссагетлар, иирклар ва Орол денгизи ва Сирдарё бўйларида скифларнинг қолган қисми яшаганлиги тилга олинган.

Исседонлар савроматлар ва массагетлар билан генетик қонқардош бўлганлар. Гекатей ва Геродот ҳам исседонларни скифлар қаторида санайди. (И.В.Куклина, 1985, 80-83).

Ҳозирги даврда олиб борилган археологик тадқиқотларда исседонларнинг скифлардан келиб чиққани, Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги савромат, массагетлар билан қондош бўлгани ва бир маданиятга эгаллиги ўз исботини топмоқда.

В.В.Григорьев Бехистун ёзувидаги бешинчи қатор – Доро I нинг сақларга қарши юриши ҳақидаги маълумотда аслида Ўрта Осиё сақлари ҳақида сўз борганини исботлади. А.А.Фрейдман ҳам Доро I нинг Ўрта Осиёга, сақлар-скифларга қарши юриш қилганлигини асослади. Унинг фикрича, Доро I Тиграхауда-

чўкки калпокли скифларга карши юриш қилган. Полиэннинг ёзишича, саклар Дорога карши уч гуруҳ бўлиб уруш олиб борганлар. Форслар сакларнинг бир гуруҳини енгиб, уларнинг кийимларини киядилар ва қуроллари билан қуролланиб, иккинчи гуруҳга ҳужум қиладилар. Саклар эса уларни ўзиники санаб қаршилиқ кўрсатишмайди. Учинчи гуруҳ эса жангсиз таслим бўлади. (В.В.Григорьев, 1871, 16). Полиэннинг иккинчи хикоясида келтирилишича, йилқибоқар Сирак (Широк) Доро I қўшинини сахро ичига олиб кетади ва қўшиннинг бир қисми чанқоқлик ва очликдан ўлади, Сирак эса қахрамонларча ҳалок бўлади.

Тадқиқотчи И.М.Дьяконовнинг изланишлари натижасида Месопотамияда эрамиздан бурунги III минг йиллик охирида ҳам асосан шумерлар (субарлар - қанғарлар), қисман шарқий семит-аккадлар яшаганлигига ойдинлик киритилди. Эрамиздан бурунги III минг йиллик ўрталарида мамлакат бошқаруви аккадлар қўлига ўтгач, мамлакат “Шумер ва Аккад” номини олган. Милоддан аввалги III минг йиллик бошларида Вавилония давлати барпо бўлади ва милоддан олдинги VI асрга қадар ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Вавилония бир неча бор касситлар, аккадлар, оссурийлар ва эламлар қаршилигига дуч келиб, маҳаллий шумерлар аккад ва вавилонлар билан қоришиб кетади, оқибатда шумер тили ассимиляцияга учраганлиги китобларда ёзилди.

Шумерларнинг миҳ ёзуви аккадлар, эламлар, хурритлар, хеттолувийлар ва урартуликлар томонидан қабул қилинган. Бу ёзуви тизими XIX асрнинг охири- XX асрнинг бошларида бир қатор олимлар томонидан ўрганилди. Ҳарфларни қиёсан ўқиш жараёнида шумер тилида туркий тилга хос бўлган кўплаб сўзлар борлиги аниқланди. Тўғри, дастлаб шумер тилидан ҳиндевропа тилларига хос белгиларни топишга уриниб кўришди. Кўп йиллар шумер тилини ўрганиш устида изланиш олиб борган И.М.Дьяконов ҳам шу йўлни тутди. Бироқ ҳиндевропа тиллари биолан боғлиқ бирон-бир белги тополмагач, бу тилни бошқа тиллар таъсиридан озод “алоҳида тил” деган хулосага келади. У шумер тилини “алоҳида тил” сифатида баҳолаган бўлсада, бир неча туркий топонимларни белгилаб берган эди. И.М.Дьяконов фикрича, **Олд Осиёдан Хитойгача чўзилган тоғ тизмалари қадимда Тавр аталган: тав-тоғ, ар-одамлар – тоғ одамлари,**

Краукас–Кавказ, кав-ок, кас-қоя ва кроу-киров-қров-қор, кас-қоя, қорли, тик қояли тоғ; аракс-ариқ, анҳор; аксу-ок сув, танаис-тинас, тинч, сокин оқувчи дарё; Окс-оксу-тиник дарё каби (И.В.Дьяконов, 1967, 283-284). Кейинчалик козоғистонлик шоир ва олим Олжас Сулаймонов шумерча матндан 60 та қадимги туркий тилга мансуб сўзларни ажратиб, асослаб берса-да, барибир, шумерлар этногенетик жиҳатдан туркийларнинг аждоди бўлиши мумкин деган сўзни айтишга илмий-тарихий журъати етишмай қолди. Ваҳоланки, **ада-ота, ама-ане-она, ту(в)-туғмоқ, ере-эри-эркак, учу-ўқи-ўқ, таг-тақ-тирка, Кир-кир-ифлос, заг-тараф, билга-билувчи, ақлли (Билга хоқон), ме-мен, зе-се-сен, ане-она, гуд-хўкиз, ғаш-қум, уш-уч, у-ў-ўн, кен-кенг, кенд, узук-узоқ-узун, туш-тушмоқ, уд-ўт-олов, удун-ўтин-дарахт (қуриган ёғоч), дангир-тангир-тангри, кўк-осмон** каби сўзлар мисолида милoddан олдинги III мингйилликда яшаган халқлар тилининг қадимги туркий тилга мос келиши улар ўртасидаги яқин алоқадан хабар беради. (О.Сулаймонов, 1975, 230-242).

XX асрда узоқ йиллар шумер ва туркий халқлар алоқасини жиддий ўрганган турк олими Усмон Надим Туна 168 та шумерча сўзларни қиёсий-тарихий ўрганиш асосида ушбу сўзлар илдизи қадимги туркий тил билан боғланганини аниқлади ҳамда бундан қарийб беш ярим минг йил илгари туркий тил фонетик қурилиши, грамматик тизими шаклланиб улгургани ва туркий (шумер) миҳ ёзуви 8000-8500 йиллар муқаддам пайдо бўлгани ҳақидаги тахминларини эълон қилди. (М.Закиев, 2002, 85). Айни вақтда Озарбайжон олими Фаридун Оғасоўғли шумер, аккад, аш-шура ва урарту манбаларини ўрганиш асосида эрамиздан бурунги IV-III минг йилликларда Месопатамиядаги Тигр дарёсининг юқори ҳавзаларида **туркий тилли субарлар, куманлар, густийлар, лулулар, туруклар, кумуглар, кашчайлар, салурлар** каби халқлар яшаганлигига аниқлик киритди. (Фаридун Оғасоўғли, 2000, 156-162). Ўша қадим замонларда шумерлар яшаб келаётган шимолий мавзе Субарту (субар-сув одамлари, ту-тоғ-субарлар тоғи) аталган. Бунинг устига, шумерлар ўзларини шумерлар деб эмас, балки **қанғарлар** деб аташган. (Ўша китоб , 2000, 157). **Қанғар этноними этимологияси қанғ-ли-ар (қанғ-икки гилдиракли арава, “л”**

эгаллик кўшимчаси, ар–одамлар–аравали одамлар) билан боғлиқ бўлганини назарда тутсак, шумерлар қанғилларнинг аждодлари бўлгани аёнлашади. Шундай қилиб, шумерларнинг скифлардан экани ва туркийларнинг аждоди бўлгани ҳақида асослар фанга кириб келди.

Айтгандай, В.М.Массон ҳам милоддан олдинги V- IV мингйилликларда Ўрта Осиёнинг жанубида (ҳали хиндарий қабилалари бўлмаган даврлар) ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги жамоалари заминида кўҳна шаҳар маданияти ривожланганлигини қайд этган эди. (Массон В.М., 1984, 59-60.). Ва яна лингвистик адабиётларда туркий тилнинг энг қадимий шакллари кўҳна туркий аталиб, бу тил соҳибларини кўҳна туркийлар аташган (Дульзон А.П. 1971, 26.).

Расмий тарих фани скифлар ва уларга яқин қондош бўлган халқларнинг қадимиятини ёритар экан милоддан аввалги биринчи минг йилликда улар Евроосиё даштларида яшаганлигини тан олади. Бироқ скифлар (турклар) ўз ёзувига эга бўлмаган деган иддао билан уларнинг ижтимоий-сиёсий тарихини бошқа халқларга тегишли манбалар, археологик топилмалар орқали қайта тиклашга тўғри келади, деб ҳисоблайди (Древние цивилизация, 1989, 179).

Шу боисдан улар скифларни ўз ёзувига эга бўлмаган халқлар каторига киритиш билан аслида шумерлар (субарлар)ни скифлардан бўлганини атайлаб тан олмасликка ён босади. Милоддан олдинги IV мингйилликда пиктографик ёзувга эга бўлган (худди шу даврда мисрликлар ҳам ўз ёзувига эга бўлган) шумерларни скифлар ва туркийларнинг аждоди бўлганини тан олмасликдан ғараз аслида энг қадимий халқ скифлар ва уларнинг авлодлари саналмиш туркийлар тарихини қисқартириш ва шунинг ҳисобига инсоният цивилизацияси бошланмасида қўшган ҳиссасини йўққа чиқариш ҳамдир.

Одатда қадимий аждодларимиз– скифлар тарихини ўрганишда нафақат ёзма манбалар, археологик топилмалар, ҳатто пиктограмма ва петроглифлар ҳам бой материал беради. Шунга биноан турк олими Козим Миршан қоятошлар ва ғорлардаги расмлар, руни ва рунига ўхшаш ёзувларни узоқ йиллар қиёсан ўрганиш асосида тарих фанида хиндевропа тилларига ён босиб келинган “Жаҳондаги барча алфавитлар финикий алфавити

таъсирида яратилган, Европадаги энг қадимги маданият – грек маданиятидир, скиф маданияти грек маданиятидан қадимий эмас, турклар руни ёзувини сурияликлардан қабул қилганлар, уйғур ёзуви руни ёзувининг давоми эмас, энг қадимги туркийлар европалик бўлиши мумкин эмас,” каби қондага айлантирилган қарашларни рад этди.

Бунинг учун Козим Миршан қадимда бўёқларда чизилган пиктограммалар, 15 минг йил муқаддам қоятошларга ўйилган петроглифларни узок йиллар давомида Сибирь, Қозоғистон, Абакан-Енисей, Лена дарёси қирғоқларидан, Олтой тоғлари, Шарқий Туркистон, Шимолий Афғонистон, Анатолия, Руминия, Греция, Швейцария, Италия, Франция, Шимолий Испаниядан тўплади. Уларни бир неча йиллар давомида ўрганиш асосида қадимги халқлар пиктограмма ва петроглифлардан алфавит ёзувига ўтган деган хулосага келди. Шу асно туркийлар ҳам энг қадимги ёзувнинг ихтирочиси бўлганини асослаб берди (М.Закнев, 2002, 115).

Олим ушбу тахминни тасдиқлаш учун Францияда бундан 4,5 минг йил олдин ёзилган ва “глозел ёзувлари” деб номланган ёзувларнинг туркча тахлилини амалга оширди. Бунинг учун у 1924 йилда Франциядаги Варни шаҳри чеккасидаги бир боғбоннинг ўз боғидан топиб олган 3 мингдан ортиқ ёзув парчалари ксеронусхасини бир неча йил давомида ўрганди. Тадқиқот натижалари бўйича 1993 йил 27 март кунин Сорбонна университетиде бўлган анжуманда сўзга чиқиб, “Глозел ёзувлари” нинг туркий тилга тегишли эканлигини илмий таҳлиллар асосида исботлаб берди.

Туркийларнинг “глозел ёзуви” этруск ёзувидан ҳам қадимий бўлиб, ҳақиқатда “глозел ёзуви” асосида вужудга келган эди. Этруск ёзуви эса лотин ёзувининг пайдо бўлишига асос бўлган. (М.Закнев, 2002, 116).

Албатта, бу тахмин ҳали жиддий ўрганишни тақозо этади. Энг муҳими, “глозел ёзувлари” яратилган даврда Францияда унча кўп бўлмаган туркий қабилалар (савойилар) яшаганлар. Уларнинг авлодлари ҳозирда ҳам байрам дастурхонига беш бармоқ ва ҳолва тортишади.

Этрусқлар милоддан аввалги биринчи минг йилликда Апеннин ярим оролининг шимолий-ғарбида яшаган қавмдир.

Греklar уларни иттеренлар деб аташган. Этрусклар юкори цивилизацияга эга бўлиб, Рим ва Италия тарақиётига катта ҳисса қўшганлар. Кейинчалик аҳолиси кам сонли бўлгани, ташқаридан кўчиб келгани сабабли лотин-рим этносига кўшилиб кетган. Римликлар этрусklarнинг давлат ҳокимиятини юритиш, Римдаги қатор иншоотларни қуриш, театр, ёзувнинг тарқалиши, тоғ ишлари ривож, керамика ва металлни қайта ишлаш ҳунари, меъморчилик ва шаҳарсозлик маданияти, ботқоқ ерларни қуриши усуллари, ҳайкалтарошлик ва рассомчилик ривождаги ҳиссасини тан олишган (А.Н.Немировский, 1983, 229-230). Европада ёзма адабий тил шаклланмаган даврда этрусklar ёзма адабий тилга эга бўлишган. Ҳозирги вақтда улардан қолган икки мингдан ортиқ ёзма обидалар топилган. Кўплаб мутахассислар ўрганишга интилган бўлсада ҳозиргача бу ёзувларни ҳеч ким ўқий олмади. Шу сабабли этруск тилини қадимги италян тилининг бир варианты деган қараш илгари сурилди.

Этрускларнинг келиб чиқиши борасида кўп йиллар давомида изланишлар олиб борган В.Бранштейн уларнинг милоддан аввалги II минг йилликда Марказий Осиёда яшагани, ундан Кичик Осиёнинг шимолий-шарқий ҳудудига кўчиб келганини айтади, Италияга келишларини милоддан олдинги 900-800 йиллар билан белгилайди. (А.Н.Немировский, 1983, 13).

Кейинчалик турколог Ф.Латипов этруск ёзувларини қадимги туркий тилда таҳлил қилади. Унинг фикрича, этруск тили энг қадимги турк тилидир. (Ф. Латипов, 1994, 3-37). М.Закиев Ф.Латиповнинг бу фикрини ривожлантириб, “этруск ёзувлари тили этрусklar тилининг роман тили билан кўшилиб бораётган даврдаги туркий тилдир”, деган хулосага келади. Таниқли турколог К.Миршан ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайди.

Яна бир турк олимаси Адила Айда қарийб чорак аср этруск тили га онд материалларни ўрганиб, 1985 йилда “Этрусклар турклар бўлган” асарини эълон қилади. Унда этруск тилининг қадимги туркий тил бўлгани тил материаллари асосида атрофлича изоҳлаб берилган. 1992 йилда нашр қилинган “Этрусклар – турсаklar – турк бўлганлар. Илмий хулосалар” китобида эса этрусklar тарихи, маданияти, тил материали бўйича улар қадимдан туркий тилли халқ бўлгани бирмунча мукамал асослаб берилди.

Турколог олимлар тарихий манбалар асосида милoddан аввалги III минг йилликда Болкон ярим оролидан Италия ва Грецияга пеласк этнонимли қабила кўчиб ўтиб, ўз давлатини яратгани, кейинчалик греклар сиқуви оқибатида мағлубиятга учраганини ёзишган. Ана шу пеласклар этрускларнинг аждодлари бўлган.

Эрамиздан аввалги II минг йилликда эронийлар Ўрта Осиё турк қабилаларини тур (ту-эр-тур-тоғлик одамлар) лар, улар яшаган ҳудудни Турон деб аташган. Уларнинг вакиллари Кичик Осиёга келганда греклар Туронни Тиррен дейишган. Ана шу тирренлар ҳам этрусклар аждоди бўлган экан.

Адила Айданинг фикрича, турлар саклар билан қўшилганда турсака этноними шаклланган, турсакадан эса этруск деган атама келиб чиққан. Олим этруск ва туркча матндан 40 та умумий сўз топади, йигирмага яқин умумграмматик белгиларни аниқлайди. **Адила Айданинг хулосасига кўра, этруск алфавити турсаклар томонидан Ўрта Осиёдан Италияга келтирилган.** Этрусклар ва турклар тилидаги 74 лингвистик сабаб, жумладан, ёзувнинг ўнгдан чапга томон бориши, ёзувларда ундошларнигина қўллаш (отк-ортик, бшк-бошлиқ каби) б, г, д ундошлари ўрнида п, к, т ундошларини ишлатиш, ч товушининг - қ шаклига кўчиши каби умумхусусиятлар олимга шундай хулсалар беради. (М.Закриев, 2002, 122). Қизиқ жиҳати серблар ҳозирда ҳам Анатолия туркларини турсакилар деб аташади. Шундай экан, этрусклар ва турклар бир халқдир. Ушбу далиллар этруск алфавити мисолида турсак халқлари томонидан Ўрта Осиёдан Италияга милoddан аввалги II минг йилликда олиб кетилган ёзув биз бугун биринчи ёзув санаган оромей ёзувидан ҳам минг йил олдин пайдо бўлганини кўрсатиб турибди.

Демак, эрадан олдинги II минг йилликда Ўрта Осиёда турсака, этруск, пеласк каби туркий қабилалар яшаганлиги ҳақидаги маълумот ўз навбатида худди шу даврда Ўрта Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган туркий аждодлар маданий тараққиётда бирмунча юксалиб, милoddан аввалги II мингйилликда ўз ёзувига эга бўлгани ҳақидаги тасаввурларни уйғотади. Ўйлаймизки, яқин келажакда туркология фани бу қарашларни янада конкретлаштиради.

Умуман, Скифлар тарихи ўзбек халқи этногенезини ўрганиш учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ қарашларнинг турли-туманлиги, қарашлар хилма-хиллиги ҳозирда ҳам сақланиб турибди. Айниқса, скиф-турк назарияси билан ёнма-ён скиф-эрон назарияси ўртасидаги баҳс тобора қизгин бўлаётганини таъкидлашга тўғри келади.

Қадимда скифлар яшаган Волгабўйи, Жанубий Урал, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Еттисув, Жанубий Сибирь, Тиёншон, Олтой худудларда олиб борилган археологик тадқиқотлар туфайли милоддан аввалги VIII-IV асрларга оид скифлар маданиятига доир материаллар топилди. Натижада, М.П.Грязнова, Б.Н.Граков, К.Ф.Смирнов, А.Н.Бернштам, С.П.Толстов, М.А.Итина, О.А.Вишневский, К.А.Акишев, Г.А.Кушаев, М.К.Қодирбоев, С.С.Черников, Б.А.Литвинский каби олимларнинг тадқиқотлари яратилди. Булар орасида К.А.Акишев ва Г.А.Кушаевларнинг “Или дарёси водийсидаги саклар ва усунларнинг қадимий маданияти”. (1963.), Б.А.Литвинскийнинг “Дунё томи”даги қадимги кўчманчилар” (1972.), Э.А.Грантовскийнинг “Ҳиндистон чегараларидаги шарқий Эрон қабилалари тарихидан” (КСИНА, вып. 61, 1963.), М.П.Грязновнинг “Аржан – энг қадимий скифлар давридаги шох кўрғони” (1980.), О.А.Вишневскаянинг “Милоддан аввалги VII-V асрларда кўйи Сирдарёда сак қабилалари маданияти” (1973.) каби асарларида скифлар (саклар) маданиятини комплекс ўрганиш, улар тарихини янада қадимийроқдан белгилаш лозимлиги ҳақида хулоса-таклифлар илгари сурилди.

Дарҳақиқат, қадимий скифлар маданияти ҳақидаги материаллар ва манбалар уларнинг пайдо бўлиш ва шаклланиш даврини бирмунча қадимий даврлар билан боғлаш лозимлигини кўрсатмоқда. Тарихий манбаларда скифларга тегишли энг қадимий маданият тарихининг милоддан аввалги бир неча минг йилликлар билан боғланиши скиф қабилалари Қозоғистон, Жанубий Сибирь, Хонтангри, Олтой худудларида, шунингдек, Ўрта Осиёда қадим замонлардан тубжой аҳоли саналишини тақозо этади.

Дарвоқе, шарқшунос олим С.Ш.Камолиддин Россиянинг Европа қисми, Сибирь ва Узоқ Шарқдаги туркий тилли халқларда Ўрта Осиёдаги энг қадимги замонларда кенг тарқалган кўҳна

турк тилига хос элементларни назарда тутиб, **Ўрта Осиёдаги кўхна туркий тиллар учун умумий бўлган белгилар моҳиятан ибтидоий жамоа давридан сақланиб қолган кўхна туркий тил қатлами дейишга арзигулик белгилар** эканлигини эътироф этади (Камолиддин Ш.С., 2006, 5-6.)

Милоддан олдинги биринчи мингйиллик ва милод бошларида яшаб ўтган антик тарихчи, географ ва ёзувчилар – Аристей, Гекатей, Гесиод, Гомер, Геродот, Харилл Самосский, Помполий Мела, Плиний, Солин, Аммиан Марцеллин, Капелла, Птоломей, Диодор, Страбон, Эратосфен, Каллисфен, Гелланик, Стефан Византийский, Юстин, Юлий Валерий, Аврелий Виктор, Евтропит, Оросий, Арриан, Квинт Курций Руф, Лукан, Тертулнан, Фронтин, Полиэн кабиларга тегишли тарихий манбаларда скифлар, уларнинг маиший ҳаёти, эътиқоди, урф-одатлари, ўзига хос табиати, деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик усуллари ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Энг муҳими улар деҳқончилик хўжалик усулига эга бўлганларни рус шарқшунос – устозлар каби эроний тилли скифларга ва чорвачилик хўжалик усулига эга бўлганларни туркий тилли скифларга ажратмаган.

Бевосита антик манбалар ёрдамида скифлар, уларнинг маиший турмуш тарзи, хўжалик юритиш усуллари, яшаган ҳудудларини ўрганиш билан кўплаб олимлар шуғулланишди. Жумладан, М.И.Артамонов (“Скифларнинг келиб чиқиши масаласига доир”, “Скифия аҳолисининг этник таркиби”, “Скифия этногеографияси”), Б.Н.Граков (“Скифлар”), Л.П.Смирнов (“Скифлар”), К.Ф.Смирнов (“Савроматлар”), А.Хазанов (“Скифларнинг ижтимоий тарихи”), А.И.Тереножкин (“Скифлар маданияти”, “Киммерийлар”), И.В.Пьянков (“Геродотнинг массагетлари”, “Кир II нинг массагетларга юриши маршрути масаласига доир”, “Гекатей Милийскийнинг Хорасмияси”, “Саклар”), Д.С.Раевский (“Скиф-сак кабилалари мафкуриси очерклари”), И.В.Яценко, Д.С.Раевский (“Скифлар муаммоси ҳолатининг баъзи соҳалари”), Л.А.Ельницкий (“Евроосиё даштлари Скифияси”, “Киммерийлар ва киммерийлар маданияти”, “Геродотнинг скифлар хикояси”), Е.Е.Кузьмина, Э.А.Новгородный, В.П.Алексеев, Э.А.Грантовский (“Баҳсли муаммолар...”, “Осиё ва Африка халқлари”, 1980, 5-6 сонлар),

А. Лаппо-Данилевский (“Скифлар қадимияти”), Б.А. Литвинский (“Дунё томи” даги қадимий кўчманчилар”, “Сўғд орти саклари”), Б.Б. Пиотровский (“Скифлар ва Қадимий Шарқ”), Ф.Г. Мищенко (“Геродотнинг сарматлар ва скифларнинг Европада пайдо бўлиши ҳақидаги хабарларидаги зиддиятлар”), М.П. Грязнов (“Аржан – энг дастлабки скифлар шоҳ қўрғони”), К. Акишев, Г.А. Кушаев (“Или дарёси водийсидаги саклар ва усунларнинг қадимий маданияти”), А.Х. Моргулан, К.А. Акишев, М.Қ. Қодиржонов, А.М. Урозбоев (“Марказий Қозоғистоннинг қадимий маданияти”), С.И. Руденко (“Тоғли Олтойдаги топилмалар ва скифлар”, “Скифлар даврида Марказий Олтой маданияти”) каби олимлар скифлар тарихи, улар яшаган ҳудудлар географияси билан боғлиқ қимматли асарлар яратдилар. Ушбу асарлар ва антик манбаларни қиёсан ўрганиш асосида И.В. Куклина “Антик манбалар бўйича Скифия этногеографияси” тадқиқотини яратди. Бу асарда у : **“Баён қилинган фактлар асосида Ўрта Осиёнинг шимолий-шарқий вилоятлари (Аракс (Амударё) ортидаги ҳудудларда скиф (сак) қабилалари қадим-қадимдан яшаб келганлиги етарлича асосланган,”** дея тўғри хулосага келади (И.В. Куклина, 1985, 110.).

Тўғри, европалик шарқшунослар антик манбаларга таяниб, скиф халқи милоддан аввалги II-I мингйилликларда (аниқроғи IX-VIII асрларда) Ўрта Осиёда-Амударё ва Сирдарё оралиғида яшаганлигини эътироф этадилар. Дарҳақиқат, Геродот, Аристей, Гекатей, Страбон, Лукан, Гелланик, Диодор Сицилийский, Мегасфен, Арриан, Плиний, Юстин, Квинт Курций Руф, Мела, Птоломей, Харилл Самосский, Полиен, Оросий, Фронтин, Ф.Симокатта каби антик тарихчи ва ёзувчиларга тегишли ёзма манбаларда скифлар ҳақида билдирилган маълумотлар Ўрта Осиёлик скифларга тегишли эканлиги маълум бўлди (И.В. Куклина, 1985, 101-113).

Айни пайтда Геродот, Полиэн, Юстин, Страбон, Лукан, Гораций, Арриан, Юлий Валерий, Птоломей, Мела, Гелланик, Диодор Филосторгий, Стефан Византийский, Плиний кабила тарихчиларнинг асарларида Ҳиндистонга чегарадош, Амударёнинг шимолидаги ҳудуд “Скифия”, “Скифлар мамлақати”, “Скифия ери” номи билан тилга олинган. (И.В. Куклина, 1985, 103-106).

Бинобарин, Амударё ва Сирдарё оралиғи хуудларини милоддан олдинги II минг йилликнинг иккинчи ярми ва биринчи минг йилликнинг VIII-VII асрларига қадар “Скифия” географик номи билан юритилганлигини эътироф этиш лозимдир.

И.В.Куклинанинг “Антик манбаларда Скифия этногеографияси” асарида асослаб берилган “Скифия”, “Скифлар мамлакати”, “Скифия ери” атамалари, олий ўқув юрлари учун мўлжалланган ўқув қўлланмаларида ҳам (Н.В.Александров..., Қадимги Шарқ, М., 2008.) тилга олинсада, скифлар туркий халқ аждоди бўлгани учунми, улар **“Ўрта Осиёни қадим-қадимдан ватан тутиб келган”** деган хулосавий фикр ҳозирча Ўзбекистон тарихи учун ҳам, ўзбек давлатчилиги тарихи учун ҳам танқис бўлиб турибди. Чунки анча нуфузли академик нашр–“Ўзбекистонда давлатчилик тарихи”да кимда-ким “эронпараст” бўлишдан қочиб, Ўрта Осиёни туркий халқларнинг азалий ватани демокчи бўлса, албатта, “туронпараст” бўлиши ҳақида огоҳлантирилган. (История гос-ти Узбекистана. Т.1, Т., 2009, 40-42). Бу сиёсий айбловдан хабардор бўлган А.С.Сагдуллаев эса илк Бактрия ва илк Сўғдиёна давлатларига асос солганлар скифлар бўлганини билгани ҳолда, скифлар туркий халқ бўлганини тушуниб етган чоғи, Скифия географик номини қўллашдан ҳам тортинган. Бунинг устига, ушбу нашрда қадимги даврда Ўрта Осиёни “Турон” (туркий халқлар ватани – Ў.Н.) макрорегиони аташга уриниш бирмунча юзаки баён қилинган. Ушбу хууддаги **“қадимий давлатчиликда тил ёки этник мезон ҳеч қандай рол ўйнамаган”** (История гос-ти Узбекистана. Т.1, Т., 2009, 42). қабилдаги хулосалар тарих китобларимиздаги “Турон” географик атамасини ё ўчириб ташлаш, ё маъносини ўзгартириш керак деган фикрларга ҳам олиб бориши мумкин. Бундай иддаолар тарихимизни қиёфасизлантиришдан бошқа нарсага ярамайди.

Антик ва уларга замондош тарихчилар қолдирган манбаларда гарчи зиддиятли ўринлар мавжуд бўлсада, Ўрта Осиёда милоддан олдинги II-I мингйилликларда скифлар ва улар таркибидаги – **сколот, амиргий, массагет, дах, бохтар, сўғд, хаумоварка, абий, исседон, тавр** каби қабилалар яшаганлари айтилади. Манбалар, этнонимлар уларнинг туркий тилли халқ бўлганлигига

ишора беради. Бинобарин, баъзи тарихчи билимдонларимиз бизни “туронпараст”ликда ҳарчанд айбламасин, барибир милоддан аввалги II-I мингйилликларда – Скифия ва Турон географик номлари бўлганини тан олмоқдан ўзга чора йўқ. Тарихий манбаларда скифлар Бактрия, Парфия давлатларини барпо этганлиги такрор-такрор тилга олинсаю, биз энди скифлар яшаган ҳудуд Скифия аталганини билиб туриб, тилга ола билмасак... Буёғи қандоқ бўларкин? “Ўзбекистон давлатчилиги тарихи” белгилаб берган мезон бўйича “скифпараст” аталсақда, милоддан олдинги II мингйилликда Амударёнинг шимолидан Сирдарё ҳавзаларигача бўлган оралик ҳудуд Скифия географик номи билан юритилганлигини аллақачон антик ва тарихий манбаларда эътироф этилганини инкор этиш ҳақиқатга хилоф иш бўлур эди.

Тарих отаси Геродот ҳам Скифия деб ёзади. Каттагина ҳудуднинг, муайян ном билан аталиши ўз-ўзидан юз бермайди. Амударё ва Сирдарё оралиғининг умумий топонимик номи – Скифия бўлиши бу ерларда скиф халқи яшагани туфайлидандир.

Дарвоқе, антик тарихчи Эфорнинг “Умумий тарих” асарида келтирилган маълумотлар ҳам скифларнинг қадимдан Турон заминида ўтроқ ва ярим ўтроқ ҳаёт кечирганлигини ҳам тасдиқлайди. /

Ҳасан ота Абуший ҳам “Туркий қавмлар тарихи”да Искифлар ҳақида тўхталиб, “Дуной шаҳридан Қора денгиз шимолидан Қафқос тоғлари ва Хазар (Каспий) денгизи ва Амударё чегараларидан Боктарёна (Балх ва Ҳирот) га қадар ерларда борчасинда ушбу равишли тириклик этмақда ўлан бир уруғ халқлар ўлдигиндин, юнонийлар барчасина “Искиту” номини бердилар. Юнонийларнинг бу калимасини турли қавм ўз тиллари шеvasина мослаштирдилар – французлар “сйкт”, усмонийлар “Искит”, руслар “искиф” ва баъзилар эса “соқ” атадилар. Эронийлар бу қавмларни “Туроний” атамишлар эди.

Юнон жуғрофийуни бу ўринларни Узоқ Шимолга ва Гирмонияга қадар барча ерларни “Искитиё”, французлар “Сахтиё”, усмонийлар “Искитиё”, руслар “Искифиё” атадилар. Эронийлар-форсийлар эса “Туронзамин” атамиш эдилар (Ҳ.А.Абуший, 1994, 59). Ҳасан Ато Абуший скифлар ҳақидаги сўзини давом эттириб ёзади: “Юнонийларнинг Искиту

атамишлари қавмлар аслида эронийларнинг “Туроний” атамишлари ва ўзаро турли исмлар ила аталмиш туркий қавмлардан бошқа ҳеч кимлар эмас эди. Ўзларининг сўнг тарих майдонига чиққан хунн, овор, ўғир, булғор, хазар, қипчоқ, тотор ва мўғуллар ила тамом бир уруғ қавмлар эди. Искифлар жуда эрта пайдо бўлиб, шундаёқ жуда эрта тарих майдонидан исмлари йўқолганлиги сабабидан уларнинг ким эканликлари сўнгги замонларга қадар тахқиқ қилинмасдан келди”. (Ҳасан Ато Абуший, 1994, 59-60). Ҳасан Ато Абуший скиф қабилалари туркий тилли қавмлар бўлганини қайд этиш билан бирга улар яшаган ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Скифия номи билан аталганига ҳам, массагетларнинг “Осиё скифлари” аталиб, Хитой йилномаларида “юэйжи” ва “юейти” этнонимлари билан юритилганига ҳам аниқлик киритади (Ҳасан Ато Абуший, 1999, 76). Ўз тарихчиларимиз эса шундай ёзадилар: “Қадимги грек тарихчиларининг маълумотига кўра Қозоғистон ва Ўрта Осиёдан Олтой чегараларигача бўлган территорияда яшаган барча кўчманчи ва ўтrock қабилалар ҳамда халқлар скифлар деган умумий ном билан аталганлар (Ўзбекистон ССР тарихи, 1, 1970, 68).

↓ Юстин “Помпей Трогнинг” “Филипп тарихи” асарига эпитомада Мисрга қадар юриш қилган Скифия подшоси Папай ҳақида, Кир скифларга ҳужум қилганда Скифия подшоси Томариснинг Кирни ўлдиргани, скиф қабилалари энг қадимий ҳисоблангани, бу борада мисрликлар билан баҳслаша олиши, Скифия шарқий йўналишда жойлашган бўлиб, бир томондан Понт (Қора денгиз) билан, бошқа тарафдан Рафей тоғлари, орtdан Осиё ва Фосис дарёси билан чегаралангани, скифлар уч марта Осиё устидан ғалаба қозонганлари, Дорони Скифиядан шармандаларча қувиб чиқарганлари, Европанинг кўпгина қисмини босиб олиб, Осиёдаги давлатлар устидан ҳукмронлик қилганлари, Филип замонида эса Скифия подшоси Атай бўлганлари ҳақида маълумотлар беради, Скифияга қудратли давлат сифатида таъриф беради (ВДИ, 1954, 3).

↓ Клавдий Птоломейнинг “Географик кўлланмаси” да айтилишича, Скифия Марғиёнанинг шимолида, Окс ва Яксарт дарёлари бўйларида, Сўғдиёнанинг ғарбида жойлашган (Ист Узб-на в источниках, Т, 1984, 196-197).

✎ Рим тарихчиси Тацитнинг (милодий I-II асрлар) “Аналлар” асарида битилганидай, Скифия Имай тоғи томонда, ғарбда Осиё Сарматияси билан, шимолда номаълум ерлар, шарқда Имай тоғи, жануб ва шарқда саклар, сўғдийлар ва марғиёнлар билан чегараланган (Ист. Узб-на в источ. Т. 1984, 187). ✎

✎ Клавдий Птоломей яна “Географик қўлланмаси” асарида Сўғдиёна чегараларига аниқлик киритиб шундай деб ёзади: Сўғдиёна “ғарбда Скифиянинг бир қисми, шимолда ҳам Яксарт дарёсида Скифиянинг бир қисми билан чегараланган” (История Узб-тана в источниках, Т, 1984, с-197). ✎

✎ Бу муаллиф яна Марғиёна “шимолда Окс дарёси ёқасида жойлашган Скифиянинг бир қисми билан чегараланган”, деган маълумот қолдирган. (История Узб-тана в источниках, Т, 1984, с-196). ✎

✎ Шунингдек, Плинийнинг “Табний тарихи” рисоласида “Сирдарёнинг нариги томонида скиф қабилалари яшайди. Форслар уларнинг яқинида жойлашган, қадимги ёзувчилар арабий атаган қabila номи билан саклар деб атайди. Скифлар форсларни “Хор сар” аташади ва Кавказ тоғини Кровказ, яъни “тоза қор” атайди. Унинг “Скиф халқи миқдори сон-саноксиздир, улар парфялар билан тенглашиши мумкин. Уларнинг энг машхурлари саклар, массагетлар, дахлар, иссидонлар, астахилар, румликлар, пестиклар, гимодотлар, гистлар, эдонлар, камилар, каманилар, эвхатлар, катиарлар, энтузианлар, исакилар, аримаспилар, антракатлар, хрозлар, этанлар” деган маълумотда ҳам Скифия давлатининг аҳолиси таркиби ҳақидаги қимматли маълумот берилган (Ист. Узб-на в источниках, Т. 1984, с-186). ✎

✎ Ўрта Осиёлик скифлар ҳақида Гелланик (милоддан аввалги V аср “Скифия ҳақида” достони), Харилл Самосскийлар (милоддан аввалги V аср) ҳам бирмунча муфассал маълумотлар қолдирган. Хусусан, Харилл Самосский скифларнинг қадимдан чорвачилик ва дехқончилик билан шуғулланганига эътибор қаратган. ✎

✎ Манбалар асосида айтиш мумкинки, милоддан олдинги II мингйилликнинг иккинчи ярми ва биринчи мингйилликнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё, Қозоғистон, Урал, Волга бўйлари, Олтойгача бўлган улкан ҳудудда **массагетлар, саклар, хуараслар, тиграхауда, апаснак, хаумаварка, амюргий, каспи, дах, абий, мимекан, исседон, катиар** каби қабилалардан таркиб

топган, умумий номи скиф аталувчи халқлар яшаган. Геродот бир ўринда скифлар билан қон-қариндош бўлмаган халқлар ҳам умумий скиф номидан фойдаланганини ёзади. Шу билан бирга, антик муаллифлар скиф қабилаларини тили, одатлари, турмуш тарзи, маданияти, жойлашув ўрнига қараб фарқлаганлар.

Баъзи тарихий манбаларда скифларнинг давлатлар тақдиридаги улкан ролига ҳам эътибор қилинган. Страбон Грек-Бақтрия давлатининг қулашида саклар бош рол ўйнаганлигини қайд этар экан, улар **“Сирдарё ортидан келиб чиққан ва саклар ҳамда сўғдийлар мамлакатига қўшни сак қабилалари мамлакатига қарашли бўлган”**, деб хабар беради. (Страбон, XI, VII, 2). Айтиш жоизки, Страбоннинг Сирдарё ортидан келган сак қабилалари билан сўғдийлар скифларга тегишли тобе давлат бўлгани ҳақидаги маълумоти Грек-Бақтрия давлати инқирозга юз тутган даврдаги Сўғдиёнани Скиф-Сўғд давлати сифатида тушунишимизга ойдинлик киритади. Аммиан Марцеллианнинг ёзишича, эрамиздан олдинги IV асрда сакларнинг асосий қисми ўз она тупроғи Сирдарё бўйлари, ҳозирги Тошкент ва Фарғона вилоятлари ҳудудида яшаган. (В.В.Григорьев, 1871, 141).

Шундай қилиб, антик манбалар **Ўрта Осиёда (аниқроғи Амударё ва Сирдарё бўйларида) Ҳиндистон сарҳадларига яқин ҳудудларда) қадим-қадимдан яшаб келган, скифлар дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, хунармандчилик ва тижорат хўжалик усулларига эга бўлганлигин кўрсатади.**

Маълумки ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида суғорма дехқончилик тарихи масаласида қадимшуносликда эришилган натижаларни янада чуқурлаштириш ва шу орқали суғорма дехқончилик тарихи маданиятини қадимийлаштириш зарурати ҳам кун тартибиде турибди. Ҳозирча эришилган натижалар-археологик қидирув-қазув тадқиқотлари географияси бир мунча торлиги, мамлакатимиз заминиде энг қадимий маданиятларни ўрганишдаги ноаниқликларга, баён қилинаётган хулосаларнинг туркий-скиф халқлари тарихи бўйича европалик шарқшунослар яратиб берган “андоза”лардан чиқа олмаётгани, антропологияда “бююртма қолип”ларга “мослаштириш” учун интилишларнинг “кашфиёт” даражасида баҳоланишига чек қўйиш вақти назаримизда аллақачон етган. Шу ўртада муҳтарам Президентимизнинг тарихчи олимлар билан ўтказган

суҳбатидаги “кўп олимларимиз онгида эски тузум асоратлари маҳкам ўрнашиб қолган. Улар ҳозир мустақиллик шароитида ҳам кимдандир қўрқиб, чўчиб гапирадилар,”⁵ деган сўзлари қадимшунос олимларга ҳам тегишли бўлганини фаҳмлаш қийин эмас.

Айтайлик, туркман қадимшунослигида Анов археологик маданияти мисолида Тажан бўйларида суғорма деҳқончилик бошланганига 6-6,5 минг йил бўлгани эътироф этилган. Ўзбек қадимшунослари эса мамлакатимиз жанубида (Сурхондарё) суғорма деҳқончилик қадимиятини 4,5 минг йиллик вақт билан белгилайдилар. Шу ўринда милоддан олдинги VI-V минг йилликларда “шарқдан борган субарлар” Месопотамиянинг Тигр ва Евфрат дарёлари куйи ҳавзаларида ботқоқ ерларни ўзлаштириб экинзорларга айлантирганини ёдга олайлик. Субарларнинг авлодлари “суворлар” XI аср тарихчиси Гардизийнинг “Зайнул-ахбор”ида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаганлиги эътироф этилган. Бугунги ўзбек ва қозоқ уруғлари қаторида ҳам “суврон” уруғи сақланиб қолган. Шундай экан, Ўзбекистон заминида суғорма деҳқончилик бошланмаган замонда субарлар қандай қилиб милоддан олдинги VI-V мингйилликда Олд Осиёга бориб, ботқоқ ерларни экинзорларга айлантиришди-ю, “Убайд” ва “Урук” маданиятларини яратишди? Бунинг устига, Амударёнинг жанубида – Тажан дарёси бўйларидаги халқ суғорма деҳқончиликка ўтганда Амударёнинг шимолий қирғоқларида яшаган аждодлар 2-2,5 минг йил мобайнда тиш қовлаб ўтирганми? Қолаверса, нафақат суғорма деҳқончилик, умуман деҳқончилик хўжалик усули ўтроқ ҳаётни тақозо этиши сир эмас. **Шу сабабли туркий халқлар аждоди – скифларни кўчманчидан олиб кўчманчига айлантиравериш тарихий воқеликка умуман тўғри келмаслигини қандай изоҳламоқ керак?**

« Геродот, Ктесий, Диодор, Полиэн ва бошқа антик муаллифлар Марафон, Персополдаги жангларда кўрсатган жасоратлари боис сак халқининг жасур, абжир, қўрқмас, ростгўй ва бардошли эканликларини таъкидлаб ўтадиларки, бу

⁵ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. VII. Т., Ўзбекистон, 1999 й, 149-бет

аждодаримизнинг азал-азалдан адолатпарвар, жасур, тўғрисиў ва ориятли бўлганликларининг тарихий далилидир. Клавдий Эллианнинг ёзишича, “Уйланмоқчи бўлган ҳар бир сак йигит уйланаётган қизи билан кураш тушган. Бордию қиз ғолиб келса, йигит унинг асири ҳисобланган. Фақат қизни енггандагина унга уйлана олган”. (В.В.Григорьев, 1871, 37). Яқин-яқинларгача уйланмоқчи бўлган йигитларга ўтин ёрдириш ёки келиннинг куёвниқигача от миниб бориши, йигит қизни (келинни) отдан кўтариб олиб, келинга аталган хонага олиб кириши, “қиз қувди” каби беллашувлар ўша қадимги скиф халқларидан қолган удумларнинг ўзига хос кўринишларига ўхшаб кетади.

Бундан қарийб уч минг йилдан ортиқроқ вақтларда тинчлиги бузилган скифлар ғарбга отланди. Отда жанг қилишнинг ҳадисини олган, отган ўқи хато кетмайдиган, ўз шаъни учун азиз хонадони, азиз ватанини тарк этган скифлар Олд Оснё сарҳадларига қадар боришди: Мидия ҳам, Элам ҳам уларга таслим бўлди. Эрамиздан олдинги IX-VIII асрларда яна дашт бўйлаб не бир талотўплар содир бўлди. Милоддан олдинги VII асрда эронийлар салтанати асосчиси Кир I скифлар юртига бостириб келди. У бўлажак жанг олдидан массагетларга қарши ҳарбий ҳийлага қўл урди ва малика Тўмариснинг ғазабига учради: унинг кесилган боши қон тўла мешга ботирилди. Шундан сўнг, аҳамонийлар салтанатида Доро I қудратни қўлга олди ва Ўрта Оснёга, хусусан, Икки дарё оралиғида яшаётган скифларга қарши қонли жанглар бошланди.

Шу ўринда С.П.Толстовнинг куйидаги фикрлари эътиборга молик: “Доронинг хужуми тўғрисидаги хабарни эшитгач, сакларнинг учта подшоси Саксафар, Омарг ва Тамирис маслаҳатлашиш учун тўпланишади. Омарг ва Тамирис исмлари Кирнинг ҳалокати тўғрисидаги ривоятларнинг қаҳрамонлари номларига жуда ўхшаш. Тамирис Геродот таърифлаган массагетлар маликаси Тамириснинг худди ўзгинаси. Ктесий ривоятларидан биридаги саклар подшоси Саксафарга келганда шуни айтиш керакки, бу шубҳасиз, Хоразм сиёвушлари сулоласининг афтидан энг севимли номларидан бири бўлган Шаушафарнинг ўзгинасидир. Бу хон Шаушафарнинг (Полиэнда Саксафар) Хоразм подшоси бўлган, деб тахмин қилишга имкон беради. Шу тарика дербикларнинг аёл ҳокими Хаумоворга

(Омарга) – сакларнинг ҳокими ва Хоразм ҳокими Доронинг ҳужумига қарши мудофаа уюштириш тўғрисидаги масалани муҳокама қилишади” (С.П.Толстов, 1964, 115).

✧ Милоддан аввалги 519 йил скифлар учун қонталаш, қабоҳатли йил бўлиб қолди: улар яшаётган Икки дарё оралиғи эронийларнинг мустамлакасига айланди. Доро Ўрта Осиё сарҳадларига биринчи бор (эрадан олдинги 519 йил) лашкар тортиб келганида Сирдарё ҳавзасида яшаган **дахлар, абийлар, мимеканлар, исседонлар, эдамлар, аримаспилар, хроаз ва этан** каби қабилалар тамомила бўйсундирилмаган кўринади. Шу сабабли эрамиздан бурунги 500 йилда Доро яна улкан кўшин билан Сирдарё ҳавзасидаги дахларни таслим қилиш учун бостириб келади. Бу тарихий санада бўлиб ўтган воқеалар антик ёзувчиларнинг китобларида “Доронинг шармандаларча мағлубияти” деб тилга олинган.

Бир томони тоғлар, иккинчи томони бепоён чўлга уланиб кетган ушбу ўлка халқи сон жиҳатидан бир неча баравар кўп умумий душманга қарши отланганда отбоқар Широқ билан боғлиқ ривоят юз берган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Широқнинг етти кун душманни адоқсиз чўл ичида сарсон қилиб юради, бу воқеалар Мирзачўл ҳудудида юз бергани шубҳасиз. Душман етти кун кимсасиз, сувсиз чўл бағрига кириб борганида ўз она юрти мустақиллиги учун жонини тиккан Широқ Дорога қарата: “Мен, бир ўзим, сизларни енгдим”, деган сўнги сўзини айтади, бу ўз навбатида тенгсиз душман кўшинининг ҳалокат ёқасига етиб келганини ҳам аңглатар эди. Бундай аҳволда ҳарбий кўшинда ўз жонини сақлаб қолиш бирдан-бир мақсадга айланиши табиий. Шундай экан, Доронинг “шармандали қочиш”дан бошқа чораси қолмаган дея тасаввур қилишимиз мумкин.

✧ Шунини таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида скиф қабилалари тили, маданияти, турмуш тарзи, урф-одатлари ўзаро генетик қариндош бўлгани боис бир умумийликка эга. Башарти скиф-массагет қабилалар конфедерацияси бўлмаганида, Юстин ёзганидек, скиф-массагетлар “Дорони Скифиядан шармандаларча қувиб” юбормаган, “Кирни бутун кўшини билан” қириб ташламаган бўларди. (В.В.Латишев, 1949, 250). Тубжой аҳоли ҳисобланмиш

массагетларнинг мустақил давлат барпо этишдаги тарихий хизматлари катта бўлган. Қолаверса, Бактрия бўладими, Парфия бўладими ва ё Сўғдиёна бўладими давлат доирасида умумий тилнинг шаклланиши давлат эҳтиёжига айланади. Кўпчилик манбаларда айтилишича, массагет этник гуруҳи таркибидаги парпилар ва дахлар Парфия давлатига асос солишган. Дахлар эса Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқими ҳудудларида яшашган. Бинобарин, парди ва дахлар массагет этник қариндош гуруҳ бирлашмаси таркибида бўлган. Юстин ҳам парди ва дахларнинг Парфия давлатини барпо этишдаги иштирокини алоҳида таъкидлайди. Страбон эса “массагетлар саклар билан бир бўлиб, улар хоразмийлар билан қариндош халқлар сифатида тан олинган”, деган маълумот қолдирган. (Страбон, XI, 14, 20).

Геродот эса “Тарих”да массагетларни шундай тавсифлайди: **“Массагетлар скифлардай кийинади, улардай турмуш тарзига эга. Улар отлиқ ва пиёда жанг қилади (иккала жанг қилиш усулини уудалайди) ёй ва найза воситасида урушади, улар ойболта осиб олади. Улар барча зарурият учун тилла ва мис ишлатади, найза, ёй ва ойболтани мисдан ясайди. Бош кийим ва белбоғни олтин билан безайди. Отларнинг кўкрак қисмини мис қалқондан, юган, айилни олтиндан тайёрлайди. Темир ва қумушни умуман ишлатмайди, уларда бу металллар йўқ, олтин ва мис мўл-кўл.”** (Геродот, 1972, XI, 141).

С.П.Толстовнинг: “Хоразмийларни алоҳида қабила ҳисоблаш қийин, улар турли массагет қабилалари, биринчи навбатда сакировкаларнинг Хоразм давлатчилиги таркибига қўшиливи натижасидир” (С.П.Толстов, 1948, 244) деган фикри мунозаралидир. Унинг бирон-бир лингвистик ва этимологик асоси бўлмаган ушбу фикри ўзбек этнологиясида “қанғар” этносининг пайдо бўлиши ҳақидаги мўрт қарашларга туртки берган дейиш мумкин.

Шу сабабли тарихий манбаларда, хоразмийлар сак-массагет қабилалари таркибидан келиб чиққан бўлиши мумкин ёки хвараслар этник келиб чиқишига кўра туркий қабилалардандир маъносидаги маълумотлар бор. Геродот, Страбон, Гекатейлар хоразмийларни **массагетлар конфедерацияси таркибидаги**

бешта қабила (дербек, апасиак, атаис ёки аттас, аугас ва хоразмий) нинг бири сифатида қайд этади.

Бу борада С.П.Толстов эътиборли фикрни баён қилади: “Геродот ва Страбон тилга олган массагетларни беш қабила – дербиклар, апасиаклар, аттасийлар, хорасмийлар ва авгасийлар (авгаллар) бўлади. Биз бу рўйхатга аниқлик киритишга уриниб кўрдик. Бизнинг фикримизча, массагетлар уюшмаси таркибидаги хорасмийлар, апасиаклар, Хоразмнинг шимолий чегараларида–Узбойдан Жангал дарёсигача қадар худудида яшаган “сув саклари” Страбоннинг “боткоқолик массагетлари”га тўғри келади. Сакиравкалар Хоразмнинг жанубий шарқий чегараларидан тортиб Нурота тоғларигача жойлашган хаумаваргалар – сакларга, амюргий саклар “тоғ ва текисликлар массагетлари”га тўғри келади. Дербиклар Ўрта Амударёда, ҳозирги Чоржўй ва Бухоро оралиғида, тохарлар ёки дахлар – Қувондарё қирғоқларида, асийлар (ятийлар), асианлар, усунлар, яксартлар ҳозирги Туркистон шаҳридан Тошкентга қадар ва ундан шарққа томон давом этувчи Ўрта Сирдарё бўлган манзилларда яшаганлар, аттасийлар (авганийлар, авгаллар)нинг қайси жойга боғлиқлиги аниқ эмас” (С.П.Толстов, 1964, 117).

С.П.Толстов киритган ушбу ойдинликдан шу нарса маълум бўладики, сак-массагетларнинг асосий қисми ҳозирги Ўзбекистон худудида яшаган. Дербиклар – дахлар эса Бухоро ва унинг яқин атрофида яшаб, улар чорвачилик, балиқчилик билан шуғулланганлар.

Страбон қолдирган маълумотларга кўра, Сирдарё ва Амударёнинг қуйи худудларида, яъни Хоразм ва Қорақалпоғистоннинг шарқий-жанубий худудларида яшаган массагетлар милоддан олдинги VIII-V асрларда дарё бўйи скифлар ва хвараслардан иборат улкан қабилалар иттифоқига эга бўлишган. Массагетлар Хоразм воҳасини, Каспий денгизининг шарқий томонидан Сирдарёнинг ўрта оқимигача бўлган катта худудни эгаллаганлар. Милоддан аввалги VI-V асрларда массагет конфедерацияси таркибида массагетлар, скифлар-тиай-тара-дараялар, қисман чўққи қалпоқли скифлар, хвараслар, апа-саклар (апасиаклар), амюргий саклари, дербиклар, асианлар, яксартлар, дугасий, атасий қабилалари

бор эди. Дарё бўйлари ва катта воҳаларда суғорма деҳқончилик ривожланган (М.Эрматов, 1968, 8).

Шундай қилиб, массагетлар Ўрта Осиёдаги скиф этник қабилалари гуруҳи орасида энг йирик қабилавий уюшма-жамоа бўлганлар. Бинобарин, массагет қабилалари ўзбек халқи аجدодлари этник элементларининг шаклланишида катта рол ўйнаган туркий қабила ҳисобланади.

Массагетлар ҳаётида от катта рол ўйнаган. Массагет суворийлари отда жанг қилишда моҳир бўлиб, жанг пайти қутилмаган тактик усулларни қўллашган, Кир ва Доро кўшинига қарши шиддатли қаршилик кўрсатишган. Дарҳақиқат, Геродот ҳам массагетлар юртидан Сибирь, Мўғулистон ва Хитойга баланд бўйли ажойиб зотли отлар тарқалди, бу отлар жангчи суворийларнинг оғир қуролларини олиб юриш имконини берди, деб ёзади (Геродот, XI, 2004, 141). С.П.Толстов Геродотнинг бу фикрини ривожлантириб, отларнинг насли ва қуролланишига кўра массагетлар эронийлардан фарқ қилган, отларда оғир қурол олиб юриш Эрон учун типик эмас, уларнинг пиёда ва отлиқлари энгил қуролланишар эди, деб ёзади (С.П.Толстов, 1948, 141). Страбон ҳам массагетларнинг барчаси бир хил турмуш тарзига, бир хил урф-одатларга эга, ҳаёт кечиришлари бир-бирига ўхшаш, жанговар, соддадил, ҳақиқатгўй бўлганини эътироф этади.

Милоддан аввалги VIII-VII асрларда скифлар Парфия, шимолий-шарқий Эрон орқали ғарбга кўчади.

“Скифлар Осиёда яшарди. Массагетлар уларни ҳарбий куч билан сиқиб чиқарганларидан сўнг Араксни (Амударёни) кечиб ўтиб, киммерийларнинг ерларига кириб келганлар”, деб ёзади Геродот “Тарих”да (Қадимий тарихчилар..., 2008, 10.).

Шу сабабли милоддан аввалги VII-VI асрларда қадимий Скифияда тур (турк-турук) қабиласи сиёсий-маъмурий етакчи қабила даражасига кўтарилгани маълум маънода Скифия ўрнига Турон номининг пайдо бўлишига сабаб бўлганга ўхшайди.

Ва биз юқорида Ҳ.А.Абушийнинг “Туркий қавмлари”дан келтирилган маълумотга кўра (Ҳ.А.Абуший, 1994, 59) Скифия атамасини эронийлар, форслар “Турон” (Тур(к) – н – турлар ёки турклар) деб атаганини инобатга олсак, Скифия географик номи форс манбалари орқали Турон номи билан тарихимизда сақланиб қолган.

Назаримизда тур (турк) лар скиф халқи таркибида асосий кўпчиликни ташкил этган қабилалардан бўлган. Акс ҳолда уларнинг ижтимоий-маъмурий жиҳатдан етакчи халқ микёсига ўсиб чиқиши осон кечмасди. Хорасмийларнинг Хоразм, қанғилларнинг Қанғли, пардиларнинг Парфия, сўғдларнинг Сўғдиёна, бахтарларнинг Бактрия давлатларини барпо этганликлари ва ўз номларини давлатлари номларига кўчирганлиги давлатчилик анъанасига ҳам мувофиқ келади. Айни вақтда скифлар ғарбга кўчганда қабилалар конфедерацияси даражасида кўчганга ўхшайди. Башарти шундай бўлмаганида улар на Эроннинг катта қисмини, на Мидияни, на Эламни, на шарқий Кавказни қисқа вақтда бўйсундира олмас ва VII аср ўрталарида шимолий-ғарбий Эрон ва Кавказ шарқини қамраган улкан ҳудудда қудратли Скифлар давлатини барпо эта олмасди. Қолаверса, ана шу Скифия давлатини барпо этган скиф халқининг Ўрта Осиёдан, хусусан, Амударё ва Сирдарё оралиғидан борганлигини антик тарихчилар алоҳида эътироф этишган.

Қачонки, скифлар ўз азалий Ватанидан ғарбий ҳудудларга – Эрон, Мидия, Элам, Сурия, Кичик Осиёга кўчиб кетганларидан сўнг бу ҳудудда улар сони нисбатан камайиб, сиёсий – маъмурий бошқарувни бошқа қабилла-тур (турк) лар қўлга олгани муносабати билан бу ҳудуд номи форс манбаларида қайд этилгани каби милоддан аввалги VII асрнинг иккинчи ярмида Турон номини қабул қилган кўринади. Шундай қилиб, милоддан аввалги иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярми ва биринчи минг йилликнинг биринчи ярмидан милодий XX асрга қадар бўлган даврда Амударё ва Сирдарё оралиғи, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Скифия-Турон-Туркистон-Ўзбекистон географик номларига эга бўлган дейишга тарихий асослар етарли.

Шундай қилиб, скифлар дунёнинг энг қадимий халқи, у туркий халқнинг аجدолари сифатида ҳам катта тарихларда тилга олинди. Тарихи қадимий халқни “ўзиники” қилиб олишга уринишлар кўп бўлган ва ҳозир ҳам давом этаётир. Ҳар ҳолда скифлар тилини эронийлар билан боғловчилар, барибир, нисбатан кўпроқ. Бизни эса скифларнинг на эроний, на славян, на

рус бўлгани, балки туркий тилли халқ бўлгани қизиқтиради ва бунга тарихий далилларни кўплаб топиш унчалик мушкул эмас.

В.В.Латишев скифлар ҳақидаги антик маълумотларда Дионисий “**Скифларнинг сўзлашув лаҳжалари 26 та**” бўлгани ҳақида ёзганини айтади. (В.В.Латишев, 1949, 255). Албатта, Каспий денгизидан Хитойгача чўзилган улкан ҳудудда яшаган скиф халқи бир-бирига қондош бўлгани, жами 26 та лаҳжада сўзлашганини тушунса бўлади. Умумий скиф тили скиф қабилалар ўртасидаги генетик қондошликни сақлаш, умумий алоқа муносабатини қарор топдириш, қабилалар конфедерациясини шакллантириш учун ҳам зарур бўлгани табиий. **Скифлар бўйича этногеографик манбаларга асосан айтиш мумкинки, скиф қабилалари ҳозирги Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Термиз, Фарғона, Ўш, Сирдарё бўйларида ўтроқ ва ярим ўтроқ яшаган.** Чамаси скиф қабилалар уюшмасининг маркази Сирдарёнинг ўрта оқимида бўлган кўринади. Страбоннинг ёзишича, **“Каспий денгизидан бошланган сакларнинг катта қисми дахлар номида бўлган. Улардан шарқ томондагиларини массагет ва саклар дейишган. Қолган барчаси, гарчи ўз номига эга бўлсада, умумий скиф номида юритилган. Энг машхурлари, яъни эллинлардан Бактрияни тортиб олганлари Сирдарёнинг шарқий қирғоғидан келишган ассийлар, пасиплар, тохарлар, сакиравлилар, саклар ва сўғдийлар бўлган. Сакларни сўғдийлардан Сирдарё, сўғдийларни бактрияликлардан Амударё ажратиб турган”** (Страбон, II, 8, 21).

Шарқшунос В.В.Григорьев ҳам антик манбалар асосида, саклар билан массагетларнинг қон-қариндошлигини тан олади. **“Хитой тарихчилари бўйича юзчиликлар массагетлар билан қон-қардош... Страбон эса бу массагетлар саклар билан бир халқ, улар хоразмликлар билан ҳам бир дейди”** (С.П. Толстов, 1948, 221).

Сирдарё ҳавзасида яшаган **“Дахлар Даваннинг (Фарғонанинг) жанубий-ғарбида, Гуй Шуй (Сирдарё) дарёсининг жанубида ўтроқ ҳаёт кечиради. Шаҳар ва уйлари бор. Даванлиларга айнан ўхшаш. Жангда жуда эпчил, тижоратда мохир халқ. Дахлар бир миллионга яқин. Етти**

шаҳарда турли маҳсулотлар сотиладиган бозорлари бор”.
(И.Бичурин, III, 1951, 9).

ع شунингдек, Фарғона водийсидаги скиф қабилалари таркиби ҳақида Плиний шундай маълумот қолдирган: “Яксартнинг нариги томонида скиф қабилалари яшайди. Форслар уларни саклар деб аташади. Скиф халқининг сони ҳисобсиз.... Улар орасида машхурлари саклар, массагетлар, дахлар, исседонлар, астакилар, постиклар, гомидотлар, гистлар, эданлар, камлар, камакилар, эсхатилар, отнерлар, энтузианлар, псакилар, аримаспилар, антрокатилар, хоразмийлар, танлар ва ҳоказо.” (А.Д.Баженов, 1940, 126-127).

ع Птоломей: “Сирдарё бўйларида яшаётган саклар, камарлар, сакавараклар скифлар аталади” (А.Д.Баженов, 1940, 126-127). Бу қабилаларнинг деярли барчаси Сирдарёнинг шарқий томонида яшаганлар.

Араб сайёҳи ал-Идрисийнинг маълумотларига кўра, Сирдарё бўйларида Сакаканд, ҳозирги Аракс яқинида Сайканд шаҳарлари бўлган (В.В.Григорьев, 1871, 148). Бинобарин, улар узоқ замонлардан буён ўтроқ яшаб, деҳқончилик ва боғдорчилик, хунармандчилик ва савдо-тижорат хўжалик усулларига эга бўлишган. Скифларнинг қадим замонлардан юксак шаҳарсозлик ва деҳқончилик маданиятига эга бўлгани ҳам антик манбаларда эътироф қилинган.

ع Қадимги рим тарихчиси Ктесий (милоддан аввалги V аср охири – IV аср боши) скифлар ҳақида тўхталиб, мидияликлардан енгилган парфиянлар ўз ихтиёрлари билан сакларга қўшилгани ва бу сакларнинг мидияликларга қарши урушига сабаб бўлганини хабар қилади. Ўша замонларда жуда жасур ва жанговар аёл Зарина сакларнинг подшоси бўлган (В.В.Григорьев, 1871, 20). Худди шу каби, Кир сакларга қарши уруш олиб бориб, сак подшоси Омаргни қўлга туширади. Омаргнинг хотини Спаретра 300 минг эркак ва 200 минг аёллардан иборат қўшин тўплаб, Кирга қарши урушга қиради. Уни мағлубиятга учратиб, эрини озод қилади.

ع Страбон эса Каспий денгизининг ортида (шарқий томонида) яшаётган скифларнинг катта қисми массагет саклари, қолганлари гарчи ўз номларига эга бўлсада, умумий скиф номи билан юритилганлигини ёзади. (Страбон, XI, 2). Птоломей “География”

асарининг IV китобида Сирдарё ортида яшовчи саклар ғарбда сўғдийлар билан қўшни бўлгани ҳақида маълумот қолдирган. Бу маълумот Александр Македонскийнинг Сирдарё орти саклари билан жанг олиб боргани, Сирдарё бўйларида яшовчи сакларни қоратошлар, комарлар деб аталгани, жануби-ғарбда қошедлар, Аскабин (Нурота) тоғ олди ҳудудларида массагетлар яшаганлиги ҳақида хабар қилади. Ҳинд эпослари “Рамайна” ва “Маҳобҳарата”да ҳам **паршик, яван, пахвае, тухар, хас** каби номлар билан юрнтилувчи скиф халқлари ҳақида маълумотлар учрайди.

Манбалардаги “Кавказорти скифлари” ҳам Ўрта Осиё скифларини англатади. Бироқ скифларнинг Кичик, Олд Осиёдан Қора денгизнинг шимолий ҳудудларига келиб, сўнгра европалик скифларга айланиш сабаблари ҳали етарлича аниқликка эга эмас. Европалик олимлар скифлар Кичик Осиёдан Қора денгизнинг шимолий ҳудудларига кўчиб ўтган деган маълумотни такрорлашади. Ҳолбуки тарихий манбаларда скифларнинг 28 йил Мидияда ҳукмронлик қилгандан сўнг ўз юртларига қайтгани ва уларни ўз элида қуллардан тарқалган ёш жангчи йигитлар қарши олгани баён қилинган. Скифлар ўтган 28 йил давомида мидияликлар ерида Скиф давлатини барпо этишган, сўнгра форслар, мидияликлар, эламларнинг қаршилиги туфайли енгилиб, Қора денгизнинг шимолий ҳудудларига эмас, ўз ватани Ўрта Осиёга қайтган кўринади.

И.В.Куклина Мелага тегишли тарихий манбаларда шарқда яшаган энг қадимги қабилалар ҳиндлар, серлар ва скифлар бўлгани, Каспий денгизининг шарқида Яксарт ва Окс дарёлари Скиф саҳросидан ўтиб Скиф қўлтиғига қуйилиши ҳақидаги маълумотни келтиради. (И.В.Куклина, 1985, 104).

Плиний эса Яксарт дарёси ортида скифлар яшаганлиги, улар **Яксартни Силис** деб аташганини қайд этиб, **форслар ўзларига нисбатан яқин жойлашган скифларни саклар, қадимгиларни арамейлар** деб номлашгани ва ўз навбатида **скифлар ҳам форсларни “хорсар” (“қизилбош”, “хўроз калла”)** деб номлаганини хабар қилади. (Плиний, 1975, 42).

Юстин, Квинт Курций Руф, Лукан, Аррианлар парфиянлар скифлардан келиб чиққани, уларнинг азалий ватани Скифия эканлигини эътироф этишган. Юстин: **“Парфиянлар... скифлар**

қувғин қилганлардир. Бу шубҳасиз уларнинг номида ҳам сезилиб туради: скифчада қувғин бўлганлар “парди” аталади. Улар Скифиядан уй-жойлари билан қувғинга учраб, яширин суратда Гиркания билан дахлар, апартанлар ва марғиёнлар ўртасидаги чўлга жойлашган”, деб ёзса, Стефан Византийский: “Парфиянлар – қадимдан скиф қабиласи эди, кейинчалик Мидияга қочиб ёки кўчиб ўтган ва жойлашган манзили ботқоқлар бўлган, қочоқ бўлгани учун шундай ном олган. Чунки скифлар қочоқларни “парди” дейишган,” – деб ёзади. (И.В.Куклина, 1985, 106).

Скифларнинг бир қисми худуднинг дашт минтақалари ва тоғ ёнбағирларида чорвачилик билан шуғулланган. Улар яшаётган худудда овуллар барпо бўлди. Йилнинг уч фаслини яйловда ўтказган чорвадорлар қишлоғни овуллар сарҳадида барпо қилинган кўтон-кўраларда ўтказишган. Булар кўпгина тарихчилар ёзганидек, “бир жойда муқим яшамайдиган” чорвадорлар эмасди. Улар деҳқонлар ва хунармандлар билан доимий алоқада, ярим ўтроқ яшашган.

Чунки Ўрта Осиёнинг иқлим шароити, табиати шундайки, даштлар ҳар йили яйловга айланади, майсалар, ўтлар кўкаради, чорва озуқаси манбаига айланади. Бу эса чорвадорларнинг ўз худудларида ярим ўтроқ яшашига имконият берган. Чунки этник кондош аҳоли билан доимий алоқасиз на озуқа, на дон, на савдо, на хунарманд бўларди. Ҳаёт чорвадорга имкон топилган ёки табиий шароит қулай бўлган жойда деҳқончилик билан шуғулланишни тақозо этар, бусиз чорвадор хуш кўрган бешбармоқ ва нон қайда, дейсиз. Скифларнинг иккинчи бир қисми деҳқончилик учун қулай жойларда зироат билан шуғулланиб, боғ яратди, полиз экинлари экди – қишлоқлар пайдо бўлди. Учинчи бир қисми шаҳарларда, йирик-йирик қишлоқларда ўтроқ бўлиб, хунармандчилик ва савдо-сотикнинг ривожланишига хизмат қилди (В.В.Григорьев, 1871, 76.).

Хитой йилномаларида “хюсюнь”, “уши” қабилалари қадимги сакларнинг авлоди ҳисобланиб, урф-одатлари, кийинишлари усунлар билан деярли бир хил эканлиги айтилган. Геродот ҳам скифларнинг кийими, қурол-яроғи ҳақида скиф халқига хос белгиларини алоҳида ифодалайди: “Саклар, скиф қабилалари

чўққи қалпок, шолвор кийган, ёй, қилич, ойболта билан қурулланишган”. (Л.Баженов, 1940, 21).

Хитой манбаларидаги скифлар ҳақидаги маълумотлар, асосан, милоддан олдинги III-II асрларга тегишли. “Қатта Ханлар тарихи”да ўрта осиелик скифлар Се ва Сай номлари билан берилган. Европалик тадқиқотчилар ана шу Се ва Сай номлари остида скиф халқи тушунилганлигини эътироф этадилар. Маълум бўлишича, Се-скифлари Исикқўл атрофидаги тоғли минтақаларда яшаган. Бир қисм скифлар Олтой даштлари ва Помир тоғи яқинидаги Аратюми дарёси водийсида яшаганлар. Хитой манбаларига таяниб, қатор олимлар милоддан аввалги II аср бошларида Се ва Сай халқи Жунғориянинг ғарбий томонида жойлашган дейишади. Янги эра миздан бурунги 176 йилларда хуннлар сиқувида силжиган юэчжилар Жунғорияга келиб, бу ерлардаги сайлар (саклар)ни сиқиб чиқазган. Сўнгра уларнинг Сирдарё ҳудудида яшаётган сакларга келиб қўшилгани хабар қилинган.

Сайлар бу ҳудуддаги саклар билан аралашиб, сўнгра Зарафшон воҳасига келишган ва шу тариқа сўғдийлар ҳамда бохтарлар билан бирга яшаб қолишган.

“Қатта Ханлар тарихи”да саклар ғарбга силжиган пайтда усунлар яшаётган Исикқўл атрофи ва Или дарёси водийсидан ўтганлиги айтилади. Хитой элчиси Чжан-Цзяннинг милоддан олдинги II асрда Фарғонага қилган сафаридан сўнг бу ҳудуддаги халқлар ҳаёти ҳақидаги маълумотлар бир мунча бойиди.

Хитой йилномаларида скиф халқига тегишли усун, ху, ди, юсци қабилалари милоддан олдинги II асрда Ўрта Осие ҳудудига келиб яшаганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд. М.Эрматов ҳам Юстинга таяниб, Сирдарёнинг қуйи оқимида, яъни, ҳозирги Фарғона водийси ҳудудларида асиян, саравкия, Страбон тилга олган **асий, пасиян, тохар, сакиравлар яшагани, улар амюргий скиф қабилалари** таркибида бўлганлигини қайд этади. (М.Эрматов, 1968, 46).

Саклар ҳақидаги маълумотларда улар асосан Сирдарё ва Амударё ҳудудларида, шимолда Тяншаннинг тоғ олди минтақалари, Балхаш кўли соҳиллари, шимолий-шарқда Или водийси, шимолий-ғарбда Туркистон, ҳозирги Тошкент вилояти, Фарғона водийси, то Орол денгизигача бўлган ҳудудларда

яшаганлиги маълум бўлади. Хитой манбаларида сакларнинг хуннлар таъсирида ғарбга – Орол денгизига қадар бориб қолганлари айтилган.

“Қатга Хан сулоласи”да (эрамиздан бурунги 202 йил) ҳам, **“Умуман барча ғарб ўлкаси давлатларида ҳаёт ўтроқ, шаҳарлари бор, чорвачилик хуннларга одатий мос тушмаган”**, - дейилади (И.Бичурин, 3, 1951, 54).

☛ Филлип II саройида яшаган Эфор шарқда **“турли кўчманчи халқлар яшайди, улар ҳатто ҳайвонга ҳам озор бермайдиган, жуда ҳалол одамлар бўлиб, скифлардай от сутини истеъмол қилади, топганини ўзаро бахам кўради, уларнинг бир қисмини саклар дейишади”**, деб ёзади. (М.Эрматов, 1968, 36).

Скифлар массагетларнинг шарқий томонида Сирдарё ҳавзасида яшаганлар. Шарқшунос А.Ю.Якубовскийнинг фикрича, скифлар (саклар) Сирдарёнинг шимолий томонида–Қозоғистоннинг даштларида яшаган. (А.Ю.Якубовский, 1940, 13). Страбон скифлар ерини Сўғднинг шарқида, Сирдарёнинг шимолида деб белгилайди. (Страбон, XI, 8). Дарҳақиқат, Александр Македонский Сирдарё бўйига қадар истило қилганида Сирдарёнинг шарқий-шимолий тарафида яшаётган сакларга қарши юриш қилиб, сулҳга эришган. Геродот “Тарих”ига асосланиб, В.В.Григорьев хоразмийлар, бактрияликлар, сўғдийлар ва сакларнинг кийими ва қуролларига тўхталиб, бу ҳудуддаги саклар **“учи узун қалпоқ”** кийганликларини алоҳида қайд этади. (В.В.Григорьев, 1881, 26). Манбалар Александр Македонский истило қилган ҳудуддаги (ҳозирги Жиззах, Сирдарё вилоятлари) саклар хаумаварка саклари бўлганлигидан дарак беради. Сирдарёнинг шимолий-шарқидаги саклар **“тиай-тарадарая”** (дарё бўйи саклари) ва абий, дах саклари ҳисобланади. Шундай қилиб, эрамиздан олдинги VII-VI асрларда Жиззах, Сирдарё, Тошкент вилоятлари ҳудудида **хаумаварка ва тиай-тарадарая (дарё бўйи) ва абий, дах саклари** истиқомат қилганлиги тарихий манбаларда қайд қилинган.

Ҳақиқатда Амударё ва Сирдарё оралиғидаги аҳолининг ассойи қисми милоддан олдинги II-I мингйилликларда умумий **“скиф”** форсча (тур(к) номи билан юритилган скиф қабилалари - саклар, массагетлар, қанғлилар, қипчоқлар, хуннлар, кушонлар, дахлар, телелар, қарлуқлардир.

Массагетлар скифлар билан бир тилда сўзлашиб, генетик конкардош бўлгани милоддан олдинги биринчи минг йилликнинг биринчи ярмидаёқ массагет ва скиф қабилалар конфедерациясининг вужудга келишига сабаб бўлган. Конфедерация таркибига Амударёнинг юқори ўзанида яшаган хоразмийлар ҳам кирганлар. Шунингдек, Амударёнинг қўйи ўзани, Сарикамиш, Жонидарё ҳудудларидаги **апасак, пасики, абийлар**, уларнинг шарқий томонида, Ўрта Осиёнинг жанубидаги **сакаварки ёки хаумаварка** саклари, **амюргий скифлари**, Амударёнинг ўрта оқимида яшаган дербиклар, Чоржуй ва Бухоро ўртасидаги тохарлар, Қувондарё бўйларида яшаган дах қабилалари, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги **асийлар, ятниллар, аспан (яксарт), мимеканлар, массагет ва скиф** этник конфедерацияси таркибига кирган эди. (М.Эрматов, 1968, 50).

Фарғона вилоятининг шимолий-шарқида ҳам саклар яшаган. Водий табиати, серунум ери, рельефи, оқар сувлари, Александр Македонский замонида бу ҳудудда асосан ўтроқ саклар яшагани Паркана давлати тарихига оид манбаларда тилга олинган. Бу даврларда Зарафшон бўйларида яшаган сўғдлар ўтроқ ҳаётга ўтиб, деҳқончилик, савдо ва тижорат билан шуғуллангани каби Фарғона водийсида яшаган сак қабилалари ҳам ўтроқ бўлиб, деҳқончилик, боғбонлик билан шуғулланганлари, полиз экинлари экишгани, узумдан майиз тайёрлашгани Хитой элчиси қолдирган маълумотларда ҳам акс этган.

Милоддан олдинги III-II асрга келиб, хитойликларнинг ҳавасини келтирган Фарғона халқи аллақачон ўтроқ турмуш сабабли буғдой ва шоли етиштирган, узумдан май тайёрлаган, савдогарчилиқни ўринлатган, боғ-роғлар барпо қилган, шахарлар қурган, тулпор отлар наслини яратган эди. (А.Абдурасул ўғли, 2002, 8).

Доро I нинг Бехистун, Персеполис ёзувларида ва антик муаллифларнинг маълумотларида “сак” атамаси ҳам қабилалар уюшувидан таркиб топган умумий ном тарзида қўллангани гувоҳи бўламиз. Айрим ўринларда қабилалар номи алоҳида-алоҳида кўрсатилган бўлсада, қадим даврдаёқ скиф халқлари таркибида битта умумий тил шаклланиб келаётганини фаҳмлаш мумкин. Тўғри, Геродот “Тарих”ида тилга олинган саклар асосан амюргий саклари - бошларига баланд чўкки қалпоқ, чолвор

кийган, камон ва ханжар, айримлари ойболта билан қуролланган саклар (скифлар) бўлган. Тарихий манбалар Геродот “Тарих”идаги амюргий скифлари Сўғд ортидаги саклар, шунингдек, хаумаварка саклари бўлганидан дарак беради. Страбон, Диодор Сицилиский ва Солинлар қолдирган маълумотларга кўра скиф-сак қабилалари таркибида исседонлар ҳам бўлган.

Геродотда Кирга қарши чиққан қabila массагет, Страбонда саклар (баъзан массагетлар), Юстин, Фронтин, Полиен, Оросий қабиларда скифлар номи билан тилга олинган. И.В.Куклина келтирган маълумотларга кўра, Г.Кате салтанат скифларини паралатлар билан қиёслашни рад этади. Г.Катенинг фикрича, бу қabila номлари антик замонда ҳам этник муносабатда тилга олинмаган. Сака хаумаварканинг Эламча шакли Ому марка, аккадча шакли Уму урга ёки Хумурка бўлиб, амурка сўзининг биринчи қисми Амударё номини (Аракс – катта, улкан дарё бўлиб) эслатади. Шу сабабдан катта сак маъносидаги “сака амуррка”ни “улуғ салтанат саклари” сифатида тахмин қилиш мумкин. Ва яна Г.Катенинг келтиришича, сакадаги са-ит, -ка эса кўшимчадир. Шундай қаралса салтанат скифларининг дастлабки этноними саррака бўлиб, грекларда бу Серака ёки сиракача шаклида келади. Шу боис Геродот уни “салтанат скифлари” деб номлаган деган тахминни билдиради. **“Салтанат скифлари”нинг азалий ватани Сўғдиёна бўлган.** Чунки Сўғдиёна қадимда Сукутха аталиб, қадимги форс тилида Сукуда – Суғдак (ғилоф, қин) – Соғдиён бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Этимологик жиҳатдан улар сакадан тарқалган. Милоддан аввалги II асрда Бактрияни босиб олган сакирауқлар ҳам “улуғ салтанат скифлари” билан этник қариндош бўлган. (И.В. Куклина, 1985, 109-110).

“Салтанат скифлари” нинг дастлабки этноними “Серака” (Сирака) бўлган бўлса, Фарғона шарқидаги Сирака давлати ҳақидаги маълумотлар ҳам тарихимиз учун эътиборга арзирли деб ҳисоблаймиз.

Кўпинча тарихий китобларда Марғиёна, Сўғдиёна, Бактрия каби давлатлар тилга олинганда шимоли Тяньшан тоғига, жануби шимолий Ҳиндистон билан чегараланган Сирака (Сарика, Саррака) давлатини тилга олишмайди. Ваҳоланки Птоломей

“Географик қўлланма”да, Плиний “Табий тарихи”да Фарғонанинг шарқий сарҳадлари туташиб кетган Сирака давлатини эътироф этишган (И.В.Куклина, 1985, 109).

Зарафшон дарёси ҳавзасида сўғдийлар, улар билан биргаликда чўкки қалпоқли скифлар, дербиклар, Фарғонада парканлар, хаумаварка сақлари, даҳлар яшаган. Улар асосан ўтроқ ҳаёт кечиришган. (Страбон, XI, 8).

Тарихий манбалар Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида хаумаварка скифлари яъни, туя жунидан қилинган учи узун қалпоқ кийган скифлар яшаганлигидан хабар беради. Орадан икки ярим минг йил ўтса ҳамки, ҳозирда кирғиз, қозоқ халқларида, шунингдек, Ўзбекистоннинг қишлоқ аҳолиси, хусусан, қипчоқлар билан боғлиқ ўзбекларда ёзда ана шундай типли қалпоқ кийиши сақланиб қолган.

Шундай қилиб, тарихий манбалар Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқими бўйларида, хусусан, унинг-**Фарғона водийси** ва **ҳозирги Тошкент вилояти ҳудудларида** антик ва илк ўрта асрларда **усун, сак, сэ, хюсюн, гендау, асий, абий, мимекан, саравкий, асиан, пасиан, тохар, сакирав, хаумаварка, амюргий, кират, камар, массагет, дах, исседон, астак, пастик, гомидот, гист, эдам, исак, эсхат, котнар, ками, қумиқ, эхтузиан, аримаспи, антропонт, хроаз, этан** каби умумий скиф аталувчи 30 дан ошиқ туркий қавмлар яшаганлигини хабар қилади.

Ўрта аср араб тарихчи ва географлари ат-Табарий, ал-Маъсудий, ал-Балазурий, Ибн ал-Асир, ал-Мақдисий ва бошқаларнинг асарларида жами 23 та туркий қабила тилга олинди, Сирдарёнинг қуйи ўзани ҳудудларида яшаган варанлар, хаумаварка қабилаларининг нисбатан кўп сонли бўлганлиги эътироф этилган.

Сирдарёнинг қуйи оқимларида яшаган “Сақалиб” қабиласи (“сақалик” “сака” ва “либ” қўшимчаларидан таркиб топиб) ўрта аср манбаларида Ўрта Осиё скифлари ўрнида қўлланган. Фарғона водийсининг жанубий-шарқ томонида яшаган “уши” қабиласи Хитой манбаларида тилга олинган “уд”, “уди” қабиласи билан этник қондош ҳисобланади. Сирдарёнинг ўрта оқимида милоддан олдинги III – милодий V асрларда яшаган халқлар Хитой манбаларида Қангуй ёки Қангцуй давлати таркибида қаралган. (Н.Я.Бичурин, II, 1950, 184-188.).

Умуман, Ўзбекистоннинг қадимги халқи бўлган скифлар таркибида 40 дан ортиқ қабилалар бўлган ва улар “скиф” атамасидан умумий этноним сифатида фойдаланган.

Ўрта Осиёда қадим-қадимдан яшаб келган бу халқ иқтисод, маданият, урф-одат, географик ўрнига кўра бир-бири билан генетик қондош этник тил бирлигига эга бўлган. Қадимги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аҳолида қондош этник бирликнинг мавжудлиги ва такомиллашуви натижасида ҳудудда халқнинг дастлабки этник – тил бирлиги вужудга келган ва бу тил бевосита ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ халқларининг этник тарихида алоҳида ўрин тутади.

Бинобарин, ўзбек халқига хос дастлабки этник элементларнинг барқарорлашуви ва такомиллашувида Ўрта Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган ва умумий скифлар номи билан юритилган халқлар алоҳида муҳим рол ўйнаган дейишга тарихий асослар етарли. Улар милоддан олдинги биринчи мингйилликнинг биринчи ярмида “Тур(к)” (Турук) умумий этноними билан қайд этилгани ҳам уларнинг ўзаро муносабатларнинг асосий воситаси бўлган туркий тил атрофида бирлашганларидан далолат беради. (А.Хўжаев., К.Хўжаев, 2001, 13.).

Хитой йилномаларидан бири “Қатта Хан хонадони тарихи”да келтирилган ғарбдаги Янцай ва Кангюй давлатларида суғорма деҳқончилик ривожлангани, суғориш тизимининг шакллангани ҳақидаги маълумотлар Хоразм ва Сирдарё ҳавзаларида ўз исботини топган. Деҳқончилик ва чорвачилик ҳақидаги маълумотлар хуннлар ва усунлар борасида эканлиги археологик қазувларда ариқланди.

Милодий III аср бошларида Ўрта Осиё ҳудудида жиддий ўзгаришлар юз берган кўринади. Чунки “Хо-Хань-шу”да Янцай ўлкаси Аланя номи билан атай бошланган. Ва у Кангюйга тобе бўлган. Келиб чиқиши массагетлардан бўлган аланларнинг Сарматияда ҳокимиятни олиши шу даврда юз берган. Сармат бирлиги Алан бирлигига айланган. Сенека, Помпей каби муаллифлар жанговар аланлар ҳақида, уларнинг Кавказ, Қора денгиз бўйларига келганлигини қайд этадилар. Парфия подшоси Воногез аланларга қарши қурашда Римдан ёрдам сўрайди. Баъзи европалик тарихчилар “алан”ларни “арий”ларга боғлашга

уринишди. Вс.Миллер эса “алан” атамасини “роксалан” га боғлаб, “ёркин алан” деган маънони таклиф қилди. С.П.Толстов “роксалан” сўзини Осуруша, яъни, “Осурушан қабиласи вилояти” деб изоҳлади.

Аланларнинг Уструшогага келгани манбаларда учрамайди. (Л.А.Мацулевич, 1947, 138). Клапрот аланларни осетинлардан деган, осетинларнинг Ўрта Осиёдан келиб чиққан халқ деган ғояни илгари сураркан. осетин тилининг Хоразм лахжасига ўхшаб кетишини асос қилиб олди. Аланлар аслида сарматлар таркибида вояга етганлар. Лукан Самоссийский (II аср) аланларнинг аجدодлари тил, қиёфа, либос борасида скифларга яқинлигини, уларнинг келиб чиқиши айнан скифларга бориб тақалишини таъкидлайди.

Умуман сарматлар ва уларнинг ўрнини эгаллаган аланлар яшаган ҳудудларда олиб борилган археологик материаллар уларнинг Ўрта Осиёдан келиб чиққанини тасдиқлайди.

Аланларнинг этник илдизи Ўрта Осиёдаги сарматларга этник қондош дах, массагет ва скиф қабилаларига боғланади. Гунн-алан бирлашмаси милодий IV асрда вужудга келган. Худди шу даврда Сунтак (Судэ) атамаси пайдо бўлди. Атама шаклан туркийча “Суғдак” атамаси асосида вужудга келган, бунинг ўзагида “Сўғд” сўзи туради. Маҳмуд Қошғарийда “Суғдак” атамаси Еттисувга қарата қўлланган. Хитой манбаларида “Суғдак” Оролбўйи алан-гунн муҳитини билдирган. Орол бўйидаги Суғдаклар скиф қабиласи таъсирида пайдо бўлган ва шу халқ билан генетик боғлиқдир. Н.Я.Маррнинг изоҳига кўра “Суғ” сўзининг ўзаги “сги” бўлиб, “ски-скиф” атамаси “скиде”га бориб тақалади. (СЭ. 1947. VI-VII, 146).

Шундай қилиб, милоддан олдинги VI асрда Дунайдан шимолий Ўрта Осиёга қадар чўзилган улкан ҳудудда сарматлар ва аланларнинг конфедерацияси мавжуд эди. Бинобарин, Дунайдан Қора денгиз бўйи ва шимолий ҳудудлар, Кубань, шимолий Кавказ ва Каспий бўйлари ҳамда Орол денгизининг шимолий-ғарбий ҳудудларидаги маданий ҳаёт, санъат, меъморий обидалар, манший ҳаётдаги ўзгаришларни атрофлича ўрганиш натижасида қадимги икки Сармат, кейинги икки “Канг” давлатлари тарихини ёритиш орқали туркий халқларнинг инсоният цивилизациясига қўшган улкан ҳиссаси ҳақидаги

билимларни янада бойитиш энг муҳим вазифа сифатида сақланиб турибди.

Биз юқорида Геродот “Тарих”да тилга олган скиф қабилаларининг 30 га яқин номларини келтирган эдик. Уларнинг кўпчилиги ўзаро генетик қондошлигини Геродот ҳам, Страбон, Юстин, Ктесий каби антик ёзувчилар ҳам алоҳида қайд этишган. Европалик тарихчилар қадимий халқ бўлган скифларни ҳиндевропалик тиллар оиласига, хусусан, эроний тилга боғлаш устида кўпроқ бош қотиришди. Уларнинг асл мақсадини В.В.Григорьев лўнда қилиб: “Биз учун энг муҳими улар (скифлар – Ў.Н.) орийлар бўлишидир,” дея очик баён қилган эди. Шундай қилиб, XIX асрнинг 60-йилларида немис олими К.Мюлленхоф скифча ва сарматча сўзларни ҳиндевропа тиллари нуқтаи назаридан ўрганиб, скифлар асосан эроний тилли бўлган, эроний қабилалар қадимда Эроннинг шимолидан узоқроқда яшаган, улардан ҳозирда осетинлар қолган деган ғояни илгари суради. (А.И.Доватур., 1982., 53).

К.Мюлленхофнинг фикрларига кулоқ солинса, қадимда эронийлар Эроннинг узоқ шимолида (шимолий Кавказ, Евроосиё даштларида) яшаган бўлиб чиқади. Бу фаразга биринчи навбатда Геродотнинг “Тарих”идаги маълумотлар қарши туради. Геродот скифлар ва улар билан боғлиқ халқлар ҳақида маълумот берганда бирон-бир қабиланинг эроний тилда сўзлашганини ёзмаган. Иккинчидан, бу ҳолда Эроннинг узоқ шимолида милоддан олдинги I минг йилликда мавжуд бўлган Сарматия, Скифия давлатлари эҳтимол бошқа ном билан аталган ва бу номларда уларнинг эроний тилга мансублиги акс этган бўлар эди. Шу сабабли К.Мюлленхофнинг ғояси асрлар оша скифлар, сарматлар, яъни қадимги туркийлар ҳақидаги чалкашликларни яна бир поғона юқори кўтариш бўлди, холос. Шунга қарамасдан, унинг скиф-эрон назарияси жуда кўп тилшунослар ва тарихчи олимларни қизиқтириб қолди. Ҳозирда ҳам у баъзи ҳинд-эрон назариячилари томонидан жиддий ҳимоя қилинмоқда.

Хўш, агар Евроосиё аталмиш улкан ҳудудда Скифия ва Сарматия номлари билан фақат эроний тилли қабилалар яшаган бўлса, славян, фин-угор, туркий тилли халқлар тўсатдан қаердан пайдо бўлган? Улар эроний тилли қабилаларни

“туркийлаштириш” учун каерларда яшаган? Бу саволлар хануз жавобсиз.

Агарда скифлар ва сарматлар эроний тилдаги халклар бўлса, эрон-форс ва скиф-сармат тилларидан беҳабар Оссурия, грек, Рим, Хитойнинг қадимий тарихчилари бунга эътибор қилишлари лозим эди. Бу халклар ҳақида маълумот берганда улар қай йўсиндадир форс ва скиф тилларининг бирлиги ва яқинлиги ҳақида ёзиб қолдиришган бўларди. Афсуски, қадимий тарих манбаларида бунга ишора ҳам йўқ. Айни вақтда кўпгина ҳолларда скифлар, сарматлар ва аланларни турли туркий тилли қабила билан аралаштириб юборишади.

Шуниси аниқки, ҳар қандай этногенетик назария лингвистик, археологик, этимологик, диний-мифологик ва санъатшунослик тадқиқот-ларининг умумий натижасига таянади. Бироқ скиф-эрон назарияси кўпроқ лингвистик далилларгагина асосланганки, бу тахминни тарихий ҳақиқатга айлантириш осон эмас. Шунга қарамадан В.В.Григорьев скифларнинг эроний тилли халклардан бўлганига ўзини ишонтириб улгурди. Шу сабабли у орийлар Ўрта Осиёдан Шарқий Европага кўчиб ўтганда уларнинг шу жойда қолганлари милоддан аввалги V аср ва ундан кейинги асрлар давомида германлар, славянлар, литваликлар, эллинлар, фракийлар, италянлар ва кельтларнинг шу ҳудудда қолиб кетган қисмлари сифатида Европага кетган бўлишлари керак деб ёзди ҳам. (В.В.Григорьев, 1871, 92). Тўғри, В.В.Григорьев юқоридаги фикрни билдирган пайтда Ўрта Осиё Турон географик номи билан аталишини билар эди. Лев Гумилевнинг европалик олимлар ҳақлигини билсалар ўз фикрларини кўпинча асослаб ўтиравермайди дегани каби В.В.Григорьев ҳам далиллаш, асослашга кўпам ён беравермади. Шунинг учун ҳам у Амударё, Сирдарё, Тарим ва Илдан то Хитойгача бўлган ҳудудда эрадан олдин ва кейин яшаган халқларни орийлар оиласига киритиб, германлар ва славянларнинг энг дастлабки аجدодлари бўлган халқларнинг тилларида сўзлашганлигини даъво қилади.

XVIII аср бошидан скифлар тарихига изланиш нисбатан тезлашади. Петр I нинг таклифига мувофиқ славянлар тарихини яратишни зиммага олган веналик олим Г.В.Лейбниц эса 1708 йилда ёзга мактубларидан бирида **“Мен қадимда славянлар номи маълум бўлмаган даврларда қадимгилар сармат**

деганда сарматларни барча славян қабиалари деб ўйлайман” – деб ёзган эди. (Г.В.Лейбниц, 1873, 221).

Шундай қилиб, славянлар тарихини ёзишга таклиф қилинган немис олими Г.В.Лейбниц биринчилардан бўлиб туркий халқнинг аجدодларидан бўлган сарматларни славянларнинг аждодига “айлантириш”ни бошлаб берган эди. Ва бу ўз навбатида руслар тарихидаги дастлабки “тўқима”лардан бири бўлиб қолди.

1725 йилда Петербург Фанлар Академиясига Германиядан таклиф қилинган Готлиф Зигфрид Байер скиф-сармат масаласига тўхталиб, “Скифлар Осиёдан келган халқ. Славянлар эса тубжой аҳоли. Шунинг учун скифларни славянлар деб бўлмайди. Скифларнинг авлодлари финнлар, ливлар, эийлардир”, - деб ёзди. (А.А.Нейхардт, 1982, 12).

Г.З.Байернинг ушбу фикри скифлар ва уларнинг авлодлари ҳақидаги муаммони “янги бир ўзанга буриб юбориш” орқали чигаллаштирди, холос. XVIII асрда рус тарихчиси В.Н.Татишев скиф атамасини жамловчи ном маъносида қўлади. “Скифлар номида Европа ва Осиёнинг барча шарқий ва шарқий-шимолний ҳудудларида, шу жумладан, Германия, Персия ва Хитой ҳам кирган жуда кўп халқлар–славянлар, сарматлар, турклар, мўғуллар ва бошқалар тушунилган. Бу ном милодий ҳисобида ўнинчи юз йилликда турли халқлар ҳақидаги аҳамиятни йўқотди, аммо халқлар йўқолмади, балки бошқа номлар билан яшаб қолди. Европаликларда мелоднинг X асри учинчи даврида татар номи кенг тарқалди ва татарлар билан скифлар биргаликда қўлланила бошланди”. (В.Н.Татишев, 1962, 232-233). Шунингдек, М.В.Ломоносов ҳам скифлардан финнлар, сарматлардан славянлар келиб чиққан деб ҳисоблади. Шундай қилиб, М.В.Ломоносов ҳам славянларнинг аждоди масаласида Л.В.Лейбниц билан ҳамфикрга айланди. (А.А.Нейхардт, 1982, 17-18). Рус тарихчиси Н.В.Карамзин скифлар ва сарматларни Геродот замонида Евроосиёда яшаган барча халқларнинг жамловчи номи деб қаради. (Н.В.Кирамзин, 1818, 5-12). Шундан кейин скиф ва сарматлар ҳақида тадқиқот олиб борган П.Ф.Сум уларнинг туркийлар аждоди эканлигига аниқлик киритган бўлса,

немис тарихчиси Б.Г.Нибур скифларни мўғуллар аждоди санади. (М.Закиев, 2002, 136).

Европалик шарқшунослар, шу жумладан, В.В.Григорьев хоразмийлар ва сўғдийларнинг қадимги орий-форс халқларидан келиб чиққани ҳақида биронта тарихий факт (луғат, фонетик ва грамматик хусусиятлар каби) тақдим этмасда, хоразмий ва сўғдий халқлари этник тарихига беписандларча ёндашиб, “шундай қилиб, сўғдийлар ва хоразмийлар тилининг бизга қадар етиб келган излари (?), шунингдек, уларнинг ташқи қиёфаси ҳақидаги қадимги Хитой хабарлари далолат берадики, бу мамлакатларнинг аҳолиси қадимги орий-форслардан келиб чиққан”, деган хулосага келади. (В.В.Григорьев., 1871., 86).

Немис олими К.Цейс ҳам 1837 йилда нашр қилинган асарида скифларнинг эроний тилли қабилалар бўлгани ҳақидаги ғояни кўтариб чиққан эди (А.И.Доватур. 1982, 47). Орадан унча кўп вақт ўтмай бошқа бир немис олими К.Нейманн (1855 йилда) тил материалига кўра скифлар туркий бўлганини асослади. (А.И.Доватур., 1982., 50). Ниҳоят яна бир немис олими А.Д.Нордтман ёзувлар тарихи ҳақидаги асарида (1870 й.) скифларнинг қадимги туркий тилда сўзлашганини ёқлаб чиқди. (М.Закиев., 2002., 136).

Скифлар муаммоси билан жиддий шуғулланган олимлар скифлар ва сарматларнинг этнографик хусусиятларга кўра туркий тилли халқларнинг аجدодлари бўлганини маъқуллашган. Археолог ва этнограф И.М.Мизиев тўғри таъкидлаганидек, скифлар масаласи анча атрофлича ўрганилди, аммо уларнинг маиший маданияти ҳақида асосли тадқиқотлар яратилмади.

Балким, бу ҳолат скифларнинг уй-рўзғор ҳаёти, жиҳозлар ва озиқ-овқатлари, хуллас, маиший турмуш тарзи ва анъанавий маданиятига етарли эътибор берилмаганлиги сабаблидир. Ҳолбуки маиший ҳаёт тарзи масала ечимида жуда катта аҳамиятга эга. И.М.Мизиев бу борадаги мавжуд материалларни ўрганиб, 15 скиф-туркий археологик-этнологик бир хиллик, тенгликни белгилади.

Жумладан у скифларнинг қадимда марҳумни сўнгги йўлга қузатиш ва маиший турмушга хос маросимлари ҳозирги туркий халқларда анъанавий тарзда сақланиб келинаётганлигини аниқлади. (И.М.Мизиев., 1990., 66-71).

Расмий тарих фани скиф-сарматларни эроний тилли халқлар қаторига киритиш тарафдори бўлгани учун ҳам Шўролар замонида турк-скиф муаммоси билан турколог тарихчиларнинг шуғулланишига изн берилмади. Шунга қарамасдан, айрим туркологлар скифларнинг туркий халқ бўлгани ҳақидаги қарашларини эълон қилишга жасорат топди. Хусусан, козок олимларидан А.С.Омонжолов “Олма-ота яқинидаги саклар кабристонидан топилган рунига ўхшаш ёзув” (Вестник АН Каз ССР., 1971., 12), Ўлжас Сулаймонов. “АзиЯ. Эзгу ниятли ўқувчи китоби” (Олма-ота., 1975), К.А.Акишев “Иссик кўрғони” (М., 1978) мақола ва китобларида скифларнинг туркий тилли халқ ҳамда козокларнинг аждоди бўлгани ҳақидаги қарашларини эълон қилишди. Хусусан, Ў.Сулаймоновнинг “АзиЯ” китобида милоддан олдинги VIII-IV асрларда улкан ҳудудларда яшаган скифлар туркий тилли халқ бўлгани ҳақидаги фикрлар билан майдонга чиқдики, шўро салтанати таркибига кирган кичик миллатларнинг тарихи қадимийликда “улуғ оға”лар тарихидан ўзиб кетгани кўплаб европача фикрлашга муқкасидан кетган олимларнинг уйқудан уйғотиб юборди. Академия олимларининг асаблари таранглашди: китоб юз минг нусхада нашр қилиниб, аллақачон тарқалиб кетганди. Шу сабабли улар муаллиф қолиб, нашриётга қарши “ташландилар”.

КПСС Марказий Қўмитаси китобни жиддий муҳокама қилиб, янги қарор қабул қилишга киришди. Партиянинг XXV сёзди докладида китоб ҳақидаги партиявий баҳони эълон қилишга тайёргарлик кетаётган бир вақтда Қозоғистон раҳбари Бош котиб билан келишиб, китоб муҳокамаси СССР Фанлар Академиясига ўтказилди. Академия китобни жазаваси чиқиб қоралаб ташлаган бўлсада, орадан ўн йил вақт ўтганидан сўнг “Коммунизм муаммолари” журнали “АзиЯ”ни жамиятда кишилар онгини қайта қуришга тайёрлаган бешта китобнинг бири деб баҳолади. Атиги ўн йилда академикларнинг “АзиЯ” ҳақидаги айбловлари мақтов билан алмашди. Китоб одамларни тарихга нисбатан янгича қарашга чорлаган муҳим манба бўлди. Туркологияда бирин-кетин янгича қарашдаги олимлар пайдо бўла борди. Орадан икки йил ўтганидан сўнг татар олими М.Закиев скифлар, сарматлар, кушонлар, тохарлар, усунларнинг туркий тилли халқлар бўлганини эълон қилди. (М.Закиев, 1977, 27-44). Шу

йинли козоқ олими О.Исмагулов генлар устида олиб борган бир неча йилдик илмий изланишлари натижасини “Қозоғистоннинг этник геногеографияси” номи билан Олма-отада нашрдан чиқарди. Ў.Сулаймоновнинг “АзиЯ” китоби бўйича кизғин муҳокамалар совуб улгурган йўқ эди, унинг ёнига О.Исмагуловнинг можароси қўшилди. Китобга компартия кизиқиб қолди. О.Исмагулов ишдан ҳайдалди. Чунки олим генларни текшириш орқали европалик шарқшунослар ҳазм қилиши жуда оғир кечадиган иккита масала бўйича ўз ҳулосасини эълон қилиб улгурди. Биринчиси, козоқ халқи ўз генига кўра европоид бўлиши мумкин, аммо асло мўғуллар билан алоқаси йўқ. Иккинчиси, козоқларнинг, шу жумладан, туркий халқнинг генига кўра эроний бўлиши мумкин эмас. Жуда зарурият бўлса, эронийларни “туркий тилли” дейиш мумкин, лекин асло-асло тескариси эмас. (О.Исмагулов., 1977).

Шундай қилиб, хиндевропалик шарқшуносларнинг “скифларни эроний тилли халқлар” деган қондаси жиддий тарзда нурай бошлади. Кавказшунос И.М.Мизнев, К.Т.Лайпановлар лингвистик, археологик, этнологик фактлар асосида скиф – сармат ва аланларнинг асосий таркиби туркий тилли эканлигини яна бир бор исботлашди. (И.М.Мизнев., К.Т.Лайпанов., 1993, 45-86)

Расмий тарих фани “номаълум ёзув”, сирли ёзув атаган ёзма манбалар бундан икки ярим минг йил олдин туркийларнинг ёзуви бўлганлиги, уларнинг аниқ грамматик қонун-қоидаларга эга эканлиги исботланди. Ҳатто 1786 йил Енисейнинг юқори қирғоғидан топилган, 1895 йилда В.В.Радлов таржима қилган қадимий ёзувда “Элим” сўзининг “Ватан” тушунчасида келгани ҳам туркийлар тарихини сал узоқроқдан ахтаришга ундади.

Тарихшуносликда гоҳо кичкинагина битта факт бутун бир тарихни англашда қалит ролини ўташига ҳайратда қоласан, киши. Айтайлик, ҳозирги замонда ҳам серблар, хорватлар Анатолиялик туркларни “турски-турсаки” аташади. “Труски” ва “турсаки” икки ўзак сўздан “тур” ва “сак”дан ташкил топгани аниқ.

“Турсак”даги “тур”лар кимлар? Баъзи тарих китобларида келадиган– ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида милоддан олдинги VII асрда пайдо бўлган Турон топонимик номи эроний тил нуқтаи назаридан карасак, Турон-турлар дегани бўлади. Худди шу

милоддан олдинги VII асрда ҳам Туронда турлар билан ёнма-ён сак (скифлар) яшаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Қолаверса, милоддан олдинги биринчи мингйилликдаёқ ҳиндэронийлар ўрта осиелик туркий қабилани турлар (ту-эр-тув-эр-тоғлиқ одамлар) этноними билан атаган, улар яшаган худудга Турон топоними беришган дейлик. “Тур”лар академик А.Асқаров айтган “орийлар” эмас, балки туркий тилли халқ. Яна бир жиҳати ана шу турлар Анатолияга саклар билан бирга боришган. Серблар айтган “турсаки” кеча-бугун жорий бўлган этноним эмас, балки қадимийдир. Шунинг учун ҳам туркологияда турсак (труски) лардан этрускалар келиб чиққан дейишади. Этрускаларни греклар тирренлар (туронликлар) аташган. Улар бирмунча ривож топган цивилизацияга эга бўлиб, Рим ва Италиянинг маданий тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган.

Қадим дунёдаги Этрурия шаҳар-давлати кўплаб этник аҳолининг бирлашмаси бўлиб, жанубий Европадаги биринчи шаҳар-давлат эди. Қизиқ жиҳати шундаки, Этрурия шаҳар-давлати таркибда кирган турли этник доирадаги халқларда умумий алоқа-тил муносабатлари, умумий ёзув маданияти нисбатан тез шаклланган дейиш мумкин. Чунки турли тиллилик ёзувда ҳам хилма-хилликка олиб келганга ўхшайди. Шу сабабли балким этруска ёзуви Апенин ярим оролидан халқаро доирага тарқалган. Пайдо бўлиши милоддан аввалги VII-VI асрлар билан белгиланувчи лотин графикаси ўз моҳиятига кўра этруска алфавитининг турли кўринишларидан биридир.

“Лотинлар” ўзларини романлар, яъни римликлар атар эди. Шундай қилиб, лотин тили роман тилларининг етакчиси бўлиб қолди. Барибир, генеологик жиҳатдан этрускалар турсака (труски)ларга, улар эса туркий турлар ва сак (скиф)ларга боғланиши қадимий тарихимизнинг ажаб хилқатларидан саналади.

Хулласки қадимий манбалар милоддан олдинги IX асрда Ўрта Осиедаги туркий халқ алақачон ўз алфавитига эга бўлганлигидан сўзлайди. Албатта, булар оддий гаплар эмас. Афсуски, европалик устозлар ва уларнинг содиқ шогирдлари хали хануз скифларни ўз ёзувига эга бўлмаган халқлар қаторида санашгани санашган. Қолаверса, ҳозирга қадар “Қадимги дунё тарихи” ўқув қўлланмасининг бутун мундарижаси Рим ва Греция

тарихдан иборат дейдиган олимларимиз ҳам, уларни тасдиқлаб юрганлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Ўзбек тарихчилари ҳам скифлар муаммоси борасида hozircha хиндевропатик шарқшунослар, скиф-эрон концепцияси мураббийлари чизиб берган йўлдан бораётганига шубҳа қилмаса бўлади. Ҳатто шарқшунос М.Закиев топиб айтганидек, тарихшунос олим **“скифлар муаммосига мустақил киришмаган, бунинг устига скиф-эрон концепциясини такрорлашдан тўхтамаган бўлса, у албатта, скиф-эрон назариясини тасдиқлашга хизмат қилувчи маълумот тўплашга”** интилиши учраб турибди. (М.Закиев, 2002, 138).

Дарҳақиқат, ўзбек тарихшунослигида скиф-эрон назариясининг таъсири hozircha баланд. Бу назариядан келиб чиқиб, қарийб уч минг йилдан буён Амударё ва Сирдарё оралигида ўтроқ яшаб келаётган скифлар авлоди “шарқий эрон тил лаҳжасида” сўзлайдиган эронийлар дуб аталиб, туркийларга эса Дашти Қипчоқ ерларини, кенгроқ олганда Буюк турк чўлини “азалий ватан” қилиб берилди. Шундай қилиб, hozirgi Ўзбекистон худудида милоддан олдинги II-I минг йилликлардаёқ тубжой аҳоли бўлган скифлар, уларнинг авлоди туркийларни “азалий ватан”дан бенасиб қилинди. Ҳатто скифларнинг туркий тиллигини тасдиқлаган замондошларининг, вақт жиҳатидан уларга яқин бўлган тарихчилар ва бошқа тадқиқотчиларнинг асарлари исбот-далил бўлиши мумкин бўлган “асосий адабиётлар” рўйхатига киритилмади.

Ҳар қалай, ўзбек тарихшунослари ишонч-этиқодини қозонган ва бу борада ҳатто мамлакат Президенти етарлича асослаб, дастурий вазифа даражасига кўтарган масалаларни билиб-билмаслик ҳолатига келтирган скиф-эрон назария-сининг қандайдир жозибаси борга ўхшайди.

Тўғри, умумий скиф номи билан аталган барча қабилаларга тегишли скиф ёзма обидалари тилида ўзаги эронийча бўлган сўзлар (этнонимлар)ни танлаш асосида амалга оширилган этимологик таҳлил скифларни эроний тилли халқ деб ишонишга ундовчи хулосаларни берди. Аммо вақт ўтган сайин ушбу масала билан шуғулланувчи тадқиқотчилар сафи кенгайиб борди. Улар сафига янгича қарашдаги туркологлар келиб қўшилди. Натижада сўз ўзаги эроний бўлмаган сўзларни этимологик таҳлил қилишга

ўтилди. Таҳлилнинг бу усули скифлар асли туркийча сўзлашганини асослаган ва рад қилиш қийин бўлган хулосаларни бера бошлади. Скиф-эрон назариячилари ўзаги эроний тилга яқин сўзлар таҳлилида жиддий фонетик ўзгартиришларни қўллаганликлари ва оқибатда эронийча деб қаралган сўз ўзаги асли қадимги туркийча эканлиги маълум бўлиб қолди, энг муҳими, қўшимчалар қўшилганда сўз ўзаги агглютинатив тилга хос жиҳатлари билан ажралди. Эроний тил эса флективдир. Бинобарин, ўзакка қўшимчалар қўшилганда ўзак ўзгариб кетиши лозим эди. Этимологик таҳлилнинг туркийча бу модели скиф-эрон назариячиларига маъқул келмагани ўз-ўзидан ойдин бўлиб қолди

Қолаверса, скиф-эрон назариясида скиф-сармат қабилаларининг келиб чиқишини эроний тилли халқлардан деб ҳисоблашга дастлабки пайтларда танқидий ёндашилмади. Шу асно тарих фанида скиф-сармат қабилалари тамомила эроний тилли бўлган деган қараш қатъийлашди. Скиф-эрон назарияси таъсирига тушиб қолган археологлар ҳам ўз навбатида скиф-сармат археологик маданиятини эроний тилли қабилаларга тегишли эканлигини “исботлашди”. Шунинг натижасида ўзига хос “айланма” усул пайдо бўлди: тилшунослар фикрларига таянган археологлар скифлар ва сарматлар даври археологик маданиятини эроний тилли қабилаларга тегишли деб “баҳолашди”. Скиф-эрон назарияси билан қуролланган тилшунослар эса ўз назарияларини тасдиқлаш учун яна шу археологларга таянишди. Шундай қилиб, эронпараст тилшунослар йўриғига юрган археологлар скифлар ва сарматлар эроний тилли халқ бўлгани ҳақидаги “археологик маданият” ни кашф қилдилар. Бу ҳам скифлар ва сарматларнинг эроний тилли халқ бўлгани ҳақидаги маълумотларнинг “болалаб” кетишига таъсир этди.

Ва яна айрим скиф-эрон назариячилари айтган фикрлар – милоддан олдинги минг йил ва милодий II минг йилликка қадар Евросиёнинг улкан худудида яшаган скифлар, сарматлар, аланлар осетинларнинг аجدоди бўлишгани, жуда қисқа вақтда туркий тилни қабул қилишгани, пироварди фақат Кавказда яшайдиган оз сонли аҳолига айланиб қолганига ишониш ниҳоятда мушқул. Евросиёнинг улкан худудида қарийб икки минг йил давомида

эроний тилли осетинлар яшаган бўлсаю гуннлар келиши муносабати билан бирданига камайиб, туркийлашиб, кичкина худуднинг кам сонли аҳолисига айланиб қолса? Ишонини қийин бундай ривоятларга!

Шу билан бирга, расмий тарих фани скифларга оид шахс номлари, айрим географик атамаларни эроний тил гуруҳига кирувчи тилни белгилаш учун етарли, деб ҳам ҳисоблайди. (Древние цивилизации, 1989, 170). Худди ана шу қараш скифлар, умуман, туркий халқларнинг этник тарихи бўйича барча чалқашликлар, турли даражадаги баҳс-мунозаралар, миллий тарихларда атайин “оғишлар” ва ҳатто бир қатор миллатларни энг ёши, “ҳали тарихи яралмаган” халқлар қаторига кўшиб юборишга йўл очиб берди. Аммо скифлар тилининг эроний тил гуруҳига киришини исботловчи шахс номлари ҳам, географик атамалар ҳам мутахассисларни ишонтирарли даражада асослаб берилган эмас. Буни ҳатто скифларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ ривоятдаги Тарғитой ва унинг ўғиллари Липоксой, Арпоксой ва Қолоқсой исмлари этимологияси бўйича ўтказилган киёсий таҳлилда ҳам кўришимиз мумкин.

Расмий тарих фанида скиф-эрон назирясини бошлаб берган немис олими К.Мюлленхофф скиф, сармат, киммерийларга тегишли ёзма манбалардан сўз ўзаги қадимий форс тилига яқин сўзларни “топиб”, этимологик таҳлил асосида скиф, сармат, киммерийлар қадимги эроний тилда сўзлашган деган ғояни “бошлаб берган эди”. Унинг бу ғоясини В.С.Миллер ва М.Фасмерлар ривожлантирди. В.И.Абаев эса “Скифча сўзлар луғати”да 350 та скифча сўзни фонетик қайта ўзгартиришлар билан қадимги осетин лексик бирликларига айлантирди (В.И.Абаев, 1949, 151-195).

Скифларнинг келиб чиқиши ҳақида сўз кетганда, гапнинг аввалида Тарғитой ва унинг ўғиллари билан боғлиқ ривоятнинг тилга олиниши анъана бўлиб қолди. “Тарихнинг отаси” Геродот ҳам бу ривоятга алоҳида эътибор қаратган. Скифларнинг қайси тилли халққа мансуб бўлгани масаласи кўрилар экан, ривоят қахрамонларининг исмлари этимологиясини ўрганишга жуда кўплар қизиқишди. Бирлари бу исмларга кўра скифларни эроний тилли халққа мансуб дейишса, иккинчи бирлари скифлар этник

жихатдан туркий тилли халқ бўлишган деб ҳисоблашди. Бу тортишувлар хали кўп давом этса керак.

Скиф-эрон назарияси тарафдорлари В.И.Миллер ва В.И.Абаевларнинг фикрича, Тарғитой “дарға” ва “това” қисмларига бўлинади. Қадимги эрон тилида “дарға” – **узок ёки ўткир**, “това” – **қудрат, куч** маъносини англатади. Бинобарин, **Тарғитой – узок қудратли ёки учи ўткир, кучли** маъноларини англатган. (В.И.Абаев, 1949, 163).

Тарғитойнинг ўғли Липоксой исмининг иккинчи қисми “ксай” (ксай) – **нур сочмоқ, ялтирамоқ, нурга ўралмоқ** экан. Осетинча – **малика, тонгга** ҳам мос келади. Липоксойнинг биринчи қисми бироз ўзгартирилиб “**хараксаис**” га айлантирилди. Қадимги эрон тилидаги “**вар-хсанга**” – **қуёш**, форсча **хуршид** (қуёш) яъни, **Липоксой – қуёшнинг нур сочиши, ялтираши** маъноларини билдиради, дедилар (В.И.Абаев, 1949, 189).

Арпоқсойни В.И.Абаев бундай таҳлил қилади: сўзнинг биринчи қисми “**апра**” –эронча-**ап-(сув)** ва осетинча “**ра**” дан “**апра**”-сув **чуқурлиги** бўлар экан, “**хсая**”-малика, **соҳибани** англатиб, **апра-хсая-сув соҳибаси** маъносини англатади дейилади. (В.И.Абаев, 1949, 189). Қолоқсой исмида ҳам В.И.Абаев таҳлиliga кўра сўзнинг иккинчи қисми “**хсай**” – **нур таратмоқ, ялтирамоқ, нурга қопламоқдир**. Осетинча “**хсарт**”-шухрат, “**хсин**”-малика, “**хсед**”-тонг. Сўзнинг биринчи қисми ноаниқ, балким хулоса ўрнида ўзгартирилиб қадимги эронча “**хвархшанта**” – **қуёш** маъносига тўғриланди. (В.И.Абаев, 1949, 189). Шундай қилиб, Тарғитой ва унинг фарзандлари исмларининг эроний тилдаги таҳлилини маълум тизимга келтирсак, **Тарғитой – бокий, қудратли, Липоксой – қуёшнинг ялтираши, Арпоқсой – сув соҳибаси, Қолоқсой – қуёшнинг ялтираши, нурланиши** маъноларини англатади. Бу изоҳларда этимологик, лексик-грамматик тизим йўқ. Исмлар маъносида ички, оилавий боғланиш, исм қўйиш анъанасига риоя қилиш ҳам сезилмайди. Биринчи навбатда, скифларнинг биринчи отаси (пири) аталган Тарғитой ва ўғилларининг исмида ўзи мансуб авлодга, қолаверса, ривоятда келтирилган тилла омов (деҳқон), олтин бўйинтуруғ (чорвадор), олтин ойболта (жангчи) ва олтин косалар (хуқумат) билан мантиқан боғланиш ҳам йўқ.

Туркий тил нуктаи назаридан ёндашилганда **Тарғитой** исми **“тарғи”** ёки **“тариғ”** – қадимги туркий тилда **“деҳқон”**, **“той”** (**“сой”**) – **“насл”**ни билдириб, **“деҳқонлар насли”** маъносида келмоқда. **Демак, тилла омочга боғланиш бор.** Авар тарихчилари Тарғитойни аварча-туркий исм деб биладилар. VII аср тарихчиси Феофилакт Симокатта **“Тарғитой – авар қабиласининг атокли одами”**, дейди. (Ф.Симокатта, 1957, 35). Менандр Византийский аварлар йўлбошчиси Баян Тарғитойнинг подшоҳга борганини хабар қилади. (Византийские историки, 1861, 392). Аварлар Тарғитойни Византияга элчи қилиб юборганлар. II асрда Полиен Меот (Орол) денгизи бўйида яшаган скифларда Тарғитой исми машҳур аёл бўлганидан хабар қилади. (В.В.Латишев, 1893, 567). Шундй қилиб, Тарғитой исми ва шу исм билан боғлиқ маълумотлар скифларнинг туркий тилли халқ бўлганига далил бўла олади.

Тарғитойнинг тўнғич ўғли Липоксойнинг исми туркий этимологияда **“лип-липо-леп”-чегара, сарҳад, “оқ”-оқ, бой, саховатли, “сой”-насл, фамилия, аждод, кондош, авлод, ирк, зот, келиб чиқиш** маъноларида англашилади. **“Оқсой”** биргаликда олинганда - **ҳимматли, саховатли, бой насл, қутлуғ насл, бошловчи насли** англатади. Шундай қилиб, **Липоксой – “ўз худудини, ўз сарҳадини, яъни, ўз мамлақати чегарасини химояловчи қутлуғ насл”** маъносини англатади. Шу ўринда скифларга осмондан тушган тилли бўйинтуруғ ва тилла ойболта назарга олинади.

Тарғитойнинг ўртанча ўғли Арпоқсой исмининг иккинчи қисми **“оқсой” – “ҳимматли насл, қутлуғ насл”**ни англатишини Липоксой мисолида кўрдик, Арпоқсой исмининг биринчи қисми **“арпа”-арпа, дон, маҳсулот, арпалиқ (ер)ни бошқаришни** англатиб, Арпоқсой – ерда ишловчи насл бошлиғи ёки **деҳқонлар наслидир. Яъни, “тилла омоч” сохиблари.**

Тарғитойнинг кенжа ўғли Қолоқсой туркий этимологияда **“қўли-оқсой”-қутлуғ, тоза қўлли насл** ёки **“оқсой”-ҳимматли, қутлуғ насл** ёки **“қола”-қала-шаҳар, пойтахт** маъноларида келади. **“Қалъа” сўзини субарлар Тигр дарёси бўйларида** яшаганда араблардан ўзлаштирган бўлиши ҳам мумкин. **Қолоқсой – ўз давлати, пойтахтига эга ҳимматли насл** маъносини англатади. Бу маънода ҳам ушбу исм **“тилла**

бўйинтуруғ, тилла ойболта ва тилла косалар” билан мантиқан боғланади.

Алқисса, туркий этимологияда **Тарғитойни** – деҳқонлар авлоди, **деҳқонлар пири**, **ҳимматли насл**, **Липоқсойни** – ўз сарҳадларини ҳимояловчи, **ҳимматли насл**, **Арпоқсойни** – ўз деҳқонларини ҳимояловчи **ҳимматли насл**, **Қолоқсойни** – ўз пойтахти (**ҳокимият**)ини **ҳимояловчи ҳимматли насл** маъноларида англаш мумкин. Энди исмлар мантиғига осмондан тушган олтин предметлар мисолида ёндашилса, **Липоқсойни** – **мамлакат ҳимоячиси**, **Арпоқсойни** – **мулк ҳимоячиси**, **Қолоқсойни** – **ҳокимият ҳимоячиси тарзида шархлаш мумкин**. **Олтин омок** – **деҳқончилик ишлари**, **олтин бўйинтуруқ** – **отлиқ ҳимоячи**, **олтин ойболта** – **мудофаа курули**, **олтин коса** – **бойлик ва қадр-қиммат рамзидир**. Шундай экан, **Тарғитой** ва ўғиллари **Липоқсой**, **Арпоқсой**, **Қолоқсойлар** семантик қурилишига кўра ҳам туркийча исмлардир. Бу ҳам скифларнинг туркий тилли халқ бўлганлар дейишга асос бўла олади.

В.И.Абаевнинг таҳлили **скиф-эрон** назариясининг ҳаётийлиги ва ҳаққонийлигига хизмат қилмаслиги равшан кўриниб турибди. Шунга қарамасдан кўшимча равишда, **В.И.Абаев** “**Луғат**”идаги баъзи сўзларнинг этимологиясидан мисол келтирсак.

В.И.Абаев Дунай дарёси соҳилларидаги сагадар қабиласи номини этимологик таҳлил қилиб, **сака-дар** – **кийиги борлар**, деб тушунтиради. Ҳолбуки **сага** – туркийча этноним, **-дар** эса кўплик сондаги “**лар**”нинг тарихий шаклидир. Шундай экан, **сагадар** – **сагалар (сакалар) демақдир**. Ёки Скифиядаги Пантикапа Керч бўғозига қуйилган дарё номи, шунингдек, ҳозирги Керчь шаҳри ўрнида эрамизгача IV асрда барпо қилинган шаҳар номи. **В.И.Абаев** “**пантикапа**”ни осетинча “**понти**” – **йўл**, **капа** – **балиқ** маъносида тушуниб, **пантикапа** – “**балиқ йўли**” деган фикрни билдиради. (**В.И.Абаев**, 1949, 175.) Ўзи-ку ҳар қандай дарё, ҳар қандай оқиб турган сув йўлини балиқ йўли деса бўлади. Энди эрамиздан бурунги IV асрда бунёд қилинган шаҳар номини белгилашда “**балиқ йўли**” тушунчасини танлаш эътиборга арзирли бўлмагани каби барча дарёлар ҳам балиқ йўли бўлиши мумкинлигидан Пантикапага – балиқ йўли номини

бериш ҳам жиддий гап эмасдир. Понтикапа (понтикапей – понтикапуг) туркийча сўздир, у икки қисмдан иборат бўлиб, **Понти – Қора денгизнинг қадимий номи, капа (капей, капуг) – дарвоза** демакдир. Бинобарин, **Понтикапа – Понт дарвозаси**, яъни **Қора денгиз дарвозаси деган** маънони англатади.

Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий Клавдий Птоломейнинг “Географик қўлланма” асарини қайта ишлаб, янги маълумотлар билан бойитар экан, оламнинг бир қисми– Скифияда турклар жойлашган. У координат бўйича ички Скифияга тўғри келишини қайд этади. Ер юзасида одамларнинг жойлашуви ҳақидаги антик назарияга ён босган Ибн Хордадбех, кейин ибн ал-Фақиҳлар куррран заминни тўрт қисмга, Европа, Ливия, Эфиопия ва Скифияга бўлиб, худди шу Скифия туркларнинг ери ҳисобланади деб ёзганлар. (ТС, 2007, 185).

Арабларда етти иқлим назарияси бор эди. Антик олимлар Ерни тўрт қисмга ажратадилар. Иқлимга эса куннинг нисбатан узунлиги ёки куннинг экватор томон ён босиш бурчаги сифатида қарашар эди. Бу усул Клавдий Птоломейнинг “Географик қўлланмаси” да жуда аниқ акс топган. Аҳмад Фарғоний ҳам ана шу етти иқлимдан еттинчи иқлимни турклар ери атади.

Х аср бошида ибн Руст ҳам Қудама ибн Жафар, ал-Муқаддий, ал-Бакрий, ал-Марвазийлар ҳам еттинчи иқлим ҳақида айнан Аҳмад ал-Фарғоний фикрларини такрорлайди (ТС, 2007, с-186).

Абу Райхон Беруний эса Аҳмад ал-Фарғоний белгилаган ҳудудларга тўхталиб, туркларни олтинчи иқлимга жойлаштиради. Унинг фикрича, “олтинчи иқлим кўчманчи шарқий турклар қай ва кун, қирғизлар, кимақлар, тўққиз ўғузлардан ўтиб, туркманлар ва араблар мамлакатидан ўтиб, аланлар мамлақати орқали Трапезунда (Қора денгиз) орқали ўтиб Фарбий океан билан тугалланади” (ал-Беруний, Т. VI, Т, 1975, с.115-116).

Умуман, арабларда етти иқлим доирасида туркларнинг ўринлашуви ҳақидаги тушунча – тасаввурлар бор эди. Шунинг учун улар ҳам ибтидоий даврдаги халқларнинг иқлимлар тизимида жойлашувини алоҳида қайд этишар экан, турклар ҳақида шундай дейишади:

“Еттинчи иклим – бу турклар. Уларнинг эрлари ва аёллари совук туфайли турк киефасини олган. Хайвонларининг бўйлари паст. Одамлар ёғочдан қилинган уйларда яшайди, уйларини хўкизлар тортувчи араларда олиб юришди. Хайвонлари дашт ерларда боқилади. Фарзандлари кам.” (ТС. 2007, 188). Бундай маълумотлар арабларни ажаблантирмаган. Чунки бу каби ривоят йўсинли маълумотлар ибн ал-Фанихнинг қарашлари билан у ёки бу даража боғланиб кетади. Шу боис Гардизий мен ҳар бир туркнинг турларини “китоблардан топганимга қараб ёздим”, деган эди (В.В.Бартольд, 1978, 26, 42). Шу тариха, улар туркий халқлардан қарлуқлар, киманлар, ёғмолар, қирғизлар, Тибетда яшовчилар, Барсхонда ҳаёт кечираётганлар (уларнинг манзилига бориш йўллари, тўққиз ўғузларнинг йўллари), кейин Хитой, ундан сўнг печенеглар, хазарлар, буртаслар, мадиярлар, аланлар, чигиллар, тургашлар санаб ўтилган (В.В.Бартольд. 1973, 2-62). Ибн Хордадбех эса нисбатан аниқроқ ёзади: “Турк ўғузлар мамлақати турк мамлақатларидан энг сарҳади кенги. У Хитой, Тибет билан чегарадош. Ундан кейин қарлуқлар, киманлар, ўғузлар, чигиллар, тургашлар, озкишилар, қипчоқлар, қирғизлар. Шулардан дарёнинг у томонидаги қарлуқлар ва халажлар симобга (мускус) эга” (Ибн Хордадбех, 1986, 64-66).

Ал-Фарғоний (IX аср) эса етти иклимни тасвирлаб, шундай ёзади: “Еттинчи иклим шарқдан Яжужлар мамлақатининг шимолидан бошланиб, турклар мамлақати орқали ўтиб, Журжон денгизи қирғоқларидан, ундан кейин шимол томон сурилиб боради. Кейин Рум денгизини кесиб ўтади, Буржон ва Славян мамлақатларидан ғарбий денгизга томон чўзилиб боради. Бу иклимлар доирасида бизга таниш аҳоли манзиллари тугагунча давом этиб, бу шарқдан Яжужлар мамлақатидан бошланиб, кейин алан мамлақати орқали тўққиз ўғузлар мамлақати ва кейин алан, татар, кейин буржан, славянлар мамлақатларидан ўтиб ғарбий денгизга яқинлашиб боради (ТС. 2007, с.186). Худди шундай маълумот Ибн Руст, ал-Масъудий, ал-Берунийда, “Худуд ал-олам”да ҳам қисман ўзгаришлар билан қайд этилган.

Ушбу келтирилган мисоллар скиф халқлари эроний тили халқларга мансуб эмаслиги, балки туркий тилли халқ бўлганини исботлашга хизмат қилиши табиий. Акс ҳолда В.И.Абаевнинг “Скифча сўзлар луғати”даги ҳар бир сўзни нафақат эроний ва

туркий тилларни қайта қиёсий этимологик таҳлил этиш, балки унинг келиб чиқишини қўшимча равишда славян, фин-угор тиллари мисолида ҳам ўрганиш зарур. Шундай қилиб, скифлар қадим-қадимдан ўз тилига, ўз этнонимига эга бўлган халқдир. Улар таркибида **скиф, ишгуза, сколот, сармат, агадир, гелон, сака** каби қабилалар қадимдан яшаб келган.

Скифларнинг келиб чиқиши ҳақидаги иккинчи бир ривоятга кўра Геракл Герионнинг буқаларини излаб, жуда улкан мамлакатга бориб қолади. Ўша ҳудуддаги ғорлардан бирида ярми киз, ярми илон бўлган бир мавжудотга дуч келади. Геракл ундан Герионнинг буқаларидан хабари бор ёки йўқлигини билмоқчи бўлади. Шунда у Герионнинг буқаларини яшириб қўйгани ва ўзи билан яқин алоқада бўлсагина, буқаларини топиб беражаклиги ҳақидаги шартни айтади. Ноилож қолган Геракл у билан алоқада бўлади. Натижада ушбу мавжудотдан уч ўғил туғилади ва Геракл қилган васиятга кўра уларга Агафирс (агадир), Гелон (илон) ва Скиф (скиди, скиде) исмларини қўяди.

Гераклнинг кичик ўғли – Скиде Ғарбий Европа тилларида скит шаклига, рус тилида скиф шаклига айланган. Скиде сўзидаги – де қўшимчаси туркийда мансублик маъносини англатади.

Скиде этнонимининг биринчи қисми **ски** (**эски-иски-эшки-ишки**) туркийда **ишки-ишгуз-ишгуза-азгуза** каби вариантларга эга.

Ассурия ҳужжатларида милоддан аввалги VII асрларда скифлар азгуз, икуза, ишгуза номларида қайд қилинган. Бу этноним балким Скиф этнонимининг фонетик варианты бўлса эҳтимол. Чунки туркий тилда с-ш, д-з, и-у фонетик ўзгаришлар учрайди. Эътибор қилинса, скиде ва ишкузи сўзларидаги де-зи сўз ясовчи қўшимчалари деярли бир хил.

Гераклнинг тўнғич ўғли – Агафирс, аниқроғи, **Агадирос исмидаги** – ос грекча қўшимча. Қадимги туркийда ар – эркак одамни англатган. **Агад (агаг) – (агач) дарахт**, ўрмонни билдириб, **Агадир – ўрмон одамлари ёки дарахтга сиғинган одамлар** маъносини билдиради. Баъзан агадир ўрнида шу маънодаги акацир (агак эр) сўзи қўлланилган. (М.Закриев, 2002, 105.)

Гераклнинг ўртанча ўғли – Гелон. Бу этнонимда сўз бошида келган ё-й товушлари грек тилида г товушига кўчиши ҳисобга олинса, Гелон туркийча йилон-илон ҳисобланади. Бу ярим илон онанинг ўз фарзандига қўйган табиий исми дейишга тўғри келади.

Турколог М.Закиев “сколот”ни скиф этнонимларидан бири эканлиги, эроний тиллар бўйича этимологик аниқланмаслиги, туркий тилда эса **сака-ско+ло (ли) т (та)** кўплик сон кўрсаткичи эканлигини назарда тутиб, **сколо-сколи “сақлар аралашган одам”ни** англатиши, сколот ҳам айнан шу маънони билдиришини кайд этади. (М.Закиев, 2002, 103.)

Липоксой, Арпоксой ва Қолоқсойлардан тарқалган скифлар умумий сколотлар номини олганлар (В.Полупуднев. 2010, 67). Скифларгача поёнсиз даштда киммерийлар (грекча гиммери) яшар эди. Киммерийлар подшоҳ Лигдамий бошчилигида Кичик Осиёга кетадилар. Узоқ тарихдан жанговарлиги билан ажралиб турган скиф-сколотлар эса подшоҳ Бартату бошчилигида Кичик Осиёга бостириб киради. Форс подшоси Доро 700 минг кўшини билан Скифияга ҳарбий юриш қилганда уларнинг подшоҳи Иданфирс эди. Улар Дорога қуш, сичқон, қурбақа ва бешта ёй ўқи юборади. Бу уларнинг “агар сен самода парвоз қилувчи қуш, ер тагига кира оладиган сичқон, сувда суза оладиган қурбақа бўлсанг ҳам бизнинг ўқлардан омон қолишинг мушкул” дея огоҳлантирганлари эди. Шундан сўнг Доро скифларга қарши қаратилган юришни тўхтатади (В.Полупуднев, 2010, 68).

Бундан кейин Скифияга Атей подшоҳлик қилади. У ниҳоятда жанговар, жасур, ватанпарвар эди. Скифия давлати македонларга ва сарматларга қарши курашганда эса подшоҳ Скилур етакчилигида жуда кўп жонбозликлар кўрсатди. Скилур Скифиянинг шухратини сақлаб қолиш, греклар ва сарматлар ҳужумларини қайтариш учун жуда тенгсиз жасоратлар кўрсатди. Унинг вафотидан сўнг тахтга ўғли Палак ўтирди. Палак ҳали ёш пайтида отаси Скилур унга шундай васият қилган эди: “Буюк Скифия худди улкан мавжудотнинг кудратли наърасидай куч тўплаб, орқасида денгиз, олдида даштни ушлаб турибди. Улкан мавжудотнинг боши – бу скиф подшоси. Танаси – машҳур бойлар, қабила бошлиқлари, унинг ўнг қўлида ойболта ушлаб чўпон жангчилар. Чап қўлида сколот-ғаллакорлар, уларнинг

кўлида Қолоксойнинг омови. Ўнг кўли душманга қарши курашганда, чап кўли уларни нон билан тўйинтиради (В.Полипуднев, 2010, 69).

Палак отаси васиятига амал қилиш учун курашди. Мамлакатда қурол ишлаб чиқиш, уни такомиллаштириш кучайгандан кучайди. Темир қазиб олиш, мудофаа деворлари барпо этиш, шаҳарлар қуриш, темир усталарини кўпайтириш ривожланди. Мудофаа истеҳкомлари, хандақлар қазиб жадаллашди. Дастлаб грекларга қарши уруш муваффақиятсизликка учради. Иккинчи йили эса грекларга қасқатқич зарбалар берди: бу юртнинг шон-шухрати ортиб кетди...

Сўнгги даврларда туркологияда туркий этнонимларга этимологик аниқлик киритиш орқали скиф-эрон назариясининг тарихий воқеликка ноҳолис ёндашувига барҳам бериш бўйича бирмунча жиддий изланишлар амалга оширилди. Натижада ҳар бир этник номнинг скиф-эрон назарияси талқинига қиёсан туркий этимологик таҳлили яратилмоқда. Қолаверса, туркий халқларда маълум қабила ва элатлар этнонимининг пайдо бўлиш тамойиллари Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи тароқима” асарларидаги талқин билан мувофиқдир.

Каспи – туркийда – **би (пи, пей, бой, бек)** бошланғич туркий этноним бўлиб – **бойлар, улуғлар** маъносини англатади, **кас** – “**қояли тоғлар ўртаси**” деган мазмунни билдиради. Шундай қилиб, каспи – қояли тоғлар ўртасида яшовчи бойлар демакдир.

Геродот каспиларни хоразмийлар, пардилар (парфянлар), сўғдийлар ва саклар билан биргаликда санаб, улар Каспий денгизи яқинидаги текисликда яшаганлигини ва шу билан бирга, улар бошқа қабилалар таркибига ўтиб кетганлигини таъкидлайди.

Траспи – туркийда трас-пи; трас-тарас-туарасдан келиб чиққан бўлиб, “**тоғ одамлари**” маъносини билдиради. –пи (би, пей, бой, бек) – бойлар, улуғлар демакдир. Демак, **траспи** – **тоғлик бой одамларни** англатади.

Аргиппей – туркийда – аргипи – нариги томон, узок; пи (бей) – бойлар, улуғлар. **Аргиппей** – (**дарёнинг ёки тоғнинг**) **нариги томонидаги бойлар** демакдир.

Иирк – туркийда – иирк – эрк (эрклик эрки) – эркак, одам; ийи (иди) – яхши, улуғ, бой, хўжайин – **яхши одамлар**, бой одамлар, эркли одамлар деган маънони англатади.

Меланхлен – асли грекча – туркийга таржимада “қора қалпокли”, яъни **қора қалпокли одамлар** маъносини англатади.

Паралат – парали-парли-парди – бойлик, мулк, т-эса умумий туркийда кўплик сонларни анатади. **Паралат – бойлик, мулк эгалари**, демакдир.

Катиар – кати – қаттиқ, мустақил; ар-одамлар, эркаклар – **мустақил одамлар**.

Массагет мас-сага-та бўлиб, мас – бахтли, ўхшаш, омадли, сака – бошланғич туркий этноним; та – кўплик сон. Массагет – **бахтли саклар, омадли саклар**.

Апасаак – апа (катта) – сак – **катта саклар**.

Тохар – дагиар – тоғ одамлари. Тавр, тагар, тохар, тагарма – тавр сўзининг турли фонетик вариантлари. Эътибор қилинг: тав (тов), таг (тоғ), даг – **тоғ одамлари**.

Таврлар (тоғ одамлари) юрти Таврика бўлган. Геродот бу худудни (Қора денгизнинг шимолий-шарқ томони) Скифия атайди. Бир вақтлар Қрим ярим ороли Тавр ва Скифия аталган. Таврлар қрим-татарларнинг қадим аجدодидир. Геродот “Тарих”ида Доро босқинчиларга қарши курашмоқ мақсадида “**тавр, агафирс, невр, андрофаг, меланхлен, гелон, будин, савромат подшолари**” кенгашга йиғилишганини ёзади. (Геродот, 1972, 102.). Шундай экан, башарти бу қабилалар эроний тилли халқ бўлганида эди, форс Доронинг хужумини қайтариш учун улкан ғам – қайғу ва ташвишда йиғилишмаган бўлар эди. Қолаверса, Эрон подшоси Доро скифлар ва улар таркибида бўлган, Геродот номларини санаган бу қабилаларнинг эроний тилли халқлар эканлигини билганида эди, балким милоддан аввалги 519 йилда скифлардан “қасд олиш учун” жангга отланмаган бўларди.

Каспий саклари Орол денгизининг Узбой ўзани ва шарқий худудларида яшаган. Орто корибантий саклари - “учи ўткир узун қалпокли тиграхауда” сакларидир. Ксенофонт ёзган саклар Геродотнинг орто корибантий сакларига - тиграхаудаларга тўғри келади. В.Струве каспи қабиласига тўхталиб, “кашту” халқи – каспийлар эрон тиллари гуруҳига кирмаслигини кўрсатади.

(В.В.Струве, 1947, 120). Демак, у каспиларнинг туркий тилли халк эканлигини яхши билган. Милоддан аввалги III минг йилликнинг ўрталарида Марказий Эроннинг Силк ва Гиссар деган манзилларида яшаган каспилар металл ишлашни удалаб энг қадимий шаҳар-ларни барпо этишган. Уларнинг металлни қайта ишлаши тарихда “Астробод бронзаси” номи билан қайд қилинган. (Н.В.Александров, 2008, 203).

Каспий денгизининг жанубий-шарқий қирғоқларида массагетлар ва тиграхауда саклари яшаган. Улар отларда жанг қилишган. Амюргий скифлари эса пиёда жанг қилишган. Амюргийлар ва тиграхауда саклари туя жундан қалин бостирилган тепаси узун қалпоқ кийишган.

Тий-тара-дарая сакларининг Амударё ва Сирдарё бўйларида яшаганини назарда тутиб, “денгиз орти” эмас, “дарё орти” саклари деб таржима қилиш маъқул кўринади.

Доронинг кўли остидаги давлатлар аҳолиси ҳақидаги маълумотда уч турли саклар тилга олинади: **хаумаварка** – амюргий саклари, демак, Мурғоб водийсида яшаётган саклар, **тиграхауда** – чўкки қалпоқли саклар, Амударё ва Сирдарё оралиғидаги саклар, **тий-тара-дарая саклари** – дарё орти саклари. Хаумаварка саклари манбаларда хумаварга, хумавада, хумаватйа, хумаванда, хумарга, хумаварка каби шаклларда учрайди. Тарихда хаумаварка сакларини турли мамлакатлар худудларида яшаганлари учун ҳам номи турли шаклларда тилга олинган дейилади. **Хаумаварка** номининг келиб чиқиши бўйича Опперт уларни “**яхши чорва эгалари**” (“яхши пода эгалари”) деса, Шпигель – “Гановеранда яшовчилар” деган фикрни билдиради.

Доро I босиб олинган худудлар рўйхати (Бехистун ёзуви)да Марғиёнадан кейин саклар мамлақати қайд этилади. Эътибор қилинса, Доро I саклар мамлақатига – Марғиёнага бостириб келганда уларнинг сардори қаршилиқ кўрсатгани, кейин уни тутиб, ўрнига ўзига садоқатли Бактрия сатрапи Дадаршишни тайинлагани ҳақидаги маълумотлардан бу ўринда Амударё ва Сирдарёнинг ўрта оқимидаги худудларда яшаётган саклар мамлақати назарда тутилганлигини тушуниш мумкин. Геродотда бу саклар “амюргийлар”, форс ёзма манбаларида эса “хаумварка саклари” аталган. Доро I скифларга қарши бошлаган урушнинг

дастлабки йилидаёқ (милоддан олдинги 519 йилда) Марғиёнада яшаётган амюргий саклари бўйсундирилган. Шундан сўнг амюргий саклари форслар томонидан массагетларга қарши олиб борилган урушда қатнашган.

Маълумотларга кўра Амюргий саклари жангга киришда чўкки қалпоқ кийишни тиграхауда сакларидан ўзлаштирганлар. Бирок, уларнинг кийишни сўғдийлар ва хоразмийларга ўхшаб кетади. Доро I Марғиёнага ҳужум қилганда улар қўшни сифатида марғиёналиклар билан умумий душманга қарши курашадилар.

Ўшанда Эрон давлати таркибида йилига 250 талант тўловчи 15-ўлка (сатрап) бор эди. Улар ўтроқ турмуш тарзига эга бўлганлар. Бинобарин, амюргий саклари милоддан олдинги VI асрдаёқ ўтроқ аҳоли ҳисобланиб, дехқончилик билан шуғулланишган. Урушга бориш талаб қилинса, ҳарбийча кийинишган, бошларида эса чўкки қалпоқ. Доро I қўшини таркибида пиёда амюргий сак жангчилари билан бир қаторда чўкки қалпоқ кийган отлик тиграхуда саклари ҳам бўлган.

Доро I нинг сатрапларга йиллик хирож миқдорини белгилашига келганда бунча миқдорда йиллик тўловни жамғариш ўзи бўлмаслиги аниқ. Шу сабабли Аҳамонийлар салтанати Сўғдиёна ва саклар юртидан олинадиган тўловлар учун ушбу ҳудудларга, хусусан, Бухоро ва Самарқандга махсус аҳолини депортация қилган -кўчириб жойлаштирган.

Тиграхауда саклари Каспий денгизининг шимоли-шарқий ҳудудларида яшаганлар. Улар даштлардан кўчиб Орол денгизининг шарқий ҳудудларига келишган. Бу ҳудудда яшовчи каспи саклари Ксеркс қўшини таркибидаги отлик жангчиларнинг энг жасури ҳисобланган. Платеядаги жангда каспи саклари жуда катта жасоратлар кўрсатгани учун алоҳида рағбатга эришган.

Беҳистун ёзувларида Доро I юришлари муносабати билан қайд этилган массагет саклари Геродот билдирган маълумотларга кўра, Аракснинг шарқида яшовчи исседонларга қарама-қарши ҳудудда жойлашган кўринади. Страбон қолдирган маълумотларга қараганда эса, массагетлар юрти Аракс (Амударё) дарёсининг Орол денгизига қуйиладиган ўзани агрофига тўғри келади.

Агар Доро I босиб олган ўлкалар ҳақидаги “Нақши Рустам”да берилган тартибни хронологик тарзда тушунилса, “Мидия, Элам, Ария, Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм.... Сака хаумаварка, сака

тиграхауда... денгиздан нариги ердаги саклар” каби маълумотларда келган массагет саклари антик манбалардаги “Сўғд орти саклари”га тўғри келади. Қолаверса, Персопол ва Экбатандан топилган ҳужжатларда Ахамонийлар давлатининг энг чеккаси саклар юрти деб қайд қилинган. Шу боис, сўғд орти саклари, Мурғоб дарёси ҳавзасидаги амюргий саклари бевосита Гиркания қўлиғига тутшиб кетган ҳудудларда яшовчи тиграхауда сакларидан ажралиб турган. Шундай экан, амюргий, тиграхауда, каспи сакларини “Сўғд орти саклари” билан бир деб бўлмайди. В.В.Струве ҳам “сўғд орти саклари”ни каспи саклари билан қўшиб бўлмаслигини таъкидлаган эди.

Доро I кўрсатган “денгизнинг нариги еридаги саклар” массагет саклари эди. Худди шу халқ Кирни мағлубиятга учратган.

Доро I эрамиздан бурунги 519 йилда массагетларни енгади. Қайд этиш лозимки, Доро I ҳукмронлигининг сўнгги даврида “денгизнинг нариги еридаги саклар” билан амюргий ва тиграхауда сакларини “Дахлар” номи билан – 29 йигирма тўққизинчи сатрапга айлантиради. Шу асно массагет саклари, амюргий ва тиграхауда саклари билан биргаликда “Дахлар” сатраплигини ташкил этган.

Бунга қўшимча шуки, “денгиз ортидаги саклар” грек муаллифларида массагетлар, Доро I нинг ўғли Ксеркс замонида “Дахлар” номини олган. Шу ўринда Мардук Беросшенинг Кир вафоти ҳақида берган маълумотида унинг “Дах водийси”да ўлим топгани ҳақидаги сўзларига (Б.А.Тўраев, 1935, 118.) баъзи аниқликлар киритиш зарур деган фикрдамиз. Тарихчи М.Эрматов Бехустун ёзувини жиддий таҳлил қилиб, V қатордаги “драва” сўзи қадимги форс тилидаги “денгиз”ни англатиши, айти пайтда “драва” Амударё ва Сирдарёнинг Орол денгизига қуйилиши яқинидаги кенг ва ҳайбатли тўлқинни билдиришини маъқуллайди. Олим айрим сак қабилалари қирғоқ бўйида жойлашгани боис улар форс кема флотининг соқчилари бўлгани ҳамда Доро I кўшини кечувдан кўприк орқали ўтгани ҳақидаги маълумотга таяниб, бу кўприк эхтимол Амударёнинг кенг ва ҳайбатли окими устида қурилган деган тахминни билдиради. (М.Эрматов, 1968, 26). У, Доро I нинг “Кўшиним билан сакларга бордим ва денгиз орти саклари мамлакатига ўтдим. Улар чўққи

калпок кийган. Шундан кейин улар яқинига кема кўприги курдим” - деган сўзларидан келиб чиқиб, “Доро ўз қўшини билан денгиздан узоқ бўлмаган қандайдир дарёга боради. Дарё эса саклар ери билан туташ бўлган. Доро ана шу Орол денгизининг шаркида яшаган “денгиз орти” сакларига бостириб борган. У Амударёга кўприк қурган”, - деган хулосага келади. (М.Эрматов, 1968, 27).

Ҳар ҳолда Доро I массагетларга қарши жанг қилиш ниятида Орол денгизига қўйилаётган Амударёнинг кенг ва ҳайбатли оқимидан ўтиш учун кема кўприги қурганга ўхшайди. Ўша даврда Амударёнинг бир ирмоғи Паркан (Ўзбой) ўзани орқали Каспий денгизига қўйилган. Демак, Кир ҳам, Доро I ҳам сакларга қарши уруш олиб бориш учун Орол бўйларига томон юриш қилганлар. Геродот ёзгани каби Доро I Амударёнинг Оролга яқин ҳудудида кемалар кўпригини қурганлиги эҳтимолдан холи эмас. Шу боис Доро I “Ана шу кема кўприги орқали массагетлар мамлакатига ўтдим”, дейди. (Изв. АН СССР, 1946, 245-246).

Манбаларда Дорога қарши жангларда сакларнинг Омарг, Тамир ва Саксофор подшолари қатнашгани тилга олинган. Шу ўринда М.Эрматов Тамир исмига тўхталиб, бу массагетларнинг подшоси Тўмарисдир, деб изоҳлайди. (М.Эрматов, 1968, 14-15). Дарвоқе, массагетлар подшоси Тўмарис Кирга қарши уруш олиб борган эди. У Доро бостириб келганда ҳам подшоҳлик қилаётган бўлса, бу маълумотга аниқлик киритиш зарур кўринади. Агар у Кирни ҳалокатга учратган Тўмарис бўлса, Доро ишлатган ҳарбий ҳийлани пайқамаслиги ёки осонгина таслим бўлишига ишониш қийин. Шундай қилиб, Доро сакларга қарши Орол денгизи бўйида– Амударё ва Сирдарё оралиғида жанглар олиб борган деб ҳисоблаш мумкин. Шарқшунос С.П.Толстов ҳам Аҳамонийлар ёзувидаги тиграхауда сакларини массагетлар ҳисоблаб, тиграхауда саклари Сирдарё ортида яшаганликларига етарли асослар борлигини қайд этган эди. У милoddан олдинги VIII-VII асрларда сакларнинг ҳозирги жанубий Қозоғистон даштларидан Ўрта Осиёнинг ички ҳудудларигача кириб борганликларини тасдиқлайди.

Александр Македонский истилолари тарихига бағишлаб асарлар битган Арриан, Руф ва Флавийлар Спитамен қўшини таркибидага саклар ва массагетлар жуда шижоатли ва

қахрамонона жанглр олиб борганини ёзиб колдиришган. Кўп асрлар давомида саклар билан ёнма-ён яшаган массагетлар этник кондошлиги боис уларнинг тили, маданияти, урф-одатлари бир-бирига яқин бўлган.

Қадимги тарихчилардан Аристей Ўрта Осиёлик скифлар хақида, Гекатей Милетский эса шарқий скифлар хақида маълумотлар қолдиришган. Гекатейдан қолган тарихий битикларда Ғарбдан Шарққа томон скифларнинг **мики, кабан, парфиян, хорасмий, гандар, бохтар, исседон** қабиалари яшаганлиги айтилади. Страбон қаби Юстин ҳам Парфия ва Бактрия давлатларига асос солган ва Кир кўшинига қарши турганлар шарқий скифлар бўлганини ёзади. (И.В.Куклина, 1985, 104). Умуман скифларнинг Ўрта Осиёда яшагани, уларнинг ерлари Бактрия ва Ҳиндистонга чегарадош бўлгани Гораций, Мела, Солин, Юлий Валерий, Аврелий Виктор, Павел Оросий қаби антик ёзувчиларда ҳам тилга олинган. Худди шу қаби парфиянлар скифлардан келиб чиққанлиги хақидаги маълумотларни Юстин, Квинт Курций Руф, Лукан, Арриан, Тертулман, Стефан Византийскийлар ҳам қайд қилишган. Стефан Византийский қадимда парфиянлар скифлардан қочиб, мидияликларга боргани ва скифлар эса қочоқларни “парди” атаганига аниқлик киритади. (А.П.Смирнов, 1966, 47). Шундай қилиб, антик манбаларда скифлар хақидаги маълумотлар, уларнинг Ўрта Осиёнинг ўтроқ аҳолиси бўлгани, қадимги форс манбаларида саклар аталгани, улар ери Бактрия ва шимолий-ғарбий Ҳиндистонга чегарадош бўлгани эътироф қилинган. (И.В.Пьянков, 1963, 16).

Бевосита скифлар тарихи билан шуғулланган **А.П.Смирнов Қора денгизнинг шимолий худудларига скифлар Ўрта Осиёдан кўчиб келганини, бунгача ўзларига қондош қабиалар, сак ва массагетлар билан ёнма-ён яшаганлигини қайд этади.** (А.П.Смирнов, 1966, 47).

Б.Н.Артамонов ҳам **скифларнинг Сибирь ва Ўрта Осиёдан келганини тасдиқлайди.** (М.И.Артамонов, 1974, 39). Маълумки, Геродот Қора денгиз ва Азов денгизининг шимолий худудларига скифлар Осиёдан-Аракс дарёсидан ўтиб келганлиги хақида маълумот қолдирган. Шу сабабли XIX асрдан бошлаб расмий тарих фанида Геродот тилга олган Аракс дарёси-бу Танаис (Дон),

Окс (Амударё), Яксарт (Сирдарё), Волга ва Кавказдаги Аракс дарёси бўлгани ҳақида турлича фикрлар пайдо бўлди. Геродотнинг “Аракс дарёси Истр каби улкан ороллари бор, 40 та ирмоққа ажралган, улاردан бири Каспий денгизига қуйилган, дарё бўйи одамлари балиқ билан озикланган” маълумотларига таяниб, **Г.Ф.Мисценко, В.В.Струве, И.В.Пьянков кабилар қадимги Араксни ҳозирги Амударё билан бир деган фикрга келишди.** (Г.Ф.Мисценко, 1899, 30., В.В.Струве, 1968, 57., И.В.Пьянков, 1975, 118). Бунга Кир II нинг массагетларга қарши Амударё ва унинг Узбой ўзани ҳудудларида олиб борган жанглари тарихи, массагетларнинг Амударёнинг қуйи оқими бўйлари ва Орол денгизи ғарбида яшаганликлари асос бўлди. И.В.Пьянков бошқа бир мақоласида Аракс-Амударё ҳақидаги аввалги қарашидан қайтиб, уни Кавказ Аракси билан бир деб ҳисоблади. (И.В.Пьянков, 1975, 65). Аммо Геродот ва Страбон тилга олган Аракс Кавказдаги дарёга эмас, кўп жихатдан Амударёга тўғри келиши И.В.Куклина томонидан атрофлича исботланди. Худди шунингдек, И.В.Куклина баъзи европалик олимларнинг Аракс дарёсини Волга ва Сирдарё билан бир деган фикрларини ҳам антик манбалардаги маълумотларга аниқлик киритиш асосида рад этади. (И.В.Куклина, 1985, 119-123).

Шундай қилиб, **скифлар Осиёдан Европага кечиб ўтган дарё Аракс – бу Амударё эканлиги тасдиқ топди.** Геродот тилга олган Аракс дарёси билан Амударёнинг бир эканлиги **скифларнинг Ўрта Осиёда яшаганлиги, милoddан олдинги биринчи минг йилликнинг биринчи ярмида Олд ва Кичик Осиёга қадар юриш қилганини фанда яна бир бор исбот этди.** Шундай экан, милoddан аввалги иккинчи ва биринчи минг йилликларда Ўрта Шарқда, Марказий ва Ғарбий-шимолий Эронда, Арманистон тоғларининг жанубий ёнбағирларида “шарқдан келган” скифлар, киммерийлар, субарлар, каспилар яшаганлиги, милoddан аввалги VII аср ўрталарида бу ҳудудда қудратли Скифлар давлати барпо бўлгани тасдиқланди. Бу ўз навбатида милoddан олдинги II минг йилликда Ўрта Осиё ҳудуди скифлар, массагетлар, дахлар, хаумаваркалар каби қабилалар яшаган макон бўлгани ҳақидаги қарашларнинг асослилигини яна бир бор далиллайди.

Киммерийлар тарихи бўйича изланиш олиб борган А.И.Тереножкин Европа даштларида яшаган скифларнинг ўтрок деҳқончилик ва ярим ўтрок чорвадорликка асосланган ҳаёти, уларнинг янги тур қуролларига, отлик қўшинга эга бўлганига тўхталиб, ушбу халққа тегишли барча янги элементлар уларнинг шарқдан – Сибир, Қозоғистон, Марказий Осиёдан келганлигини тасдиқлайди, деган хулосага келди. (А.И.Тереножкин, 1976, 214). Д.С.Раевский эса Европа скифлари ва Ўрта Осиё скифлари мифологияси ва диний тасаввурларини киёслаб, уларнинг генетик қондошлигини аниқлади. (Д.С.Раевский, 1977, 123). Шу билан бирга, бу тадқиқотчи скиф халқи таркибида салтанат скифлари, киммерийлар, савроматлар, исседонлар, массагетлар бўлганига аниқлик киритди.

Расмий тарих фанида скифларнинг Ўрта Осиёдан келиб чиққанини А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, В.А.Ильинскаялар эътироф этадилар. Л.А.Ельницкий эса скиф қабилаларининг Ўрта Осиёдан кўчиб келганлигини тасдиқлайди. (Л.А.Ельницкий, 1977, 17-28).

Скифларни Қора денгизнинг шимолий ҳудудларидаги тубжой аҳоли деб қараган олимларга қарши ўлароқ И.В.Куклина “Геснод томонидан эслатилган скифларни Қора денгизнинг шимолий ҳудудларидан излаш учун ҳеч қандай асос йўқ”, - деб ҳисоблайди. Шу билан бирга, И.Куко, К.Мюлленхоф, В.Хеннинглар Қора денгизнинг шимолий ҳудудларига киммерийлар келмаганини, бинобарин, уларнинг бу ҳудудларда яшаганлиги ҳақидаги маълумотлар тарихий асосга эга эмаслигини эътироф қилишди. Айни пайтда, И.Куко киммерийлар ва скифлар тарихан бир халқ бўлганини ҳам тасдиқлади. (И.В.Куклина, 1985, 65).

Аристейнинг “Аримаспийлар” асарида (милоддан аввалги VI аср) аримаспийлар (бир кўзли, кўзи қисқ одамлар) исседонларга (балиқ оловчи аслар), исседонлар скифларга, скифлар киммерийларга таъсир ўтказгани ҳақида сўз боради. Геродот ва Аристейларнинг скифлар ва киммерийларнинг ғарбга кўчишлари ҳақидаги ривоятларига таяниб, И.В.Куклина бу ривоятлардаги скифлар ва Ўрта Осиёдаги қабилалар (исседонлар), массагетлар, скифлар ва киммерийлар эканига, скифлар Араксдан (Амударёдан) ўтиб, киммерийлар юртига келганлигига

этногеографик ва топонимик жихатлардан аниқлик киритади. (И.В.Куклина, 1985, 77).

Шарқшунос Б.Н.Граков эса Қора денгизнинг шимолий худудларига келиб жойлашган киммерийлар ва скифлар тарихига тўхталиб, киммерийларнинг Аракс бўйларидан кўчиб келиш даврини милоддан олдинги иккинчи мингйилликнинг иккинчи ярми ва биринчи мингйиллик бошлари билан белгилайди. Дарҳақиқат, милоддан олдинги XII-IX асрларда халқларнинг улкан кўчиши юз берганлиги қадимги цивилизациялар тарихига оид манбаларда тилга олинган. Б.Н.Граков ана шу кўчиш даврида Қора денгизнинг шимолий худудларига келиб жойлашган киммерийлар деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик усулига эгаллиги ва **“улар жамиятида келгусидаги скифларга хос ижтимоий-хўжалик усулининг асосий белгилари қарор топгани ва ҳатто скифларда ўтроқ деҳқончилик ва ярим ўтроқ чорвадор қабилаларга хос худудий тақсимот юз берган”**лигини қайд этади. (В.Н.Граков, 1971, 18-26). Шунингдек, у ушбу хусусиятларга таяниб киммерийлар ва скифлар бир маданиятдаги халқлар бўлган деган фикрга келади. Гарчи скифлар милоддан олдинги VII аср охирларида Аракс бўйларидан кўчиб келган бўлсада, шу даврдан эътиборан ўзаро фарқи кам бўлган бир тусдаги дашт маданияти қарор топганлигини эътироф этади. И.В.Яценко ўз навбатида скифларнинг Қора денгизнинг шимолий худудларига милоддан аввалги биринчи минг йиллик бошларида кўчиб келгани ҳамда милоддан аввалги иккинчи минг йиллик охирларида келган киммерийлар билан қондош халқлар бўлгани ҳақидаги фикрларини эълон қилди. (И.В.Яценко, 1959, 17-23). Шунингдек, скифларнинг Қора денгизнинг шимолий худудларига келиб жойлашуви айни пайтда Аракс бўйларидаги сруб маданиятининг вужудга келиши билан боғлиқ эканлигини ҳам эътироф этади.

Геродот “Тарих”ининг IV бўлимида Сирдарё юқорисидаги халқлар Скифияга киритилмаганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам бир қатор тарихчилар – С.П.Толстов, С.И.Руденко, А.Н.Бернштам, К.А.Акишев, Г.А.Кушаев, И.И.Копиловлар Сирдарёнинг юқорисида яшаган исседонларни шарқий Қозоғистон, Еттисув, Иссиқкўл бўйлари ва Тиёншон ёнбағирларига жойлаштиради. (И.В.Куклина, 1985, 82-83).

Гекатей исседонларни скиф қабиласи таркибига киритса, Геродот уларни скифлар ҳисобламайди. Сўнги давр тарих фанида исседонлар келиб чиқишига кўра скифлардан бўлгани, уларнинг маданияти савромат (сармат), массагет ва саклар маданияти билан кондошлиги, яқинлиги, биринчи навбатда, археологик материаллар ёрдамида тан олинди.

Милоддан олдинги VIII-VII асрлардаги скиф камон ўқлари учидаги металл қопламаларнинг Олд Осиёдаги Вавилон, Ашшура, Қорақамиш ва бошқа шаҳарлар деворлари катидан, шунингдек, Кавказ орти, Сурия, Кичик Осиё, Фаластин, Миср ва Олд Осиё сарҳадларидан топилгани уларнинг худди шу даврларда бу ҳудудларда жанглар олиб борганини кўрсатади. Шу боис скиф-киммерийларнинг кўчиши шимолга – Қора денгиз бўйларига эмас, балки шарқий-шимолий Эрон орқали Кичик Осиёга, Миср тарафларга йўналган деб ҳисоблаш тўғрироқ бўларди.

Умуман, **Аристейнинг “Аримаспейлар” асаридаги скифлар Ўрта Осиё скифлари эди.** Аристей аслида Европага саёҳат қилмаган, демак, европалик скифларни кўрмаган. У Сирдарёгача бўлган ҳудудларга саёҳат қилган. Худди шунингдек, Гомер ҳам, Геснод ҳам Европа скифларини билишмаган. Шарқий скифлар ҳақидаги маълумотлар Геродот издошларидан Гекатейга тегишлидир.

Шундай қилиб, скифлар ҳаётда энг зарур муҳим нарсаларга эришган халқлардан саналади. Улар ўз урф-одатлари, эътиқод қўйган нарсаларга садоқатни жуда азиз тутишган, энг олий маъбуд Гестит – Қуёш худосига сиғинишган. Зевсни Папай, Зевснинг хотини Геяни – Ани (Она) аташган. Хукмдор скифлар Посейдонга атаб қурбонликлар қилишган. Гестит– скифча Табити, Аполлон – Гойтосир, Посейдон – Фагимасад, Афродита – Аргимпас аталган. Улар Аросдан бошқа маъбудларга махсус ибодатхона қуришган.

Манбаларда **скифлар бошқа халқларнинг урф-одатларини қабул қилишдан бош тортганликлари** тилга олинган. (ВДИ, 1947, 2, 272).

Скифлар Тарғитойнинг тўнғич фарзанди Липоксойдан, катиарлар ва траспилар Арпоксойдан, паралатлар Қолоксойдан тарқалган дейишади. (ВДИ, 1947, 2, 269). Ана шу уч ўғилдан

тарқалганларни сколотлар аташган. Сколотларни эллинлар скифлар аташган.

Геродотда скиф-заминдорлар (ерга ишлов берувчилар)ни эллинар оявиополийлар дейишган. Меланхоллар қора кийинган, ҳаёт тарзи скифларникидай бўлган. (ВДИ, 1947, 2, 262, 278).

Геродот “Савроматлар скифлар тилида сўзлашган”, деб ёзади. (В.В.Латишев, 1947, 2, 280). Бошқа антик муаллифлар ҳам савроматларни скифларнинг қондоши ҳисоблайди.

Геродот скифлар ҳақида сўз юритганда “Тарих”да бир қатор скиф қабилаларини тилга олади: **массагет (русчада тиссагет), сармат, траки (русчада фракий), нирк, скирмиад, аргипси, нипсей, тавр, акадир, неври, гет, меланхлен, исседон, аримаспи, дах, тиграхауда, ангеройен, хаумаварка, тийай-тара-дарая, тийай-дара сугда саклари, скудра, салтанат скифлари, будинлар, кўчманчи скифлар, чорвадор скифлар, дехқон скифлар, амазонка, гиперборийлар, андрофаги каби.**

Доро хужумидан бир неча аср олдин массагетлар сиқувидан Қора денгизнинг шимолий худудларига кўчган киммерийлардан кейин шу худудда Скифия давлати тузилган. Манбаларда бу давлатлар Сарматия деб ҳам аталган. Сарматияда яшаган қабилалар орасида денгиз орти саклари энг нуфузли ва кўп сонли аҳоли бўлган кўринади. Хитой манбаларида тилга олинган “сан ванг” қабиласи **Марказий Осиёда, хусусан, Сўғдиёнада нисбатан зич жойлашгани “салтанат скифлари” эди.** Улар билан яқин муносабатда яшаган тиграхауда, хаумоварка саклари айрим грек манбаларида массагетлар номи билан тилга олинган.

Скифлар ҳаётда эмин-эркин яшашга, бировларга қарам бўлмасликка интилган, ўз қадриятларига эътиқод қўйиб, ўз ақл-заковати, ростгўйлик, дўстлик ва садоқатга амал қилган халқ эди. Шунинг учун ҳам жаҳонгир Александр Македонский тарихини ёзган антик тарихчилар китобида Сирдарё ортидаги абий скиф элчисининг Александр Македонскийга қарата айтган сўзлари келтирилган. Абий скифлари элчисининг сўзлари скифлар табиати, турмуш тарзи, эркин яшашга эътиқодини аниқ ифодалаган.

“Мабодо Тангри бўйи-бастингни нафсинг билан тенг яратганда эди, курраи заминга сиғмасдинг: бир қўлинг машрикқа, бошқаси мағрибга чўзилиб, балки Тангрининг

масканини кўришни хоҳлаган бўлармидинг. Сен ҳатто қўлингдан келмайдиган нарсаларга эришишни хоҳлайсан. Овропадан Осиёга, Осиёдан Овропага интиласан, башарти бутун бани башар измингга бўйсунса. Унда Сен ўрмонлар, қорлар, дарёлар ва ёввойи ҳайвонларга қарши уруш очсанг керак...

Сенга яна нима керак? Улкан дарахтлар узоқ йилларда ўсиб етилсада, бир сонияда кунпаякун бўлишини билмайсанми? Дарахтнинг бўйини чамаламай, ҳосилига сакраган ақлимас, аҳмоқдир. Эҳтиёт бўл, баландликка чиқаман деб тирмашиб, ўзинг ушлаган бутоқ билан қулаб тушмагин. Ҳатто арслон ҳам бир сафар митти қушчага ем бўлган. Темирни занг кемиради. Ҳатто ожиз жонзотнинг ҳам кўрқинч хавфидан мустаҳкам нарсаси йўқ. Бизнинг Сен билан душманлигимиз кимадан? Биз ҳеч қачон Сенинг ерингга қадам қўймадик. Нима, ўзимизнинг бепоён ўрмонларимизда Сенинг кимлигинг ва қайдан келганинингни билишимиз ман этилганми? Биз ҳеч кимга хизмат қилмаймиз ва бўйсунини хоҳламаймиз ҳам.

Билиб қўй, биз скифларга омон, ойболта, бўйинтурук ва қоса инъом бўлган. Дўстлар билан муомалада ҳам, ғанимларга қарши ҳам шулардан фойдаланамиз. Хўкизнинг меҳнатидан келган ҳосилдан дўстларга тортиқ қиламиз, улар билан Тангри шарафига қосаларда май ичамиз, камон билан узоқ билан яқиндан зарба берамиз. Биз шу йўл билан Ассириянинг (Аш-Шура) подшосини, кейин форслар билан мидияликларнинг подшоҳларини енгдик, ушбу ғалабалар туфайли бизга то Мисргача йўл очилди.

Сен бу ерга талончиларни қувиб келяпман деб мақтанаяпсан, ўзинг эса қўлинг етган жойдаги қабиаларни талаяпсан. Мидияни эгалладинг, Сурияни босиб олдинг, Персияни ушлаб турибсан, Бактрия қўл остингда, Ҳиндистонни ўйлаяпсан... Энди эса ёвуз ва очкўз қўлингни бизнинг молларимизга узатаяпсан. Сенга бойлик нега керак? У фақат катта очликни чақиради. Сен уни бойиб олиш йўлида биринчи бўлиб синаяпсан. Шунга қарамасдан ўзингда йўқ нарсага катта очкўзлик билан интилаяпсан. Наҳотки Сен Бактрияда қанчалик ушланиб қолганингни эслай олмасанг?

Сен Бактрияни таслим қилгунигча сўғдиёналиклар уруш бошлади. Сенинг ғалабаларингдан урушлар келиб чиқади. Ҳақиқатда, Сен энг улуғ ва қудратли одам бўлсангда, аммо ҳеч ким бегона жанобга чидашни хохламайди.

Фақат Танаисдан (Сирдарёдан – Ў.Н.) ўтибгина, Сен бизнинг ерларимизнинг беҳадлигини биласан, скифларни Сен ҳеч қачон қисиб қўя олмайсан. Бизнинг подшоҳлигимиз таланган шунча халқларнинг ғазаб ва умидларини ўзида жамлаб Сенинг қўшинингдан тезроқ илдамлайди. Ва яна Сен бизни жуда узоқда деб ўйласанг, бизни ўз лагерингдан кўрасан. Биз яқдил қатъият билан ҳам изингдан борамиз, ҳам қочиб қоламиз. Мен скиф саҳролари хатто грекларнинг латифаларига кириб борганлигини эшитдим. Биз кўпроқ шаҳар ва ҳосилдор ерларга қараганда ишланмаган саҳро жойларда юрамиз. Шу боис ўз қисматингни маҳкам ушла. Қисматни куч билан ушлаб бўлмайди, у сирпаниб кетади. Вақти келиб, бу насихатнинг фойдасини ҳозиргидан кўра кўпроқ биласан. Толеингни кўпроқ ўйла: уни бошқариш осон кечади. Бизларда бахтнинг оёғи йўқ, фақат қўли ва қаноти бор дейишади. Қўлларни чўзиб, ўзи ва қанотларни қисиб олишга йўл қўймайди.

Борди-ю, Сен агар Тангри бўлсанг, марҳумлардаги барча эзгуликларни олмаслигинг, балки уларга эҳсон қилишни ўзинг кўрсата билишинг керак. Агарда Сен одам бўлсанг мудом улар билан қолишингни ёдингдан чиқарма. Ниманинг эвазига ўзингни унутишни ўйлаш нодонликдир.

Сен кимлар билан урушсанг улардан садоқатли дўст топа олмайсан. Энг мустаҳкам дўстлик фақат тенглар ўртасида бўлади, тенглар эса бир-бирига куч билан таҳдид солишмайди.

Тасаввур ҳам қилма, Сен енгганлар сенинг дўстларинг эмас. Хўжайин билан қул ўртасида дўстлик бўлмайди. Уруш ҳуқуқи тинч пайтда ҳам сақланади.

Скифлар дўстликни қасам билан мустаҳкамлайдилар деб ўйламагин. Греклар эса ҳар эҳтимолга қарши шартнома имзолаганда худоларни ёдга олишади. Бизнинг динимиз – садоқатга содиқлик! Ким одамларни тан олмаса, у худоларни ҳам алдайди. Содиклигидан гумонсираган дўст ҳеч кимга

керак эмас. Айтмоқчи, Сен Осиё ва Овропани биздан қўриқлашни назарда тутяпсан. Агар бизни Танаис (Сирдарё) ажратиб турмаса, биз Бактрия билан туташамиз. Биз Танаис ортидаги ердан то Фракиягача кўчиб борамиз, Фракия эса, айтишадики, Македония билан чегарадош. Биз Сенинг икки империянгга кўшнимиз, бизнинг дўст ёки душман бўлишимизни ўзинг ҳоқлашингни яна бир ўйлаб кўр”. (К.К.Руф, 1963, 283-285.). Скиф элчисининг ушбу сўзлари скифларнинг “маданияти паст”, “сахройи” эмаслигини исбот этиб турибди. Бу сўзларда кўчманчи аталмиш халқнинг табиати, эътиқоди, тинч яшашдаги ахлоқий фазилатлари шунчалик равшан акс этганки, уларни “талончи ва босқинчи” аташ ҳам асло ҳолисликдан бўлмайди.

Милоддан олдинги II асрга онд ёзма манбаларда, шу жумладан, Птоломей битиклари, Геродотнинг “Тарих”, Матвей Меховскийнинг “Икки Сарматия ҳақида трактат” каби асарларда Шарқий Европадаги икки Сарматия давлати ҳақида маълумот келтирилади. Улардан бири Дон дарёсининг ғарбий томонидан Дунайгача бўлган ҳудудни эгаллаган бўлса, иккинчиси Доннинг шарқидан Орол денгизининг ғарбий-шимолий ҳудудларигача бўлган сарҳадларни камраб олганга ўхшайди. Сармат давлатлари гуллаб-яшнаган даврларни бошдан кечирган. Сўнгра қабила бошлиқлари орасидаги келишмовчиликлардан давлат ҳам таназзулга учраб, улар ўрнига алан қабиласи ҳукмронликни қўлга олади. Антик дунёда шаклланган сармат маданияти, сармат ҳарбий конфедерацияси, унинг кетидан келган алан конфедерацияси ҳақидаги баъзи маълумотлар грек-рим манбаларида тилга олинган.

Сармат конфедерацияси даврида жанубий-шарқий Европа ва Ўрта Осиё, қисман Ўзбекистоннинг шимолий ҳудудлари ўртасида ўзаро алоқа тикланди. Бу маданий-савдо алоқаси узоқ асрлар мобайнида давом этди. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё этногенезида сарматлар муносиб из қолдирди.

Дарвоқе, “Авесто”да ҳам сайримлар ҳақида сўз боради. Битта мадҳия ҳам ўрин топган. Шу билан бирга, Хоразм, Орол денгизининг ғарбий-шимолидан Каспий бўйлари ва Дон пасттекисликларига қадар катта кенгликда яшаган сарматлар ҳақидаги хабарлар милоддан олдинги V асрга онд тарихларда

(Геродот, Страбон) “Сарматлар пасттектислиги” номи билан тилга олинди.

Сарматлар яшаган хуудлардаги шаҳарлар, кўрғону қабристонларда олиб борилган археологик қазувларда топилган материаллар бу ерларда ҳаёт бир неча асрлар давомида гуллаб-яшнаганидан далолат беради. Эрадан олдинги VI асрдан эътиборан грек-рим дунёси Сарматия билан доимий алоқада бўлган. Аммо Дунайдан то Ўрта Осиёнинг шимолий хуудларига қадар чўзилган улкан бир заминда Сарматлар номи билан юритилган қабилалар генетик қондош бўлганга ўхшайди.

Рим ёзувчиси Лукан (милодий I аср) Дунай дарёси сарҳадларидаги “ёввойи Кон” (аслида Кан) давлати ҳақида сўзлаб, яна Европа чеккасида бошқа бир “Кон” (Кан) давлати бўлгани ҳақида хабар беради. Бу иккита “Кон” (Кан - Канг) давлатлари билан Ўрта Осиёдаги “Қанғ” давлати ўртасида маълум боғланиш бўлгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Шу билан бирга, Дунай дарёси ҳавзасидаги “Концешти” аҳоли манзили номи билан ҳам “Қанға” ўртасида умумийлик бордек: археологик материаллар ҳам Концештининг Қонқа (Канга) билан алоқадорлигини тасдиқлайди. Умуман, Дунай дарёси ҳавзасида амалга оширилган ҳар бир ахеологик топилма унинг қадим Ўрта Осиё билан боғлиқлигини исботлаб келмоқда. (Л.А.Мацулевич, 1947, 128). Бу ўз навбатида узоқ қадим замонларда келиб чиқиши Ўрта Осиёдан бўлган сармат, скиф, дах қаби қабилалар аجدодлари Дунайгача бўлган хуудларда яшаб, Ўрта Осиёга мос “скиф-сармат маданиятини” яратган деган хулосавий фикрга етаклайди.

Геродот “Тарих”ида савроматларнинг скиф халқи билан қондош эканлиги таъкидланади. Айрим ҳолларда “сармат” сўзи “скифлар” ўрнида ҳам қўлланилган. В.И.Абаев савромат этимологиясига тўхталиб, **савромат-сармат осетинча “қорақўл ёки кирқўл”** маъноларини беради, дея талкин қилади. (В.И.Абаев, 1949, 184.). Шундай тушунилса, скифлар бировларни қорақўл (кўли кир) атаса, бошқаларини қизилқўл, яна бировларини оқ қўл аташимиз лозим бўлади. Демак, В.И.Абаевнинг бундай этимологик таҳлили алоқа маданиятига мослашмайди.

Туркий тилда эса **“сарма” (шарма) – бузук терисини сиртига ағдариб тикилган халта** маъносини билдирган. Ушбу халтанинг оғзини боғлаш учун от қилидан тайёрланган ип қўлланилган. Ана шу ип билан сарма (чарм халта) эгарга боғланган. Шундай қилиб, **сармат-сармали дейилганда – чарм халтали одам** тушунилган. Сўз охиридаги “Т” эса кўплик сонни англатиб, сарматлар-савроматлар чарм халтали одамларни англатган.

“Сармат” этноними айни ҳолатда Ўрта Осиёда учрамайди, аммо шимолий Кавказда “с” ўрнига “ш” қўллангани ва грек-рим алифболарида “ш” ҳарфининг йўқлиги туфайли “Шарма” “Сармат”га айланган бўлиши мумкин. Чунки В.С.Миллер “сармат” сўзининг биринчи бўғини– “сар”га асосланиб, бу этнонимни эронча “Сарах” (бош)га боғлашга уриниб кўрди, аммо уни ёқлаган одам топилмади. Немис олими Ниберг эса “сармат” ни эмас, “сайрим”ни эроний тил нуктаи назаридан таҳлил қилиб, “олий”, “хукмрон” маъносини келтириб чиқарди ва уни Геродотнинг “салтанат скифлари”га тўғри келади, дея майдонга чиқди. С.П.Толстов эса “Сармат” этнонимини туркманларнинг “ёвмут” қабиласига боғлади. (Л.А.Мацулевич., 1947., 129).

Н.Я.Марр удмуртларнинг бир қисми бўлган “шармас”лар ўзларини “сармат” атамаси билан атаган бўлиши ва у ҳозирдаги “удмурт” бўлиши мумкинлигини тахмин қилади. Л.А.Мацулевич “Ўрта Осиёда аланлар муаммоси ва этногенези” маърузасида С.П.Толстовнинг “сармат” этнонимини “Хоразм” топоними билан боғлагани ва “Хорезм” сўзининг “хоре” қисми “хара”дан келиб чиққан бўлиб, “хар” аслида “сар”нинг ўзига хос кўриниши эканлиги хақида фикр билдирганини қайд этади. (Л.А.Мацулевич., 1947., 130). С.П.Толстов фикрича, “сармат” деганда биринчи кўринишда “сар халқи” тушунилса, иккинчи кўринишда “сарлар мамлакати” тушунилган. Афсуски бу фараз, яъни “сармат” этноними “Хоразм” топонимидан келиб чиққанлиги етарли асосга эга бўлмагани учун ҳам илмий муомалага қира олмади.

Айримлар “Сармат”ни славян халқларидан бири– “хорватлар” билан ҳам боғлашга уриниб кўришди.

Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам сарматлар конфедерацияси ривож топиб, сармат маданияти, сармат тили қарор топгани, ўз

навбатида, сармат тили луғат фондининг шаклланиб, бойиб боргани ва кейинчалик рус ва славян тилларига сингишиб кетгани сабабли “сармат” ушбу тилларда “жасур” маъносини англатиши ва бу Н.Я.Маррнинг сўзига кўра “сармат” атамасининг варианты бўлиши мумкинлиги ҳам тахмин қилинди. В.Яновичга қараганда, сармат–савроматдаги биринчи бўғин–“савра” қадимги славян тилида “уруш”ни англатиб, сўзнинг ўзи “жанговар аёллар халқи” маъносини англатар экан (В.Янович, 2010, 87).

Тохарлар (хитой манбаларида го-гжилар) туркий халқ бўлиб, милоддан аввалги III-II минг йилликларда Шарқий Европада яшаган. (В.В.Латишев, 1893, 232.). Птоломей ҳам тохарларнинг ғарбий Европада яшаганлигини тасдиқлайди.

Немис олимлари тохарларни ўзига хос эроний тилли халқ деб белгилашган эди. Бунга сабаб XIX аср охири - XX аср бошларида Синьцзянь (Қашқар) воҳасидан алоҳида ғарбий эрон лаҳжасига тегишли ёдгорликлар топилди. Немис туркологлари уларни бевосита санскрит тили орқали эмас, санскрит матнидан уйғур тилига тохар тили орқали таржима қилишди. Бу маълумотдан хабар топган бошқа немис олимлари матнда учраган эронча матнларни “тохар тили” деб ҳисоблашди.

“Улар уйғурча “тохри” сўзини қадимий манбаларда Бактрияда яшаган “тохар” халқи билан боғладилар. “Тохар тили” атамаси жуда кўп олимларнинг жиддий эътирозларига қарамасдан ҳозирга қадар сақланиб келинмоқда”. (В.Краузе, 1959, 41-44.) Таъкидлаш лозимки, уйғурча матнда тохри (тохарлар)нинг эрон тилида сўзлашгани айтилмаган, кўпроқ уйғурлар улар тилидан фойдаланишган туркийлар бўлган. Кўшимча қилиб айтиш мумкинки, тохарлар қадимдан Ўрта Осиёда, V-VII асрларда турк-эфталитлар ва бошқа туркийлар орасида яшаган туркий халқдир, улар сак-массагетлар билан яқин алоқада бўлишган.

Маҳмуд Қошғарий ҳам тохарларни туркийлардан деб ҳисоблайди. “Тохаристон ўзбеклар ва козоқлар билан алоқада топонимия ва этнонимияда сақланган”. (Л.С.Толстова, 1978, 10.) Тохарлар ўзбек халқининг шаклланишида фаол қатнашганлар. Тохарлар сингари Шарқий Европадан Марказий Осиёга қадар

таркалган ихалқни қиска давр оралиғида туркийлаштириб бўлмайди, тохарлар азалдан туркий бўлишган.

Тохарлар этнонимига кўра Библиядаги тогарлар (тогарма) ва скиф таврларига жуда яқин. М.Закиев келтирган маълумотга кўра (М.Закиев, 2002, 108.) “Библия”да Иофита – Гамерадан уч ўғил туғилади: Аскеназ, Рифат ва Догарма. Бу маълумот тегишли бўлган “Библия”нинг 10-боби милоддан аввалги ёзилган. Кейинчалик догарма – тогарма яҳудий тилидан туркийларнинг одатдаги этнонимига айланади. Хазар ҳам иудей динига ўтгандан сўнг тогарам атала бошлади. Бу этнонимда тогар (тохар) “тоғ ёки ўрмон одамлари” маъносида келмоқда. Тогармадаги “– ма” кўшимчаси яҳудий тилида кўплик сонни билдиради. Яҳудийларнинг милоддан олдинги туркий халқларни тогарма атагани Яқин Шарқ ва Европада туркий халқлар қадимий замонлардан буён яшаб келаётганлигини тасдиқлайди.

Геродотда яна бир этноним келтирилган. У “Тарих”нинг саккизинчи китобида шундай ёзади: “Шу вақтда Ксеркс Персияга мағлубият хабари билан чопар юборади. Жаҳонда булардан тез юрадиган чопар йўк: форсларда почта хизмати шундай оқилона ташкил этилган. Айтишларича, бутун йўл давомида отлар ва одамлар қўйилган, ҳар бир кун учун махсус от ва одам тўғри келади. Қор ҳам, жала ҳам, сувсизлик ҳам, тун ҳам белгиланган таянч манзилга чопиб боришига халақит бермайди. Биринчи чопар иккинчисига, униси учинчисига хабар етказди. Шундай қилиб, маълумот қўлдан-қўлга ўтиб, эллинларининг Гевест шарафига бағишланган байрамларидаги машъалалар каби манзилга етказилади. Бундай от почтани форслар “**ангерейон**” деб аташади.” “Тарих”нинг изоҳида “ангерейон” (форсчада “ханчар”) “**шоҳ чопар**”лари деб аталган.

Бинобарин, форслар **қанғарларни** ханчар тарзида қўллашган, қанғар этноними киммерийлар ва печенегларнинг энг қадимий этнонимидир. **Қанғар** шумер (сумер)ларнинг ўз этноними саналган. Ўша замонларда форсларда отлик алоқа хизматини қанғарлар бажариб, қанғар номи айни вақтда “подшоҳ чопар”ни билдирган. (М.Закиев, 2002, 109.) Уларда узоқ йиллар тез чопар хизматида татарлар ҳам иштирок этганлар, этноним “чопар” маъносини билдирган. “Шамол каби тез юрувчи татарлар Туркия саройлари ва хусусан форсларда кўп мамлакатларни

билишлари билан эъзоз топган ва шу боис чопар, тезюрар вазибаларида хизмат қилар эди”, деб ёзади Л.З.Будагов “Турк-татар сўзларининг қиёсий луғати” китобида (Л.З.Будагов, 1869, 324.). Худди шу сабабли қанғар ва татар этнонимлари “шамолдек тез юрар чопар” маъносини англатганг. Алоқанинг бундай тизими биринчи бор туркийларда ташкил этилиб, бу тизим Фарбий Осиеға ўтган, руслар ҳам туркий чопарлар хизматидан фойдаланган.

Қанғар этнонимдаги асосий қисм “–ар” (одамлар, эр кишилар) бўлиб, “қанғ” аниқловчиси арава маъносида келади, қанғар – **“аравали одамлар”**, демакдир. Шунингдек, **Қанғ** аниқловчиси туркийча **қан** – отани билдириб, **қанғри** – “тинч ўтира олмайдиган, безовта” маъноларини ҳам англатади. Шу асно “қанғар – оталардай масъул одамлар”, “оталардай масъуллар” маъноларини англатган бўлиши мумкин.

Шу асно Геродот, Страбон, Ктесий, шунингдек, ассирия-вавилон, рим ёзувчилари, **саклар, массагетлар ва ўрта осиелик кабилаларни скиф халқига боғлаган ҳолда форслар ва бошқа эроний кабилаларни уларга киритишмайди. Бинобарин, антик муаллифлар эронийларни ўрта осиелик скифлардан, шу жумладан, ўрта осиелик саклар, массагетлар ва бошқа кабилалардан қатъий фарқлайдилар. Бу ўз навбатида ўрта осиелик маҳаллий кабилалар ва халқлар туркий тилли этник гуруҳга тегишлилигини жуда равшан исботлайди (М.Эрматов, 1968, 15).**

Бироқ айрим шарқшунослар тайинли далиллари (масалан, тил, маданият, урф-одатлар каби) бўлмасада, ҳеч бир асоссиз массагетлар, хоразмийлар ва сўғдларни арийлардан келиб чиққан, “улар арий ирқига мансуб бўлиб, уларнинг тилида сўзлашган, тиллари ҳам қадимги форс ва зенд тилларига яқин”, деб хисоблайдилар. (В.В.Григорьев, 1871, 109). У Ўрта Осиеда тур(к) халқи яшаганлигини, милоддан олдинги VII-VI асрларда Турон ва Эрон ўртасида бўлган урушлар, Турон подшоси Афросиёбнинг (Алп Эр Тўнға) 626 йилда эронийлар томонидан заҳарлаб ўлдирилгани, у ўлган кунни эронийлар мамлакат байрами кунига айлантиргани кабиларни рад этиб, саклар, массагетлар, хоразмийлар, сўғдийлар ва бошқаларни форс тилида сўзлашган дея орий ирқига киритади. (В.В.Григорьев, 1871, 86). Хитой

йилномаларида айтилган “Давандан ғарбда Ансигача турли тилларда сўзлашади, аммо одатда тиллари бир-бирига мос келади,” – деган маълумотнинг мағзига етарлича аҳамият қарағмайди. Чунки келтирилган парчада Фарғонадан Бухорогача яшаётган халқларнинг тиллари бир-бирига яқинлиги, бир тилнинг турли лаҳжаларига мансуб бўлганлиги ҳақидаги мантик равшан англашилиб турибди.

Таассуфки, ўзбек тарихшунослигида скифлар қадимияти, улар ҳақидаги антик манбаларда мавжуд маълумотлар, шунингдек, туркологияда эришилган янги натижалар ҳануз ҳисобга олинмай, европалик шарқшуносларнинг “Скифлар тили эроний тилга киради” деган “эски андоза”ни такрорлашдан нарига ўтилгани йўқ. Ваҳоланки ташқаридан кириб келган тил давлатнинг “тил сиёсати” туфайли қонунийлаштирилгани билан маҳаллий тилни ўзгартира олмаслиги, бунинг учун энг аввало маҳаллий халқнинг кўп асрлик маданияти, маиший турмуш тарзи, қадриятлари, миллий ахлоқи, миллий туйғуси ва “миллий ошхонаси”ни ўзгартириш зарур.

Аслида скифлар – қадимги туркийлар Балхаш (Балиқ-ош) кўлидан Днепрга қадар Евросиёнинг улкан даштида яшаганлар. Тўғри, расмий тарих скифларнинг Осиёдан – Аракс дарёси бўйларидан кўчиб келганини тан олади.

Узок тарихда **византиялик Феофан:** “Танаиснинг (Сирдарё) шарқида қадимда массагет аталган турклар яшайди,” – деб ёзади. (Византиялик Феофан, 1884, 81). Скифлар, массагетларнинг туркийлар билан этник алоқасини яхши билган бу муаллиф башарти улар эроний тилли халқлардан бўлса, буни албатта қайд этган бўларди.

VI асрда византиялик Менандр туркларнинг қадимда сак аталганига аниқлик киритади: **“Қадимда сак номи билан юритилган турклар Гостинга тинчлик таклифи билан элчи юборди,”** деб ёзади у ва яна бир ўринда скиф тилини **“турк варварлар тили”** деб қайд этади. Яна бир ўринда: **“Турк қабилаларидан бўлган барча скифлардан 106 киши тўпланди,”** деган маълумотга дуч келамиз. Демак, Менандр ҳам VI асрда **турклар қадимдан сак аталгани, скиф тили, бу турк тили эканлиги, скифлар туркий халқ бўлганини фарқлаган.** (Византийские историки, 1861, 375-376).

VII асрда Феофилак Симокатта шарқий скифларни туркийлар санайди. “Ўз юртидан қувилган Хусрав Ктесифонни тарк этиб, Тигр дарёсидан ўтганда нима қилишини билмай иккиланиб қолди, **баъзилар биз турклар деб одатланган шарқий скифларга боришни маслаҳат берса**, бошқа бирлари Кавказ ёки Атропей тоғларига бориб жон сақлашни таклиф этишди”. (Ф.Симокатта, 1957, 106). Ушбу парчадан кўриниб турибдики, илк ўрта асрларда **Эрондан шарқда яшаган халқлар скифлар этнонимда бўлишган ва қадимда уларни турклар аташган.**

XIX асрда рус тарихчилари ҳам скифларнинг туркий халқлардан эканлигини эътироф этишган. Жумладан, Р.Латама 1854 йил Рус географлари жамияти ахборотномасида: **“Туркларнинг скифлардан келиб чиққани ҳозирги вақтда махсус исботлашни талаб этмайди”**, деб ёзган эди. (М.Закриев, 2002, 165).

Скифларнинг эроний тилли халқ бўлганини аниқлаш бўйича олиб борилган лингвистик, диний-мифологик, этимологик, археологик ва санъатшунослик соҳаларидаги изланишлар тайинли, аниқ материаллар бермади. Шу сабабли тадқиқотчи Т.А.Дегтярева скифлар ростдан ҳам эроний тилли халқ бўлган ё бўлмаганлиги масаласига аниқлик киритиш устида иш олиб бориб, **тарихий манбалар скифлар ва сарматларнинг бир умумий тилли халқлар эканлигидан хабар бергани ҳолда, скифлар ва форсийларнинг тиллари бир-бирига яқинлиги ҳақида ишора ҳам йўқлигини, бинобарин, умумскифлар тили форсий тил бўлмагани ҳақидаги хулосага келади.** (Т.А.Дегтярева, 1962, 171).

Т.А.Дегтерьяеванинг фикрича, ҳатто Геродотда ҳам скиф-сармат тилининг Ахамонийлар – эрон халқлари тилига яқинлиги ҳақида **бирон-бир ишора йўқ** экан. Қадимги муаллифлар турли халқларнинг ўзаро яқинлиги, бир-бирига ўхшаш томонлари ҳақида тўхталар экан, ҳар ҳолда форс ва скиф тиллари бир-бирига яқин бўлса, албатта, бирон ишорани қайд этиши тайин эди. Шунга кўра **умумскиф тили эроний тил бўлмаган.** (Т.А.Дегтерьяева, 1962, 171). Шунга қарамасдан, Т.А.Дегтерьяева скиф-эрон назариясининг таъсирига тушиб, сак ва аланлар балким эроний гуруҳдаги тилларда сўзлашган бўлса эҳтимол, деган ҳаёлга боради. Бунга жавобан турколог М.Закриев

шундай ёзади: “Ҳақиқатда қадимги муаллифлар саклар, аланлар ва форсларни яхши билганлар, шунга қарамасдан уларнинг биронтасида сак, алан ва форс тилларининг ўзаро яқинлиги ҳақида бирон гап йўқ. Бунга биз бирон жойда дуч келмадик, шу сабабли ишонч билан айтиш лозимки, сак ва алан тиллари эроний тилларга, хусусан осетин тилига яқин бўлмаган.” (М.Закиев, 2002, 160).

XX аср бошларида немис олими О.Франк Ўрта Осиёдаги скифлар ва туркий халқларни англашда хитой манбаларининг ҳиссасига тўхталиб, **Ўрта Осиёдаги скифлар туркийлар** эканлигини тан олади. (М. Закиев, 2002, с.136).

XIX асрда венгер туркологиги Геза Куун **скифларнинг туркий тилли халқ бўлганини** етарлича исботлаб берган эди.

Скифларнинг туркий тилли халқ бўлганини Хасан Ато Абуший, Ходи Атласий, Садр Мақсудий, Заки Валидий Тўғон, О.С.Омонжулов, О.Сулаймонов, К.А.Акишев, И.И.Мизиев, К.Т.Лайпанов, И.Дурмуш, М.Закиев каби олимларнинг тадқиқотларида ҳам етарлича исботланган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида П.Ф.Сум **скифлар, сарматлар ва аланлар туркий гун қабилалари бўлгани**, сармат этноними туркий тилдаги “Сар” (сари) – сарик, қўнғир, мат – одамлар, **сармат – қўнғир сочли одамларни** англантишини қайд этади. (Ф.П.Сум, 1846, 13). XIX асрнинг 70-йилларида А.Д.Нордман ҳам **скифлар туркий тилда сўзлашганлар**, деган фикрни олдинга сурди. (М.Закиев, 2002, 144). Немис олими К.Нордман ҳам дин ва тилдаги ўхшашликка таяниб, **скифларни туркийлар атайди**. (А.И.Доватур, 1982, 50).

Ходи Атласий қадимги греклар Скифия деган ҳудуд туркларнинг ўтроқ мамлақати бўлган Туркистонга тўғри келади, эронийлар уни Турон деб номлаган, деб қайд этган эди. (М. Закиев, 2002, 139). “Миладдан олдинги VIII-VI асрларда скифлар эгаллаган улкан ҳудуднинг аҳолиси турклар бўлиши керак.” (О.Сулаймонов, 1975, 269-270).

И.М.Мизиев, К.Т.Лайпанов лингвистик, археологик, этнологик материаллар асосида **скиф – сармат ва аланларнинг асосий таркиби туркий тилли бўлганини** исботлади. (И.И.Мизиев, К.Т.Лайпанов, 1988, 15).

Қолаверса, қадимги тарихчилар қолдирган маълумотга кўра скифлар ва сарматлар яшаган худудга оид топонимлар ҳам скифларнинг туркий тилли халқ бўлганлигидан далолат беради.

Шуниси аниқки, киммерийлар, скифлар, сарматлар сўзсиз этник жиҳатдан кўп таркибли бўлиб, улар орасида қадимий туркий ажодларнинг таъсири кўпроқ бўлган. Айниқса, ҳозирда Ўрта, Марказий ва Кичик Осиё, Қозоғистон, Сибирь, Шарқий Европа худудларида яшаётган туркийларнинг табиати, урф-одатларида, топонимика ва миллий таомларида ўзаро мутаносиблик кўпдир. Бу худудлар қадимда Скифия таркибида бўлгани ҳам тарихдан маълум. Бинобарин, ушбу худудларда яшаган халқларда скифларнинг этнологик, мифологик, тилшунослик соҳалари бўйича излари нисбатан кўпроқ. Бу ҳол қадимги киммерийлар, скифлар, сарматларнинг туркий халқ бўлганини батамом исботлайди.

Геродот бир ўринда: “Скифлар “юртларига бостириб кирган душмандан биронтасини ҳам соғ-омон чиқиб кетишига йўл қўймайдилар, шунингдек, агар ўзлари имконият яратиб бермасалар, уларни биронта душман қувиб етолмайди...”

Ўтов ерга ёки аравага қўйилаверади. Бунақа шаронтдаги халқ енгилмас ва қўлга олинмас бўлади... Скиф юрти қалин ўт босган, серсув текисликдан иборат. Мана шу текислик узра эса Мисрда қанча канал бўлса, деярли шунча дарё оқиб ўтади... қуйиладиган дарёларнинг бештаси скифларнинг ўз ерлари – Скифиядан оқади”, деб ёзади. (Геродот, 2004, 226-227). Геродотнинг скифлар ҳаёт тарзи, табиатига хос бундай қиёсий деталлар, башарти, скифлар эроний тилли бўлганида, улар ҳақида ҳам айтилган бўларди.

Геродот бир ўринда будинларга тўхталиб, “Уларнинг тили қисман скифча, қисман эллинча бўлса-да, уларнинг ҳаёт тарзи гелонлардан фарқ қилади”, деб ёзади. (Геродот, 2004, 248). Бинобарин, Геродот ҳар бир қабиланing тили, фарқланиш даражасига алоҳида эътибор беради, бордию скифлар эроний тилда сўзлашганда муаррих буни албатта қайд этган бўлар эди.

Скифлар ўз турмуш тарзларини маъқул кўришган, бошқа халқларга тегишли урф-одатларни маъқул топганларни эса қаттиқ жазолашган, яъни ўлдиришган. Жумладан, скиф подшоси

Иданфирснинг амакиси Апахарсас Элладага таълим олиш учун борганда бу юртда ўтказилган байрамларни ёктириб, юртига қайтганда уларни ёқлаб гапиргани учун Иданфирснинг отаси подшоҳ Силий уни отиб ўлдиради. (Геродот, 2004, 27). Худди шунингдек, шахзода Скил эллинча сўзлашгани учун ҳам шундай ўлим топади. **“Скифлар ўз урф-одатларини ана шундай қаттиқ ушлайдилар, бошқаларнинг урфига берилувчиларни ана шундай қаттиқ жазолайдилар”**, - дейди Геродот. (Геродот, 2004, 30).

Шундай экан, ўз урф-одатларини қаттиқ ҳурмат қилган ва бошқа халқлар урф-одатлари таъсирига тушганларни ўлим билан жазолаган халқнинг эроний тилни, эроний урф-одатларни қабул қилган бўлишига ишонини жуда қийин.

Форслар салтанатининг асосчиси Кир ҳам, Доро ҳам скифлар юртига бостириб келганда **“тутқич бермас скифлар”**га элчилар юборганлар ва скифлар элчиларни қабул қилганлар. Бирок элчилар билан бўлган суҳбатларнинг бирон-бир ўрнида уларнинг форслар билан яқинлиги, тилларининг бирлиги, лоақал бири-бирига яқинлигини ҳақида бирорта ишора йўқ.

Геродот “Тарих”ида **андрофаг, меланхлен, аргиппей** қабилаларнинг скифларга кирмаслигини, улар ҳатто “етти тилмоч” орқали сўзлашганларини алоҳида қайд этади. Бу каби қабилаларнинг скифча сўзлашмаганлигини ажрата билган Геродот форсларнинг скифлар юртига қилган ҳужумларига тўхталар экан, башарти скифлар эроний тилли форслар бўлганида, бу ҳақда албатта, ёзиб қолдирган бўлар эди. Яна бир ўринда **“бизга таниш халқларнинг ичида скифлар битта бўлса-да”** деган иборага дуч келамиз. Форслар ҳам Геродотга таниш халқлардан бўлган. Шундай бўлгач, **“скифлар битта бўлса”** деган изоҳ ҳам уларнинг форсий тилли халқларга мансуб бўлмаганлигини англатади, дейиш мумкин.

Бордию скифлар ва форслар ўзаро этник ва тил яқинлигига эга бўлганларида ва ё улар сиғиниб келган маъбудлар иккаласи учун умумий бўлганида эди, узоққа чўзилиб кетган урушга барҳам бериш ниятида бирор-бир таклиф ўртага ташланиши ҳам мумкин бўлар, бу ўз навбатида манбаларда албатта қайд этилар эди.

Худди шунингдек, скифлар форсийзабон осетинлар бўлишса, қандай қилиб тўсатдан юқорида тилга олинган улкан худудлардан йўқолиб, биргина Кавказда жамланиб қоладилар? Бунинг устига, ушбу улкан худудларни тўсатдан бошқа халқлар, жумладан, туркий халқларнинг эгаллаб олгани қандай юз берган? Бу хилдаги табиий саволларга ҳозирча жавоб топилгани йўқ. Бордию ер юзининг катта қисмини эгаллаган скифлар бошқа бирон халқ томонидан босиб олинганида, агарда скифлар бутунлай қириб ташланган бўлмаса, босқинчи халқ тили туб жой аҳоли тили таъсирига, яъни скифлар тили таъсирига учраши табиий эди.

Шу каби скифлар жаҳон саҳнасидан ўчиб, ўрнини бошқа халқ эгаллаган бўлса, уларга хос этноним, топоним, гидронимларда ҳам ўзгаришлар юз берган бўлар эди.

Шундай экан, скифлар эроний-осетинлар бўлгани ҳақидаги фикрлар тарихий ҳақиқатга тўғри келмагани каби, “скифлар тилининг эроний тиллиги” скиф-эрон назарияси хиндевропа халқлари ва тилларини янада қадимийлаштириш ниятида юрган тарихчиларнинг тўқимасидан бошқа нарса эмас. Бу ўз навбатида Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистон худудида милодий IV асргача эроний тилли халқлар яшаган деган даъволар тарихий асосга эга эмаслиги ҳам ўз исботини топади.

Амударё ва Сирдарё оралиғидаги скифларнинг, шунингдек, массагетлар, дахлар, усунлар, қанғиларнинг тили тарихан Икки дарё оралиғида маҳаллий халқ бўлмаган тиллардан тубдан фарқ қилган. Катта худудларни эгаллаган скифлар тили шевага кўра фарқлансада, аммо умумий туркий тилнинг ибтидоси бўлган дейиш мумкин.

Шундай қилиб, скиф қабилалари Ўрта Осиёда ўтроқ яшаганлиги, уларнинг қадимги туркий тилда сўзлашгани ҳақидаги тарихий маълумотлар XX аср бошидаёқ фанга маълум бўлган эди. Худди шу даврда Ҳасан Ато Абуший скифлар ва туркий халқлар ҳақида манбаларни атрофлича ўрганиб, “Туркий қавмлар тарихи” асарини (1909 йилда) нашр қилдирди. Бу аллома туркий қабилаларнинг келиб чиқишига кўра скифлардан эканлигини етарлича исботлаб берди. Машҳур татар тарихчиси Ходи Атласий 1911-1914 йилларда уч китобдан иборат “Сибир тарихи” китобида биринчи бўлиб: **“Қадимги греклар Скифия**

атаган, эронликлар Турон атаган худуд ўтроқ туркийлар мамлакати Туркистонга тўғри келади”, деган фикрни маълум қилди. (X. Атласий, 1913, 21).

Расмий тарих олимлари скиф қабилалари ҳақидаги ёзма ёдгорликлардан ўзаги эроний тилга яқин этнонимларни саралаб олиб, шулар асосида скифларни, шунингдек, сак, сармат, алан, ас, хоразмийлар, бактрлар, парфянлар, кушонлар, эфталитларни ҳам эроний тилли халққа киритган эдилар. Бу назария европалик шарқшунослар томонидан эътирозсиз қабул қилинди. Натижада скиф-эрон халқлари яшаган улкан сарҳад эроний тилли халқлар номига “ўтказилди”. Бу назария таъсирида археолог ва лингвистларнинг скиф-сарматлар даврига оид археологик материалларни эроний тилли қабилаларга тегишли деб кўрсатувчи ўзига хос усули пайдо бўлди.

Қадимий ёзма ёдгорликларни туркологлар ҳам ўрганишга киришгач, скифларнинг туркий тилли халқ бўлгани ҳақидаги қарашлар кун сайин ортиб борди. Бундай илмий далиллар кўпайиб боргани сари расмий тарих скифларнинг туркий тилли халқ бўлганини асослашга киришган олимларга турли айбловларни қўллашга тушди. Бирок, бу қаршиликлар самарасиз бўлди: тарих фанида скифларнинг туркий халқ бўлгани йилдан йилга кучлироқ асосга эга бўлиб бораверди.

Европалик шарқшуносларнинг скифлар қадимиятини ўрганишда, хусусан, ибтидоий одамзоднинг азалий ватани – Ўрта Осиёдаги скифлар (қолаверса, бошқа халқлар) ибтидосини шу азалий ватанга боғлашда ўзлари мансуб халқнинг, аниқроғи ҳиндевропаликларнинг этник илдизини қадимийлаштиришга ён босар эканлар, илмий қарашларни “ўз йўриклари”га солишга интилганлари табиий. Улар ўзларининг энг қадимий аجدодлари бўлган орийларни “азалий Ватан” яъни, Ўрта Осиё билан боғлашга очиқдан-очиқ уринавердилар.

Ўз “аждодларини қадимийлаштириш” майли шарқшунос устозларни “чалғитган” лигини тушунилса бўлади. Қолаверса, устозлар хато қилмайдилар деб ҳисоблаш тобеликни қисматга айлантирган шогирдларгагина хосдир. Шунга ўхшаш “ён босишлар” оқибатида халқимиз тарихида, хусусан, этник тарихда бир қатор чалкашлиklar, шу жумладан, ўзбек халқи этногенезида “Икки асосий ўқ томир” ҳақидаги “назария”лар пайдо бўлди.

Ўзбек халқи этногенезидаги “икки асосий ўқ томир (туркий ва эроний)” ғоясини дастлаб С.П.Толстов бошлаб берган эди. (С.П.Толстов, 1947, 303). Бу ғояни антрополог Л.В.Ошанин “Ўзбек ва тожикларда ўзига хос бронихцефал европоид типи устунлик қилиши”ни фанга олиб кириш билан қўллаб-қувватлади. (Л.В.Ошанин, 1947, 305).

Қадимшунос А.Сагдуллаев ҳам милоддан олдинги биринчи мингйилликнинг биринчи ярмида сўғдийлар, бактрийлар, хоразмийлар ва сакларнинг этник қондошлигини назарда тутиб, уларнинг “шарқий эрон тил шеваларида сўзлашган” деган ғояни маъқуллайди. (А.С.Сагдуллаев, 1996, 111-112). Аммо олимнинг “шарқий эрон тил шеваларида” сўзлашган сўғдийлар, бактрийлар, хоразмийлар, саклар билан бир худудда **узлар, удлар, аслар, арлар, субарлар, туруклар, куманлар, абийлар, дахлар, савроматлар, исседонлар, хуараслар, хаумоварка, тиграхауда, амюргий, тийай дара сўгда** каби туркий тилли аждодлар яшаб келганлигини эътибордан четда қолдирганига ҳайратда қоласан, киши. Башарти, милоддан аввалги биринчи мингйилликнинг биринчи ярмида ҳозирги Ўзбекистоннинг катта худудидаги аҳоли “шарқий эрон тил шеваларида” сўзлашиб яшагани рост бўлса, Абу Райҳон Беруний ҳам, Абулқосим Фирдавсий ҳам эронийларга қарши Турон мамлакати, турк пахлавони Алп Эр Тўнға (Афросиёб) бошлиқ турк халқи кураш олиб борганини, Афросиёб замонидаги (милоддан аввалги VII аср) халқ турк халқи бўлганини атайлаб тўқиб чиқаришган бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, қадимги антик манбаларни этногеографик ўрганиш натижасида Геродот, Ксенофонт, Гиппократ, Страбон, Помпей Трог кабилар тилга олган **Скифия Амударё ва Сирдарё оралиғи – ҳозирги Ўзбекистон худудига тўғри келиши ҳақидаги ҳақиқат тарих фанига кириб келди.**

Эътибор қилинса, скифлар ва улар таркибида бўлган кабилаларнинг этнонимлари ҳам уларнинг қадимги туркий тилли халқ эканини яққол кўрстиб турибди.

Скиф этноними турли тилли манбаларда **скиде, скиди, скит, искит, сак, соқ** каби фонетик шаклларга эга. Унинг ғарбий Европа тилларидаги **скит** шакли рус тилида **скиф** шаклига кўчган. Қадимги **скиде** этноними туркий тил таҳлилида “**ски**” ва

“де” га ажралади. Бунда **ски** ўзак шакли бўлса, - **де** эгалик кўшимчасидир. – “**Де**” эгалик кўшимчаси – **де-ди-те-ти-ле-ли-дак-дак-дек** вариантларга эга. “**Де**” эгалик кўшимчаси туркий этнонимларга кўшилиб, уларга кўшимча маъно турланишларини беради: аттик-астяк, суғдак, парди, корлук ва х.

“**Скиде**” этнонимининг ўзак шакли “**ски**” туркий тилдаги “с” ундоши билан бошланган сўзларга талаффузда “с” ундошидан олдин “и”, “э” унли товушини кўшиб талаффуз қилиниши туркий тил фонетик қонуниятига мос келади. Шундай қилиб, “**ски**” ўзаги талаффузда **иски, эски, ишки** шакллариغا кўчади. Шу каби туркий тилда “с”, “ч” ундошларининг “ш”га айланиши ҳам одатий ҳол. Шунга кўра, “иски”, “эски” шакллариининг “ишки”, “эшки” каби навбатдаги вариантларда келиши ҳам табиий ҳол ҳисобланади. Қадимги туркий тилда “**ишки**” пичокни англатган. Демак, “**скиде**” этноними қадимги туркий тилда “**пичокли одам**” деган маънони билдирган. Буни татар тадқиқотчиси М.Закриев ҳам тасдиқлайди. (М.Закриев, 2002, 145). Туркий этнонимларнинг тарихан изчил тараққиёти натижасида “**ски**” ўзак сўзи даврлар оша “**сак**” этнонимига айланган деб ҳисоблаш мумкин. Академик Н.Я.Марр ҳам “**сўғд**” (“**суғдак**”) этнонимини таҳлил этар экан, “**ски**”нинг “**сак**” (сог)ка айланганини маъқуллайди. “**Сак**” этноними кейинчалик “**сакади**” ва ундан **сакади-сикиди-скиде** фонетик кўринишларга айланиш жараёнини бошдан кечирган. “**Ски**”нинг “**сак**”ка кўчганини қадимги туркий тилдаги “**сақ-сақалар-сақлар**” (химоялаш, химоя қилиш, сақлаш) фонетик шакллар ҳам асослайди.

Скиф этноними милоддан олдинги VII асрга қадар Ассурия ҳужжатларида **ашгуза-ишкуза-ишгуза** шаклларида учрайди. Бу этнонимнинг **ишгуза-ишкуза-ишгуза** шакллариغا айланиши масаласида иккита ҳолатни ҳисобга олишга тўғри келади. Ҳар қандай туркий этноним бошқа бир тилга кўчганда биринчи навбатда фонетик ўзгаришга дуч келади. Ана шу фонетик ўзгаришга учраган сўз (атама, этноним) маълум давр ўтгач, туркий тилдаги атаманинг янги бир варианты сифатида шаклланади. Шу сабабли “**скиф**” этнонимининг ассурияликлар талаффузида “**ишгуза**” шаклига кўчишида туркий тилдаги с-ш, д-з, и-у товушларининг бир-бири билан ўзаро алмашиб келиш

ходисасига кўра **скиф-скит-скиде-искид-искуз-ишкузи-ишгузи-ишгуза** га кўчганлигини тушунилса бўлади.

Скиф-эрон (скиф-осетин) назариясининг ашадий тарафдори В.И.Абаев **скиф** этноними этимологиясини аниқлаш учун форслар скифларга нисбатан қўллаган **сак** этнонимини танлайди ва бу этноним қадимги форсларда “**буғу**” тотемини билдирган деб ҳисоблайди. (В.И.Абаев, 1949, 179). Тўғри, **сак** эмас, **саг** олинса, осетинча буғуни англаган. Аммо қадимги муаллифлардан биронтаси **сак (саг)** этнонимини “**буғу**” маъносида қўлламаган. Биргина Стефан Византийский фикрича скифлар **сак** аталувчи халқни “**тўкин**” дейишади, чунки бу ўзлари яратган деган маънони билдирган. (В.В.Латишев, 1893, 265). Шу ўринда **сақа** туркийча “**химоя, кўриқлаш**” маъносига яқинлашади. Ва яна “**суғдак**” туркий тилда “**қин**” (“ғилоф”) маъносини ҳам англатади. Шу каби Олтой ва Енисей оралигида яшаётган туркий халқни “**сагай**”, ёқутларни “**саха**” аташади. “**Сак**” (**сақа**) сўзи сако (сақ одамлари) сўзи билан боғланиб, **сакар туркманларини** англатади. Шундай қилиб, **согай-сагай, саха, сакар-сак-сақа** сўзлари “скиф” этнонимидagi турли халқларга нисбатан қўлланилган. Булар ҳам ўз навбатида скиф (сак)ларнинг этник туркий халқ бўлганини асословчи кўшимча далиллардир.

Шунингдек, **сўғди (сағди)** этноними **сак** ёки **сақа** ҳамда – **ди** кўшимчасига ажралади. **Сўғди (сакди-сағди-сўғди)** этноними “**саклар билан аралаш, таркибида саклар кўп қабила**” маъносини билдиради. “**Сўғд**” этноними этимологияси В.Томошекнинг фикрича, эронча “**сух**”дан келиб чиқиб, “**ёнмоқ, ялтирамоқ, нур таратмоқ**” маъносида эканлиги айрим манбаларда маъқулланган. (Э.В.Ртвеладзе, 2005, 15).

Скифлар ҳақидаги нисбатан тўлиқ ва ишончлироқ манба милоддан олдинги V аср ўрталарида яратилган Геродотнинг “Тарих” китобидир. Шунингдек, Гиппократ (милоддан аввалги V-IV асрлар), Ксенофонт (милоддан аввалги V-IV асрлар), Полибий (милоддан аввалги II аср), Страбон (милоддан аввалги I аср), Птоломей (милодий II аср) каби антик тарихчи, географ ва ёзувчилар билан боғлиқ манбаларда “**скиф**” этноними маълум бир қабилага нисбатан ва яна этник қондош қабилаларнинг умумий номи сифатида қўлланган. Бу ном Геродот “Тарих”ида

кўрсатилгани каби **салтанат скифлари, дехқон скифлар, чўпон скифлар, кўчманчи скифлар** тарикасида фарқланган

Айрим грек манбаларида милоддан олдинги III асрдан милодий IV асргача **скифлар** ўрнига **сарматлар** сўзи қўлланилган. **Сарматлар** милоддан аввалги VIII асргача **скифлар** билан кўшни яшаган **савроматларнинг** авлодлари ҳисобланади. Геродотнинг қайд этишича, “**савроматлар скифча сўзлашган**”. Шундай экан, савроматлар скифлар билан этник кондош халқ бўлишган.

Хитой манбаларидаги **ўрта осиелик скифлар** хитойча “**сан**” этнонимига мос келади. “**Сан**” этноними хитой йилномаларида “**су-су-саъи-ссе-се**” шакларида учрайдики, ушбу “**сан**”ни “**сак**” атамасининг хитойча талаффузи деб тушуниш мумкин. Ва яна **Ўрта Осиедаги** сакларни хитойликлар “**санг ванг**” деб атайди, бу салтанат скифларига тўғри келади. (Дурмуш, 1993, 27-28).

Манбаларни этногеографик талкин қилинганда Хитойнинг шимолий-ғарбидан Каспий денгизига қадар бўлган ҳудудларда тиграхауда ва хаумаварга сакларни яшаганлиги, уларни грек географлари массагет деб номлашганлиги маълум бўлади.

Каспий денгизидан Дунай дарёси бўйларига қадар бўлган ҳудудларда **тиай-тарадарая**, яъни **денгиз орти скифлари** яшаган. Геродот қолдирган маълумотга кўра **бу скифлар чўпон (подачи, чорвадор) скифлар, дехқон скифлар ва салтанат скифларига** ажралган, шунингдек, улар билан бир ҳудудда **скифча сўзлашган таврлар** (тау-тоғ, -ар-одамлар-тоғ одамлари, тоғликлар), **меланхлен** (қора қалпокли)лар яшаган.

Умуман, **Ўрта Осие, Қозоғистон, Олтой, Волгабўйи** ҳудудларида **акадирлар** – ўрмон одамлари, **ангеройонлар** – қанғарлар, **апасиаклар** – қатта саклар, **гелонлар** – илонлар, **дагармалар** – тохарлар, **дахлар** – қора кийимлилар, **нирқлар** – басмиллар, **арғулар, қанғараслар** – кенагааслар, **кангюйлар** – қанғилилар, **каспилар** – қоя тоғлик бойлар, **аримаспилар** – қисик кўзлилар, **киммерлар** – қанғарлар, **шумерлар** – қанғарлар, **куманлар** – кипчоқлар, **суарлар** – сув одамлари, **табғачлар** – хитойлар, **таврлар** – тоғ одамлари, **ханчарлар** – чопарлар, **катиарлар** – мустақил, бардошли одамлар, **траспилар** – тоғлик бойлар, **паралатлар** – бойлик эгалари, **сколотлар** – салтанат

скифлари, **меланхлен** – қорақалпоқ деб аталган халқларлар яшаган эдилар.

“**Массагет**”ларни расмий тарих фани “оқ хуннлар” ёки “улуғ гетлар” деб тушунтиради. Бироқ массагетлар яшаган замонда оқ хуннларнинг ўзи ҳали тарих сахнасига кириб келмаган эди. Баъзи тарихчи олимлар эса массагетларни “катта гетлар” деб тушунтиришади. Жасур гетлар Азов денгизининг шимолӣ - шарқ томонида яшаган. Шундай экан, массагетларни “катта гетлар” деб ағдариш фикримизча атаманинг ташқи кўриниши таъсирида юз берган бўлиши мумкин: **масса-гет** каби. Аслида туркий модел бўйича массагет **мас-сага-та** қисмларига ажралади. Бунда “**сага**” ўзак сўздир. **Мас**(мос) қадимги туркийда “**мос келиш, мувофиқ келиш, омад**” маъноларини англатади. “**Та**” эса кўплик сон кўшимчаси – “**лар**” ни билдиради. **Массагет** – “**бахтли саклар**” ёки “**сакларга айнан ўхшашлар**”, “**омадли саклар**” маъноларини англатади. М.Закиев ҳам массагетни “**бахтли саклар**” деб тушунади. (М.Закиев, 2002, 154). Ҳар ҳолда массагет дейилганда “**сакларга айнан ўхшашлар**” тушунилгани мувофиқ кўринади.

Парди этноними туркийча таҳлил усулига кўра “**пар**” ўзак сўзи ва “**ди**” кўшимчасига ажралади. “**Пар**” (бар) – **бор, бойлик, тўқинлик** маъносини англатиб, -ди кўшимчасини қабул қилган ҳолда, “**бойлар, тўқин-сочинликда яшовчилар**” маъноларини англатади. (М.Закиев, 2002, 66). “Парди”нинг русча варианты “парфи”дир. **Парди** тарихан туркий этноним бўлиб, Прикамьеда топонимик Бардимнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Озарбайжонда мўғуллар истилосига қадар гуллаб яшнаган савдо хунармандлар маркази-Барда шаҳри мавжуд бўлган.

Парфия давлати милоддан аввалги III асрда Каспий денгизининг жануби ва жанубий-шарқда эронийлар ва грекларга қарши кураш жараёнида пайдо бўлган эди. Парфия гуллаб-яшнаган замонларда Месопатамиядан Ҳиндистонга қадар бўлган сарҳадларни ўзига бирлаштирган. Парфиялар қадимда Олд Осиёдаги шумерлар замонида улар билан яқин алоқада бўлган. Дастлабки **пардилар туркманлар** аталиб, туркман халқининг пайдо бўлишида муҳим рол ўйнаганлар. Пардилар давлати Олд ва Ўрта Осиёга тарқалган даврларда пардилар худудий ўтрок яшаганлиги эвазига Форс қўлтиғининг шарқдаги ҳамсин

туркманлари, ҳамда Ироқ ва Сурия туркманларига ажралиб кетди.

Хоразмийлар қадимдан парфянлар (пардилар) билан яқин алоқада яшашган ва Эрон подшоҳи Ксеркс қўшинида хизмат қилишган. (Геродот, VII, 1972, 66). Шунини айтиш лозимки, деярли кўпчилик асосий антик манбаларда парфянларнинг (пардиларнинг) скиф, массагетлар билан этник қондошлиги, скифлар қочокларни “парди” атагани тилга олинган. Башарти европалик олимлар, шунингдек, уларнинг издошлари айтганидек, парфиянлар қадимдан эроний тилли халқлардан бўлганида эди, VI-VII асрларда кўчманчи туркийлар таъсирида “туркийлаш”маган бўларди. Чунки ассимиляция қонуниятига кўра парфиянлар азалий эроний тилли халқлардан бўлганда VI-VII асрларда кўчманчи туркийларни “эронийлаштирган” бўларди.

“**Бақтр**” атамаси баъзи туркий манбаларда “**Боғтр**”, “**боғтир**”, “**боғтар**”, “**ибохтари**” шаклларида берилган (А.Абдурашул ўғли, М, 2002, 24). Сурхон воҳасида милoddан олдинги III-II асрларда аҳолининг асосий кўпчилигини юэчжилар (қанғиллар) ташкил этганлигини ҳисобга олсак, “**боғтр**” даги “**ғ**” нинг “**қ**” га, “**д**” нинг “**т**” га кўчишини қанғиллар нутқидаги фонетик қонуниятга тўғри келгани аниқ. Туркий тил моделига кўра “**боқ-ти-ар, боғ-ди-ар**” даги “**боғ**” туркий тилдаги “**боғ**”, - **ти** (ди) эгалик кўшимчаси, “**ар**” - одамлардир. Шунга кўра бақтрлар (боғтрлар) “**боғли одамлар, боғи бор одамлар, боғбон одамлар**” деган маъноларни англатади. Қадимдан Сурхондарё ва Амударё бўйларида боғдорчилик ривожлангани, антик манбаларда (хусусан, Плинийда) бир бош узумнинг ҳажми икки тирсаккача, танаси икки одам қулочи етгулик бўлгани ва узумдан мусаллас тайёрлашнинг тарихи 2-2,5 минг йиллар билан белгиланиши “**бақтр**” атамасининг “**боғтарлар**” дан келиб чиққанлигига ишора беради.

“**Боқтр**” этнонимда “**боқ**”– ўзак сўз, “**ди**”– эгалик кўшимчаси, туркий тилдаги сингармонизм ҳодисасига мувофиқ сўз қаттиқ ундош билан тугаганда “**д**” товушининг “**т**” товушига айланиши нормал ҳодиса ҳисобланади. Иккинчи томондан, “**боқ**” ўзак сўзи “**кара**” буйруқ маъносидан ташқари **караб тур, авайла, парваришла, ўстир** каби кўшимча маъно белгиларига эга. “**Боқтр**” этноними бошқа тилга айна шаклда кўчганда,

хусусан, туркий бўлмаган тиллар (масалан, рус тили)га кўчганда “х” товуши “к”га, “х”га кўчиши ҳам мумкин. Шу сабабли “бактир” сўзи бошқа тилларга, хусусан, рус тилига кўчганда “к” товуши “х”га айланган. Бугунги замонда биз “ғишт”, “товариш”, “карандаш” каби сўзларни қайта таржима қилиб олганимиз каби “боқтр” рус тилига “бохтар” бўлиб кўчган ва биз уни эндиликда “бохтар” деб қабул қилган бўлсак, не ажаб.

Шундай қилиб, бугунги замонда “боқтр” фонетик шаклини олган сўз қадимда “боғбонлар юрти” маъносида қўлланилган бўлиши мумкин.

“Хоразм” этноними қадимда **Хваризм, Хорасм, Хорезм** шаклларида бўлган. Бу этнонимни туркий этнонимларнинг маъносига қараб ажратиш тамойилига кўра бўлақларга ажратганимизда ушбу атама иккита ўзак сўз – “**хуар**” ва “**ас**” ва биринчи шахс бирлик сонни кўрсатувчи –**м** – **им** эгалик қўшимчасига ажралади. “Хуар”, бошқача айтганда, “суар” ҳам ўз навбатида икки ўзакка бўлиниб, “су” (“ху”) – “сув” – “ар” энг қадимий туркий этноним бўлиб, “сув (дарё) одамлари, эркаклари” маъносини билдиради. Шундай қилиб, “хуар”-бу “дарё одамлари” демакдир. (М.Закиев, 2002, 66).

Хуарасмдаги “суар” этноними “хуарас” ларнинг узок замонларда, тарихи милоддан олдинги V-IV мингйилликлар билан чегараланган Олд Осиёдаги **субарлар** (суарлар) билан боғланганини кўрсатади. **Субарларнинг субар-сумар-шумар-шумерлар** билан боғланиши ҳамда **шумерларнинг ўзларини қанғар-қанғарли** атаганликларини инобатга олинса, **хуараслар** қадим-қадимдан туркий тилли халқ бўлгани ва ҳатто улар ҳам **қанғарлар** билан этник алоқадор бўлиши мумкинлиги тарихий воқеликка тўғри келади. Чунки туркий этноним “**суар**” (“**хуар**”) “**хуарас**” этнонимининг биринчи ўзак қисмини ташкил этиши “**хуар (ас)**”ларнинг **шумер (сумер – сумар – субар – су ар)** ларга этник қариндош бўлгани ҳақида тасаввурни хосил қилади. Ва яна **шумерларнинг ўз номи қанғар** бўлгани, хоразмийлар уларни **қанғха** ёки **қанғюй** атагани (С.П.Толстов, 1948, 341) ўртасида ҳам этник боғлиқликни сезамиз. Тарихан содда этнонимлар билан аталган халқлар қўшма (мураккаб) этнонимли халқларга нисбатан қадимийроқлигини назарда тутсак, Ўрта Осиёда хуараслардан олдин арлар, аслар, суарлар яшаган деб ҳисоблаш

мумкин. “Хуарас” га м-(им) эгалик кўшимчаси кўшилгандан сўнг “менинг хуарасим” маъносидаги “хуарасм-хоразм” топонимик атамга юзага келган деб тушунилса бўлади.

Расмий тарих фани хоразмийларни азал-азалдан эроний тилли халқ бўлган, фақат милодий VI-VII асрларда кўчманчи турклар таъсирига ўтиб “туркийлашган” деб ҳисоблайди. “Хоразм” этимологияси Э.В.Ртвеладзе фикрича, “қадимги форс тилидаги “цваразмас”, грекча “хорасмия”, арабча “хваризм”дан келиб чиққан экан. С.П.Толстов фикрига кўра, “харри” халқи номи билан “Хоразм” атамаси “күёш ери”, “яхши варлар ери” маъноларини англатар экан. (Э.В.Ртвеладзе, 2005, 17).

Хоразмийларнинг тубжой аҳоли сифатида ташқаридан келган кўчманчи турклар таъсирида “туркклашгани” ҳақидаги тахминлар асосли эмас. Хоразмийлар азал-азалдан туркий тилли халқ бўлган.

Айрим шарқшунослар милоддан аввалги биринчи мингйиллик бошларида саклар давлати (Скифия) пайдо бўлгани (А.З.Валидий, 1981, 33-36) ва айти шу даврда Хоразм давлати (А.И.Доватур, Д.П.Каллистов, И.А.Шишова, 1967, 107) барпо бўлганлигига тарихий аниқлик киритганлар.

Барқамол авлодни вояга етказиш бизнинг бугунги кундаги асосий мақсад ларимиздан биридир. Бу борадаги энг муҳим омил ўз Ватани, ўзи мансуб халқнинг ҳаққоний ёритилган тарихидан бохабар бўлмоқдир. Айти шу мақсад, вазифа муҳтарам Президентимизнинг 1998 йилда тарихчи олимлар билан ўтказган суҳбатининг бош мавзуси бўлган эди. Дарҳақиқат, ўз Ватани, ўз халқи тарихини яхши билган юксак маънавиятли халқни турли иғвою бўҳтонлар билан чалғитиб бўлмайди. Бундай халқ ўз она тили, маданияти, маиший турмуш тарзи, асрий кадриятлари, ўз генефондини авайлаб асрайди. У келажакнинг ҳақиқий бунёдкори, фаровон ҳаётнинг ижодкори бўла олади. Шу сабабли муҳтарам Президент тарихчи олимларнинг эътиборини **ҳаққоний тарихимизни тиклаш ва халқни, миллатни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарурлигига** қаратган эдилар.⁶

⁶ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. Т-7. Т., “Ўзбекистон”. 1999 й. 149-бет

Сабабки, XIX асрдан бошлаб истилочиларнинг кутқуси билан тарихимиз бирмунча сохталаштирилди, нафақат бутун-бутун тарихий даврлар, балки миллатнинг асл фарзандлари бўлган тарихий зотларни, улар қолдирган бой меросни атайлаб камситиш, ўзбек халқини тамомила кўчманчига айлантириш, унинг этник тарихини эроний тилли халқларга (шу орқали ҳиндевропаликларга) боғлаш тенденцияси кучайиб кетди. Натижада, милоддан олдинги II мингйилликда hozирги Ўзбекистон ҳудудида орийлар яшаганлиги ҳақидаги қарашга ён босилди. Милоддан аввалги биринчи мингйилликда шу она заминимизда яшаган хоразмийлар, марғиёнлар, парфянлар, бақтрлар, сўғдийлар ва сак (скифлар)нинг барчаси тайинли-тутумли далил-исботсиз эроний тилда гаплашган халқларга чиқазилди. Шу асно ўзбек халқининг этник тарихи эроний тилли халқлардан бошланганлиги белгилаб қўйилди. Энг ачинарлиси шундаки, истиқлол замонида ҳам, айрим тарихчилар европалик устозлари халқимиз қадимияти ҳақида қандай “башоратлар” қилган бўлсалар, ана шу “башоратлар”ни тарихий ҳақиқатга айлантириш йўлларини ахтариш билан банд бўлиб юрибдилар. Тарихчиларнинг “башоратлари”га қулоқ тутсак, эмишки, милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида hozирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган халқлар Аҳамонийларнинг “тил сиёсати” туфайли ассимиляцияга учраб, “эронийлашган” эканлар. Бу тарих ўқувчисини чалғитиш учун “ўйлаб чиқарилган”, табиий этник илдизига эга бўлмаган эски “башоратлар”нинг “янгица либос”даги кўринишидан бошқа нарса эмас. Тўғри, узоқ тарихда ассимиляцияга учраган, ассимиляция таъсирида бошқа бир тилга сингиб кетган тиллар йўқ деб бўлмайди. Аммо ассимиляциянинг ҳам ўз қонун-қондаси бор. Бу жараёнда биз ҳоҳлаймизми-йўқми, барибир, маҳаллий аҳоли тили биринчи ўринда туради. Ҳар қандай ташқи тил даврлар оша маҳаллий тилга ассимиляция туфайли сингиб кетади. Тўғри, бу ташқи тил маҳаллий тилнинг луғат бойлигига, грамматик тизимига таъсир этиши мумкин. Лекин маҳаллий тилни йўқота олмайди. Чунки ҳар қандай зўравон сиёсат маҳаллий халқнинг онгини ўзгартириши, дунёқарашини бошқа йўналишга буриб юбориши мумкин. Бироқ халқнинг тилини, майший турмуш тарзини, урф-одатларини, маданиятини, шунингдек, топонимикаси, миллий таомларини

ўзгартира олмайди. Бунга кўшимча, типологик жиҳатдан туркий тил– **агглютинатив**, эроний тил **флектив**дир. Бинобарин, тарихчиларимизнинг Ахамонийлар даврида туркий халқлар тилларининг “эронийлашган”и ҳақидаги назариялари қанчалик сохта бўлса, эроний тилли халқларнинг Турк хоқонлиги даврида “туркийлашган”и ҳақидаги “тахминлар”и шунчалик тўқима. Қолаверса, тарихчи олимларимизнинг европалик устозлар изидан бориб, чалкашиб кетганликларини англаб олишлари учун ўша суҳбатда муҳтарам Президентнинг тарихда **“ким бўлмасин, юртимизга бир неча ўн минг ё бир неча юз минг лашкари билан келган, ишғол қилган ва бу ердаги сиёсий ҳокимиятни қўлга олган. Яна такрорлайман: сиёсий ҳокимиятни. Тамом. Тўғри, ҳукмронликлари мобайнида улар мамлакатимизнинг иқтисодий, савдо, илмий, маданий имкониятларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга зўр берганлар. Бироқ шу ерда асрлар давомида яшаб келаётган маҳаллий аҳолини, унинг кўп минг йиллик маданиятини йўқ қилолмаганлар, қилолмасдилар ҳам”**⁷ деган фикрларининг мағзини чақиб олишлари лозим кўринади.

Муҳтарам Президентимиз тарихчи олимлар билан суҳбатда яна бир жуда муҳим масалага ойдинлик киритган эдилар. **“Бизнинг аجدодларимиз, – деган эди И.А.Каримов, – халқимиз қадим-қадимдан ўтроқ яшаган, миллатимизнинг илиги ўтроқ маданият шароитида қотган... миллий борлигимиз, маданиятимиз илдизи, томири ўтроқ бўлган”**⁸. Президент И.А.Каримовнинг, керак бўлса маданий-тарихий асослари етарли бўлган ушбу ҳулосавий фикри ўзбек халқининг келиб чиқиш этногенези асосига қўйилишига минг бора ҳақли. Шунга қарамасдан, туркий тилли халқларни, хусусан, ўзбек халқини тарихан “келгинди”, “кўчманчи”, “сахройи”, “ёввойи” ёрликлари билан аташ ҳозирги кунга қадар давом этмоқда. Бу ёрликлар кетидан туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек халқининг азалий ватани “Буюк турк чўли бўлган... Бу чўл адабиётларда Евроосиё чўллари деб номланади,” деб ўзбек халқини азалий

⁷ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т-7. Т., “Ўзбекистон”. 1999 й. 144-бет

⁸ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т-7. Т., “Ўзбекистон”. 1999 й. 145-146-бетлар

ватани – ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан “четга суриб қўйиш” ўқув қўлланмаларида ҳам давом этиб келаётир. Ана шундай муносабатлар туфайли, мафкуравий хуружлар кучайиб бораётган ҳозирги кунларда халқимиз танлаган фаровонлик йўлини кўра олмаётган айрим ғоявий душманлар “ўзбек” этноними билан яшаётган халқнинг, унинг давлати тарихини XX аср билан, хусусан, собиқ совет тузумининг зўравон сиёсати билан боғлаш учун жон-жаҳдлари билан курашмоқда.

Умуман, қадимий аجدодларимиз бўлган скиф халқи, унинг тарихи, ривожланиш йўллари ҳақида шундай ҳулосага келиш мумкин:

1. Скифлар жаҳондаги энг қадимий, қадимийликда мисрликлар беллаша оладиган халқдир. Бу халқ узок замонлардан, этногеографик манбаларда аниқланган Амударё ва Сирдарё оралиғида – ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, Скифия аталмиш географик ҳудудда ўтроқ ва ярим ўтроқ яшаган.

Маълумки, деҳқончилик, хусусан, суғорма деҳқончилик ҳўжалиги билан шуғулланган халқнинг ҳаёт тарзи ўтроқ яшашни тақозо этади, скиф халқи ҳам қадим-қадимдан деҳқончилик, боғдорчилик, полиз-сабзавот етиштириш, хунармандчилик, савдо-тижорат билан шуғулланган. Дашт яйловлар, тоғлар ёнбағирларида чорвачилик билан шуғулланган. Чорвадор скифлар ярим ўтроқ ҳаёт кечирган.

2. Тарихи давомида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтмаган халқ бўлмаганга ўхшайди. Европа халқлари аجدодларининг Ўрта Осиёда болалик даври кечганлиги, кейинчалик Европага кўчиб бориб алоҳида миллат даражасига ўсиб чиққанлиги эътиборга олинса, уларнинг аجدодлари қисматида ҳам кўчманчилик бўлган. Шунга қарамасдан, ҳиндевропалик тилли халқларни ўтроқ, биргина скиф (туркий) халқини кўчманчи халққа чиқариш тарихий ҳаққониятга зиддир.

3. Скиф халқи қадимдан туркий тилли халқ бўлган. Скифлар туркий халқларнинг аجدодларидир. Скифлар тилини ҳиндевропа тиллари оиласига, хусусан, эроний тиллар гуруҳига киритишдан туб мақсад туркий тилли халқларни тарихи йўқ – энг ёш халқлар қаторига қўшиш орқали ибтидоий одам пайдо бўлган азалий ватанидан ажратиш, айириш орқали ўз аجدодларини эса ана шу

“азалий ватан”нинг тубжой аҳолиси деб ҳисоблашга бўлган интилишга ўхшаб кетади.

4. Скифлар қадим-қадимдан давлатчилик анъанасига эга бўлган халқ. Милоддан олдинги II мингйилликнинг иккинчи ярмидан биринчи мингйилликнинг VII асрига қадар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида Скифия давлати мавжуд эди. Мулкнинг умумий бўлгани, юртнинг хавфсизлиги учун барчанинг масъуллиги, ҳарбий чиниқиш, ўз қадриятларига қатъий эътиқод муҳофазаси, дўстликка садоқат каби хусусиятлар ушбу давлатнинг барқарорлигига хизмат қилган.

* * *

Биз ўзимизни миллат деб билар эканмиз, ўзбекигимиз ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишимиз керак. Туркий тилли халқ бор, турк халқи бор. Фарқини ҳар бир фуқаромиз, аввало, фарзандларимиз билиб олсинлар.

Ислом Каримов

ТАРИХЛАРДА ТАРИХ БИТГАН ТУРКИЙЛАР

Жаҳон халқлари тарихи ва жаҳон цивилизацияси ривожда туркий халқларнинг ўз ўрни, ўз хиссаси бор. Туркий халқлар ўз аجدодлари Искифлар орқали қадимий дунё билан, инсониятнинг илк маданийлашув даврлари билан боғланиб кетганлар. Инсоният тарихи яралишидан бир неча минг йиллар олдин Олд ва Кичик Осиёга қадар кириб бориб, ўз деҳқончилик хўжалик усули, хунармандчилик маданияти билан улкан ўзгаришлар, янгиланишларнинг ижодкори бўлганлар. Дарвоқе, машхур тилшунос Маҳмуд Қошғарий маълум маънода туркийларни илоҳийлаштириб ёзган эди: “Улуғ Тангри айтади: менинг бир тоифа аскарим бор, уларни турк деб атадим. Уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, туркларни уларга қарши йўллаймаман” (Маҳмуд Қошғарий. Т.1, 1960, 334.) Аллома ушбу сўзларни изоҳлаб: “Бу нарса улар (турклар) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто Тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган, уларни энг баланд ерларга, хушхаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик, ёқимлилиқ, одоблилиқ, сўзининг устидан чиқиш, дадиллиқ, камтарлик каби мақташга сазовор хулқлар сон-саноксиздир”, деб ёзган эди (Маҳмуд Қошғарий, Т.1, 1960, 334-335.).

Орадан минг йилларга яқин вақт ўтгач, яна бир туркшунос олим: “Турклар жуда таъсирчан бўлгани учун туркий бўлмаган қизларга уйланди. Улар ўз йўлида учраган барча этник гуруҳлар билан аралашиб кетди. Шу сабабли ҳозирда

характерли бўлган жисмоний фазилатларини санашнинг имкони йўқ. Башарти узоқроқ назар солсак, турклар аралашма насл, улар умуман наслий фазилатлардан бенашиб қолган. Бутун дунёда (Марказий Осиёнинг тоғлик худудларини олмаганда) яшаётган турклар қонида ҳақиқий турк қонига қараганда кўпроқ бегона – мўғул, хитой, грек, кавказ, рус, африкаликлар қони оқмоқда,” – деб ёзди. (Р.Рахманалиев, 2006, 4.).

Холбуки, туркий халқларда наслий тозалик учун кураш ҳисси ҳеч бир вақт сўнган эмас. Ўрта асрларда келин бўлмишнинг етти авлодини билишга интилиш ва бугунги замонда қиз боланинг ота-онаси, қариндошларини билишга интилиш анъанага айлангани туркий халқнинг наслини сақлаб қолишга куч бағишлайди.

Балки, тарихшунос Р.Рахманалиев вояга етган туркий муҳит бунчалик бўлмагандир, ҳар қалай, туркийлик руҳи, туркийлик анъанасининг тафтини кўрмаган, билмаган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Акс ҳолда ўзи мансуб халқ – тарихларда тарих битган туркийлар наслига нисбатан бундай ғализ фикрларни айтишдан тортинган бўлармиди.

Туркийлар – бирнеча мингйиллик тарихга эга бўлган халқ. Улар жаҳон тарихини кутилмаган ва кескин ўзгаришларга сабаб бўлган кўпдан-кўп воқеалар билан бойитиб келди. Тинч океанидан Ўрта ер денгизигача, Пекиндан Тунис ва Жазоиргача бўлган бепосён худудда туркийларнинг катта тарихи бор. Евразиянинг юраги бўлган Буюк даштда ҳам туркийлар яшади: греклар уни “Скифия”, форслар “Турон”, хитойликлар “шимолий ёввойилар” аташди. Аслида эса Хитой, Яқин Шарқ, Византия ва Европа туркийлар учун яхши таниш сарҳад, мамлакат бўлди. Табиат ва жамият туркий халқ қисматига жуда оғир курашлар, изтироблар, она заминни ташлаб ғурбатга юз тутишларни, узоқ-узоқларга бош олиб кетишларини раво кўрди, ҳокимият, тахт ва ер учун ўзаро қирғинбарот жангларга рўбарў қилди. Рус ва Осиё даштларидаги ерга эгалик қилиш, ҳокимиятни қўлга киритиш йўлида искифлар, киммерийлар, булғорлар, гуннлар, аварлар, венгерлар, хазарлар, бажанаклар, команлар, чингизийлар ўзаро қирғин-барот жанглар қилдилар: бирининг ўрнини иккинчиси эгаллайверди. Худди шу каби туркий - ғазнавийлар, турк-

салжуқийлар, хоразмлик туркийлар, туркий мўғуллар, туркий теурийлар, туркий шайбонийлар, турк-усмонлилар ўзларидан муаззам тарих қолдирди. Европалик шарқшунослар сўзлари билан айтганда, кўчманчи маданияшган аҳоли **“яйлов учун янги ерлар”** (Л. Гумилев) ахтариб бораркан, турли худудларда ўтроқ аҳолига хужумлар қилди. Аслида, ростидан тўқимаси кўпроқ бундай қарашлар катта-катта китобларга мавзу, материал бўлди, шархлар битилди бу ҳақда. Аммо туркий халқ азал-азалдан қадимги дунё халқлари билан ўз тақдирини боғлаган эди. Гарчи европалик, ҳиндэроний тарихчилари инсоният тарихи, хусусан, Евросиё даштлари тарихини ёритишга ўз маслаклари талабига бўйсуниб ёндошган бўлсаларда, барибир, туркий халқлар тарихи жаҳон манзарасини сезиларли ўзгартиришга сабаб бўлган жуда кенг камровли воқеалар билан бойитиб келгани рост.

Туркийлар табиатан ўзига хос халқ бўлди. Улар мудом кенгликда, эмин-эркин яшашни хуш кўрди. Бу халқ табиатан урушқоқ, ўзгалар ери, мулкни босиб олишга мойил халқ эмасди. Болалиқдан онги-шуурига **“Ота-онангни иззат қил”**, **“Тўғри сўзла”**, **“Қавмингдан айрилма”**, **“Элдан чикма”**, **“Ор-номусингни кўз қорачиғингдай асра”**, **“Бировга ялинма”**, **“Шаънингга доғ туширма”** каби ўғитлар сингдирилган туркийлар ориятли, бир сўзли, ишонувчан, борини ўзгалар билан баҳам кўрадиган, бағри кенг, қадрини билган халқ бўлган! Уларнинг бойликка берилмаслиғию, отган ўқи бехато бўлишини **“тарихнинг отаси”** Геродот ҳам қайд этган. Қадимий туркий қабилаларда эр йигитлар жангларда вояга етди, жангларнинг ҳадисини олди. Барибир, шаънига доғ тушса ва ё ҳақоратланса, қадри учун қўлга қурол олди. Отга меҳр қўйди. От устида жанг қилиш сирларини эгаллади. Аввал бошданоқ гўшт истеъмол қилишни яхши кўрди: илиги ёғга тўйинди – очкўзлик унга бегона бўлди. Аёлларни яхши кўрди: аёлини ориятидай авайлай билди. Оиланинг муқаддаслигини асраб келди. Дўстликни азиз тутди: дўстликка садоқат аъмолига айланди. У чорвадор эди: бешбармоқ севимли таоми бўлди. Бешбармоқни, паловни азиз тутган халқ деҳқончиликни билмаслиги мумкин эмасди. Жасорат, матонат эр кишининг шаънига кўчди туркийларда. Ғарбий Европа олимлари **“колоқ, кўчманчи, маданияти паст”** деб атаган туркийлар хали

дунё халқлари кўп маъбудликка сиғиниб юрган олис замонларда Осмон худоси (Куёш) – Тангри номи билан яқка худоликни тан олган, унга эътикод кўйган халқ эди. Жаҳон тарихида металлургия саноатига асос солган ҳам туркийлар бўлди.

Туркийлар азал-азалдан гўзалликни кадрладилар-санъатга меҳр кўйдилар. Меъморчиликда қутилмаган даражада улуғвор, мухташам иморатлар қурдилар: Самарканд, Бухоро, Хива туркий халқ меъморчилик санъатининг хайратланарли марказларига айланди.

Туркий халқ, гарчи европалик шарқшунослар кўчманчидан олиб кўчманчига чиқазишсада, давлат барпо этиш ва уни бошқаришнинг ўзига хос қонунларини яратиш орқали инсониятнинг ажралмас қисми сифатида ва ўзаро этник бирлашувнинг ибратли намуналарига эришган, катта тарихий йўлни босиб ўтган халқ сифатида таркиб топди. Бу халқ тарихий сиймо Алп Эр Тўнға – Афросиёбнинг: **“Турк денгиз чиғаноғи ичидаги дурга ўхшайди; дур ўз уйида яшаганида қийматга эга бўлмайди, бироқ у денгиз чиғаноғидан ташқари чиқар экан қийматли бўлади; шохлар тожини ва келинлар қулоғини безайди”**, (Л.Н.Гумилев, 2007, 163.) деган баҳосига тўлиқ муносибдир. Хусусан араб ҳалифалигига “ғулум” сифатида қабул қилинган Бухоро, Самарканд, Фарғона, Тошкент, Жиззахдан борган туркий йиғитлар ҳалифалик қонун-қоидаларига амал қилиб, ҳалифаликнинг Бош кўмондони, Макка ва Мадинанинг соҳиби, бир неча вилоятлар бошқарувчиси, халифа саройининг кўриқчилари бўлиб етишди. Улардан халифа Муътассим кабилар кўрқувга тушгани бежиз эмасди. Мисрни эгаллаган мамлюклар ҳам асли турк ғулумлари эди.

Тарихда турклар бир неча номларда аталди: **искитлар (скифлар), субарлар, шумерлар, киммерийлар, массагетлар, сарматлар, турлар, хуннлар, қанғилилар (қанғарлар), эфгалитлар, тохарлар, қипчоқлар, қарлуқлар, салжуклар, мамлюклар, қирғизлар...**

Европалик олимлар Марказий Осиёдаги барча кўчманчи аҳолини “турк” аташди. Араблар эса Сўғдиёна ва унинг теварак-атрофидаги жанговар кўчманчиларни “турк” этноними билан эътироф этишди. Турк этноними Хитой тарихида ту-кйу (туркут) аталди.

Туркологияда аниқланишича, турк этноними бундан тўрт минг йил олдин Хитой йилномаларида, милоддан аввалги III-II минг йилликда Кичик Осиёнинг шарқий томонида жойлашган Трояда, милоддан аввалги II минг йилликда Болкон ярим оролининг шаркида жойлашган Тракияда (русча Фракия), милоддан I минг йил олдин Аппеннин ярим оролининг шимолий-ғарбидаги этрусқларда, туркка шаклида ҳинд манбаларида, турук шаклида Ассурия материалларида учрайди (А.Хўжаев, 2003, 178.). Милоддан аввалги VII-IV асрларга оид тарихий манбаларда турк (ту-кю, тюркют, буни тюрк, апахтюрк – оқ турқлар) этноними тилга олинади. Аммо VI-VII асрларга қадар турк этнонимининг бирон-бир фонетик варианты умумий этноним даражасига кўтарила олмади. Фақат Биринчи ва Иккинчи Турк ҳоқонликлари даврига келиб турк этноними умумий характерга эришди. Натижада кўплаб туркий қабилалар ўзларининг қабилавий этник номини сақлаган ҳолда умумий турк этнонимини ҳам қабул қилишди.

Араблар истилоси даврида, хусусан, IX-X асрларда турк этноними барча туркий тилли халқларнинг умумий этнонимига айланди. XI асрда Маҳмуд Қошғарий барча туркий тилли қабилаларга нисбатан турк этнонимини қўллайди. Ҳатто турк этноними қўлланилмаган, аммо тили туркий бўлган қабилаларни ҳам турк этноними таркибига киритади.

Турк этноними туркий тилли халқларнинг умумий этнонимига айланганига қадар минг йиллик даврлар ўтди. Қолаверса, турк умумий этнонимга ўсиб чиққунга қадар туркий халқлар турли этнонимлардан фойдаланишди. Қадимий тарихий манбаларда, **ассурия материалларида эрадан олдинги III минг йилликда уд, си (сака), суар (suар), ас, парди этнонимлари тилга олинган. Милоддан аввалги биринчи минг йилликда киммер, скиде, сак (сака), савромат, сколот, акадир, гелон (йилон), иирк, аргиппей, ишкуза, милоддан олдинги III асрдан милодий III асргача сармат, алан, булғор, сабир каби туркий этнонимлар кенг тарқалган.** (М.Закнеф, М, 2002, 65).

Фирдавсийнинг “Шоҳнома”асари мисолида милоддан олдинги VIII-VII асрларда турк этноними сак, парфи, хоразмий, сўғдий ва бохтар этнонимли халқлар учун умумий этноним даражасига кўтарилганини англаш мумкин.

Замонлар ўтган сари “турк” этноними этимологияси ҳақида турли фикрлар вужудга келди. Урхун-Енисей тош битиклари матнини ўрганган академик С.П.Толстов “турк” атамаси қабилалар ҳарбий иттифоқини англатиб, жамловчи маъносида келганлигини қайд этади (ВДИ, 1938, 1-2, 81).

Академик А.Н.Бернштам фикрича, “турк” атамаси йирик қабилалар бирлашмаси пайдо бўлган вақтда муомалага кўчиб, барча қабилалар ягона “турк” номи билан аталган. (Ж-л ПИДО, 1935, 5-6, 46-47).

Академик В.В.Барьтолд эса “турк” этноними этник номдан кўра сиёсий атама сифатида гавдаланишига эътибор қаратади.

Хитойликлар қадимги туркларни тукюэ шаклида ифодалаб, унинг асли туркут, яъни турклар бўлганини кўрсатади. Хусусан, Олтой тоғи тизмаларидан бири ниқоб шаклида бўлгани ва унинг қуйида туркийлар манзили жойлашганини ҳисобга олиб, ниқобни англатувчи тукюэ ўша ҳудудда яшаган халқ номига кўчган ҳисоблашади (СЭ, 1949, 1, 40-41). Бу фикрга кўпчилик тадқиқотчилар қўшилишди ҳам. Аммо А.Н.Бернштам қадимги турклар Олтойда яшаган вақтларда темирни эритиш ва қуроллар ишлаб чиқаришнинг моҳир усталари эди, темирчилар ва ҳарбийлар темирдан ниқоб қийишгани учун уларни турк аташган деган фикрни олдинга сурди.

Хитойшунос И.Я.Бичурин ту-кюэларни мўғул санайди ва бу ном “дулға” шаклида бўлгани, у мўғулча “дудулға – ниқоб”дан келиб чиққани ҳақда ёзади.

Н.А.Аристов эса “турк” атамасини ниқобни англатувчи туркча “терк” сўзидан келиб чиққан дея ҳисоблайди.

Европада турк сўзининг маъносини англаш тарихи VII асрга бориб тақалади. Шу даврга оид ривоятларда туркларни трояликлардан келиб чиққан деб билишган. Е.Оберхуммернинг гувоҳлик беришича, айрим европалик олимлар “тур” сўзи Эронда қадимдан “Авесто”дан “Шоҳнома”гача “жамловчи” маъносини англатиб, Каспий денгизидан Сирдарёгача бўлган ҳудудда яшаган дашт аҳолисига нисбатан ишлатилган. “Шоҳнома” тур сўзидан Турон, Турдан Турк атамаси келиб чиққанини тасдиқлашда муҳим манба бўлиб қолди. (СЭ, 1949, 1, 42).

Г.Вамберн “турк” атамаси “яратган”, “одам” маъноларини билдиришини кўллаб-қувватлади. Ю.Немат “турк” атамаси “кудрат”, “куч” маъноларини англатади дея қайд этди.

Академик В.В.Бартольд “Турк” атамаси мазмуни борасидаги турли хил ёндашув ва фикрларга нисбатан муносабат билдириб, Урхун-Енисей ёзувларидаги “қабилалар бирлашмаси”ни билдирган “турк” атамасини “тўра-тузук”ка боғлаш учун турк - **“қонунлар асосида бирлашган халқ”** деган фикрга таянади.

Академик Н.Я.Марр “турк” атамаси туркий “тархан” дан келиб чиққан деган ғояни илгари сурди. “Тархан” ёки “туркун” туркий халқда аёлнинг ота-онаси, қариндошларига нисбатан қўлланилади. А.Н.Бернштам ҳам “турк” атамаси “туркун” дан (қабилавий умумийликни англатувчи оила) келиб чиққан деган фикрга келади. С.П.Толстов **“туркун”ни “ бўйдоқ жангчиларнинг ёш тоифаси”** маъносида англаб, уни ривожлантиради ва уни **“қўшин”, “ҳарбий бошчи”,** кейин **“қабил аристократияси”, “меросхўр”, “олий ҳукмдор”** тушунчалари билан боғлайди. Натижада, унингча “турк” атамаси “олий ҳукмдор” деган маъносини билдиришгача ўсиб чиқади. (ВДИ, 1938, 1-2, 80-81).

А.Н.Кононов “турк” атамасининг этимологиясини “туркун” дан ахтарди. Дастлаб “кун” (гун) сўзи “туркун”да келиб, М.Қошғарийда “қабил тўпланадиган жой”, “ота уйи” маъноларини англатиши, В.В.Радловда “аёлнинг отаси ва бошқа қариндошлари”, “аёл отасининг уйи” маъноларини билдириб келишини айтади. Кун (гун) қўшимчалари туркий халқларда оила ва қариндошликни билдириб, кўпроқ аёлга нисбат берилиши, унинг генетик асоси гуни – куни белгиланишидан “қирқон” сўзидаги “қир” аслида қизни англатсада, куни барча аёлни билдиришидан гун, кун қўшимчалари аслида “аёл” маъносини билдирувчи “кун” сўздан яралган деган хулосага келади.

Шундан сўнг сўзнинг **“тур”** қисмига тўхталиб, бу сўз **тур-тўр– “ўтовга киришдаги қарама-қарши томон”, “ўтовнинг энг тўри (юқориси), “хонадондаги фахрий ўрин”** маъноларини англатиши, тур-тўр ўз навбатида тўрага кўчиб **“урф-одат, қонун-қоида, қонун”** деган маъноларни билдира бошлаган деган хулосага келади. Бу олим **“тўра”** сўзининг семантик маъноси ўзгариб, кейинчалик **“хон фарзандлари**

увони”, “шахзода”, “машхур одам” , “мансабдор”, “қози”, “ўлка бошлиғи”, “судлов хужжати”, “судлов жараёни”, “судлов ҳукми” каби мазмунлар даражасигача етиб келган деб ҳисоблайди. “Тўра” сўзини назаримизда туркий халқларда кабилалар конфедерацияси ёки давлат бошқаруви вужудга келган даврларда пайдо бўлган деб ҳисоблашга тўғри келади. Бироқ, бу ўринда А.А.Кононовнинг “тўра” сўзи тур-тўр-тус сўзларидан келиб чиққан деган фикрларида тур ва туснинг эквивалент даражасига қўйилиши атрофлича асосланмагандай туюлади.

Шундай қилиб, А.А.Кононов фикрича “турк” атамаси “тур” ва “к” (кун, гун қўшимчаларининг қисқарган шакли) нинг бирикувидан ҳосил бўлган. У “олдинги қатор”, “фахрий ўрин”, “урф-одат”, “қонун-қоида” маъноларидан “қози”, “бошлиқ”, “жаноб” маъноларига ўсиб чиққан. Олим “турк” атамаси “тур” компоненти оркали “қудрат”, “куч” маъноларини англатган деган хулосага келади. (СЭ, 1949, 1, 44-47).

М.Закиевнинг фикрлари яна айрича. У “турк” этнонимининг этимологиясига тўхталиб, “турк” сўзи аниқловчи – аниқланмиш шаклида икки компонентдан иборат: аниқланмиш “–рк” – “эрк” сўзининг қисқартирма шакли, “эрк” сўзи “эркак” шаклини олиб, эркак, одамлар, йигитлар маъносини билдирган, деган хулосаларга келади. Унингча, аниқловчи “ту” (туу) тоғни англатади. Балки “ту-туу-тув” шаклларида яратмоқ, кўпайиб бормокни ҳам англатиши мумкин. Туркий этнонимларда аниқловчи сифатида “ту”нинг қўлланилишидан (ту-кюэ, ту-кижи, ту-киши каби) “турк” этноними “тоғ одамлари” ёки “кўпаяувчи одамлар”, бинобарин, “кучли эркаклар”, “қудратли одамлар” маъноларини билдиради. (М.Закиев, 2002, 66). Шу ўринда М.Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги фикрга қайтиб, “Тангри... уларни (туркларни) энг баланд ерларга, хуш ҳаво жойларга ўрнатган” деган сўзларнинг мантиғига чуқурроқ эътибор қаратилса, “турк” атамаси “тоғ одамлари” маъносини билдириши мумкин деган тўхтамга келиш мумкин.

Умумий “турк” этноними билан бақамти этник номлар турлича, аммо туркий тилли халқларга нисбатан “туркий” шаклидан фойдаланилади. А.Н.Кононов барча турк халқларига нисбатан “турк” ва “туркий” атамаларини қўллашни тавсия этди. (А.Н.Кононов, 1982, 17). Бунда “турк” этноними асосан ҳозирги

давр усмонли туркларга, “туркий” атамаси эса энг қадимги даврдан то ҳозиргача туркий насллар орасида алоҳида халқ даражасига ўсиб чиққан ва ҳозирда бошқа номлар билан юритилаётган миллат ва халқларга нисбатан қўлланади. “Туркий” атамаси аниқловчилик функциясида келиб, этнонимларга “тегишли” қўшимча маъно беради.

Тўғри “Турк” атамаси қадимдан кўпгина туркий тилли халқлар учун умумий бўлиб келган эди. Ўтган асрнинг йигирманчи йилларида бу атама расмий тарзда Туркия жумҳуриятида яшовчи туб аҳолига нисбатан қўлланила бошланди. Шу сабабли “туркий” халқ дейилганда айни замонда энг қадим замондан Турон ва Туркистонда яшаб келган туркий тилли халқлар, жумладан, ўзбек халқи ҳам тушуниладиган бўлди. Эндиликда “туркий тилли халқлар дейилганда бир отадан тарқалган оға-ини барча қардош туркий халқлар тушунилади.” (А.Иброҳимов, 1999, 55-56).

“Турк” сўзи этноним даражасига кўтарилгунга қадар расмий тарихда туркий тилли қабилаларни, асосан хуннларни англатиш учун қўлланилган. Шу сабабли милоддан аввалги VI-III минг йилликларда Олд ва Кичик, Ўрта Осиёда яшаган **скиф, киммерий, субар, куман, турук, турсаки, алан, ас, сармат** каби қабилалар ҳақида сўз борганда “**туркий**” сўзи аниқловчи шаклини олади. Расмий тарих ўз навбатида скиф, сармат, алан халқларини эроний тилли халқлар ҳисоблайди-да, “турк” атамасини рад қилади. Эмишки, туркийлар Марказий Осиё ёки Олтойда милодий V-VI асрларда яшаган хунн қабилаларининг авлодлари бўлиб, Биринчи ва Иккинчи Турк хоқонликларини барпо қилган ва кейинчалик ўз этнонимини бошқа турли халқларга қолдириб тарих сахнасидан тушиб кетган. (Л.Гумилев, 2007, 4). Шундай қилиб, расмий тарих донишмандлари туркийларнинг этник аجدодларга эга бўлганини ҳам тан олишмайди.

Тарихда “турк” этнонимини умумий этник ном сифатида қабул қилган ва ҳозирги замонда асосан “туркий” атамаси билан аталган халқларни шартли равишда қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин.

Биринчидан, VI-VII асрларда Биринчи ва Иккинчи Турк хоқонликларининг ташкил бўлишида фаол қатнашган,

Хоконликда асосий муомаладаги халқ ва давлат тили мақомига эришиб, айна пайтда туркий тилнинг ижтимоий-сиёсий мазмун доирасининг кенгайишига катта хизмат қилган, Хоконлик таркибида яшаган халқларнинг умумий этноними сифатида тан олинган “турк” номи остидаги халқлар тарихий давр нуқтаи назаридан шу этноним эгаси ҳисобланади.

Иккинчидан, ҳозирги даврдаги туркий тилли халқлар. Улар орасида гарчи тарихда “турк” умум этнонимини қабул қилмаган бўлсада, барибир, тили умумтурк тили доирасига киритиладиган халқлар бор.

Бу халқлар Қипчоқ, Ўғуз, Қарлуқ, Чуваш ва Яқут каби гуруҳларга ажралади, ҳар бир гуруҳ таркибида бир неча майда гуруҳлар ҳам мавжуд.

Жумладан, турколог М.Закиев Қипчоқ гуруҳи таркибига кирувчи халқларни қипчоқ-булғор, қипчоқ-нўғой, қипчоқ-қипчоқ, қипчоқ-қирғиз каби кичик гуруҳларга ажратади. (М.Закиев, 2002, 10-15). Умуман, М. Закиевнинг тадқиқотларига кўра, ҳозирги замонда 42 номда туркий халқлар мавжуд. Булар – **бошқирдлар, татарлар (булғор татарлари), қозоқлар, қорақалпоқлар, нўғойлар, қарайимлар, қорачойлар, ўзбеклар, қирғизлар, туркманлар, озарбайжонлар, кўмиклар, уйғурлар.**

Учинчидан, Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида турк халқи ва қабилаларига киритган ва баъзилари ҳозирги қадар ўз этнонимини сақлаб келган туркий тилли халқлар. Булар – **афшар, арамут, арғу, або (ава), басмил, бошқирд, аёт, баюндур, бажанак, булок, булғор, ойудгуз, жаруклуг, чигил, жамон, чуволдор, аймюр, халаж, хазар, хитой, иғроқ, имақ, има, қарлуқ, қор ёғма, қай, қайит, кенжак, қипчоқ, қиниқ, қирғиз, кучет, ўғроқ, ўғуз, солғур, суғдақ, сувор, тот, татар, табғач, тенгут, тўхси, тутирка, туғар, турк, туркман, угроқ, уйғур, уригир, ёбақу, ёғма, йасмил, ява, ябо, ёзғир, урегир.**

Тўртинчидан, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида қайд этилмаган, бироқ Турк хоконлигигача ва ундан кейинги даврлардаги манбаларда тарихан тилга олинган, бугунги замонга қадар мустақил халқ сифатида сақланиб қолмаган туркий қabila ва элатлар. Булар – **олтой-кижи, аз киши, оккююли, барабали, бойлар, билар, бигер, барсил,**

берендай, беренжар, барсули, бургас, бужоқ татарлари, гажали, гайка, гатак, иштяк, кавар, қайсақ, қарагас, қорадоғли, қорақуюнли, кемиш булғор, куюрқ, кубанли, куруқ, кутригур, қара татар, қора нўғой, қорахазар, кимиқ, қовут, қўйболи, луғор, мажор, майма кижиди, манғут, ўғхондор, оногур, остяк, ўттиз татар, сабоқли, сарагур, саралимин, сўрайсин, сорли, сорман, сарт, сарисин, силеск, суас, суасламути, торили, товлас, тўққиз татар, туба кижиди, тургаш, уннугундури, халаж, читтан, чуй кижиди, шўр кижиди, юрмат, язғур, ясир ва х.

Бешичидан, “турк” умумий этноними шаклланишидан олдин яшаган ва генетик жиҳатдан туркий халққа мансуб бўлган қабила ва элатлар. Булар – абдаллар (эфталит-оқ хуннлар), аварлар (аорслар), агадирлар (агафирслар), акадирлар (акацирлар-оғоч эрлар), аргиппейлар (нариғи тарафдағи одамлар), аслар (азлар-яслар-ашлар-ишлар-узлар-удлар), аланлар, алвонлар, ангеройонлар (қанғарлар), апаснақлар (қатта саклар), апахтаркилар, аримаспилар, аланлар, бардилар (пардилар-парфилар), би-пи-пей-бей-беклар, бунтурклар (будунтурк-турк халқи), гелонлар (илонлар), гуниллар (сунлар), дагармалар (тохарлар), дайлар (дахлар), жужанлар (сусунлар), жунлар (сунлар), иирклар (ийи эрлар-басмилллар-арғулар), ишгузалар, қанғараслар (кенагаслар), қанғюй (қанғлилар), каспилар (қоя тоғлик бойлар), катиарлар (муस्ताқил одамлар), қусанлар (қушонлар-қосонлар-қозонлар), қуше, киммерлар (қанғар-қанғарлилар), куманлар (қипчоқлар), қуйирклар (қуйи эрлар), қумоқсолонлар, қуу кижилар, қу эриклар, қу эрликлар, массагетлар (айни саклар), минлар, оногурлар, паралатлар (бойлик эгалари), роксалонлар, салар, сарматлар (чарм халқалилар), сагалар (сакалар), сакадирлар, сагайлар (савойлар), саклар (сакалар), сахалар, сақалиблар, сянбилар (сюнбилар-мўғуллар), синдилар, скиделар (русча скиф, туркча искит, ғарбий европа скитлари), сколотлар (салтанат скифлари), сўғдилар (сўғдақлар), суарлар (сув одамлари), сумерлар (шумерлар-қанғарлар), сэллар, табғачлар (хитойлар), таврлар (тоғ одамлари-тохарлар-дагармалар), тиссагетлар (фиссагетлар), тракийлар (русча фракийлар),

траспилар (тоғлик бойлар), турсаклар (тур(к) ва саклар), унулар, усунлар, ханчарлар (чопарлар), хартешлар, хвараслар (сувараслар-хварсмилар), хуросонлар (суарас-ас-сунлар), хунугурлар (оногурлар), этрускилар, зорпата ва ҳ. (М.Закиев, 2002, 9-10).

Агарда дунёда 3 минг атрофида миллат ва элатлар бўлса, ана шу миллат ва элатлар ўттизга яқин генетик қондош оилаларга ажралади. Туркий халқлар миллатлар таркибига кўра ҳам, этник тарихига кўра ҳам кўп сонли халқ бўлсада, европалик филологлар уларни алоҳида оила ҳисоблашни лозим кўрмай, Урал-Олтой тиллар оиласига киритадилар.

Турк, мўғул, тунгус-манжур, корейс ва япон тилларининг генетик қондош-лигини илк марта Е.Д.Поливанов исботлаб берди. Қачонким, XX асрнинг 30-40 йилларида Е.Д.Поливановнинг қарашлари буржуа лингвистикасининг реакцион назарияси дея эълон қилингандан сўнг бирон-бир олим бу назарияни ривожлантиришга бош қўшмади. Шу-шу туркий халқларни типологик гуруҳлаштириш чалалигича қолиб кетди.

Милоддан олдинги замонларда 80 дан ортиқ қабилаларни бирлаштирган, Евроосиёда яшаган, Ўрта, Олд, Марказий ва Кичик Осиёда минг-минг йиллар муқаддам “тарих” яратган, ўнлаб миллатлар, тилларнинг шаклланишида доминанта бўлган халқларнинг тилини ўз азалий ватани номи билан атамай, “Урал-Олтой тиллар оиласига” киритишганларида ҳам бир ғайирлик бордай туюлади.

Туркий халқ европалик тарихчилар, уларга эргашган ҳинд-эрон назариячилари айтганларидек, нари борса 2,5-3 минг йиллик тарихга эга халқ эмас. Унинг қадимияти ҳали атрофлича аниқланганича ҳам йўқ. Бу борада ўзбек тарихшунослигида анча илдиз отган– европалик устозларга қарши бормаслик, уларнинг йўлини давом этдириш ғояси инсоният тарихини ойдинлаштиришда илм-фан, дин ҳамда қадимий ривоятлар аллақачон ҳамкорлик қилаётганини тан олмаслик руҳияти ҳали хануз сақланиб турибди. Хусусан, “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” асарининг муаллифи, академик К.Шониёзов пировардида “Қалам соҳиблари қаторида шундайлари ҳам борки, улар ўзбек халқининг келиб чиқишини Нух пайғамбарнинг ўғли

Ёфасдан, Ёфаснинг ўгли Тур ёки Туркдан бошлайдилар”, деб танқид қилади. (К.Шониёзов, 2001, 8).

Бир қатор тарихчилар : “Ўзбек этнология фанида Карим Шониёзовдек Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи бўйича ҳар томонлама кенг билимга эга бошқа тадқиқотчи йўқ” деган фикрдалар. Камдан-кам тадқиқотчи муяссар бўладиган бундай мактовга эришган академик олимнинг “дунёни динлар бошқаради” деган иборасидан хабари йўқ, шекилли. Акс ҳолда буюк маърифатпарвар донишманд Алишер Навоийнинг “Тарихи мулки Ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, жаҳон илм-фанида бекиёс ҳурмат эга Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”, М.Қошғарийнинг “Девони луғотит-турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутағду билиг”, улкан тарихшунос Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк”, туркий халқлар тарихига оид жуда кўплаб манбаларни ўрганиб чиққан Ҳасан Ато Абушийнинг “Туркий қавмлар тарихи”, Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Табарийнинг “Тарихи Табарий” каби кўплаб нуфузли асарларда туркийлар қадимияти, унинг бир неча минг йиллик даври акс этганлигини тан олинмаслигига нима деб изоҳлаш мумкин? Фикримизча, академик К.Шониёзов бу ноёб тарихий манбаларга диний нуқтаи назарлар сифатида қарайди. Натижада туркий халқларнинг келиб чиқишини бор-йўғи 2,5 минг, нари борса 3 минг йил билан белгилаб қўя қолган. Академик олим юқоридаги манбаларда айтилган фикрларни тан олгиси келмай, бозорда отасининг ўнгири қолиб, бошқа бировнинг ўнгирини тутиб адашган бола каби бошқа йўлга кириб қолганга ўхшайди. Аниқроқ қилиб айтганда, у туркий аждодлар ўнгирини қўлдан чиқариб, эронийлар ўнгирини маҳкам ушлаб олган. Натижада, милоддан олдинги иккинчи ва биринчи минг йилликда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида хоразмий, парфий, бохтар, сўғдий, сак номлари остида шарқий эрон тилидаги халқ яшаган, бинобарин, эроний тилли халқ ўзбек халқи этногенезининг асосий ўқ томири бўлади, қабилдаги қарашга етиб келади. Академикнинг милоддан олдинги II асрдаги туркий ва эроний халқни чатиштириб, туркийча сўзловчи қанғар этносини яратишига ҳечам ҳожат йўқ эди. Чунки қанғарлар академик олимнинг “лаборатория усули”дан икки минг йил олдин Олд ва Кичик Осиёда катта тарих яратиб улгурган халқ

эди. Ўша қадим даврларга оид китобларда греклар скифларни киммерийлар деб аташди. Киммерийлар эса ўзларининг қадимий номи “қанғар” эканлигини айтишган эди.

Шундай қилиб, мавжуд манбалардаги диний тасаввурлардан ҳайқиш оқибатида этнологияда полигенизмга ён босиш шундайгина сезилиб қолган. Полигенизм охир-оқибат ирқчилик назариясига олиб боришини қайта изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ деб ҳисоблаймиз.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши тўғрисида фикр юритишга жазм этган ҳар қандай тадқиқотчи ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида одамзод қачон пайдо бўлганлиги билан кизиқиши табиий. Фарғонадаги Селенғур ғоридан топилган ва палеолит даври билан белгиланган бой материаллар ибтидоий одамнинг бу ҳудудда қачон пайдо бўлганига етарлича далил бўла олади. Шундай қилиб, биз бугун ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида палеолит даврида ибтидоий одам пайдо бўлиши тарихини шартли равишда бир миллион йил билан белгилашимиз мумкин. Аммо шу даврдан кейин ер юзини муз қоплагани, “буюк сув тўфони” юз берганлиги, ундан кейин пайдо бўлган ибтидоий одам ҳақида ҳозирги тарих бирон-бир янги гап айтгани йўқ.

“Буюк сув тўфони”дан омон қолганлар Нуҳ алайҳиссалом ва унинг ўғиллари Ёфас, Сом, Ҳом ҳамда уларнинг хотинлари саналади. Ана шу тарихий ривоят Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Абулғозий Баҳодирхон, Абулқосим Фирдавсий, Табарий, Ҳасан Ато Абуший, Юсуф Хос Ҳожиб, Зиё Гўкалп ва бошқаларнинг китобларида тилга олинади. Қолаверса, ушбу ривоятни “Темурнома”, “Зафарнома”, “Абдуллонома” сингари тарихий китобларда такрорлаш анъанага айланган. Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Абулқосим Фирдавсий каби буюк зотлар ҳар бир қавмнинг келиб чиқиш тарихини Одам отага саккизинчи авлод Нуҳ пайғамбар, тўққизинчи авлод Ёфас билан боғлаб талқин қилар эканлар, “буюк сув тўфони” билан боғлиқ тарихни ҳам ҳисобга оладилар. Жумладан, Абу Райҳон Беруний буюк сув тўфонидан буён ўтган даврни 3725 йилу 348 кун деб белгиласа, Аловуддин Димишқий 3725 йил 350 кун билан белгилайди.

“Буюк сув тўфони”дан сўнг ер юзасида ягона ҳукмдор бўлиб қолган Нуҳ алайҳиссалом бутун дунёни уч ўғли Ёфас, Сом ва

Ҳомларга бўлиб беради. Тўнғич фарзанд Ёфасга Туронзамин тегади. Шу билан бирга, туркий халқларга ёмғир ёғдирувчи “Жада тоши”ни беради ҳамда “Исми аъзам” дуосини бир тошга ўйдириб ёзиб қолдиради. Шундай қилиб, “Абут-турк”, яъни туркнинг бош отаси Ёфас бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам Ёфаснинг тўнғич ўғли Турк исмини олди ва отаси вафотидан кейин Туронзаминнинг ҳукмдори бўлиб қолди. Ҳозирги элшунос тарихчиларимиз эроний тилли халқлар Ўрта Осиёда яшаганлар деганлари билан, улар Сомнинг ихтиёридаги ўлкаларда, яъни Эронда яшар эди. Шу ўринда бир ҳолатни қайд этишимиз лозимки, Абулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”да Қаюмарс сулоласидан Ажам шоҳи Фаридуддиннинг уч ўғлидан бири Тур аталиб, уни Туронзаминга подшоҳ этиб тайинлангани ёзади. Бироқ, Қаюмарс– Сомнинг ўғли, Турк– Ёфаснинг ўғли. Тўғри, Қаюмарс наслдан Фаридуддиннинг Тур ўғли бўлиши мумкин, аммо Туронзаминга подшоҳ бўла олмайди. Чунки Туронзаминнинг подшоси Ёфаснинг ўғли Турк наслига тегишли бўлгани табиий.

Бу ўринда Абулқосим Фирдавсий ҳам форс тарихнавислари сингари “барча подшоҳларни ўзиники қилиб олиш” анъанасига амал қилган, шекилли. Эронийларда Александр Македонский Эрон шоҳининг никоҳидаги македониялик аёлдан туғилган деган гаплар ҳам йўқ эмас. Ана шунга ўхшаган анъаналар туфайли “Оллоҳнинг назари тушган муқаддас диёр” Ўзбекистон ҳудудида милоддан олдинги II минг йилликда орийлар яшаган деган ғоя вужудга келди.

Хуллас, Турк ва унинг авлодлари Туронда мустақил подшоҳлик қилганлар. Турк ниҳоятда ақлли, одобли, серғайрат ва кўнғилчан шахс бўлган. Энг муҳими, у Туронда давлатчиликни ривожлантирган. Унинг қонун-тартибларини тузган. Биз юқорида эътироз билдирган академик К.Шониёзовнинг туркий халқ ибтидоси ҳақидаги фикрлари Геродот, Ктесий, Юстин, Аристей, Страбон, Ксенафонт каби европалик антик тарихчи ва ёзувчиларнинг Россияда ўзгартириб юборилган маълумотларга асосланганлиги туфайли минг йилликлар билан белгиланувчи Туронда давлатнинг пайдо бўлиш тарихини ўрганиш эътибордан четда қолган.

Милоддан олдинги VII асрда эроний Кир катта кўшин билан hozирги Ўзбекистон худудига бостириб киришдан олдин Эрон таркибида бўлган Мидияга қарши скифлар ҳужум қилган ва марказий, шимолий-ғарбий Эрон ва Кавказнинг шарқий худудларида кудратли Скифия давлатини барпо этган ва бу туркий давлат эди. Ана шу туркийларнинг аждоди-искифлар давлатчилиқ анъаналарига эга бўлмаганда эди, Эронда Скифия номи билан турк давлатини барпо эта олмаган бўлур эди.

Иккинчидан, hozирги Ўзбекистон худуди ҳақида битилган ва худди ана шу давр воқеалари ҳикоя қилинган тарих китобларида туркий халқ кўчманчи чорвадор аталган, эроний халқ эса ўтроқ деҳқонлар бўлган, шу боис эроний халқ туркий кўчманчи чорвадорларни деҳқончиликка ўргатган, деган гаплар ҳам бор. Бу “кашфиёт” В.В.Баргольдга тегишли. Эрон ва Кавказда Скифия давлатини тузган, Месопотамиядаги боткоқ ерларни экинзорга айлантирган ва қадимий Убайд, Урук маданиятларини яратган исқит халқини кўчманчи чорвадор деб ўқувчини ишонтириб бўлмаслиги аниқ.

Фикримизни асослаш учун яна бир мисол келтирамиз. Соҳибқирон Амир Темур фармойишларини **“Биз ким, мулки Турон, амири Туркистонмиз. Энг қадимий ва энг улуғ туркнинг бош бўғинимиз”** деб бошлаган. Марказлашган давлат ҳукмдорининг ўз халқини “энг қадимий, энг улуғ бўлган туркнинг бош бўғини” деб аташи тарихий ҳақиқатга таянмаслиги мумкин эмасди. Дарҳақиқат, антик манбаларда ҳам **“скифлар қадимийликда мисрликлар билан беллаша олади”** деб айтиладик, бу сўзларда албатта муайян тарихий ҳақиқат бор. Бундан ташқари, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Абулғозий Баҳодирхондек улкан сиймоларга таяниб айта оламизки, милоддан олдинги узоқ замонларда hozирги Ўзбекистон худудига туркий халқлар яшаб, деҳқончилик, чорвачилиқ, ҳунармандчилик ва савдо-тижорат хўжалиқ усулларига эга бўлган.

Европалиқ олимлар Европа халқлари тарихи ва уларнинг hozирги ҳолати бўйича изланиш олиб борар эканлар, биринчи навбатда ўзлари мансуб халқларга асосий эътибор беришлари табиий. Шу сабабли бошқа халқлар, хусусан, хиндевропа тиллари оиласига кирмаган халқлар тарихини улар умумий фон тарикасида ўрганишди. Шу асно жаҳон халқлари тарихидаги энг

қадимий халқлар ҳам, кишилиқ цивилизациясига кўп хисса кўшганлар ҳам ҳиндевропа халқлари бўлган деган тасаввур шаклланиб, мустаҳкамланиб борди. Натижада қадим тарихда кўпроқ маданият яратган, ривожланишнинг олд босқичига ўтиб қолган халқлар ҳам ҳиндевропа тиллари оиласига тиркаб юборилди. Бу усул кейинчалиқ тарихий таомилга айланди. Қадим тарихда ҳали тиллар ажралмаган – мустақил шаклланмаган даврларни назарда тутганда ҳиндеврпаликларни олдинга ўтказиш анъанасига содиқ қолган немис олимлари милоддан аввалги I аср ва милодий эра бошларида Марказий ва Ўрта Осиёда тарих яратган тохарларни сунъий равишда эроний тилли халққа деб айтишган эди. Кейинчалиқ шу руҳдаги шарқшунослар эрамиздан бурунги XVIII-XIII асрларда қадимги Анатолиянинг марказий ва шимолий қисмида яшаган ҳеттолувийларнинг этник таркиби ва тилини, милоддан олдинги II минг йиллик ва I минг йиллик бошларида Кичик Осиёнинг шимолий-ғарбий қисмида яшаган фрикийларни, милоддан олдинги VI-III минг йилликларда Болқон ярим оролининг шимолий-шарқий ҳудудларида, шунингдек, Кичик Осиёнинг шимолий-ғарбий қисмида яшаган фракийларни ва яна исқитлар, сарматлар, аланаслар, сўғдийлар, хоразмийлар, парфиёнлар, бохтарлар кабиларни тайинли бирон-бир асос бўлмасида ҳиндевропаликларга тиркаб юборишди. Этрускиларни қадимги италянларга айлантиришди.

Халқларнинг этник тарихини ўрганиш бошланган дастлабки даврларда бу иш билан кўпроқ европалик олимлар шуғулланганлар, шунинг учун улар тил жиҳатидан номаълум бўлган халқларни ҳам ҳиндевропаликлар қаторига қўшиб келишди. Бундан эса ҳинд-эронийлар фойдаланишди. Шу асно скиф, сармат, алан каби қабилаларнинг ҳар бири ўз тилига эга бўлганлиги эътиборга олинмади ва ҳиндэрон тиллари оиласига киритилди. Натижада милоддан олдинги иккинчи минг йилликнинг охири ва биринчи минг йиллик бошларида Қора денгизнинг шимолий ҳудудларида барпо бўлган “Қадимги Скифия”ни, Ўрта Осиёнинг шимолий-ғарбий сарҳадларига қадар бўлган ҳудудларда қарор топган Сарматия давлатларини, милоддан олдинги VII аср бошида Эроннинг катта қисми ва Кавказнинг шарқий ҳудудларини қамраб олган қудратли Скифия давлатини барпо этиганлар гарчи туркий халқларнинг аждодлари

саналса-да (бу ҳудудларда олиб борилган археологик қазувларда топилган материаллар уларнинг Ўрта Осиё билан тарихан боғлиқ бўлгани мутахассислар томонидан тан олинган), уларни тарих китобларда туркий эмас, балки эроний тилли халқлар сифатида қайд этилди.

Аммо туркий халқлар тарихи бўйича мутахассислар вояга етганда уларда бу қабилаларнинг ҳиндевропа оиласига киритилганига шубҳа пайдо бўлди. Афсуски, Шўро мафқураси қадимги этник тарихни ўрганишни “миллатларнинг бирикуви” остида ноактуал ҳисоблади. Шу асно ҳиндевропа тилларининг қадимий этник тарихи каби туркий халқлар тарихининг қадимийлигига қарши ҳам курашлар бўлаверди.

“Қайси халқ қачон, кимлардан ва қандай келиб чиққанлиги масаласи билан кўпчилик шуғулланмоқда, - дейилади “История Востока” мажмуасида.– Афсуски, бу қизиқиш кўп ҳолларда соф самимий ёки аجدодларга табиий ҳурмат туфайлигина бўлавермайди. Баъзан ватанпарварликни ёлғон тушуниш, ёки, нарсаларни ўз номи билан атаганда, айрим тарихчилардаги қуруқ шовинизм туфайли ўз халқи тарихини сунъий равишда “қадимийлаштиришлар” юз берадики, гўёки бу билан уни осонгина “юқори кўтарган” бўлишади. Одамнинг ёки халқнинг фазилатлари унинг қадимий наслига боғлиқлиги ҳақидаги тасаввур ХХ асрда юз берган феодал хаёлотдир, унинг ортида (кўпинча фахланмаган) ирқчилик ва мутлоқ ноилмий даъволар туради, унга кўра бошқаларга нисбатан олдинроқ давлат қурган ва умуман юксак маданиятга эга бўлган халқ “истеъдодли” саналиб, кейин эришилган натижалар шу сабаблигина қўлга киритилган деб уқтирилади.” (История Востока, I, 1999, 613).

Шундай қилиб, европалик олимлар томонидан туркий халқлар тарихини ёритишда, кўпинча уларга энг ёш, тарих саҳнасига асосан милодий давр бошларида кириб келган халқ дея ёндашувчи бир ёқлама қарашлар пайдо бўлди ва шу асно ўрганиш объекти бўлган халқни нисбатан маданияти паст, истеъдоди жиҳатидан ҳам ортда турувчи халқ даражасида қайд этишлар юз берди. Шунданми, граф Н.С.Трубецкий **“Ҳар бир европаликнинг рўёбга чиқиши қийин орзуси ер юзасидаги**

европаликлардан бошқа барча халқларнинг тамомила ўзига хос маданий қиёфасини йўққа чиқариш, умуминсоний жиҳатларни ўзига сингдириб, бошқа маданиятларни иккинчи даражали маданиятга айлантиришни хоҳлашидир”, деган эди. (Л.Гумилев, 2008, 54). Бу тушунча ҳар бир европаликка болалиқдан сингдириб борилди. Шунинг учун ҳам европаликлар европалик бўлмаган халқлар, уларнинг тарихи ҳақидаги ҳар қандай бўҳтон, беписандликларни тўғри деб қабул қилишга кўникиб кетишган.

Туркий халқларнинг ибтидоий тарихига бундай қараш ўзидан туғилмади. Мутахассис олимларимиз, бинобарин, европацентризмнинг бевосита таъсирида шаклланган ва ривожланган турколог устозларнинг туркийлар Қора денгиз бўйлари ва Кавказга, Урал-Волга бўйлари, Марказий ва Ўрта Осиёга, Ғарбий Сибирга “Халқларнинг буюк кўчиши” даврида ёки ундан кейин келган деган иддаолик қарашларини кўпам бош котирмасдан қабул қилиб қўя қолдилар. Оқибатда туркийлар ҳозир яшаётган ҳудудларга келгунга қадар бу масканларда хиндэроний халқлар (орийлар) яшаган бўлишлари ҳақидаги назария ҳам осонгина қабул қилинди.

Худди ана шу руҳ 1977 йил октябр ойида Душанбе шаҳрида бўлиб ўтган **“Қадимда (милоддан аввалги II минг йилликда) Марказий Осиёнинг этник муаммолари бўйича Халқаро симпозиумда” устувор бўлди.** Симпозиумдаги маърузаларда милоддан олдинги II минг йилликда Марказий Осиё тамомила хиндэроний халқларга тегишли бўлиб, милодий VI-VII асрларга қадар бу жойларда туркий тилли халқларнинг изи ҳам бўлмагани ҳақида сўз борди. Натижада, симпозиум **“Милоддан аввалги II минг йилликда Анатолиядан тортиб, Месопотамия, Эрон, Ҳиндистон то Хитой чегарасигача бўлган ҳудудларда хиндэрон халқлари яшаб, бу ҳудудларнинг келгусидаги социал-иқтисодий тараққиётлари асосларини яратди ва мазкур тарихий манбалардаги эрамиздан бурунги биринчи минг йилликда яшаган халқларни шакллантирди”**, деган хулосага келди. (Этнические проблемы..., 1981, 20). Симпозиумнинг бундай тенденциоз хулосаларига нисбатан бизнинг тарихшуносларимиз жим қолишди: “Сукут– аломати ризо”, дегандай.

Туркий халқларнинг ўз она заминида бегона, келгинди бўлиб қолишига олиб келувчи бундай миграцион назариянинг тарқалишига яна бир асосий сабаб турколог олимларнинг хиндевропа халқларини инсоният цивилизациясининг марказида деб қарашларга қарши боролмасликлари оқибатидир. Худди шундай миграцион назария моҳият-этибори билан мустамлака сиёсатига хизмат қилади. Бу назария таъсиридан қутулишнинг бирдан-бир йўли европацентризм назариясини инкор этиб, туркий халқларнинг этник тарихига тегишли муаммоларни тадқиқот марказига қўйиш ва ҳолис амалга оширишдир.

Ўзбек халқининг келиб чиқишига бағишланган замонавий тадқиқотлар мазмуни ва ғояси ўз этибори билан ғарбий европалик олимларга эргашган дастлабки туркологларнинг асарларидан деярли фарқ қилмайди. Хусусан, академик К.Шониёзов ўзбек халқининг шаклланиш жараёнини, академик А.Асқаров ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихини ўрганганда европацентристлар тайёрлаб берган “андоза”ларни шундайча қабул қилганликларининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Натижада ўзбек халқининг келиб чиқишида маҳаллий этнос – эронийлар “тубжой аҳоли асосий ўқ томир” даражасига қўйилиб, ўзбеклар, уларнинг ўз генетик аجدодлари туркий халқ “кўчманчи”, “келгинди” ёрлиқлари билан иккинчи даражали ўқ томирга айлантирилган.

Европацентризмнинг шарқ халқлари тарихи бўйича яратган андозаларига биринчи бўлиб фин-угор олимлари қарши чиқишди. Улар ўз аجدодларининг азалий ватани европалик устозлар белгилаб бергандай – Олтой, Саян ёки Марказий Осиё эмас, балки Урал-Волга бўйлари деган тўхтама келдилар. Туркологлар эса европалик устозлари белгилаб берган “тарих”ларга бирон-бир ўзгартириш киритишга ботинмай, узоқ ўйга толдилар. Устозлар фикрича, туркий халқларнинг азалий ватани Олтой бўлган, туркийлар Евроосиёга III асрда “Халқларнинг буюк кўчиши” сабабли бориб қолганлар. Ўзбек тарихчилари туркийларнинг азалий ватани деб “Дашти кипчоқ” ва “Буюк турк чўли”ни маъқул топишган (А.Асқаров). Шундай қилиб, ўзбек тарихшунослари томонидан туркий халқ пайдо бўлган ва такомиллашув даврини бошдан кечирган азалий ватан этиб – дашт замини, ибтидоий одамнинг яшаб кетиши учун зарур

табий-географик шароитлар деярли мутлако бўлмаган “Буюк турк чўли” белгиланди. Шундай шароитларга эга бўлган Ўзбекистон худуди ҳиндевропаликларнинг мақсад-муддаоларига тўла мос келувчи орийлар учун қолдирилди. Бундан “Дашту чўлда пайдо бўлган” туркий халқлар ўзини ўзи боқишга табиий имкон тополмаслиги аниқ бўлгани боис улар кўшни худудларга босқинчилик, талончилик ҳужумлари уюштириб туришга мажбур бўлишган деган тушунча келиб чиқиши табиий. Шу асно туркий аждодларни азалдан босқинчи, талончи, бировга беролмайдиган, берганни кўролмайдиган халқ сифатида таърифлашга ҳам асослар топилди.

Шундай қилганлар Буюк даштда яшаган туркий халқларда бойлик эмас, кадр, нафсоният, орият биринчи ўринда турганлигини, элда кадр топмаган эр бўлмас, йўлдан чиқсанг ҳам элдан чиқма қабилидаги ҳикमतлар билан умргузаронлик қилганликларини хаёлга ҳам келтирмадилар. Шу сабаб бошқача карашлар, муносабатларда туғилган ожизлик, “кичкина шумлик” бир қатор халқларнинг қонига кўча борди. Бу заифлик аломати фанда ялтоқланишни ҳосил қилди. Ҳаётда ҳам, расмий тарихда ҳам таҳқирланишларга қарамасдан, кимларнинг соясига сиғинишлар “қад ростлаб” минг йиллар давомида туркий қавмларни курашларга чорлаб турган ғурур, жасурлик, ор-номус “кичкина шумлик” билан жон сақлаган қавмда илдизига дард теккан дарахтдай қовжираб бораётганлигини фаҳмласак бўлади. **“Ҳозирда қумиқлар уч юз минг, қорачайлар икки юз мингдан камроқ, булғорлар атиги бир неча ўн минг... Икки юз йилдан олдинроқ бизлар бирдай халқлардан эдик (Лермонтов ҳам, Толстой ҳам бизларни Кавказ татарлари деб аташарди), бизлар Хазарияда – Кавказ Шамхалияси мамлакатада яшар эдик. XIX асрда Чор Россияси мустахлакага айлантирди. Шундан бошлаб, этник мустақиллигимизни ҳам йўқотиб қўйдик – сиёсатчилар бизни “халқчаларга” бўлиб ташлашди.**

Тўғри, қорачайлар ва булғорларни аввалгидай “Тавлу кўмик” аташади. Аслида тилига, маданиятига кўра, қорачайлар, болқорлар, кўмиқлар, қрим татарлари, гагаузлар-терекеменлар мутлоқ бир хил. Хатто насли ҳам умумий. Фикримча, Арманистон ва Эстонияда яшаётган руслар бир-биридан кўпроқ фарқ қилади. Аммо туркийлар

турли “халқлардир”, руслар– эса битта. Во ажаб!” (М.Ажи, 2008, 8-9).

Ушбу сўзлардаги ҳиссиётни тушунса бўлади. Бунга асосий сабаб шуки, туркий халқлар тарихи билан боғлиқ айрим ноҳолис ўринларни кўриб-кўрмасдан, бир қадар совуққонлик билан ёритиб келаётган баъзи устозларнинг илмий таҳлилда туркий компонентга кўпроқ эътибор қаратиб, **“Ўзбек этногенезининг асосий компонентларидан, ўқ илдизидан бири бўлган маҳаллий аҳоли эронийзабон халқлар сояда қолган”**, деган фикрлари хали ҳамон минбарларда такрорланиб келинмоқда. (А.Асқаров, 2007, 14.) “Туркий халқлар этногенезини мутлақо туркчиликдан ёки турк давлатчилигининг илк маконларидан келиб чиқиб ечиб бўлмайди”, деган илмий “даъволар” ҳам анча мустаҳкам. (А.Асқаров, 2002, 8.)

Ён қўшнилари миз бўлган, азал-азалдан туташиб кетган, табиий географик шароити, рельефи, иклими ҳам, хўжалик юритиш омиллари ҳам деярли бир-биридан фарқ қилмайдиган сарҳадларда, узоқ замонлардан Турон аталиб келган манзилларда яшаган ёндош халқлар – қирғизлар, козоқлар, туркманлар, қорақалпоқлар бир ўқ илдиз билан миллат бўлишди, биз эса кўплаб миллатларга “насиб этмаган” тақдирга – бирваракайига икки ўқ илдизга эга бўлиб қолдик, бизни бу ҳол ажаблантирса, баҳсу эътирозлар мизга сабаб бўлсада, барибир, шу назарияни ёшларимизнинг миясига қуйиб келяпмиз.

Дунёдаги барча халқларнинг тарихи ибтидо нуқтаи назардан ягонадир, бир тилга боғланган ва бир хил этник илдиздан тарқалган деган қараш тарихни ёритишда ҳолислик ва ҳаққонийликка йўл очади. Тўғри, ҳиндевропа халқлари бўйича этник тарих нисбатан кўпроқ тадқиқ қилинган, ушбу оила таркибидаги бир қатор халқларнинг этник тарихини полигенетик назарияга таяниб ўрганиш оқибатида бу оилага мансуб айрим халқлар қадимийлаштириб юборилган.

Туркий халқларнинг қадимий этник тарихини ўрганиш эса хали хануз етарли даражада ва юксак савияга кўтарилмаган, бу масала ҳозирги кунда ҳам долзарблигича қолмоқда. Бунинг устига, расмий тарих фани туркий халқларга фақат кўчманчилар сифатида қараб, уларни ўтроқ дехқончилик билан ҳаёт кечирган халққа қарши қўяди.

Тарих кўп ҳолларда халқларни кўчманчи-чорвадор ва ўтроқ-деҳқонга бўлиб ўрганеди. Кўчманчи халқлар асосан қурғоқ зонада яшаган ва чорвачилик билан шуғулланишга мажбур бўлишган, бинобарин, кўчманчи турмуш тарзига эга бўлишган. Кўчманчи чорвадор бўлгандан кейин ўтроқ деҳқонлар, хунармандлар тайёрлаган маҳсулотларга, иш қуролларига эҳтиёж бўлиши табиий. Буларни кўчманчи чорвадорлар шаҳарларга, ўтроқ деҳқонлар яшаётган манзилларга бориб, сотиб олган, алмаштирган, гоҳида талончилик йўли билан қўлга киритган дейишади ҳам. Расмий тарих фанида кўчманчиларнинг табиати, турмуш тарзи ҳақида сўз юритилганда уларга ўзга ҳудудлар ва бойликларни қўлга киритиш учун босқинчилик ва талончилик урушлари олиб боровчи куч сифатида қараш таомилга айланиб кетган.

Масалага чуқурроқ ёндашилса, кўчманчилик у ёки бу халқнинг этник белгиси эмас, балки у географик тушунча. Муайян халқ, қабила қурғоқ (сахро, чўл, дашт) ҳудудда яшар экан, бу жой деҳқончилик учун ноқулай бўлгани боис, ҳаёт кечириш учун чорвачилик билан шуғулланган. Чорвачилик – яшаш манбаи бўлган. Шу билан бирга, кўчманчи сафидагиларнинг барчаси чўпон ёки подачи бўлиши шартмикан. Улардан баъзилари деҳқончилик учун қулай манзилларда деҳқончилик қилганлар, айримлари хунармандчилик билан кун кечира бошлаганлар.

Шарқшунос А.Н.Бернштам скифларнинг “орийлар бўлиши муҳим”лигини назарда тутиб, қадимда деҳқончилик маданиятига эга бўлган аҳолини эроний деб, чорвачилик хўжалик маданиятига эга бўлган халқни эса туркий деб белгилайди. (ВДИ, 1947, VI-VII, 149.). Шу асно Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, Амударё ва Сирдарё оралиғидаги деҳқончилик учун қулай жойларнинг соҳиблари эронийлар бўлиб қолди. Ҳудуддаги дашт ва тоғлар ёнбағирлари чорвадор туркийларга қолдирилди. Кейинчалик эса туркийларга деҳқончиликни эронийлар ўргатганлиги ҳақидаги назария тўқиб чиқарилди. Ва ҳатто ана шу А.Н.Бернштамнинг ўзи 1942 йилда Тошкентда Ўрта Осиё этногенези бўйича бўлиб ўтган сессияда “Ўрта Осиё этногенезида қадимий туркий элементлар” деген мавзуда маъруза қилди. Эътибор беринг, ўз она юртида яшаган халқнинг тилини туркий деб атамай, ундаги

туркий элементлар ҳақида маъруза қилинди. Бу Аҳамонийлар даврида Туронга депортация қилинган аҳоли ҳисобига бутун Турон эронийлардан иборат бўлиб қолди, деган билан баробар эмасми! Нафақат А.Н.Бернштам, балки В.В.Бартольддай шарқшунослар туркийларга деҳқончиликни эронийлар ўргатган деб турганда қадимшунос С.И.Руденко Забайкальедан топилган археологик материаллар асосида: “Иволгин шаҳарча ва Забайкальенинг бошқа жойларидан топилган ашёлар хуннлар мамлакатида деҳқончилик мавжуд бўлгани ва улар ерни омовчи билан ҳайдаганликларини беистисно исботлайди”, деган хулосага келган эди. (С.И.Руденко, 1960, 29). Бундай далиллар хуннлар яшаган бошқа ҳудудлардан ҳам топилган. Умуман, чорвачилик хуннларнинг асосий машғулоти бўлсада, улар шу билан бир қаторда деҳқончилик, савдо ва овчилик билан ҳам шуғулланишган.

Кўчманчи ҳисобланган туркий халқлар сафида зиёлилар қатлами бўлгани учун ҳам жуда улкан тарихий воқеалар акс этган руни ёзуви вужудга келди. Қоя тошларга битилган, “ҳайвонот усули” аталган тасвирий санъат яратилди. Ўша бепоён қурғоқ зонада ариқлар қазилди, сув келтирилиб, деҳқончилик, боғдорчилик ва поллиз экинлари экилди. Бевосита чорвадор учун зарур ҳисобланмиш ҳунармандчилик усқуналари ишлаб чиқарилди. Шунинг учун ҳам кўчманчилар барпо қилган давлатлар уларнинг босқинчилик ва талончилик юришларига замин яратган деган бир ёқлама қарашлар бутун бир халқнинг салоҳиятини тан олмаслик учун ўйлаб чиқарилган гаплардан бошқа бир нарса эмас!

Ажабланирлиси шундаки, ана шу “босқинчи”, “талончи” кўчманчилар давлатлари тарихда неча бор хитойлик, грек, эроний, мисрлик, византияликларнинг босқинчилик урушларидан не-не талофатлар кўрмади! Тарих эса ана шундай босқинчилик ва талончилик урушларини оқлаш ниятида гўёки кўчманчилар олдин уларга нисбатан тажовуз қилган эди, бундай урушлар шунга жавобан юз берди, деган “оқлов”ларни тўқиди.

Афсуски, расмий тарих фанида ҳозирда ҳам “туркийлар–кўчманчи халқ”, улар “бир жойда муқим яшамаган”, “донмо кўчиб яшашга мойил бўлган,” деган фикрлар устун турибди. Ва ҳатто туркийлар “халқларнинг улкан кўчиши” аталмиш оммавий

кўчишнинг бошловчилари, сабабкорлари қаторига ҳам тиркаб кўйилган. Шу тариқа, гуннлар “кўчиб юришга мойил” бўлгани сабабли 370 йилда Волга бўйларида ўтроқ яшаётган аланларни бўйсундириб, 375 йилда Қора денгизнинг шимолий худудларида яшаётган готлар устига бостириб кирган экан. Агарда аланлар эроний тилли, ўтроқ ва деҳқончилик билан яшашга ўтган, кучли халқ бўлган эканлар, кўчманчи гуннлар уни беш йилда тамоман бўйсундириб олганига, кейин икки халқ готларга қарши биргаликда уруш олиб борганига ишониш бир мунча қийин. Ҳатто IV асрнинг сўнгги чорагида Рим империяси худудидаги халқлар гуннларнинг бостириб келаётганини эшитиб, нима сабабдандир уларга қарши мудофаа ташкил қилиш ўрнига Империя марказига кўчишга киришган ва бу ҳаракат Рим империясининг мағлубиятида муҳим омил ролини ўтаган экан. Башарти Рим империясининг чекка ўлкаларидаги халқлар империянинг зулми ва сиқувини бошдан кечирмаганларида эди, улар нафақат ўзларини, балки империяни ҳам ҳимоя қилишга киришган бўлишарди. Қолаверса, халқларнинг эрадан олдинги II минг йилликда, XVIII-XVII, XVI-XIV асрларда юз берган “буюк кўчиши”да орийлар етакчилик қилиб, унда кўчманчи туркийларнинг номи ҳам йўқ эди.

Кизиғи шундаки, гуннлар номи билан Шарқий Европага бостириб келган жанговар халқ атиги бир асрда йўқолиб кетибди. V асрга келиб юриш бошлаган турк-аварлар ҳам йўқ бўлибди. VI асрда эса Европага Осиёдан турклар, VI асрларда хазарлар, болгарлар, VIII асрда эса печенеглар, IX-XI асрларда кипчоқлар, XIII асрда татарлар босиб келишибди... Кейин десангиз, улар парчаланиб, ғойиб бўлар даражага бориб қоладилар, изларини тарих майдонларидан базўр топасиз. Бундан чиқадики, ҳар бир ўз этнонимига эга бўлган йирик-йирик гуруҳлар ҳар 100-150 йилда Шарқий Европага кўчиб ўтишга интилаверган, ўзининг асл Ватани–Шарқдаги шароитига нисбатан устун бўлган шароитда йўқолиб кетаверган. Расмий тарихга кулоқ тутсак, туркий халқлар ўзи яшаган Олтой ёки Сибирда мисоли инкубаторда кўпайгандай кўпайиб, кейин йўқолиб кетиш мақсадида шарқий Европага кўчиб ўтар экан. Ҳақиқатда эса Ғарбий Европада, Ўрта ва Марказий Осиёда, Ғарбий Сибирда туркийлар милоддан илгариги даврларда ҳам бир неча номлар билан яшаган.

Уларнинг этник таркиби асосан ўзгармаган. Турли туркий халқлар ва қабилаларда етакчи қабила мавқеи натижасида уларнинг умумий номи ўзгариб борган.

Туркий халқлар тарихини ёритишда Европа азал-азалдан фақат европаликларга тегишли бўлган, Осиёнинг катта ҳудудларида ҳам дастлаб хиндевропаликлар яшаган, улар ҳозирда яшаётган ҳудудларга нисбатан кейинроқ кўчиб келишган, бинобарин, **“бутун дунё фақат европаликларники”** деган қараш устуворлиги сақлаб қолинди. (Л.Гумилев, 1993, 319).

Тарихимизга европача нуқтаи назар билан қараш моҳиятини чуқурроқ англаб олиш учун Генрих Шурцнинг “Инсоният тарихи. Ўрта Осиё ва Сибирь” китобида айтилган фикрларга бироз тўхталиш мақсадга мувофиқ. Генрих Шурцнинг ёзишича, **“Ўрта Осиёда яшаган энг қадимий аجدодлар ниҳоятда урушқоқ бўлиб, бировга бера олмайдиган, бергани кўра олмайдиган халқ бўлганидан ҳатто қўшнисини билан ҳам уруш қилаверган экан. Узлуксиз қирғинбарот урушлар сабаб халқи ҳам, номи ҳам тарих китобларига қирмай қолган экан”**. (Г.Шурц, 2004, 35).

Туркологлар шундай қарашларни била туриб, ҳозирда ҳам европалик устозларининг қарашларига таянишади, туркий халқларнинг азалий ватани Дашти Қипчоқ, Буюк Турк чўли, уларнинг Европа томонга тарқалиши асосан III асрда – халқларнинг “буюк кўчиши” давридан бошланди, деган фикрларининг нечоғлик тўғрилигини теранроқ таҳлил қилишаётгани йўқ. Ҳолбуки, туркологияда ҳам туркий халқлар азал-азалдан кўчманчи турмуш тарзига эга бўлган, ўзларини боқиш учун ўтроқ қўшни халқларга қарши доимий равишда талончилик урушлари олиб борган, Европа халқлари туркий халқларни кўчманчи турмуш тарзидан ўтроқлашувга етаклаган қабилидаги фикрларнинг ҳақиқат қозғи жуда бўш эканлиги атрофлича исботланган. Шунинг учун, энди ҳам ибтидоий одамнинг азалий ватани Ўрта Осиёни кўчманчи туркийлар босиб олиб, маҳаллий халқларни туркийлаштирди деган қарашларнинг бамайлихотир илгари сурилаётганига ҳайратда қоласан.

Милодий давр тарихида халқларнинг “буюк кўчиши” жуда улкан аҳамиятга эга воқеадир. Унинг мазмун-моҳиятида қарийб тўрт асрлик улкан жараён ётибди. Бу “кўчиш” туфайли Олтойдан

Дунайгача чўзилган поёнсиз Евроосиё даштида янгича ҳаётий ривожланиш юз бергани, қанчадан-қанча шаҳарлар, ўнлаб кўрғонлар, юзларча, балки мингларча аҳоли манзилларининг пайдо бўлгани, шарқдан ғарбга томон интилган янги йўл тармоқларининг, кўплаб кўприқлар, янги-янги суғориш иншоотлари, ариқлар, каналларнинг барпо этилганининг ўзи аслида улкан тарихий воқелиқдир. Бироқ айтадиларки, халқларнинг “буюк кўчиши” давомида туркий аجدодларимизнинг Олтойдан то ғарбий Испания чегараларигача етиб бориши учун икки ярим аср вақт кетибди. Яъни, улар ғарбга томон йилига атиги 40 км тезликда силжибдилар. Ҳолбуки, отнинг бир кунлик йўли 40 км. ҳисобланган, Фарғонадан Хитойга олиб кетилган самовий отлар бир кунда 48 км йўлни ҳормай-толмай босиб ўта олганлар.

“Кўчманчилар цивилизацияси” назариясини яратганларнинг, одамлар чорвага янги-янги яйлов топиш мақсадида кўчиб юришган қабилдаги сўзларида “Буюк кўчиш”нинг туб моҳиятини етарлича тушуниб етмаганлик сезилиб турибди. Туркийлар аллақачон эришган маданият, Хитой билан қарийб беш юз йил давом этган урушларда орттирилган тажрибалар, тўпланган малака, сабоқ ва хулосалар “кўчиш воқеаси”ни теранроқ, жиддийроқ ўрганишни, унга сабаблари бирмунча чуқур, мураккаб дея қарашни тақазо этади. “Буюк кўчиш” ана шу жараёнга тақдири уланган халқларнинг моддий-маданий турмуш шароитининг оқибатига ўхшаб кетади. Уни ёппасига кўчиш деб ҳам, ўз она юртидан шунчалик воз кечиш деб ҳам бўлмайди. Қолаверса, халқларнинг маълум масканда кўпайиб, зич яшаганлиги ҳам қарийб икки ярим аср давом этган кўчишнинг тағ мазмунида бошқа бир муҳим сабаблар борлигини кўрсатиб турибди. Лев Гумилев эса, **“хунлар фақат отларини боқиш учун ғарбга кетишди”**, деб ёзади. (Л.Гумилев, 2008, 491)

Фараз қилиш мумкин: хонадонни бир жойдан иккинчи жойга олиб юришга мослаштирилган, Геродот айтганидек, кўчиб юришга қулай араваларнинг транспорт даражасига кўтарилишида ҳам маълум одатлар шаклланиб улгурганини пайқаш мумкин. Хоҳлаган ерда ўрнатиш мумкин бўлган яшаш маскани – ўтовларнинг яратилгани, яратилганда ҳам қуриш ва йиғиштириб олиш усулларининг аллақачон таркиб топгани халқларнинг

“кўчиш” характерига сезиларли таъсир этган. Тўғри, халкларнинг “Буюк кўчиш”ни ҳақиқатда қандай бошланиб, қандай яқун топганини аниқ билиш мушкул. Қадимшунослик материаллари “Буюк кўчиш” ўтган жойларда шаҳарлар, кўрғонлар, аҳоли манзиллари, бекатлар, карвонсаройлар, йўллар, кўпртклар, кечувлар барпо бўлганидан хабар беради. Шаҳарлар, кўрғонлар барпо қилиш, каналлар қазиниш учун “кўчиш” эмас, “ўтроқ” турмуш тарзи талаб қилиниши ўз-ўзидан аниқ. Айрим тарихчиларнинг “халкларнинг “буюк кўчиш”ни ўтган жойлар хувилаб, даштлар ялангликка айланди”, кабилидаги “башорат”лари ҳақиқий воқеликка тўғри келмайди. Туркий халкнинг Олтойдан Атлантика океани қирғоқларига етиб бориш учун икки ярим асрда “чорвага емиш ахтариб”, ҳар йили атиги 40 кмга яқин масофани босиб ўтгани “Буюк кўчиш” моҳияти ва сабабини очиқ беролмайди. Буюк даштлардаги ҳудудларни эгаллаш, ўзлаштириш, янги аҳоли манзиллари барпо қилиш, сувлар келтириш ҳеч вақт қисқа муддатда амалга ошмайди, балки шижоатли меҳнатда кечган ойлар, йилларни тақозо этади. Шундай экан, янги ҳудудлар ўзлаштирилиб, у жойда ҳаёт учун мос шароит яратилгач, навбатдаги авлод янги манзиллар сари интилаверди: оталардан сўнг фарзандлар отга минди – буюк кўчишнинг ўзига хос мантиғи эди бу.

“Буюк кўчиш”ни ўйлаб амалга оширилган ғарбга интилиш деб аташ ҳам кўпда тўғри бўлмайди. У бирданига ва тўсатдан бошланмади ҳам. Эҳтимол, бу тайёргарлик туйғулари етти аср муқаддам Олтойда металлургия, темир эритиш, темирчилик касблари пайдо бўлган даврдан вужудга кела бошлагандир. Буюк даштни кесиб узоқ-узоқ ерларга сув олиб бориш, иншоотлар барпо этиш “Буюк кўчиш” билан бир вақтда бўлдимикан... Ҳар қалай, одамзод номаълум ерларга, нотаниш йўлларга оиласи билан отланар экан, янги ерларда кечадиган ҳаётининг хомаки тарhini белгилаб олади. Оила қисмати унга таваккал қилишга изн бермайди.

Янги манзилда яшаш масканлари қуриш учун қандай қуришни ҳам билиш, қурилишга асқотадиган ашёларни ҳозирлашни ҳам талаб этиши табиий. Бу бир кунлик ва бир ойлик иш эмас. Муҳими, “Буюк кўчиш” ўтган жойларда туркийларнинг

бехисоб маданият излари, обидалари колдики, улар хитой, форс, араб манбаларида кенг эътироф этилади.

Жаҳон тарихидан маълумки, бундан икки ярим минг йил аввал Шарқда ажойиб маданиятга эга бўлган мамлакатлар таркиб топди. Бу маданият жаҳон маънавий ҳаётининг марказига айланди. Хориждан бу маънавий масканига интилганлар, ундан баҳра олмоқ учун келганлар бўлди. Энг муҳими, узок хориждан келганлар жуда улкан отлиқ кўшин ва руҳонийлар жамоаларини кўриб ҳайратланишди. Натижада хотиралар ёзилди, асрлар оша бу хотиралар қайта таҳрир қилинди. Ҳукмронлар талабига мувофиқ ёзилган воқеаномаларда бу маданият, маънавий ҳаётнинг яратувчилари туркий халқ бўлгани кўпинча ғайирлик билан унутилди. Шундандир балким “Буюк кўчиш”ни бошлаган туркий халқ ортга сурилиб, бошқа халқлар олдинга ўтказилди: биринчиликни ким қўлдан чиқаргиси келади, дейсиз.

“Буюк кўчиш” – туркий халқлар учун ғарбга томон бориш, янги-янги ҳудудларга ўтиб, у жойларни ўзлаштириш, яратиш, ўз маданияти, диний эътиқоди билан “Буюк кўчиш”нинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлишдек маъсулиятни зиммасига олиш ва унинг уддасидан чиқиш бўлди. Бироқ “Буюк кўчиш” – босқинчиликка, зўравонликка, ўзгалар бойлиги, мулкига эғалик қилишга қаратилган ҳаракатга ўхшамайди. Бу жараёнда туркий халқ ҳеч бир сабабсиз қайсидир давлатни урушиб бўйсундиргани ҳам номаълум. Шунингдек, “Буюк кўчиш” жараёнида давлатчиликка тегишли бошқарув вужудга келганини безътибор қолдириб бўлмайди. Афсуски, тарих китобларида ғарбга интилган халқнинг етакчилари муносиб баҳоланмади, балки барча қора бўёқлар билан чаплаб ташланди.

Аттиланинг вафотидан сўнг, унинг кўп сонли фарзандлари ўртасида юз берган ҳокимият учун кураш шу даражада чигаллашиб кетдики, туркий халқ ичдан қирғинбарот бўлди. Аттила фарзандлари ёнидаги боёнлар, амалдорлар ўз хонзодасининг ғолиб бўлиши учун қонталаш урушлар оловини бетўхтов қучлантириб турди. Натижада ҳеч бир ўйланмаган воқелик юз берди: ҳарбий, маданий салоҳияти билан Европани ҳайратга солган туркий халқ парчаланиб кетди. Буюк дашт бир-бирига душман ҳоконликлар, улуслар, гуруҳлар, сулолаларга бўлинди. Бир-бирини ғаним билган бу гуруҳларнинг ички

урушлар олови бир неча йилларни ўз ичига қамраб олди. Туркийлар ўзлари барпо этган қўрғонларни ўзлари вайрон қилишга киришиб кетдилар.

Ўзлаштириш, яратиш, қуриш, барпо этиш билан бошланган “Буюк кўчиш” ҳокимият, тахт учун курашлар оқибатида туркий халқларнинг парчаланиб кетиши, ўзгаларга тобе бўлиб қолиши билан якунланди. Икки ярим аср ҳаракатда бўлган “Буюк кўчиш” аввали яратиш, қуриш билан, хотимаси вайронкорлик, парчаланиш, ўзгаларга қарам бўлиш билан якун топди.

Тўғри, зиммасига “Буюк кўчиш” тушган кўчманчилар қаторида **аварлар, барсиллар, булғорлар, бургундлар, гуниллар, гуногурлар, қипчоқлар, утигурлар, кутигурлар** ва бошқа ўнлаб қабилалар бор эди. “Буюк кўчиш”нинг хотимасидаги қонталаш қисматнинг туб моҳиятини чуқурроқ ўйлаб кўрсак, ҳар бир қабиланинг ўз манфаати учун курашга киришиб кетгани кимга фойда, кимга зарар бўлгани ойдинлашади. Ана шу парчаланиш натижасида **бургундлар, савойликлар, хорватлар, боваринлар, каталонликлар, серблар, чехлар, болгарлар** каби халқларнинг тарихи бошланди. Европалик тарихчиларнинг ёзишларига қараганда, **“кутилмаганда ва бирданига тез юксалишга олиб келгани** янги ҳаёт бошланди. “Буюк кўчиш”нинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлган туркий аждодлар жуда кўп тарихларда “вайронкор талончи” номи билан тилга олинди. Ҳолбуки, туркийлар учун азалдан пул, олтин, бойлик қимматбаҳо тошлар ва улардан ясалган буюмлардан ҳазар қилиш одат эди. Улар олтин, бойлик учун ҳеч ким билан ғаним бўлмаган. Олтин тўла қоп кўтаргани билан хурматга эмас, нафратга эришган. (Приск, 1842, 183). Чунки туркийлар орасида бойлик эмас, хулқ-атвор, хурмат-этибор, хатти-ҳаракатга қараб қадрлаш устун турган. Шарқий халқнинг моддий бойликни эмас, маънавий бойликни қўллагани ана шунда! Енгилмас туркий халқларни ичдан нуратиш учун қабилалараро ўзаро ишончсизлик, ўзаро гумонсираш, ўзаро ёвқараш ҳислари шаклланди ва булар жуда қимматга тушди. Урхун-Енисей тош битикларидаги, хусусан, Қултегин, Билга хокон тош ёзувларидаги турк халқини бирлаштиришга қаратилган сўзлар, чорловлар бежиз эмас эди.

Ашаддий европацентрист Г.Шурц назарида Ғарбдан Шарққа чўзилган тоғ тизмалари, Тибет, Химолай, Тяньшань тоғлари, Сибир, Тарим пасттектисликлари, саҳролар ва ҳудудда сувнинг камлиги ўрта осиеликларни кўчишга мажбур этган экан: **“Бу нафақат халқларнинг улкан кўчишига олиб келди. Шарқдан ғарбга томон бошланган умумий ҳаракат изидан мамлакатда кўчманчиларнинг вайронкор окимига қараганда, ўзаро алоқа, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиш маданиятининг ўсиши учун нисбатан сезиларли тинч кўчиш кўпроқ аҳамиятга эга бўлди”**. (Г.Шурц, 2004, 7)

“Инсоният тарихи” китоби муаллифи ибтидоий одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги илм-фан эришган ютуқларга таяниб, Ўрта Осиёнинг иқлими, табиий шарт-шароитлари, рельефи ибтидоий одамнинг азалий ватани бўлишига имконият яратганлигини тан олгани ҳолда, ҳудуд рельефига янада аниқлик киритишга киришиб кетади. Шу йўналишда, биринчидан, Ўрта Осиёда шарқдан ғарбга томон чўзилган тоғ тизимларининг мавжудлиги, иккинчидан, ҳудудда оқар сувларнинг нисбатан камлиги, учинчидан, тоғ тизмалари шимолда суғорма деҳқончилик учун қулай бўлгани учун ҳудудда аҳоли зичлигининг ортиб кетганлиги халқларнинг буюк кўчишига сабаб бўлган деган хулосага келади. Ваҳоланки, туркий қабилалар Олтойда металлургия саноатига асос солган, темирни эритиш усулини кашф этган узок замонда бу масала Хитой учун ҳали ечилмаган муаммо эди.

Чорвачилик билан шуғулланган дашт аҳолиси учун яқин жойларга енгил кўчишлар доимий одат. Озуқа учун янги манзиллар керак, аммо янги манзил топилгунга қадар чорвадор чорвани бошқа ҳудудга кўчира олмайди. Шунинг учун ҳам қишни озуқа ғамланган қишлолда, йилнинг қолган уч фаслини яйловда ўтказишади. Бу жараён йиллар давом этиб, авлодлар алмашинсада, чорва боқилган ҳудуд сақланиб қолади. Оила қишлов ҳудудида турғун қолади. Бу кўчиш эмас, ярим ўтроқ ҳаёт ҳисобланадики, ҳозирда ҳам шу ҳаёт тарзи сақланиб қолган. Бинобарин, Ўрта Осиё ҳудуди доирасидаги чорвадорлар Туркистон, Ғарбий Сибир, Шарқий Европа, Ғарбий Осиё, Эрон даштларида асрлар оша ўз яйловларида ярим ўтроқ ҳолда чорвачилик билан яшаганлиги рост. Аммо Г.Шурцнинг ана шу

ҳаёт тарзини Ўрта Осиёга нисбатан **кўчманчилик**, Тибет ва Мўғулистонга нисбатан **ўтроқ** деб қарашига лол қоласан киши. (Г.Шурц, 2004, 9-10).

Унинг фикрича, Европа ҳам гарчи чегарадош бўлмасада, **Ўрта Осиёдан чиққан босқинчилар тазйиқига ҳамма вақт ҳам қарши туролмаган. Хуннлар Атлантика океанигача, аварлар ва венгерлар Франциягача, мўғуллар Шарқий Германиягача, усмонли турклар Венагача мустаҳкам биноларни вайрон қилиб кетишган. Ва ҳозиргача бу ерларда Ўрта Осиёлик келгиндилар— мадьяр, турк, кўп сонли фин ва мўғул қабилаларидан бўлган кишилар яшаб келмоқда** (Г.Шурц, 2004, 12).

Башарти биз европацентрист Г.Шурц қарашларига назар солсак, Ўрта Осиёлик кўчманчилар қўшни қабила ва элатлар билан урушлар олиб бориб, қўлга олган асирларни деҳқончилик билан шуғулланишга мажбурлар, чунки бу юртда деҳқончилик билан шуғулланган ўтроқ аҳоли чорвадор кўчманчига айланишни афзал билар экан. Кўчманчи чорвадор эса хусусий мулкка эга бўлишга интилиб, чорвасини кўпайтириш ва қулларга эга бўлишнинг бирдан-бир йўли сифатида талончилик урушлари олиб борар эмиш.

Унинг айтишича, кўчманчилардаги бўйсунмас ирода моҳиятан унинг қуроли билан боғлиқ бўлиб, шу қурол билан ўзларидан ақлан устун бўлган маданий халқларни енгиб, уларнинг бойликларини талон-тарож этар, ўзларини қул қилиб олар экан. Башарти бойлигини тортиб олиш, талаш имкони бўлмаса, содда кўчманчи ақлли маданий қўшнининг шумлигига алданиб тузоғига тушиб қолар экан.

“Кўчманчидаги ваҳшийлик бирданига жунбушга келиб, уни талончилик ва қотилликка етаклар эди, шу боис улар бевосита маданият яратмаган, турли давлатларнинг сарҳадларини йўқ қилиб прогрессга билвосита ёрдам берган. Энг ёввойи дашт халқи охир-оқибат ақл-заковатга таянган ҳокимият қаршисида, юқори маданиятнинг кўринмас таъсири олдидад бўйин эгишга мажбур бўлган (Г.Шурц, 2004, 13-18). Ҳар ҳолда ибтидоий одам яшаган азалий ватан ҳисобланмиш Ўрта Осиё халқининг буюк аждодларига беписандлик билан, такаббуруна ёндашув бундан ортиқ бўлмаган

десак хато қилмасмиз. Афсуски, **“Ғарбий Европа олимлари ўзларининг нуқтаи назарини ҳақ деб ҳисоблаб, бунинг исботи учун далиллар излашга, исботлашга ортиқ уриниб ўтиришмайди.** (Л.Гумилев, 2007, 279).

Қатор-қатор шаҳарлар, юзлаб кўрғонлар, шарқдан ғарбга чўзилган йўллар, узундан узоқ каналлар, кўприклар, ер ости иншоотлари, бозорлар, хунармандчиликнинг ноёб намуналарининг ижодкори, бунёдкори бўлган, керак бўлса, қоятошларга хотира китоби ёзган халқни маданият яратмаганга чиқаришдан аввал “халқ маданияти”га нималар кирадия, нималар кирмайди, деб ўйлаб кўрилса тўғрироқ бўлади.

Милоддан олдинги уч минг-икки минг йиллар олдин Ўрта Осиёда, шу жумладан, Олтойда ҳам ҳиндевропаликларнинг аجدодлари яшаган деган фикр наинки тарихий китобларда, балки расмий симпозиумларнинг резолюцияларида ҳам қайд этилди. Бир халқни яралиши биланоқ келажакда юксак маънавият соҳиби бўлишини, иккинчи бир халқни “маданияти паст”, “ёввойи”, “кўчманчи” бўлишини башорат қилиш уларнинг дастурида борга ўхшайди. Афсуски бундай қараш полигенизмнинг айни ўзгинаси.

Ҳақиқатда кўчманчи чорвадор туркийлар энг аввало отни яхши кўрганлиги рост. От улар учун қанот – йигит уйланмасдан олдин отига эга бўлиши русум бўлган. От – йигитнинг қаноти: қочсанг қутулсан, қувсанг етасан. Шу боис улар учкур, бедов отларни юқори баҳолашган. Ана шундай отларни қўлга киритиш мақсадида Хитой императори У-ди нафақат маблағ, балки кўшинни ҳам аямаган. Ҳаттоки самовий отлар (бизда уларни дулдул аташади) олиб келинаётганини эшитиб, беда эктириб, парвариш қилишга ўзи бош бўлган экан.

Шунга қарамасдан, Г.Шурц мана бундай фикрлайди: **“Буюк кўчиш” туфайли тўхтаб қолган Шарқ ва Ғарб ўртасидаги қадимий маданий алоқани арийлар тикладилар.”**

Бинобарин, “Буюк кўчиш”нинг бутун оғирлигини елкага олган туркий халқ бу борада четга сурилиб қолди. Ҳатто туркийлар хитойликлар билан олиб борган беш юз йиллик урушда арийлар қатнашмаган. Уларнинг фикрича, кўчманчи орий ва семит чорвадорларининг биринчи пайдо бўлиш даври ўрганилганда ажойиб далил қўлга кирган: унга кўра кўчманчи хўжалик шакли Ғарбдан Шарққа ўтган ва Ўрта

Осиёдаги сўпоқбош халқ уни нисбатан кейин ўзлаштирган бўлиб чиқди. Қарангки, йирик шохли моллар ва отлар тарихини ўрганган Отто Шрадер ҳам орийларда арава Урал-Олтой ва мўғуллардан олдин мавжуд бўлганини исботлаб берибди. (Г.Шурц, 2004, 28).

“Ўрта Осиёликлар ҳақиқатда талончилик хўжалигидан кўчманчи чорвачилар ҳаётига ўтиб, ўзларининг ерга ишлов беришга мойиллигини кўрсатгани ва яна овчилик, ўсимлик меваларини териб, дарахтларнинг илдизларини жамлагани чорвадор халқни тўйғазиш учун катта аҳамиятга эга бўлган” (Г.Шурц, 2004, 26-28). Бу каби фикрларда олимнинг Ўрта Осиё халқлари тарихини, уларнинг инсоният тамаддунидаги улкан тарихий хизматларга эгаллигини ғайирлик билан тан олмаётганини англамаслик мумкин эмас.

Тарихда “халқларнинг буюк кўчиши” номи билан аталган тарихий жараён фанда шу қадар турли баҳслар, турлича муносабатларга дуч келдики, бу баҳслар ҳали узоқ вақтлар давом этиши табиий кўринади. Бу кўчиш Шарқдан Ғарбга томон йўналгани, биринчи навбатда, Шарқ китобларида очиқ-ойдин ёзилган. Шунга қарамасдан, Шурц дейдики: **“Халқларнинг буюк кўчиши” Шарқдан Ғарбга эмас, балки Ғарбдан Шарққа қараб йўналган. Яъни Шарқий Европадан бошланиб, Евроосиёнинг поёнсиз даштини босиб ўтганда, жанубга–Шарқий Эрон ва Кобул водийсига томон интилганган”** (Г.Шурц, 2004, 34).

Генрих Шурц қарашича, башарти бирон-бир халқ юксалишга юз тутса, атрофидаги кўчманчиларнинг сиқуви остида парчаланиб, бошқа халқларга айланиб кетар экан. Шундай урушқоқликлар, талончиликлар оқибатида бу худуддаги халқлар совун кўпигидай парчаланиб, номлари ҳатто тарих китобларига ҳам кирмай қолибди. Қадимги туркийлардан Ўрта Осиёда ном-нишон қолмаган пайтда ўзлигини йўқотиб қолдиқлари қайси бир дараларда яшириниб юрган қадимги туркийлар яқка худолик – Тангрихонни қабул қилган экан. (Г.Шурц, 2004, 34-35).

Умуман, Генрих Шурц қадимги туркийларни урушқоқ, урушсиз туролмайдиган, ўзгаларнинг тинчилигини кўра олмайдиган халққа чиқазиб, ўз ёғига ўзини қовуради: асосий

мақсад Ўрта Осиё аталмиш географик сахнани тамомила бўшатиб, бу майдон аро европаликларнинг аждодларини бемалол жойлашиб олишларига “шароит яратиш”га ўхшайди. Хитой йилномаларида айтилишча, **туркийлар асло бойлик, талончилик учун урушмаган, балки ғурури, қадри, душман кўлида қолган элдошларини қутқариб қолиш ориятида от минган, кўлга найза олган. Ишонувчанлик, ёлғонни билмаслик жуда қимматга тушган кунлар кўп бўлди қадимги туркийларда. У меҳмон келса, тўрга ўтқазиб, ўзи пойгакда қолди. Зўравонлик билан келса, ўлса ўлдики, аммо кўлини кўксига олмади. У шундай халқ бўлиб яралган, минг йиллар оша шундай қолади!**

Алоҳида қайд этиш зарурки, анъанавий Европацентризм бирон-бир халқнинг тарихини пастга уришни кўзламаган. Шу билан бирга, мустамлака сиёсатида хизмат қилувчи миллий-жонбоз олимлар доим ҳам бўлганлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Ана шу олимлар мустамлака халқларнинг тарихий ролини пасайтириш ҳисобига ўз халқининг буюкроқ қилиб кўрсатишга интилди. Айниқса, Европа капитализм ишлаб чиқариш кучларини ривожлантира бориб, миллий зиддиятларни кучайтирди ва мустамлака сиёсатида “Европага афзаллик” назарияси учун база яратди. (С.Н.Артановский, 1967, 19).

Шундай қилиб, бевосита европалик устозлар таъсирида вояга етган турколог олимлар туркий халқлар Қора денгиз бўйлари ва Кавказа, Урал-Волга бўйлари, Марказий ва Ўрта Осиёда, Ғарбий Сибирга “халқларнинг буюк кўчиши” даврида ва ундан кейин келган деган бирёклама қарашларни маъқуллашга кўникиб ҳам қолишди.

Милодий IV-VI асрларда ҳозирги Ўзбекистон худудига кўчиб келган туркий халқлар таъсирида қарийб III минг йиллик тарихга ва ўтrock ҳаётга эга бўлган эроний тилли халқлар осонликча “туркийлашганига ” нима дейсиз! Тарихий жараёнда бир тил иккинчи бир тил таъсирига ўтиши мумкин, бироқ камида иккита белгиси, хусусиятини сақлаб қолади.

Буларнинг бири – **топонимик номлардир**. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон худудидоги топонимик номлар, айниқса, табиий рельефга алоқадор номлар асосан қадимий туркий тилларга мансуб. Бу Ш.С. Камолиддиннинг “Ўрта Осиёда

кадимги туркий топонимия” асарида (Т.2006) атрофлича исботланди. Иккинчи белги – бу **миллий таомларнинг номларидир**. Бу борада ҳам туркийча номлар кўпроқ. Бу номлар асрлар давомида ўзгармай келди. Чунки одамлардап ўзлари яхши кўрган таомни ўз номи билан аташ ва асрлар оша сақлаш хусусияти мавжуд.

Хуллас, **Ўрта Осиёликлар ўзининг муборак замини ибтидоий одамнинг пайдо бўлишида дастлабки ватаң, дунё халқларининг қадимий аجدодларини вояга етказган бешик бўлгани, Ўрта Осиё Ҳазрати одам дастлаб яшаган мукаддас маскан бўлгани билан Инсоният тарихида муносиб ўрин эгаллашга мутлоқ ҳақлидирлар**.

Ҳақиқат, турколог Мурод Ажи милоддан уч минг йил мукаддам Олтойда қадимги турк аталувчи қабилалар иттифоқи вужудга келганини, бу иттифоқ таркибидаги қабилаларни тили, қиёфаси, турмуш тарзи, маданияти бирлаштириб тургани, уларда давлатчиликнинг ибтидоий белгилари шаклланиб, давлат, мамлакат тушунчасини англатадиган “Эл” сўзи пайдо бўлганини ёзади (М.Ажи, 2008, 185). Худди шу даврда Ўзбекистон ҳудудида ҳам металлургия саноатининг дастлабки элементлари пайдо бўлиб, қадимги Саразм Ўрта Осиёнинг йирик металлургия марказларидан бири бўлган. Бу маълумот археологик тадқиқотлар натижасида тасдиқланган. (А.Аскарров, 2007, 100).

Баъзи туркологлар эса туркий халқлар аجدодларининг тарихини ўрганиш шарт эмаслигини, нари борса, туркий халқлар тарихини илк ўрта асрлардан, ҳатто, Олтин Ўрда ҳукмронлиги давридан бошлаш лозимлигини ҳам тавсия қилишади. Бундай тавсия-таклифлар замирида туркий халқларнинг инсоният ибтидосидаги улкан ролини, унинг кишилик жамияти цивилизациясига қўшган ҳиссасини ҳолисона баҳолай билмаслик ётади.

Гарчи тарихий манбалар қўчманчилик ва ўтроқ ҳаёт этник бирлик эмаслигини, балки халқлар яшаган манзилларнинг табиий-географик хусусиятлари билан боғлиқлигини эътироф этсада, фақатгина туркий халқларни “қўчманчи”, “бир жойда муқим яшай олмайдиган” чорвадор бўлгани учун доимий қўчиб юришга мажбур бўлган деган иддаолар бугун тарих китобларида бамайлихотир ёзилмоқда. Туркий аجدодларнинг чорвадор

бўлгани рост, бироқ улар табиий шарт-шаронт қулай бўлса, ўтроқ ҳаёт ҳам кечирган. Ўтроқ аҳоли ўз имконияти ва ҳўжалик шаронитига қараб чорва билан шуғулланиши ҳам мумкинлигини бутун ҳам кўриб турибмиз.

Қолаверса, тарихда кўчманчи халқ деб қаралган туркий халқлар сафида ўтроқ дехқонлар ҳам, чорва эхтиёжини ўйлаб ярим ўтроқ яшаган чорвадорлар ҳам, хунармандлар ҳам, олиму фузалолар ҳам, ижодкорлар ҳам, тижоратчилар ҳам бўлган. Шу сабабли милоддан олдинги замонлардаёқ туркий халқларда ҳам ўзига хос цивилизация мавжуд эди! Бу халқ ўз мустақиллиги, эмин-эркин барқарор ҳаётини ўйлаб жангларга кирган, кимларнидир енгган, кимлардандир мағлуб бўлган..

Барибир баъзи хинд-эрон назариясидаги олимлар туркий тилли халқлар табиатан кўчиб яшашга, кўчманчиликка мойил бўлади деган қарашни билдиришгани билдиришган. Туркий аждодлар эса азал-азалдан ўз фарзандларига: **“Ватаннинг тупроғини ўп”, “Ватан битта, она ягона”, “Ватандан айрида бахт топилмайди,” “Она юртинг омон бўлса, ранги рўйинг сомон бўлмас”, “Эр йигит Ватанини сотмайди”, “Ватандагина ўзингни англайсан”,** каби ҳикматларни сингдириб келган. Шундай кишиларда кўчманчиликка мойиллик бўладими?... Қадим-қадимдан чорвадор эл (у туркийми, эронийми, бўлғуси насронийми, барибир) чорванинг ташвиши билан яшаган. Чорванинг озукаси етарли бўлса, бошқа ерларга кўчиб ўтиш тушига ҳам кирмаган, ўтроқ ҳаётда барқарор турмуш кечираверган. Кўчиб юришга мойиллик этник белги эмас, балки табиий географик шарт-шаронтнинг тақозоси. Қолаверса, чорвадорлик туркий тилли халқларнинг қисмати ҳам эмас. Фақат туркий тилли халқлар чорвадор бўлган дейдиганларда ўтмишга теранроқ назар солиш малакаси етишмайди. Узоқ замонлардаги чорвадор қабилалар фақат бир тилли халқ бўлган эмас, улар турли тилли халқлар бўлгани тарихий воқеликка мос келади. Шундай экан, чорвадор қабилаларнинг ҳам этник номлари турлича бўлган. Туркийлар чорвадор бўлган деб айтувчилар айни пайтда бошқа тилли халқларнинг ҳам чорвадор бўлганлигини билиб билмасликка олишади. Бизга таниш Генрих Шурц шундай ёзади: **“Кўчманчи ҳаётга ўтган халқлар, шубҳасиз, хитойликлар ва вавилонияликлар каби маданий халқ**

бўлмаган, улар сўноқбошли ирққа мансуб, табиатан истеъдоди нимжон, маданиятга дахлсиз халқлардан бўлиб, нисбатан қулайроқ шароитларда яшаб, чўлларда овчилик ва ўтлар териб анча ночор ҳаёт кечиришган”. (Г.Шурц, 2004, 28-29). Бундай бепардоз фикрлар– қадим туркийлар тарихини, улар маданиятини тан олмаслик, атайлаб уларнинг турмуш маданиятини пастга уриш ашаддий европацентристга хосдир. Ҳар қалай Уинстон Черчиллни унутмасалар бўларди: “Ортингга қанча олис қарай олсанг,—деган эди у,— олдинги шунча узоқ кўра оласан”.

Туркий халқларни кўчманчиликка мойил халқ деб қараш тарафдорлари бўлган олимлар туркийларни фақат мўғулбашара бўлади, улар кўп жойга кўчиш натижасида мўғулбашара бўлмай қолди деб ҳам ёзишди. Аммо биронтаси туркийлар турли ерларга кўчиб юриш натижасида, европабашарага айланиб қолди, дейишмади.

Ҳиндевропа назариётчиларининг “кўчманчи” туркийлар Ғарбий Европа, Кичик, Олд ва Ўрта Осиёга ҳеч бир қаршиликсиз кўчиб келган, деган даъволарининг ҳам мағзи пуч. Чунки “кўчманчи” туркийларнинг ҳеч бир қаршиликсиз бу ҳудудларга келиб жойлашишлари учун бу жойларда уларга қаршилик кўрсатадиган халқ бўлмаган, деган қараш вужудга келади. Афсуски, бундай бўлмаган.

“Кўчманчи” чорвадор туркийларнинг маданияти паст бўлгани ҳақидаги қарашлар уларнинг Ғарбни осонликча истило қилганига шубҳа уйғотади. Айрим тарихчилар, Олтойдан ғарбий Европага қадар чўзилган бир неча минг чақирим масофадаги бепоён даштни кўчманчилар чорвага тўлғазиб ташлашди, дейишади. Бепоён дашт охири кўринмас далалар, қирлар, сойлардан иборат эди. Унинг тўрт томони ўзаро боғланиб кетган минглаб килметрлик тоғлар билан ўралган. Дашт, бу чорвага жуда қулай улкан ва кенг майдон ҳам эмас. Унинг ёзи жазирама, қиши изғиринли, қуёш тик келганда нафас олиш оғирдан оғир, атроф-жавониби жизганак бўлиб ётадиган қакрок ер эди. Қишлари бетўхтов эсувчи изғирин ва бўрон, қаҳратон совуқ, одамлар у ёқда турсин, чорвани ҳам совуқда котириб, керак бўлса музлатиб қўя оладиган ёвқур кенгликлар. Унинг баҳори ҳам ўзига хос: шиддатли ёмғирлар, гулдуросли чакмоқлар тинмайдиган

осмон остида инсон ўзини ожиз сезар, бутун атрофни қоплаган майсалар бир ойга бормай сарғиш хазонга айланарди. Тўрт томони уфқи кўринмас кенг яланглик жазирама ёзнинг иссиғидан хансираган чарчокда кузни қаршиларди. Кузнинг рутубатли хавосида яшашнинг ҳам ўзи бўлмасди. Аввало сувга бўлган эҳтиёжни қондириш осон эмас. Бунинг устига, кундалик озиқ ва бошпана керак. Эртанги куннинг қандай бўлишини билмаган чорвадор учун чорва озуқасини ғамлаш ўзи бўладиган иш эмас. Шунинг учун ҳам тарих “кўчманчи” атаган чорвадор баҳорнинг иккинчи ярмидан озуқа ғамлаш ташвиши билан яшар эди. Чорвага етарли озуқа ғамлаш ҳам осон кечмасди. Ем-хашакни кишлоқ жойга елкада ташиб бўлмасди ҳам. Қўйиб берса кечаю-кундуз оғзи тинмас чорвани 3-6, ҳатто 7 ойга чўзилиб кетадиган киш мавсумидан омон олиб чиқиш қанчадан-қанча ғарамлар хозирлашни талаб этган. Ўша “маданиятда қолоқ”, “кўчманчи” чорвадор чорва эҳтиёжини қондириш учун сермашаққат ҳаёт замонасининг энг қулай транспорти – икки ғилдиракли аравани ихтиро қилди. Бу кашфиёт дашт ҳаётида чорвадор меҳнатини енгиллатишнинг узоқ кутилган топилдиғи ролини ўтади.

Бор-бора қаҳратон кишнинг изғирин совуғига кигиз ўтов ҳам дош бера олмай қолди. Шу сабабли ўша “кўчманчи” чорвадор ер бағрида совуқдан, қор-ёмғирдан сақланиш учун дастлабки бошпанани – ертўлани ўйлаб топди. Йиллар ўтди: ертўлалар атрофида кўрғонлар бунёдга келди. Чорвадорнинг оиласи кўп сонли бўлди, чорва ҳам кўпайди. Катта-катта ҳудудлар унинг чорва майдонига айланди. Қўралар, қўтонлар, оғилхона барпо бўлди. Чорванинг ташвишида тижорат ва алоқа йўллари таркиб топди. Қудуқлардан қоризлар яратди. Бу ҳам чорвадорлик цивилизациясига асқотадиган омиллар эди.

Аслида даштнинг шиддатли қийинчиликларига бардош бериб яшашга ҳамма қабилалар ҳам чидайвермаган. Йўқни бор қилиб яшаш қисматига тушган бу чорвадор тарих китобларида “кўчманчи” муқофотига “сазовор бўлди”. У эса туркий эди, эронийлар ва ё римликлар эмасди, айна туркий халқ эди!

Сиёсийлашган собиқ совет тарих фанининг миллий республикалар тарихини ёритишга бўлган муносабати туфайли нисбатан кичик миллатларнинг ўтмиш тарихи атайлаб сохталаштирилгани, Марказий Осиё ва Қозоғистонда яшаётган

туркий халқларга “кўчманчи”, “келгинди”, “сахройи” ёрликларининг ёпиштирилганлиги сабаблари бугунги туркологияда атрофлича ўрганилмоқда. Чунки ўз она тарихининг қадимий даври, қачонким, этнос учун асос вужудга келган ва шаклланган давр ҳақида ўзгаларнинг субъектив фикрларини асос қилиб олиш, тарих фанининг бутун бир авлодни миллий рух, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларида тарбиялашдаги улкан ролини ўстиришга асло хизмат қилмайди.

Шунга қарамасдан С.П.Толстов, А.Ю.Якубовский, К.В.Тревер, И.М.Дьяконов, А.А.Фрейман, В.А.Лившиц, К.Ф.Смирнов, Е.Е.Кузьмина, Э.А.Грантовский, Г.М.Бонгард-Левин, И.М.Оранский, Н.Неъматов каби тарихчилар гарчи туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек тили топологик агглютинатив тиллардан бўлгани ва бундай тиллар флектив тиллар таъсирига ўтиши ва аксинча бўлиши тарихий ҳақиқатга тўғри келмаслигини ҳисобга олмасдан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган ўзбек халқи этногенезига эроний тилни жойлаштиришни қўллаб-қувватлайди. Шундай экан, Амударё ва Сирдарё оралиғидаги икки тилда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг аралашуш жараёнини туркий халқлар этногенезининг бошланиши сифатида қарашни Ю.Брегел, С.П.Толстов, И.М.Дьяконов, В.А.Лившиц, С.Г.Кляшторний, Б.А.Литвинский, Ю.А.Ставинский, Д.Ф.Ғафуров, Е.Е.Кузьмина, В.М.Массон кабилар фанга олиб кирди.

Улар таъсирида туркий халқ “Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи” қўлланмасида “Одатда кўчманчи қабила ва элатлар ҳеч қачон бир жойда муқим яшамайди... Дашти Қипчоқ... кўчманчиларнинг азалий ватани бўлсада, у ерларда яшаган хунлар, усунлар, қарлук ва чигил, арғун ва тўхси, калтатой ва қанғли, қирғиз ва уйғур, Олтой турклари ва уларнинг аждодлари ху, ди, рунг ҳамда сак-скиф қабилалари ҳеч қачон бир жойда муқим яшамаган. Улар... балки... Ўрта Осиёнинг... ўзлаштирилмаган дарё ҳавзалари ва чўлларида ҳам ўз чорва молларини яйловларда боқиб кўчиб юрган. Кўчманчилар камбағал қисмининг бир бўлаги ...секин-аста ўтрок турмуш тарзига ўта бошлайдилар” (А.Асқаров, 2007, 6-7) деган бирмунча кескин таърифга “сазovor” бўлди.

Биз ушбу китобнинг биринчи бўлимида антик тарихчи ва ёзувчиларнинг асарлари мисолида туркийларнинг аждоди бўлмиш скифлар, субарлар, сакларнинг ўтроқ ҳаёт кечиргани ҳақида атрофлича далиллар келтирган эдик. Шунга қарамасдан академик А.Асқаровнинг туркий халқ тарихи, маданияти, хўжалик усулига нисбатан муносабати европацентристик қарашлардан фарқ қилмаганини кўриб, хайратланмасдан илож йўқ.

А.Асқаровнинг туркий халқни азалий ватани Дашти Қипчоқ қилиб белгилагани замирида аждодларимизнинг асл **ватани Ўзбекистон эмас, балки Дашти Қипчоқ бўлган, туркий кўчманчи халқ бир жойда муқим яшамаган, у Буюк турк чўлида кўчиб юрган, бинобарин, улар Ўзбекистон худуди учун тубжой аҳоли бўла олмайди**, деган қатъий хулоса бор. Бу хулоса аслида халқимиз этногенези ва этник тарихини холис ва ҳаққоний ёритишни чигаллаштиришгагина хизмат қилиши мумкин.

Академик А.Асқаровнинг фикрлари мағзига чуқурроқ эътибор қаратсак, хуннлар, усунлар, қарлуқ ва чигиллар, арғун ва тўхсилар, калтатой ва қанғлилар, қирғиз ва уйғурлар, Олтой турклари ва уларнинг аждодлари хў, ди, рунг ҳамда сак-скиф қабилалари бир эмас, **балки икки жиҳатдан Ўзбекистоннинг тубжой аҳолиси бўла олмайди**.

Биринчидан, гарчи қарлуқ ва чигиллар, қанғли ва тўхсилар ўзбекларнинг халқ сифатида, ўзбек тилининг халқ тили сифатида шаклланишида ҳал қилувчи рол ўйнаган қабилалардан бўлсада, **уларнинг азалий ватани – Дашти Қипчоқ**. Иккинчидан, бу туркий қавмлар **“ҳеч қачон бир жойда муқим яшамаган”**. Шундай экан, уларни ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишидаги “ҳал қилувчи роли” ўз-ўзидан иккинчи планга сурилади. Дашти Қипчоқда “ҳеч вақт муқим яшамаган” бу қабилалар ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишига ташқаридан (сиртдан) таъсир кўрсатганга ўхшайди. Гарчи академик А.Асқаров, **“ҳеч қачон бир жойда муқим яшамаган”, “азалий ватани – Дашти Қипчоқ” бўлган туркий қавмлар Ўзбекистоннинг тубжой аҳолиси бўла олмайди, бинобарин, Ўзбекистонда тубжой аҳоли эроний тилли халқлар бўлган, деб ошқора қайд этмаса-да, фикрлари мантиғидан буни фаҳмлаш унчалик қийин эмас. Бунинг устига, “Ўрта Осиё**

саклари” – “Авесто”даги турлар (турклар), уларнинг “аслзодалари – орийлар” нафақат Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистон худудида, балки Жанубий Сибиргача бўлган жойларда яшаган бўлиб чиқаяпти. Бундай қарашни ҳар бир европацентрист кўллаб-қувватлаши табиий.

Ваҳоланки, академик К.Шониёзов ёзганларидек, “айрим каламкашлар таъкидлаган фикрларга асосланиб, ўзбек халқининг келиб чиқишини фақат хионийлардан ёки VI-VII асрларда келиб ўрнашган туркий халқлардан бошласак, унда ўзбек халқи туб ерли аҳоли асосида эмас, балки келгинди этник гуруҳлар асосида шаклланган бўлиб чиқади... Масалага бу йўсинда қаралса, халқимизнинг тарихи ва маданият илдизлари анча саёзлашиб қолади. Ҳозирги Ўзбекистон худудида қадим-қадимдан яшаб келган, бой тарих ва маданият яратган аجدодларимиз бўлмай қолади, улар яратган оддий маданият ва маънавиятдан четлашиб қолган бўламиз. Масалага бу тахлитда қараш ҳақиқатга тўғри келмайди.” (К.Шониёзов, 2001, 9.)

Афсуски, В.В.Григорьев каби шарқшунослар учун саклар, массагетлар, хоразмийлар ва сўғдийлар келиб чиқишига кўра орийларнинг бир тармоғи бўлиши шарт ҳисобланган, “сакларнинг славян қабилаларига тегишли дея қаттиқ даъво қилмаймиз. Биз учун фақат уларнинг орийлардан бўлгани муҳимдир,” деган муддао эса скифларнинг эроний тилли халқ ҳисоблаш учун қатта аҳамиятга сабаб бўлди (В.В.Григорьев, 1871, 88-92).

Шу сабабли академик А.Аскарров: “Ўрта Осиё саклари (“Авесто”да турлар, уларнинг аслзодалари - орийлар) ўз навбатида Буюк турк чўлининг марказий ва шарқий Қозоғистон, Тоғли Олтой, Урал, Енисей ва Ўрхон дарёлари ҳавзаларигача кириб борганлар ва у жойларнинг ҳукмрон туркий тил муҳити таъсирида туркийлашганлар” деган янги қарашни яратди (А.Аскарров, 2007, 6-7). Бу қараш ўз вақтида академик Р.Масов томонидан жиддий фош қилинди ҳам. Шунга қарамадан бўлажак тарихчиларга бу қараш ҳамон сингдириб келинмоқда.

Шундай қилиб, айрим хиндевропалик олимларнинг “туркий тилли халқлар кўчиб юришга мойил” деган гаплари бўлмаган гап.

Чорвадор бир йилда уч минг км масофани босиб ўтади деган фикрлар ҳам фирт ёлғон. Туркий чорвадордаги кўчиш одати ундаги мойилликдан эмас, мажбуриликдандир. Энг муҳими чорвани тўйғазишга ўтлоқ ва сув етарли бўлса бас. Ана шу бепоён кенг яйловларда чорва билан банд қабилалар ўртасида ташқи хавф сабаб, балким бирон-бир қабиланинг мавқеи нисбатан баландроқ бўлган эса, эҳтимол. Вақт ўтиши, шароит ўзгариши билан мавқеи бошқа қабилаларга нисбатан устун бўлган қабилла ўрнини бошқаси эгаллагандир.

Дарвоқе даниялик тарихчи олим П.Ф.Сум XIX асрдаёқ Шарқий Европа ва Кичик Осиёдаги халқларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганиб, **“туркий халқларнинг умумий номи кўпинча қайси халқ бошқалардан устун турганига қараб алмашиниб турган. Скифлар, сарматлар, аланлар, гуниллар, хазарлар, команлар, татарлар – бири изидан бошқа бири борган этник умумий бир номга эга бўлган халқ,”** – деб эътироф этган эди. (П.Ф.Сум, 1883, 15).

Расмий тарих фанида туркий халқларни мўғул қиёфаликларга киритишган. Мўғуллар эса асосан XIII асрда шаклланди. Туркий халқларнинг илк Ватани Олтой ёки Марказий Осиё деб тан олингани маълум. Аммо бу худудлардан мўғул қиёфага ўхшамаган бош суякларини топиб, туркийлар бу худудларга келгунга қадар хиндевропа халқлари, аниқроғи, эронийлар яшаган деган фикрни илгари сурилди. Бу ўринда бир-бирини инкор этган икки нуқтаи назар бош уриштириб турибди: бир томондан туркий халқларнинг дастлабки ватани Олтой ёки Марказий Осиё эканлиги тан олинди, иккинчи томондан бу худудларда эроний халқлар яшаган дея туркий халқларнинг бу ватанидан маҳрум этилмоқда. Археологлар Олтой ва Марказий Осиёдан топилган мўғулқиёфалик бўлмаган кишиларнинг бош суякларини топиб, мана, бу худудда азалдан европаонд аҳоли яшаган деган хулосага келишади. Мўғулқиёфа бўлмаган бош суяклар жамланиб, туркийлар қадимда мўғулқиёфали ва мўғулқиёфали бўлмаган типларга эга бўлганлар, деган хулосаларга ҳам келинди.

Аммо Ўзбекистон худудидаги антропологик қидирувлар ва кримнологик ўрганишлар натижасида асосан европаонд қиёфага мос келувчи, **“Ўрта Осиё икки дарё оралиғи”** деган тип

аникланди. Бу тип таркибида “Ўрта ер денгизи” типидан бўлган сўғдийлар, (брахицефал) ҳамда долихоцефал бўлган туркийлар ҳам мавжудлиги эътироф қилинди (А.Асқаров, 2007, 214-221). Бу ўз навбатида Ўрта ер денгизи қирғоқларида қадимда туркийлар яшаганидан дарак бериши ҳам мумкин.

Аммо антропологларимиз қадимги даврга тегишли археологик қазинмалардан топилган одам бош суяги антропологиясини ўрганиш орқали мўғулқиёфа бўлмаган бош суякларни европақиёфага ўтказиб, бу ҳудудларда қадимда, туркий халқлардан олдин, ҳиндевропаликлар яшаган деган қарашни исботлашга асослар топишди. Жумладан, В.В.Гинзбург изидан Т.К.Ходжайов ўзбекларнинг этник тарихини аниқлаш бўйича олиб борган антропологик кидирувлари натижасида қабрлардан олинган бош суяклар асосида милоддан олдинги давр ва милоднинг бошида бу ҳудудда европақиёфалилар (брахицефал, доликефал), хусусан эроний тилли халқлар яшаган деган хулосага келди.

Айни пайтда сўғдийларнинг бош суяги “Ўрта ер денгизи шарқий типидан”га жуда ўхшаш чиқиб қолди. Ҳаттоки қадимшуносларимиз Сирдарёнинг жанубий томонига эроний тилли халқларни, шимолий томонига туркий тилли халқларни “жойлаштирди”. Гарчи туркийлар эроний тилли халқларни “туркийлаштирган” бўлсада, антропологик жиҳатдан олганда ўзлари “эронийлашиб” кетган кўринади. Бундай эртақнамо гаплар тарихчи олимларимизнинг **“ўзбек халқи эроний тилли ва туркий тилли халқларнинг қўшилувидан таркиб топган”** (А.Асқаров, 2007, 216) деган илмий даъвосига асос бўлган бўлса ажабмас. Аммо ўзбек халқи этник тарихига оид антропологик изланиш мактабини яратган В.В.Гинзбург ва бошқалар бутун бир тарихга европацентризм манфаати билан ёндашганлигини ўзбек тарихшунослари чуқурроқ мулоҳаза қилиб ҳам кўришмади чоғи. Бордию, бундан икки – икки ярим минг йил олдин Ўзбекистон ҳудудида эроний тилли халқлар яшаган бўлса, уларга оид этноним, топонимик, ономастик, гидрономик каби тарихий ўзак элементлар нега сақланиб қолмади экан? Бир неча минг йил илгари ўтган туркий этнонимлар ҳиндевропа тиллари қатида сақланганига ҳайратда қолсан, киши.

Хуллас, расмий тарих фани туркий халкларнинг илк ватани Олтой ёки Марказий Осиё деб тан олади. Аммо бу худудларда олдин эроний тилли халклар яшаган дейиш билан уларни азалий ватанида “келгинди” халклар сафига осонгина кўшиб кўяди. Устига устак, гоҳо бу ҳам етмагандай туркий халкларни халк сифатида XIII асрдан шакллана бошлаган мўғулларга менгзайди, мўғулбашара ҳисоблаб “Буюк дашт” сари ҳайдайди. Марказий Осиёнинг қадимий қатлаמידан топилган, мўғулқиёфа бўлмаган бош суяқларини эса европаондга, аникроғи эронийга киритади. Аҳвол ана шунақа!

Во ажаб, қадим туркларнинг ҳали тарих саҳнасига чиқмаган мўғулларга ўхшаши лозимлиги олдиндан башорат қилинганми? Қадимги туркий халклар орасида мўғул ҳам, унинг тескариси ҳам мавжуд бўлиши мумкин эмасми? Ва ёки европацентризмнинг қайси халққа мансублигини белгиловчи мутлақ андозасига ўзгартиш киритиш ё уни қайта “таъмирлаш” мумкин эмасми? Шундай экан, ҳозирги туркий тилли халкларда мўғулқиёфа бўлмаганларнинг нисбатан кўплигидан мўғулқиёфа туркийлар – кўчманчилар ўтроқ халклар худудларига кўчиб келганда тубжой аҳолига ўз мўғулқиёфалигини сингдираолмай, нисбатан қиска вақтда улар тилини “туркийлаштирган” дейилса бўлаверадими?

В.В.Гинзбург, Т.К.Ходжайовларнинг узоқ йиллик изланишлари шуни кўрсатдики, бугунги замонда мўғулқиёфа ҳисобланган ўзбеклар, икки минг йил олдин европақиёфали бўлган экан. Мўғулқиёфа ҳисобланган бошқа туркий халклар негадир европақиёфасига кўчмаган. Шунга кўра айтиш мумкинки, антропологияда одам бош суягига қараб унинг наслини белгиловчи В.В.Гинзбург “қолипи” келгусида янада янги манфаатли хулосаларни келтириб чиқариши мумкинлигига шубҳаланмасак ҳам бўлаверади.

Т.Ходжайов кашф қилган, аслида В.В.Гинзбургга тегишли “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи” “Туркий халклардан олдин Ўрта Осиё икки дарё оралиғида эронийлар яшаган эди” тезисини исботлашга йўналтирилгани учун ҳам академик А.Аскарлов уни “буюк кашфиёт” деб баҳолади.

Европацентристлар узоқ йиллар, худди хитойшунослар каби Марказий Осиёни Ойкуменлар чегараси ҳисоблаб, ушбу худудда жойлашган халклар – скифлар, туркийлар, хуннлар,

мўғулларнинг мустақиллигига аҳамият беришмади. Бу халқлар Шарқ ва Ғарб маданиятининг таркиб топиши, бу маданиятлар ривожига бир-бири билан бақамти иштирок этгани, инсоният тарихининг алоҳида маданий худудини эгаллагани, ўз тарихининг аввалидан санъат, мафкура, иқтисодий тараққиётда ўзига хос алоҳида майдонга эга бўлганини эътироф этишмади. (Л.Гумилев, 2008, 69). Шу боис Мурод Ажининг миллат тарихи, миллат дардида қони жўшмаган, қони қайнамаган қипчоқ-қипчоқ эмас деган тўпори сўзлари айни ҳақиқатдир.

Европацентристлар фикрича, Қозоғистон, Ғарбий Сибирь, Ўрта Осиё, Урал-Волгабўйи, Кавказ ва Қора денгиз шимолий худудларида илгари фақат **эроний тилли скифлар, сарматлар, аланлар-аслар, хоразмийлар, сўғдийлар, парфиёнлар, тохарлар, кушонлар, усунлар** яшаган экан. Фақат IV асрга келиб бу худудларга хуннлар (гуннлар), VI асрда туркийлар келишган. VII асрга келиб эроний тилдаги халқлар ассимиляция таъсирида туркий тилни қабул қилган эмиш. Демак, юқорида қайд этилган худудларда яшаётган мўғул қиёфали бўлмаганлар – ҳозирги туркий тилли халқлар қадимги хуннлар – туркийларнинг авлодлари эмас, балки ўз она тилини туркий тил таъсирида алмаштирган шарқий эронийларнинг авлодлари саналар экан. Гунн босқинчилари Қора денгиз шимолий бўйлари ва Каспий бўйлари, Ўрта ва Қуйи Волга бўйлари ҳамда шимолий Кавказ даштларига бостириб келгунга қадар бу ерларда ҳиндевропалик эроний тилли сармат қабилалари ҳукмронлик қилган экан. Чамаси Геродот сарматлар скифлар билан бир тилда сўзлашади, деб ёлғон ёзган кўринади. Ниҳоят, туркий тилли қабилалар-гуннлар Ғарбга бостириб келиб, уларнинг бир қисми чўлда ўтроқлашади, VI асрда Турк, VII асрда Хазар ҳоконлигини ташкил қилиб, сармат қабиласи ҳукмронлигига чек қўйибди. Туркий тил эроний тилни сиқиб чиқарибди-да, нафақат Азов-Кавказ денгизлари оралиғидаги чўлларга, ҳатто Кавказ тоғининг ёнбағирларигача ёйилибди”. (Я.А.Федоров, Г.С.Федоров, 1978, 6-7).

Буни қарангки, **ушбу худудлардаги булғор-татар, крим татарлар, бошқирдлар, нўғойлар, кумиклар, қорачайлар тилига кўра туркий, аммо антропологиясига кўра туркий эмас эмиш.** Шу каби тубжой ҳиндевропа қабилаларини

туркийлаштириш натижасида салжукийлардан турклар келиб чиқибди. Аслида тарихда тубжой аҳолига нисбатан оз сонли босқинчи куч маҳаллий тилни йўқотиб, бутун аҳолини ўз тилига ўтказиши кам учрайдиган ҳодиса. Ҳар қандай ҳукмрон куч ўзига тобе халқ устидан давлат бошқарувини ўрнатсада, яъни сиёсий ҳокимиятни қўлга олсада, барибир, маҳаллий аҳолининг тилини йўқота олмайди, балки ўзи маҳаллий тилнинг таъсирига тушиб қолади. Акс ҳолда Александр Македонский босиб олган юртларида грек тилини, Чингизхон мўғул тилини ўрнатган бўларди. Собиқ шўролар даврида узоқ йиллар олиб борилган “руслаштириш” сиёсати туфайли миллий тиллар йўқолмади. Барча расмий, идоравий, коммуникатив, илмий ахборот алоқаларида рус тилидан фойдаланиш тамойили қанчалик кучли бўлмасин, миллий тиллар сақланиб қолди. Шунга кўра, ҳиндевропа тилларининг туркий тил таъсирида коммуникатив ўзлигини йўқотишига ишониб бўлмайди.

Ассимиляция табиатига кўра туркий тилли халқлар, ўзларига нисбатан маданийроқ қабила ва халқларнинг тилларини ассимиляция қилмаган, балки уларнинг ўзлари ассимиляцияга учраб, тубжой аҳоли тили таъсирига учраган. Бордию, туркий тилли қабила ва халқлар ўзлари босиб олган тубжой аҳоли сонига нисбатан кўп бўлган тақдирда тубжой аҳоли тилини ўз тилига ўтказиши учун бир неча асрлар давлат “тил сиёсати” сақланиши лозим бўларди. Қолаверса, айрим тарихий манбаларда ёзилганидек, туркий-кўчманчилар ҳеч бир қаршиликсиз турли ҳудудларга бемалол кўчиб бориб, у жойда ўзининг ҳукмрон давлатини барпо этиши, тубжой аҳолисининг тилини йўқотиб, ўз тилига ўтказиб олиш даражасидаги фавқулодда кучга эга бўлиши ҳақидаги даъволар ҳам ҳақиқатдан кўз илғамас даражада йироқдир.

Қадимий тарихдаги жараёнлардан маълумки, туркий тилли қабилалар ҳали одам ўз меҳнати билан маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтмаган ёки меҳнат маҳсулот яратиш палласига ўтиш жараёнида Евроосиёнинг деярли барча ҳудудларига тарқалган эди. Қаерда бўлмасин, бу қабилалар ўзаро этник ва иқтисодий алоқада бўлганлар. Жуда кўп сонли туркий тилли қабилалар навбатма навбат ҳукмрон мавқени эгаллаб турганлар. Ҳукмрон қабиллага хос этнонимлар бошқа туркий қабилалар, шунингдек,

улар таъсири остидаги туркий бўлмаган қабилалар ўртасида кенг тарқалгани ўша даврнинг ёзма ҳужжатларида акс этган.

Расмий тарих фанида айтилишича, туркийлар III-IV асрлардан бошлаб Ўрта ва Кичик Осиёга, Ғарбий Сибирь, Шарқий Европа, Кавказ ва Болқон яриморолларига кўчиб боришган. Бинобарин, туркийлар кўчиб келгунга қадар бу ерларда кимлар яшаган, улар нима сабабдан шундай гўзал ерларни туркийларга бўшатиб берганлар? Нима сабабдан туркийлар ўзлари яшаган, моддий неъматлар ва маҳсулот етиштирган маконини ташлаб, ўзга ерларга кўчиб кетаверишган? Табиийки туркий халқ илк ватани бўлган жойнинг табиий шарт-шароитига тўла мослашган, турмуш тарзини шунга мувофиқлаштирган.

Туркийлар Ўрта ва Кичик Осиёга, Ғарбий Сибирь, Шарқий Европа, Кавказ ва Болқон яримороли каби ҳудудларга нисбатан кейин кўчманчи сифатида келиб жойлашгани, бу ерлардаги туб жой аҳоли –ҳиндэронийлар ва фин-угорлар ўз она тилларини ҳам унутиб туркийлашган бўлиши тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди. Ўрта ва олий мактаб ўқув қўлланмаларига сингдирилган бундай тўқима фикрлар ёшларда миллий ғурурни ўстиришга хизмат қилиши қийин.

Я.А.Федоров ва Г.С.Федоровлар хиндевропаликлар бўйича этнографик изланишларни ўзларича хулосалайдилар: Гунн (сюн) аталган туркийлар VI-VII асрларга келиб Россиянинг жануби-шарқий Европа қисмини, Каспийолди чўл ҳудудларини, Кавказни тўла эгаллаб, “эронийлар – сарматлар, сираклар, аслар, кейинроқ аланларни қисман сиқиб чиқарди, қисман ассимиляцияга учратди. Келгиндилар ўзларининг тил ҳукмронлигини ўрнатдилар, шу билан бирга, унинг эроний этнос ҳамда Кавказнинг тоғ ёнбағирларида яшаган тубжой қабилаларнинг маданиятидан озикланган экан”. (Я.А.Федоров ва Г.С.Федоров, 1978, 7).

Бу ҳам тарихга бирёқлама қарашдир, сабаби, “келгинди кўчманчилар ўзлари эгаллаган ҳудудларда тил ҳукмронлигини ўрнатди” деган ғоя айни уйдирмадир. Қолаверса, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳукмронликка эришмай туриб тил ҳукмронлигига эришиб бўлмайди. Шундай қилиб, келгинди турклар эроний халқлар устидан фақатгина тил ҳукмронлигига

эришмаган, яъни, уларни “туркийлаштирмаган”. Энг аввало, маҳаллий сарматлар ва аланлар маданиятда турклардан устун бўлган. Ҳозирги туркий халқларнинг ўтмишдошлари бўлган сарматлар ва аланлар Шарқий Европада милоддан олдинги биринчи минг йилликнинг биринчи ярмидаёқ яшар эди. (М.Закиев, 2002, 38).

Ҳақиқатда туркий халқларнинг азалий ватани Заки Валидий айтганидек, Ўрта Осиё, аниқроғи Тянь-шан тоғининг шимолий ғарбидан Орол кўлига қадар бўлган улкан ҳудуд ҳисобланган. (З.Валидий, 1981, 9-10).

Шунингдек, З.Валидийнинг Ўрта Осиёда шаклланган туркий тил милоддан аввалги IV-III минг йилликларда Олд Осиёда ва Мисрдаги тиллар билан яқин алоқада бўлгани ҳақидаги қарашлари “эронийлашиш” ва “туркийлашиш”лар европалик шарқшуносларнинг “кашфиёт”лари бўлганини кўрсатади.

Сўнги йилларда татар, булғор, алан, кўмиқ каби туркийларнинг азалий ватани Урал-Волга бўйи ҳудудлари деган қараш пайдо бўлди. К.Т.Лайпанов, И.М.Мизиев, А.Зайончковский, З.М.Ямпольский, В.П.Алексеев, М.Ш.Шералиев, О.Сулаймоновлар бу фикрни ёқлаб чиқишди. (К.Т.Лайпанов, И.М.Мизиев, 1993, 14-15, 22-27).

Татар турколог олими Мирфотиҳ Закиев **Ўрта Осиё ва Урал-Волга бўйларини қадимги туркий халқларнинг ибтидоий ватани деб белгилаш нисбатан ишончлироқ деган фикрни илгари суради.** (М.Закиев, 2002, 42).

Ҳарчи туркийларнинг аجدодлари милоддан аввалги VI-V мингйилликларда аллақачон деҳқончилик, чорвачилик хўжалик усулларига бўлгани Қадимги Шарқ ҳақидаги асарларда эътироф этилган бўлсада, нима учундир уларнинг ибтидоий даврини милоддан олдинги IV-III минг йилликдан белгилаш тарафдорлари нисбатан кўпчиликни ташкил этади. Башарти туркий тилли халқлар ибтидоси милоддан аввалги VI-V мингйилликлар эмас, милоддан аввалги IV-III минг йилликлар билан белгиланса, уларнинг азалий ватани деб Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудуди эътироф этилса, бунга Фарғонадаги Селенгур ғоридан топилган “Фергантроп” ёдгорлиги археологик далил бўлиши мумкин. Бунинг устига, одамзоднинг ер юзи бўйлаб тарқалиш, хайвонларни хонакилаштириш, овчиликдан

чорвачиликка ўтиш даврида (мезолит) милоддан аввалги XII-VII минг йилликлар), деҳқончилик, чорвачилик, қисман ҳунармандчилик билан шуғулланган неолит даврида (VI-IV минг йилликлар) ибтидоий туркийларнинг шаклланиш жараёни, улар нутқидаги сўзларнинг жуда қисқа, ҳатто бир товуш, бир бўғинли сўзларнинг мавжудлиги каби масалаларга ҳам аниқлик киритиш зарурияти сақланиб турибди.

Туркийларнинг қадимий тарихи ҳақида хитой, ҳинд, грек, ассирия, рим, византия, арман, араб, форс, рус ва турк ёзма манбаларида у ёки бу даражадаги маълумотлар бор. Уларни ўрганишда эса олам-олам чалкашлик, чала-чулпалик, нотўғри талқинлар, иддао билан ёндошишлар мавжуддир. Турколог М.Закиев тўғри қайд этганидек, айрим асарларда учраб келаётган асоссиз умумлашма – хулоса даражасидаги **“халқларнинг улкан кўчиши”** таълимоти асосида **“бу кўчишни гунлар бошлаб берган эди”, “Шарқий Европага улкан кўчиш юз берганда туркийлар йўқ эди”, “Туркийлар фақат кўчманчилар бўлган”, “Туркий фақат мўғулқиёфа бўлган”, “Туркий кўчманчилар мўғулқиёфали бўлмаганларни туркий тилга ўргатиб, ўзлари ер юзидан йўқолди,”** каби қолипларнинг такрорланиб келиши ўтмиш тарихчилари йўл қўйган хатоларнинг аксиома даражасида такрорланишидан бошқа нарса эмасга ўхшайди (М.Закиев, 1993, 5, 45).

Шу сабабли ҳам илк манбаларни, олдинги яратилган тарихий асарлардан фойдаланишда фактлар ва хулосаларнинг ҳолисона ва ҳаққонийлигига эътибор қаратиш, хулосавий фикрларни таҳлил қилиш жуда зарур. Чунки туркий халқлар этногенези илк манбалар асосида етарли ўрганилмаган, илк манбаларда тилга олинган этнонимлар ҳозирги замон тарихчилари томонидан бошқа этносга тегишли деб ҳисобланаётир, манбалардан фойдаланишда субъективизм каби ҳолатлар мавжуд.

Булғор-татарларнинг этногенези ҳақидаги маълумотларда улар Урал- Волга бўйларига VII асрда келганлиги айтилади. Т.А.Трофимова ўтган асрнинг 30-йилларида краминологик тадқиқотлар ўтказиб, **“ҳозирги татар аҳолиси ўз таркибига айрим кейинроқ келган антропологик қатламни қўшган ҳолда қадимги маҳаллий аҳоли базасида таркиб топди”**,– деб ёзади. (Т.А.Трофимова, 1948, 61).

Кўпчилик тадқиқотчилар маъқул топган ушбу фикрда булғор-татар халқининг тубжой аҳоли эмаслиги ҳақидаги карашга ўрин қолдирилган ва бу анъанавий карашнинг таъсирида Волга бўйларидаги булғор-татар халқлари тубжой аҳоли эмаслиги ҳақидаги нуқтан назар бор.

Ўрта Осиё ҳам қадимги ёзма манбаларда қайд этилган ҳудудлардан ҳисобланади. Аммо, бу қадимий ёзма манбалар даставвал европаликлар, шунингдек, эронийлар, греклар ва рим тарихчилари томонидан ҳиндевропа этник илдизини топиш мақсади билан ўрганганилган. Ҳиндэроний олимлар Ўрта Осиёни, шунингдек, Қозоғистон, Урал-Волгабўйи, Қора денгиз атрофи ва Кавказни ҳинд-эрон халқларининг ибтидоий ватани сифатида қарайдилар.

Ўрта Осиё ва Қозоғистонда дастлаб ўтроклашган, деҳқончилик билан шуғулланишга ўтган халқлар эроний халқлар бўлган деган хулосавий фикрни “қонулаштириш” ниятида археологик материалларни таҳлил қилиш орқали эришилган далиллар бўйича милоддан олдинги иккинчи мингйилликда бу ҳудудларда орий тилли халқлар яшаган, бинобарин, уларгина ана шу археологик маданиятнинг соҳибидир қабилидаги ғоя илгари сурилади. (Этническое проблемы..., 1981, 40-41).

Ушбу манба муаллифлари, эроний тилли халқлар эрамиздан олдинги учинчи минг йилликдан то милодий VI асрга қадар қудратли давлатчиликка, юксак моддий ва маънавий маданиятга эга бўлиб, VI-VII асрларда келгинди турк-кўчманчилар таъсирида туркий халқларга айланиб кетганлиги ҳақидаги чўпчакни тўқиб чиқарганлар. Биринчидан, ўзга юртларга бостириб келган кучлар, хусусан, кўчманчилар таъсирида тубжой аҳоли ўз она тилидан воз кечиб, босқинчи халқ тилини қабул қилиши мумкин бўлмаган ишдир. Бордию, эроний тилли халқларнинг энг қадимги ватани Ўрта Осиё, Қозоғистон, Олтой ҳудудлари бўлишини мақсад қилиб олган олимлар илгари сурган фараз тарихий ҳақиқат бўлса, хусусан, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, айтайлик, XIII-XIV асрларда ерли аҳоли тили мўғул тилига, XIX ва XX асрларда рус тилига айланиб кетган бўлар эди. Бироқ, кам сонли халқлар тилини қадимий эмас деб камситиш, уларни руслаштириш сиёсати авж олган XIX-XX асрларда ҳам бундай тесқари ассимиляция амалга ошмади.

“Ўрта Осиё ва Қозоғистонда милодий VI асрга қадар эроний тилли халқлар яшаган” деган даъво ни асослаш учун биргина археологик материаллар жуда камлик қилади. Шунга қарамасдан, шундай фаразлар мавжуд ва улар ортида, ушбу ҳудудда қадимдан яшаган, ўтроқлашган, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо билан шуғулланган туркий халқни кўчманчига чиқариш туркий халқлар тарихига нисбатан беписандик билан, бир ёқлама қараш сиёсати натижасидир.

Туркий тилли халқлар кўчманчилардир, деган қарашнинг ўзи ҳам туркий тилли халқларнинг инсоният цивилизациясида ўйнаган улкан ролини тан олмасликка уринишнинг оқибатидир. Қадимий тарихни фақатгина ҳиндевропа халқлари ва тиллари манфаати билан ўрганиш ҳиндевропа тиллари оиласига қирмаган халқлар тарихини ҳолис ва ҳаққоний ёритишга ҳалакит беради. Бунинг ёрқин мисолини, аввало, туркий халқлар қадимияти, хусусан, ўзбек халқининг келиб чиқиши ва узок ўтмишига бағишланган асарларда учратамиз. Қадим туркий аждодлар Аҳамонийлардан кўрган зулм ва адолатсизликларидан бешиб Жанубий Сибирь, Мўғулистон, Гоби чўллари ва Шимолий Хитойга кўчиб борган ва “ху”ларга қўшилган бўлиши мумкин. Хитойча “ху” – “беғона, ёт, четдан келган, ёввойи, кўчиб келган халқ” маъноларини билдиради.

Ҳақиқатда милоддан олдинги III-II мингйилликларда Марказий Осиёда яшаган, қадим эронийлар салтанати асосчиси Кир Туронга бостириб келганда бошини қонга ботирган, Доро, Александр Македонскийларга қақшатқич зарба берган, қолаверса, Эрон таркибидаги Сейистон (Сакистон) вилоятида турғун яшаган туркий халқларнинг азалий ватани Марказий Осиё бўлган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, шумерлар билан бир вақтда Элам, Субарту давлатлари мавжуд бўлган. Эламликлар шумерлардан мих ёзувини олишган. Афсуски, элам мих ёзуви ўрганилмаганлиги важдан ҳозиргача эламликлар тили номаълумлигича турибди. Олимлар эламликлар тили мих ёзувидаги сўзлар эроний тил ҳам эмас, флектив ҳам эмас, балки агглютинатив тилдир дейишади. Биламиз, Ўрта Осиёдаги туркий тил– типологик агглютинатив тилдир. Шунга кўра, Элам давлати таркибида туркий тилли қабилалар асосий кўпчиликни ташкил этган бўлиши эҳтимолдан

холи эмас. XIX-XX асрларда олимлар эламлар тилини туркий тил билан боғладилар. Аммо хинд-эрон тиллари тарафдорлари буни рад этишди. И.М.Дьяконов ҳеч бир асоссиз элам-туркий тилни “илмий даврдан илгари” деб баҳолади. (И.М.Дьяконов, 1967, 107).

Манбаларда Ахамонийлар сулоласи даврида катта нуфузга эга бўлган оромей ёзуви туркий халқлар ёзуви учун доминанта ролини ўтаганлиги қайд этилган. Европалик шарқшунослар йиллар оша тақдим этиб келаётган “Оромий ёзуви” дастурини айрим тарихчилар шундайгина такрорлаш билан каноат ҳосил қилишмоқда. Ҳолбуки субар (суар)лар туркийларнинг катта кавми сифатида дунё тарихида милоддан аввалги II минг йилликда давлатчилик (“Субарту”) бошқарув институтига эга бўлган. Бу пайтда В.В.Бартольд айтган “жаҳон тарихидаги биринчи монархия” ҳали барпо қилинмаган эди. Уларнинг Ўрта Шарқда эрамиздан бурунги III минг йилликда ижтимоий-сиёсий ҳаётда катта тарих қолдиргани, Амударё ва Сирдарё оралиғидаги Скифия давлатидан борган скифлар билан милоддан аввалги VII аср бошларида Шарқий Кавказ ва шимолий-ғарбий Эронда Скифлар давлатини яратганлиги ва қадимий туркий руник ёзуви ҳақидаги кўплаб материалларни қайта ўрганиб, янги хулосалар беришнинг даври келганини эътироф этиш лозим кўринади.

Д.Дирингер “Алфавит” китобида (М., 1963) дунё халқларининг алфавитлари ҳақида сўз юритганда нима учундир туркий каллиграфияни унутиб қолдиради. У оромий (Сурия) ёзувини Аршакийлар, сўғдлар ва уйғурлар ёзувлари билан таққослаб, улар ўртасидаги ўхшашлик бор эканлигини пайқайди. Аммо хулосага келганда ғалат қилади : “Ўрта Шарқда ёзув семитлардан тарқалган экан”. Унинг ушбу фикри ғарблик устозларга маъқул бўлмаслиги мумкин эмасди. Шунинг учун Д.Дирингернинг хулосаси узоқ йиллар танқидий таҳлилга учрамади. Семитлар ёзуви бошқа халқларга ўтди деб айтилган даврда хурритлар вавилонларнинг қуллари эди. Шундай экан, Буюк Форс давлати ўз қулларининг ёзувини давлат ёзувига айлантирганига ишонинг келмайди. Ахир, оромий тили семит тиллар гуруҳидан эди. Арамейларнинг таъсири милоддан аввалги XI асрда кучли бўлган. Атиги бир асрдан сўнг улар парокандаликка учраган эди. Қолаверса, эрамиздан бурунги 515

йилда Ахамонийлар сулоласи фақат яхудийларни куллиқдан озод қилиб, ўз ватанига қайтишига розилиқ берган эди.

Сўнги даврда топилган туркий халқлар маданий ёдгорлиқларини ҳисобга олсак, Аршакийларнинг руни ёзуви бу Шарқдаги сўғд ёзуви бўлганини англаш қийин эмас. Милоддан аввалги IX-VIII асрларда халқларнинг “буюк кўчиши” туфайли қадимги турк руни ёзуви парфянларга етиб келган. Бу ёзувни европаликлар туркий ёзув деб аташдан кўра семит тилларига кўшиб юборишни маъқул билишган кўринади. Шундай экан, Аршакийлар (ар-шак – ар-сак–сак йигити, сак ўғлони) даври билан белгиланган арамей ёзуви ҳақиқатда милоддан аввалги VI асрдан олдин пайдо бўлмаган. (М.Ажи, 2004, 61) 1923 йилда жанубий Олтойдан топилган ва тарихи уч минг йилдан кам бўлмаган руни ёзуви қаршисида сукут сақлаган олимлар кейинчалик ҳақиқатга тик боқиб, ҳали оромий ёзуви пайдо бўлмасдан олдин сўғд, уйғур, аршакийлар ёзувлари пайдо бўлган дейишга журъат топилиб қолар, балким.

Милоддан аввалги II минг йилликдан нафақат шарқий Европага, балки Кавказ, Ўрта ва Олд Осиё, Ҳиндистонга томон йўналган халқларнинг “буюк кўчиши” даврида арийлар билан ёнма-ён турли туркий халқлар бўлганини рад этишга аниқ тарихий далил йўқ. Ҳатто халқларнинг “буюк кўчиш”ларига шарқдан бориб қолган субарлар (суарлар – сув одамлари), киммерийлар, каспилар III минг йилликдаёқ Олд Осиёда ўз “тарих”ларини ярата бошлаган эди. Субарлар эгаллаган жойларда шумерлар, кейин киммерларнинг яшагани, улар билан скифлар ўртасидаги ҳамкорлик ҳақида кўпгина европалик тарихчилар лом-мим дейишмайди. Ҳар ҳолда туркий халқлар олис замонларда Евросиё кенгликларида ўтроклашди, Олд Осиёга ҳам кўплаб истеъдодли, жасур йўлбошчилар етказиб берди.

Янги эранинг III асрида Аршакийлар сулоласи даври тугагани билан парфянлар маданияти йўқолиб кетмади. Уларнинг тили адабий тил мавқеини сақлаб қолди. Сосонийлар сулоласи Эроннинг таркиб топганини тан олгани билан парфянлар тилини рад этмади. Ҳатто Парфия топонимига нисбатан “Эрон” топоними маъқуллигини тасдиқлашди. Янги сулола учун биринчи навбатда Парфия аҳолиси ён-атрофдаги хонлиқларни ўз атрофига жипслаштириши муҳим эди. Айни шу вақтда Парфия

шаҳарларида, шунингдек, ҳарбий кўшин сафида турклар кўп эди. Эрон билан туташ ҳудудда Сакистон вилояти туркий халқлар жойлашган каттагина вилоят бўлди. Шуларни ҳисобга олиб, Сосонийлар сулоласи учун парфянлар тилини ва паҳлавий ёзувини сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ эди. Эҳтимол, шу сабабдан Ўрта Шарқда бир қатор чигалликлар сақланиб қолди. Шу боис Мурад Ажи айтганидек, Рудакий, Низомий Ганжавий, Хисрав Дехлавий, Умар Ҳайём, Ота Куркут кабилар ижодда парфия лаҳжасини афзал кўрдилар. Балким шундандир, “китоби паҳлавий”, тожик-форс, озарбайжон, эски ўзбек адабиётларидаги сюжетлар ўзаро яқин, ҳамоҳанг. (М. Ажи, 2004, 19.)

Парфянлар тили форсчадаги муомалада бўлган тил билан нечоғлик фарқланишини В.В. Бартольд алоҳида қайд этилган: **“Сосонийлар асрининг адабий тили парфянлардан мерос эди ва шу боис “паҳлавий” аталган. “Паҳлавий” сўзи парфянларга тегишли, буни исломнинг биринчи асрларида арман муаллифлари ҳам билишган. Араблар “паҳлавий” сўзи шимолда яшовчиларни англатишини билганлар. Паҳлавий тили замонавий форс тилидан кам фарқланган.**

Замонавий форслар бу тилнинг аждодлари бундан 1500 йил мукаддам сўзлашган тил эканлигини қийинчиликсиз тушунган. Сосонийлар ҳукмронлигининг биринчи даврида форслар учун Аҳамонийлар даври тилини (мих ёзувини) тушуниш бир мунча қийин бўлди. Форсларнинг ўзи атиги VI аср билан белгиланган Аҳамонийлар тилини тушунишга қийналган бир вақтда озарбайжонларнинг эронийларни эркин тушунишидан ажабланишига ҳожат йўқ. Чунки Эронда туркий илдиз томир отганига кўп асрлар бўлган эди. Эрон Озарбайжониди 30 миллиондан ортиқ аҳоли яшаб келаётгани ва бунга кўшимча Сакистон (Сейнстон) вилояти аҳолисининг тарихий илдизи ҳам туркийларга боғлангани кўплаб ечимларга етаклайди. Ва яна “эроний халқлар”нинг “дах” уруғига боғланиши ҳам бор. “Дах”ни ғарбий Эрондагилар “Ойли” деб тушунишади. “Дах” (дах-даг-таг) қадимги туркийда “тоғ”ни, дахдагилар “тоғда яшовчи одамлар” маъносини билдиришни фаҳмлаш қийин иш эмас. Кул тигин шарафига Кошо-Цайдамдан топилган руний ёзуви ҳам буни тасдиқлайди.

Милоддан олдинги V-IV асрларда дахлар Сирдарё ва Амударё оралиғида яшаган. Доро янги эрамиздан бурунги 500 йилда Сирдарё бўйларида яшаган дахларга қарши атайлаб ҳарбий юриш қилгани қадим тарихларда ёзиб қўйилган.

Ҳатто милодий 713 йилда Қутайба ибн Муслим ҳам Уструшонада “қора кийимлилар” – дахларга қарши жанг олиб борган эди. Чорвадор дахлар Парфия давлатининг асосий таркибини ташкил этган. Аршакийлардан сўнг тахтга келган Сосонийлар даврида ҳам дахлар эронийлар қўшинида катта мавқега эга бўлди. Бунинг устига, Эрон XI-XII асрларда турк салжуқийлари, XIII-XIV асрда Хулагулар сулоалари қўл остида эди. XVI асрда туркийлар ёрдами билан Сафавийлар Эронни бирлаштирди. XVIII асрдан 1925 йилгача Эронни туркий Кожарлар сулоласи бошқарди. Бу эронийларнинг ўзлари ёзган тарих! Шундан кейин ҳам Эронда туркийлар бўлмаган деб ҳисоблаш аслида тарихдан беҳабарликми ва ё атайлаб тарихни нутишми? Эронда яшаётган турклар ҳам оллоҳни Худо аташади. Улар ҳам исломни қабул қилдилар. Уларда ҳам ўзларининг илк аждоди, азалий уруғи кимлар бўлганига қизиқиш ўчмагани рост.

Ҳеч ким сирни уни билмагандан яхшироқ асрай олмайди. Шунданми, баъзи халқлар, ҳатто сулоалар йўқотган, бой берганларни нутиш осон кўринади.

Бир замонлар Бактрия гуллаб-яшнаган давлат эди. Милоддан аввалги II асрда бу юрт Тохаристон ҳоконлиги атала бошлади. Тохаристон ҳақидаги тарихий маълумотларда ҳам бу ердаги халқни туркийларга боғлаш қийин кечди. Бу ҳудудга келган сайёҳлар хотираларида уларнинг “урф-одат ва анъаналари туркийларникидай” деган маълумотлар бор. Қизиқки, Тибетда “тохар”ларни “оқ бошлар” дейишарди. Ҳиндлар бу халқни “тохар” аташди ва бу тарих китобларига кўчди. Ҳиндистон манбаларида тохарлар кўнғир сочли, кўм-кўк кўзли, оқ танли деб тасвирланади. Кимлардир, тохарларни мисоли пишиб етилмаган мева каби тимкўк кўзларига қараб, балким булар эронийлардир деб ҳам гумон қилди. Чамаси Арсак хон Бактрияни тарк этиб, Парфияда тахтга ўтирган ва ўзини “барс” уруғидан бўлган Аҳамонийларга, Арта Ксеркс авлодига боғлагани қарашларнинг бу тариқа бошқача ривож топишига асос бўлган кўринади. Милоддан аввалги II аср сўнггида Тохаристонда ҳокимият

кучсизланиб қолди. Милоднинг бошида ҳокимият бошқа сулола кўлига ўтди. Бу сулолани тарихда кушонлар аташади. Тохаристонда зарб қилинган тангалар шундан хабар беради.

Кушонлар Ўрта Осиё, Покистон, Афғонистон, шимолий Ҳиндистон худудларини эгаллади. Улар кутилмаган даражада қудратли эди. Унинг доврүкли, файласуф, подшоҳи Кудзула Кадфиз – Хон эрка – Кан эрка – Эркахон, милодий 78 йил тахтга чиқиб, 23 йил давлатни бошқарди.

Гарчи Кушонлар давлатида туркийлар, форслар, хиндулар, пуштун кабимиллатлар ва кўпгина қабилалар яшасада, яхши кўшничилик – турли тиллараро ҳамжиҳатлик давлатнинг қудрати, ривожига куч бағишлади. Подшоҳ Кудзула Кадфиз “ябғу” унвонини қабул қилди. Мамлакатда жорий бўлган яхши кўшничилик муносабати маиший ҳаётда турли тилларнинг одатлари, киёфаси, турмуш тарзида янгиланишларга куч бағишлади.

Маҳмуд Қошғарий тохарларни ўғузларнинг бир гуруҳи санаган билан ҳозирга қадар “тохар” ларнинг келиб чиқиши, қайси халққа мансублиги ўз ечимига эришмаган, бироқ сулола Кушонлар аталгани аниқ. Учи ўтқир чўкки қалпоқлари ва тим кўк кўзларигина тохарларнинг келиб чиқиши ҳақида фаразлар бериши мумкин, холос. Чўкки қалпоқ уларни саклар билан боғлайди, тим кўк кўзлари кўпроқ хиндарийларга ўхшатади.

Барибир, Кушонлар тили, ёзуви ҳақида бирон бир манба йўқ, бу албатта, тарихнинг хатоси эмас. Тузумлар, сулолалар, сиёсий муносабатлар ўзгарди. Ана шу “ўзгариш”лар давомида кушонлар тили, ёзуви унутилиб кетган бўлса эҳтимол.

Қадимий ёзма манбалар ҳақида “Кўпинча маттни ўкиб бўлмади” ёки “Нотаниш, алоҳида тил” дейишлар одат тусига кирган. Шу баҳона Мурод Ажи ёзади: **Афғонистонда Дашти Наурда французлар Кушон шахрининг изларини қидириб кўришди. Ёнма-ён қоядаги рунилари жиддийроқ ўрганиб ҳам кўришмади. Топдилару топмадилар... Термиз яқинидаги Қоратепада ибодатхонага дуч келишди. Унинг вайроналаридан руни ёзуви битилган косани топишди. Бу ҳақда ҳам лом-мим дейилгани йўқ... Одатда археологларни туркийларнинг тилласи қизиқтиради, ёзуви эмас...**

Олмаотадан 50 км масофадаги Иссиқ кўрғонидан 1969 йилда совет археологлари жуда ажойиб тарзда дафн этилган “Олтин одам” қабрини топишди. Унда вафот этган туркий подшоҳнинг кийимлари ва унга тегишли нарсалар сақланиб қолган эди. Аммо уни топгандан кўра топмаганларида яхшироқ бўлар эди. Топилма Москванинг хукми-кўрсатмаси билан ўрганилди. Калла суяги бирданига, “европоидга тегишли” деб белгиланди, чунки “ёввойи кўчманчилар” назариячиларига шу маъқул эди. Подшоҳнинг устки кийимини росмана яраклатиб турган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган олтин тамға ҳам йўқолди. Устки кийимда олтин тугма ўрнида тешикча қолди, холос.

Шу кўрғондан ёзуви тахминан милоддан аввалги V асрга тегишли коса ҳам топишди Косадаги ёзув матнида 30 га яқин руни белгилари бор эди. Қоратепадан топилгани ҳам худди шундай. Косани, тупроғи совумасдан, СССР ФА Шарқшунослик институтининг йирик мутахассислари ўрганиб чиқишди ва косадаги ёзув “номаълум алфавитда” деган хулосага келишди. Туркий тил ҳақида бир оғиз сўз айтилгани йўқ. Аммо бу даврда (милоддан аввалги V асрда) Олтойнинг руни ёзуви дунёга маълум бўлганди.

Ушбу институтда туркологлар ҳам ишлар эди.

Институт арамейча матнини ўқиб бўлмайди, деган хулоса берди. Ҳолбуки ҳеч ким улардан арамейча ўқишни сўрамаганди. Ва хитойча ўқиш ҳам талаб қилинмаганди. Шундагина туркологлар косадаги белгилар туркий рунига ўхшашлигини тан олишди. Расмий фан туркий тилнинг қадимийлигини рад этиб турибди, москвалик “мутахассислар” нима дейишсин, улар ажабтовур хулосага келишди: эмишки, ёзув “кейинроқ тирналгант экан”. Фақат фол очиш қолди: бу хулоса билан улар нималарни инкор қилдию, нималарни маъқуллади...

Косадаги руни ёзувидаги парчадан “... бурчингни бажар, ичишга унда. Агар захар тугаса, ол...” деган маънони англаш мумкин эди. (М.Ажи, 2004, 68-69). Ушбу иктибосдан совет олимларининг туркий тилга қадимияти йўқ тил сифатида қараб, қадимда туркийларнинг руни ёзуви бўлганини инкор этишга интилиши қанчалик қучли бўлганини фаҳмлаш мушкул эмас.

Дунё кушонлар ҳақида милодий I асрда маълумотга эга бўлди. Бунда подшоҳ хон Эрка – Канишканинг хизмати каттадир. Қурол ўрнини сўз эгаллади. “Тангри”, “Худо”, “Оллоҳ” – туркийларнинг Тангрисини англатувчи сўзларнинг таъсир кучи ортди. Абу Райҳон Беруний ҳам Ҳиндистон ҳақидаги хотираларида Канишканинг инсонпарварлиги, бағрикенглиги ҳақида ёзади. Эрка хон (Канишка) Шарққа ишонч уйғотган, унга куч берган эди. Энди топономист – географ Э.М.Мурзаевнинг сўзларини тингласак: “Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари топономикасида, – дейди у,– туркийларни аниқлаш қийин эмас. Эроннинг шимолий-ғарбий қисмида Демирчай, Саричай, Аджичай, Каранец, Кизилузен, Анбалок, Ироқдаги Тигр дарёси хавзасида унча катта бўлмаган Норинчай, Куричай, Аксу дарёлари оқади. Афғонистоннинг Кўкча дарёси Амударёга қуйилади. Покистондаги Чид дарёси чап ирмоғининг Қурам номи Қурама этнонимидан келиб чиқмаганмикин? Ҳиндистонда, Кашмирда Қизиллангар қишлоғи қайд қилинган. Топонимик туркизм шимолий Хитойдаги Синьцзян, Ганьсу, Ички Мўғулистонда сезиларли... Айримлар билиши мумкин, туркий географик номлар Тибет ясси тоғлари – унинг ғарбий ва шимолий қисмларида учрайди. Туркийлар қаерда яшаган бўлса, географик номлар пайдо бўлган”. (Э.М.Мурзаев, 1996, 20.) Бу машҳур олимнинг туркий топонимлар географияси ҳақидаги сўзларини атрофлича давом эттириш мумкин. Чунки туркий халқнинг қадами қаерга етган бўлса, ўша ерларда туркий топонимик номларни қолдирган. Э.М.Мурзаевнинг ҳолислиги туфайли бу топонимик номлар рўйхати каттагина китобга жойланди.

Дарвоқе Феофил Исповедник (VIII-IX аср боши) ҳам гуннар ҳақида: “Бу туркларни барча ўрта аср муаллифлари турк аташса, ҳозиргилар славянча номлашган”, деб ёзиб кетган эди. (М.Ажи, 2004, 144.) Эҳтимол, уларнинг қиёфаси славянларга ўхшаб кетган бўлса бордир. Қипчоқларнинг ташқи қиёфаси тўғрисида ҳам турли маълумотлар битилган: чайир, жингалак кўнғир сочли, кўзлари кўм-кўк... Ахир, асрлар оша давом этган турли халқлар аро аралаш никоҳлардан қиёфаларда, айтайлик, сочда ҳам турфа ўзгаришлар бўлиши табиий. Аммо генетик аждодларга тегишли қиёфалар барибир сақланувчандир.

Авлоднинг гени осонликча ўзгармайди. Қонига тортган, деб бежизга айтишмайди кексалар.

Гоҳо тарих китобларида туркий халқларнинг ҳокимият тепасига келган куч (сулола) ўзига тобе маъмурий-географик ҳудудда яшовчи халққа ўз номини бериши анъанавий ҳодисага айланиб қолгани маълум. К.Иностранцев 1926 йилда Ленинградда нашр қилинган “Хунлар ва Гунлар” китобида гунлар ҳақида сўз юритиб, гун этник номини этнотопонимик атамага айлантириб юборди. Шундан кейин яратилган китобларда гунлар деган халқ яшаб ўтгани шубҳа остига ҳам туриб қолди. VI асрда яшаб ўтган Агафий бургундларни гунларга боғлади. Прокопий Кесарийский “Гетлар билан уруш” китобида (М., 1996) бургундларни германлар билан бир халқ деб санади. Эндиликда гунларни германлар билан бир халқ деб қарашга бир баҳя қолди, ҳолос.

Милоддан олдинги VII аср туркий халқлар тарихида катта воқеалар юз берган асрга ўхшайди. Биринчидан, айти шу асрда бошланиши милоддан аввалги II минг йиллик билан белгиланувчи Скифия давлати ўрнига тарих сахнасида турк фарзанди Алп Эр Тўнға асос солган Турон давлати пайдо бўлди. Башарти давлат асосчиси Алп Эр Тўнғанинг 12 йил Эрон устидан ҳукмронлик қилганию 626 йилда вафот этганини инобатга олсак, Турон давлати VII асрнинг ўрталарида – шимолий-ғарбий Эрон ва Кавказни бирлаштирган Скифия давлати назаримизда Насимхон Раҳмон “Турк ҳоконлиги”да тилга олган Сак-искит давлатига тўғри келади. (Н.Раҳмон, 1993, 11). Шу сабабли ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг марказий минтақасида ташкил топган Турон давлатида тарих сахнасига тур(к) халқи чиқиб келган. Тур(к)ларни баъзи манбаларда турлар деб ҳам тилга олишади. Бордию бу қавми “турлар” сифатида англасак, унда улар қадимги туркийда турлар-ту-арлар, яъни “тоғ одамлари” маъносидаги этнонимли қабул қилган халқ деб ҳисобланади. Дарҳақиқат, айрим тарихчилар “Турон топонимик номи “турлар”дан келиб чиққан” дейишади. Эҳтимол тўғридир. Аммо туркий “тур” этноними “Турон” ва “турсака”дагина қўлланилган. Турклар асосий куч бўлган Туронни эронийлар “Тур(к)он” (турклар) талаффуз қилган. Худди “тур(к) сака” – “турсака” каби. Иккинчидан, “тур(к)” этнонимли халқ милоддан

олдинги биринчи минг йиллик воқеаларига бағишланган манбаларда айнаи шаклда учрамайди. Фақат шу даврда Месопотамиядаги Урмия кўли жанубида “турук” халқи яшаганлиги тилга олинган. Хуқуқшунос профессор Ҳ.Бобоев ҳам Турон давлатини ўзбек давлатчилигининг биринчи босқичи сифатида эътироф этади.

А.Асқаровнинг “Авесто”даги турлар, бу – “Ўрта Осиё саклари, уларнинг аслзодалари – орийлар” ҳақидаги фикрига аниқлик киритишда энг муҳим манба Абулқосим Фирдавсийнинг “Шохнома” асаридир. Маълумки, Абулқосим Фирдавсий “Шохнома”ни яратишда **“Эрон ва Ўрта Осиёнинг жуда катта афсонавий ва ҳақиқий тарихини камраб олишни ўз олдиға мақсад қилиб қўйган”**. (А.Фирдавсий, I, 1968, 8). Шу сабабли Фирдавсий 35 йил давомида араб ва паҳлавий тилларидаги маълумотларни тўплаган.

“Шохнома”да Каёнийлар замонида Эрон ва Турон ўртасидаги урушлар, Эрон подшоси Кайковуснинг Туронни вайрон қилиш, халқини қириб ташлаш ҳақидаги мақсадига қарши ўлароқ Турон подшоси Афросиёб (Алп эр Тўнға)нинг урушнинг олдини олиш, тинчликни сақлаш ниятида бўлганига алоҳида ўрин берилган. Абулқосим Фирдавсий башарти “Авесто”даги турлар Ўрта Осиё саклари, уларнинг аслзодлари – орийлар” эканлигини билса, албатта ўзининг шоҳ асарида қайд этган бўлур эди. “Шохнома”да Турон халқи турклар эканлиги бир неча бор тилга олинади. Достондаги Эрон ва Турон ўртасида юз берган воқеалар милоддан аввалги VII асрга тегишли. Шу боис милоддан аввалги VII асрдаги Турон мамлақати, унинг подшоҳи ва халқи ҳақида берилган маълумотлар тарихий асосга эга.

Абулқосим Фирдавсий Туронни Эроннинг шарқшимолидаги мамлакат деб билади. Каёнийлар замонидан бери Эрон ва Турон ўртасида кўплаб воқеалар юз берди. Достонда “Авесто”да тилга олинган “Турлар” Турон мамлакат халқи бўлмиш турклар сифатида талқин қилинади. Қуйидаги шеърини парчаларда Турон мамлақати ва турк халқи, турклар подшоси Афросиёб (Алп Эр Тўнға) айнаи ҳолатда берилган.

Турклардан тахт узра қолмас бир киши,
Бу жангдан ортажак илоҳим ташвиши.
Шоҳимиз қўлида гар бўлсак ҳалок,
Туркийлар дили бўлур чоқу чок. (I, 539)

Қайқубод тухмидан ва тур наслидан,
Бир шоҳ келар тожу тахтим қасдида.
Унинг меҳри билан яшнагай жаҳон,
Унга бош эггуси Эрону Турон. (I, 696)

Сиёвуш шу жойни Туронзаминдан,
Кўз остига олиб, ташлади зимдан. (I, 664)

Отаси ишидан дилда андиша,
Турклар уруш-сулҳдан ўйлар ҳамиша.
Юз турк паҳлавони тақдирин ўйлар.
Турк шоҳи қардошин, ҳар бирин ўйлар. (I, 622)

Абу Райҳон Беруний эса Эрон подшоҳи Хусравнинг ўғилларидан бири мамлакатларни тақсимлагани ҳақидаги маълумотга тўхталиб, “Турклар Тужга берилди, (Туж Алп Эр Тўнға шажарасига тегишли) Турк мамлакатларини амакисининг ўғли эгаллайди”, (яқин қариндошлар эгаллайди маъносида) деб ёзади. (А.Фирдавсий, I, 1968, 130).

Бу ўринда “Турклар Тужга берилди” деган маълумотда “Туж–Турк. Ирокни босиб олган подшоҳ Афросиёб, подшоҳлик муддати 12 йил”, деб кўрсатилади. Ва яна Афросиёбнинг шажарасига аниқлик киритилади: Афросиёб ибн Бушанж ибн Ийнат ибн Ришман ибн Турк ибн Забашасп ибн Аршасп ибн Туж. (А.Фирдавсий, I, 1968, 131).

Абу Райҳон Беруний Афросиёбни “Турк Афросиёб” деб ёзади. (А.Фирдавсий, I, 1968, 295). Ўз навбатида Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам Афросиёбнинг туркий исми Алп Эр Тўнға эканлигида тасдиқ топади. Афросиёбнинг Ирокни (Мидия) босиб олгани сак-туркларнинг Эронга, Мидияга қилган ҳужумлари исботидир.. Доронинг сак-туркларга қарши “қасд олиш” учун уруш олиб бориши саклар-туркларнинг эроний тилли халқ бўлмаганлигига

яна бир далолатдир. Турклар Тужга–Афросиёбга берилгани ҳақидаги маълумотга “Турк мамлакатларини (пардилар, хоразмликлар, сўғдлар, бохтарлар ва саклар) амакисининг ўғли эгаллайди”, деган қўшимчани “яқин қариндоши (бу ўринда Афросиёбни ҳам барс қабиласидан деган қараш борга ўхшайди.), яъни турк Афросиёб эгаллайди” деган маънода тушуниш мумкин.

Шундай қилиб, милоддан аввалги VI асрнинг 20 йилларига қадар Турон мамлакати Эронга қарши муваффақиятли урушлар олиб борган. Булар орасида Афросиёб замонида эронийларга қарши уюштирилган урушлар туронликларнинг ғалабаси билан яқунланган. Милоддан аввалги VII-VI асрларда ҳам Эрон Турон подшосига йиллик тўловларни тўлаб турган.

Дарвоқе тарихчиларимиз ёзганларидек, Аҳамонийлар ҳукмронлиги уч асрни эмас, атиги икки асрнинг нари-берисини қамрайди, холос. Бу эса туркийларнинг эронийлашмоғи учун етарли ҳам эмас.

Эҳтимол, тарихий манбаларнинг жуда камлигини ҳисобга олиб, ўзбек давлатчилиги тарихи ибтидоси сифатида милоддан олдинги II минг йилликда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини қамраб олган Скифия давлатини қайд этиш тўғри бўлар. Мулкнинг умумийлиги, адолатнинг ҳимоялангани, ўғрилиқнинг энг оғир жиноят сифатида малакалангани, давлат хавфсизлиги учун барчанинг масъуллиги, “скифларнинг одатларига амал қилинса, узоқ йиллар урушлар бўлмаслиги”, бойликдан ҳазар қилиб, кадр-қимматни азиз тутилгани ва бошқа хусусиятлар Скифия давлатининг ўз “тузуклар”ига эга бўлганлиги ҳақидаги тасаввурларга етаклайди.

Тарихий манбаларда эрадан олдинги II минг йилликнинг иккинчи ярми ва I минг йилликда Олтой ва унинг шарқида, Мўғулистон, Гоби чўллари, шимолий Хитой ҳудудларида яшаган халқлар орасида жун қабилаларига алоҳида эътибор қаратилади. Манбаларда жунлар 12 қабиладан иборат эканлиги тилга олинади. Булар – **жун, ди, жунди, ғарбий жун, шанжун (тоғлик жун), икий жун, дунху (шаркий мўғул), бейжун, уч жун, сяньяюй, фей, гу, яғуфан, баян, шаркий хулардир.** (Н.Я.Бичурин, 1, 1950, 39., А.Н.Бернштам, 1951, 219.). Жунлар бир неча бор Шимолий Хитой, Мўғулистонда гегемонлик учун курашган. Айни пайтда туркий халқлар тарихида телеут

халқининг ҳам алоҳида ўрни борлигин пайқаш мумкин. Қолаверса, Жужан қабилалар уюшмасининг куч-қудрати теле қабилаларини бўйсундиришга ҳам боғлиқ бўлган. Жужанларга телелар жуда керак бўлгани билан телеларга жужанлар ҳечам керак эмасди. Телелар Ордоснинг ғарбидаги кенг даштда чорвадорлик билан кун кечиришган. Улар ғарчи 15 уруғдан иборат бўлсада, уларда қабилалар уюшуви жуда заиф эди. Телеларда **юанче (уйғурлар), сеянто (сирлар ва янтолар бирлашмаси), киби, тўбо (тўбо-тува), гулиган (қурикан-қурумчи, темирчилар-ёқутлар аждоди), долангэ (теленгутлар), буғу, байирқ+у, тунло (тангра), хун, сиғйе, адйе (эдизлар), бойсию** қабилалари бор эди. (Н.Я.Бичурин, 1, 1950, 39., Л.Гумилев, 2007, 71.). Худди ана шу телелар жамоасида уруғдошликка бирлашиш тез кўзга ташланган. Шу ўринда эслатиб ўтиш лозим кўринадики, хунлар тарих сахнасига кириб келганда жунлар уларга қўшни бўлган. Улар асосан Шимолий Хитойда яшаганлар. Хэбэй ўлкасида бейжун (улар шаньжун ҳам аталади), цзяши (чидининг бир қабиласи), сяньлуй, фэй ва гу (бэйдидан ажралиб чиққан), ғарбий худудларда жунди қабилалари яшаган. Шэньси ўлкасида дажунлар, лижунлар, цюаньжунлар, Ганьсу ўлкасида сяожунлар, Шаньсида маожунлар, байдилар, чидилар, цянцеюжунлар, лушлар, люсюй ва доченьлар жойлашган. Жун қабилалари гуруҳига язуфанлар ва баянлар ҳам кирган. Шарқий жун қабилалар– шаньжунлар жанубий Хинганда дунху ва хунлар билан қўшни яшаган. Хун ерлари ғарбда олти жун қабилалари билан қўшни бўлган, шарқда дунху (шарқий ху), шимолда динлинлар, Енисейда шигу (қирғизлар), Олтойнинг шимолий ёнбағирларида кюеше (қипчоқлар – динлинларнинг қариндоши) яшаганлар.

Хунлар Хитой тарихида эрадан олдинги 1764 йил воқеаларида тилга олинган. Милоднинг 1200 йилларда Минусан даштларида Шимолий Хитойга жанубдан келган ва Андропов маданиятини сиқиб чиқара бошлаган янги Қорасул маданиятига мансуб аҳоли пайдо бўлади. Археолог олим А.П.Окладниковнинг хулосаларига кўра, Ғарбий Сибирдаги қабрларда мўғулқиёғалик ва европақиёғаликлар аралашмасидан таркиб топган янги ирк вакилларининг қолдиқлари топилган. Бу ирkning кўриниши Лев Гумилевнинг фикрича, ҳозирги ўзбеклар қиёғаликка жуда ўхшаб

кетар эди (Л.Н.Гумилев, 2004, 29-30). Г.Е.Грумм-Грижимайло эса неолит даврида Жанубий Сибирда яшаган узун бошли иркни хитойликлар динлин атагани (динларнинг ўзи Саян тоғларини динлин деб атаганлар) ва Сибирь қирғизларининг аждодлари ана шу динлинларга боғланишини, улар хуннларнинг аждодлари билан аралашиб яшаганликларини қайд этади (Г.Е.Грум-Грижимайло, Т. II, II). Шундай экан, динлинлар жанубдан кўчиб келган хуннларнинг аждодларидан таркиб топган. Хуннларнинг аждодлари эса хулар эди.

Қадимда, хуннлар уюшган қабила даражасига етиб келмаган даврда, уларнинг оилалари ўз чорваси билан даштда кун кечирган кўринади. Чорва билан боғлангани учун ҳам боши оққан томонга кетавериши ва ёки адашиб қолиши ҳам мумкин эмасди. Уларнинг ёзлик яйлови ҳам қишда қишлови ҳам аниқ бўлган. Тарихгача бўлган бундай кўчманчи ҳаёт турли босқинлардан ҳимояланишни ҳам тақозо этарди. **“Ҳар бирининг ҳарбий машқлар билан банд бўлиши, ёш ва кучлиларни ҳурмат қилиб, кексалар ва заифларни иззат қилиши...”** (Бичурин Н.Я. Т. 1, С.40) уларнинг жисмоний жиҳатдан бақувват, куч-қудратли бўлганликларидан далолат беради. Назаримизда, ўша пайтлар хуннларда келиб чиқишидан кўра тарихий қисматга қараб боғланиш тамойили кучлироқ бўлганга ўхшайди. Ҳар ҳолда уруғчиликка хос умумий белгилар ҳам сақланган ва уни рад этиб бўлмайди. Айтайлик, улар никоҳда оилавий жуфтлик ўрнига кўп хотинликка кўпроқ амал қилганлар, шунингдек, аёлга авлоддан-авлодга мерос бўлиб қоладиган мулк сифатида қаралган.

Шундай қилиб, хуннларнинг аждодлари хулар Хитойдан сиқиб чиқарилган, яшаш тарзи жуда ночор, ҳатто давлат барпо этиш эҳтиёжи ҳам бўлмаган чорвадор қабилаларни ўзларига кўшиб олиб, кўчманчи чорвадорлик қилганча Гоби саҳросини кесиб ўтишди ва Сибирни эгаллашди. Улар қашшоқ эдилар, шу боис ҳам бор куч, ҳамма саъй-ҳаракат тирик қолишга, тиркчилик ўтказишга қаратилди, анъаналар, урф-одатлар аҳамият нуқтаи назаридан кейинга сурилиб қолди. Милоддан олдинги XII асрларга келиб, хуннлар ҳаётда, турмуш маданияти борасида аждодларига қараганда анча илгарилаб кетди. Сима Цзянга таянган тадқиқотчи Дегин: **“Милоддан олдинги 1200 йиллар**

атрофида Хунн подшолигининг барпо этилишига халақит беришимиз керак эди”, деб ёзади (Л.Н.Гумилев, 2004, 35). Чунки бу даврларда хуннлар Хэбэйдан Баркул кўлига қадар бўлган ҳудудни эгаллаб, Хитойга қарши босқинлар қилишга ўтган эди. Улар ўтовларда яшаб, ерга ишлов беришмас, йилнинг белгиланган вақтида йиғилиб, бўлажак ишлар ҳақида келишиб олар, қарияларни ҳурмат қилишар эди. Улар ҳаётига жиддий ўзгаришлар олиб келган нарса чорванинг кўпайиши эди, саҳронинг ўзи торлик қила бошлади, улар шимол томон силжиб, чорва учун қулай ерларга –жанубий Сибирга кириб бордилар.

Табиат ўзгарди, чорва кўпайди, икки ғилдиракли арава ихтиро қилинди, чорва ортидан аравага жойлашган оила билан кўчиб юриш имконияти қўлга киритилди. Саҳродан даштга кўчиб ўтиб, сувли ўлкаларга кириб борилди. Ўзга қабилалар ерини, мол-мулкни қўлга киритиш, ўзгаларни қўлга айлантириш истаги кучайиб борди, шекилли, қабилалар, оилавий сулолалар ўртасидаги урушлар ҳам жадаллаб қолди.

Хуннлар ҳаётидаги энг долғали кунлар милоддан аввалги 209 йилда юз берди. Модэ ўзини Шан бюу – Осмон худосининг буюк фарзанди деб эълон қилди. Ва кўп ўтмай узок йиллардан буён хуннлардан йиллик хирож олишга кўниқиб кетган шарқий қўшни дунхуларга ҳужум қилиб, уларни янчиб ташлади. Модэ хонлик тахтини ҳам ўзи қўлга киритди. Хуннлар подшоси Туманнинг икки хотинидан икки ўғли бор эди. Кичик ўғлига шаньюликни мерос қолдириш ниятида катта ўғли Модэни юэчжиларга гаров қилиб юборади. Юэчжилар уни ўлдиради деган умидда уларга қарши уруш эълон қилади. Аммо Модэ гарчи отасининг уни ўлимга юборганлигини билсада, юэчжиларнинг отини ўғирлаб қочади. Сўнгра у отасининг қошига келади. Отаси унга ўн минг уйлик туман бошқарувига тайинлайди. У дарҳол барчани ҳарбий санъатга ўргатади. Машқларни бажара олмаганларни қатл қилади. Бир сафар ўзининг сеvimли отини нишонга қўяди. Ёйдан нишонга олмаганларни ўлдиради. Кейин бедов отини ҳам ўлдиради. Хотинини бошидан жудо қилади. Кейин отаси билан овга чиққанда отасининг отини нишонга олади. Барча жангчилар нишонга отади. Натихада отаси ҳам ўлади. Кейин Модэ ўғай онаси, укаси ва отасининг маслаҳатчи оқсоқолларини ўлдириб,

Ўзини “Шаньюй” деб эълон қилади. У жуда қаҳрли, қаттикқўл, жанговар, бераҳм ва истеъдодли жангчи эди.

Дунхуларни тор-мор қилганидан сўнг юэчжиларга хужум қилиб, уларни ғарбга қувиб юборади. Кейин Ордосдаги қабилалар лэуфан ва баянларни тобе қилиб, Хитойга уруш очади. Хитойда эса фуқаролар уруши борарди. Унинг қўшини уч юз минг атрофида эди. Модэ давлати таркибида хуннларнинг 24 уруғлари бирлашган эди. Ҳар бир уруғ йўлбошчиси ўз қўшини билан жангда қатнашарди. Модэ қўшини Хитой чегарасидаги бир қатор шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомларни забт этиб, милоддан аввалги 200 йилда шимолий Шаньининг пойтахти Цзиньянга етиб борди. Модэ хийла ишлатиб, император қўмондонлигидаги армияни қуршовга туширади. Етти кун қуршовда қолган пайтда Хитой айғоқчиси Модэнинг хотинини қўлга олади. Шундан сўнг хотинининг маслаҳати билан Модэ қуршов йўлини очиб, Хитой императори билан “тинчилик ва қариндошлик” сулҳини тузади. Ниҳоят, эрамиздан бурунги 197 йилда Хитой императори аёл Люй Хау хийла йўли билан Хан Синни пойтахтга чақириб, бошини кесади. Эрамиздан бурунги 192 йилда Модэ император аёлга ўзининг никоҳига ўтишни таклиф қилади. Гарчи унинг таклифи император аёлнинг ғазабини қўзғаган, шахсияти оғринган бўлсада, вазминлик билан келинлик ёшидан ўтиб қолганлигини баҳона қилади. Натижада икки ўртада уруш келиб чикмади. Чунки Модэ шу пайтда ғарбда юэчжилар билан Осиё тақдири устида жанг олиб борар эди. Ниҳоят, эрамиздан бурунги 177 йилда хуннлар юэчжиларни мағлубиятга учратади.

Умуман, Модэ барпо этган хуннлар давлати таркибини бир қабилла даражасида жипслашган 24 уруғ ташкил қилган. Давлат бошлиғи катта ҳурматга эга бўлган. Барибир, давлат таркибида хуянь (туркийча - қуён), лань (қадимда хитойликларнинг миллий гули - орхидея) ва суйбу (туркийча - ўлка) қабилалари алоҳида имтиёзли қабилалар бўлган.

Хуанлар ва сунбилар қадимги хуларнинг авлоди ҳисобланган. Модэ замонидаяқ хуннлар қабиласи патриархал эди. Ўғил отаси билан ҳисоблашар, оиладаги бир кишининг жинояти бутун оиланинг жинояти ҳисобланарди. Бу ўз навбатида, оилавий тартиб-қонданинг мустаҳкамлигини тақозо этарди. Ҳарбийлар фақат қобилиятига қараб танланар, уруғ оқсоқолига бўйсунар

эди. Уруғ оксоқоллари ва маъмурий бошликлар йилига икки марта йиғилишиб, ички ва ташқи муаммоларни ҳал қилишган. Шундай қилиб, Модэ кўчманчи чорвадор қабилаларни бирлаштириб, қонун-қонда, ички тартибга тамомла бўйсундирилган харбий давлат барпо этди. Бу давлат уч юз йил яшади.

Модэ шаньюй умрининг сўнги йилларида Хитой билан маҳсулотлар олишга кўпроқ эътибор қилиб, асосан озик-овқат, шойи матоларнинг узлуксиз келиб туришига эришди. Маҳсулотлар нисбатида аҳолидан солиқ олишга ўтди. Хуллас, давлатни бойитиш учун Хитойдан олинган арзон товарлар устидан солиқ олишни жориш қилишгача бориб етди. Модэ эрамиздан бурунги 174 вафот этди.

Хунларнинг шарқий чегараларидаги дунхулар эрамиздан бурунги 209 йилда ухуанларга айланди. Улар ёнида сянбилар яшарди. Бу мўғул қабилалари, шунингдек, шимолий чегарада яшаб келаётган динлинлар, дилар ва мўғул қабилалари ҳам хунларга йиллик хирож тўлаб туришган (Бигурин Н.Я., Т.1, 1950, 142,167).

Эрамиздан бурунги 166 йилда Лаошань-шаньюй 140 минглик отлик жангчи билан шимолий-ғарбий Хитойга бостириб кирди. Шундан сўнг тўрт йил давомида Хитойга қарши узлуксиз босқинлар уюштирди (Бигурин Н.Я., Т.1, 59). Эрамиздан бурунги 162 йилда Хитой императори сулҳ таклиф қилди. Сулҳ шартларига кўра Хитойдан хунларнинг талаб қилган маҳсулотлари жуда катта миқдорда бўлиб, бу Хитой учун шармандали сулҳ эди (Бигурин Н.Я., Т.1, 1950, 60). Эрамиздан бурунги 161 йилда Лаошань-шаньюй вафот этиб, тахтга ўғли Гюнчен ўтирди. Бироқ Хитой билан савдо хунлар кутган даражада эмас эди. Ниҳоят 158 йилда Гюнчен Хитойга қарши уруш эълон қилди. Эрамиздан бурунги 152 йилга келиб, Хитой чегаралари савдо учун очиб қўйилди. Хунларнинг кудрати ҳам энг юқори даражага кўтарилган эди.

Хунлар ҳар йили баҳорда ўз аждоқлари, ер ва рухларга хайр қилишган. Шаньюй эса ҳар куни эрталаб қуёшга, кечқурун ойга сиғинган. Хитой тахтига эрамиздан бурунги 140 йилда ўтирган У-диннинг биринчи ташвиши хунларнинг адабини бериб қўйиш эди.

Ниҳоят эрамиздан бурунги 133 йилда Хитой хуннларга қарши юриш бошлады. Бирок Хитой айғоқчиси қўлга тушиб, хуннларга қаратилган режани айтиб қўяди. Хуннлар ортга қайтади. У-диннинг нияти амалга ошмай қолади. Эрамиздан бурунги 124 йилда Вей-цин Ордосга хужум қилиб, 15 минг хунн аскарини асир олади. Эрамиздан бурунги 123 йилда яна икки марта хуннлар устига босқин уюштиради.

119 йилдаги урушда хуннлардан 19 минг киши ўлдирилди. Шу урушдан кўп ўтмай хитойликларнинг тибетликлар билан узоқ чўзилган уруши бошланиб кетди. Эрамиздан бурунги 110 йилда император У-диннинг хуннларни кўрқитишга қаратилган барча ҳаракатлари бесамар кетди.

Хуннларнинг адабини бериб қўйиш учун Чжан Цзян юэчжиларга юборилди. Хуннлар Чжан Цзянни ушлаб, уни 10 йил камокда сақладилар. Кейин Чжан Цзян Фарғонага кочди. Бирок, қайтишда яна хуннлар қўлига асир тушди. Ниҳоят, эрамиздан бурунги 120 йилда Хитойга қайтиб борди.

Чжан Цзяннинг саёҳати давомида Даван, Кангюй, Анси давлатлари, кўчманчи чорвадор усунлар ҳақидаги хикоялари хитойликларни ҳайратда қолдирди. Анси (Парфия), Янцай (Сарматия), Тяочжи (Месопотамия), Шенду (Ҳиндистон), Лиган (Рим) давлатларига элчилар юборилди (Луций Анней Флор, II, 34). Шундан сўнг Хитойдан Европа томон шимолий ва жанубий савдо-алоқа йўллари очилди. Европага энг қулай йўл Тяншаннинг шимолий томонидаги Жунгар дарвозасидан Ўрта Осиё орқали ўтиб, Хитойни ғарбий дунё билан боғлаган йўлдир.

Император У-ди даврида Хитойда улкан армия яратилса ҳам хуннлар масаласи ҳал қилинмаган эди. Чжан Цзян эса Фарғонада тоғда ўсган ёввойи айғирлардан учқур отлар олишаётгани, бу отларни “самовий отлар” (дулдул) аташганини хикоя қилади.

Эрамиздан бурунги 105 йилда Хитой элчиси Даванга келиб, тиллага от сотиб олиш ҳақидаги ниятини билдиради, лекин рад жавобини олади. Шундан сўнг Хитой 104-103 йилларда Фарғона отларига эга бўлиш учун катта ҳарбий куч билан ҳаракат бошлайди. 103 йилда Даванга юборилган 60 минглик армия муваффақиятсизликка учраб, ортга қайтади. Айни вақтда 180 минглик армия билан Ордосга, хуннларга қарши юборилган қўшин Фарғонада жанглар олиб борарди (Бигурин Н.Я., Т.П,

1950, 162,164). Ниҳоят, бу лашкар бир неча ўн арғумоқ ва 300 та байтал билан ортга қайтди. Даванга қарши уруш Хитой учун жуда қимматга тушади. 60 минг кўшиндан 10 минг киши, 30 минг отдан атиги мингтаси соғ-омон ортга қайтади (Бигурин Н.Я., Т. II, 1950,162). Хитой кўшини қайтиши билан Фарғонада қолдирилган вакил Мацай ўлдирилади. Хуннлар Хитой учун енгиб бўлмас душман сифатида хавф солиб турарди.

Император У-ди хуннларга таъсир этишнинг турли йўллари ахтариб кўрди. Биронтаси фойда бермади. Хуннларнинг талантли йўлбошчиси Гюйлиху-шаньюй эрамиздан бурунги 101 йилда тўсатдан вафот этиб, тахтга Цзюйдихэу сайланади. У император У-ди билан келишиш учун хитойлик асир олинган элчиларни кўйиб юборади. Бунга жавобан катта совғалар билан навбатдаги элчи келади. Цзюйдихэу эса “тинчлик ва қариндошлик” сулҳини тузишни талаб қилади. Музокаралар тўхтайдди. Бунинг айбдори Хитойда тарбия топган хунн Вей Лия деб ҳисобланди. Хитой элчилари уни ўлдириш учун тил бириктиришганда, сир фош бўлади ва қатнашчилар қатл қилинади.

Эрамиздан бурунги 99 йилда кўмондон Ли Гуанли 30 минглик кўшини билан Тяншан тоғининг шарқий ён бағирларига бориб, Барқўл атрофида ғарбий Чжунни князи қароргоҳига ҳужум қилади. У ердан қариялар, аёллар ва болаларни асир олиб қайтади. Йўлда кўмондон хуннлар ҳужумига дуч келиб, барча бойликлар ва 7 минг жангчисидан ажралади. Яна бир кўмондон даштга юриш қилиб, хуннларни тополмай қайтади. Учинчи кўмондон Ли Лин Сюньги тоғигача бориб, 30 минг армияси билан хуннлар қуршовига тушиб қолади. Ли Лин жанубга чекинади. Хуннлар уларнинг ортидан тушиб, тўхтовсиз равишда ҳужумлар уюштириб боради. Охирида Ли Лин “**Ким уддасидан чиқса, қутулсин**” буйруғини беришга мажбур бўлади. Хуннлар йўлбошчиси Цзюйдихэу асирга тушган Ли Линни ўлдирмайди, балки унга қизини бериб, хакаслар вилоятига бошлиқ қилиб тайинлайди. У хунн йўлбошчисига садоқат билан хизмат қилди. Хитойда эса уни сиртдан қатл этишга ҳукм қилинди. Ли Линнинг авлодлари бўлган хакаслар орасида қора соқолли, қора кўзли наслар пайдо бўлади. Хитойда Ли Линнинг онасини қатл қилишди. Ли Лин ҳақида ҳикоя қилгани учун тарихчи Сима Цян

камоққа ташланди. Икки ойдан сўнг у камоқдан озод қилиниб, империя девони бошлиғи бўлди. Бу воқеалар эрамиздан бурунги 98 йилда юз берган эди.

Эрамиздан бурунги 97 йилда Ли-Гуан-Ли шимол томон қўшин тортди. Хуннлар дастлаб қўшинни тўхтатдилар, кейин чекинишга мажбур қилдилар. Қўшинга қақшатқич зарба бериб, Хитой чегарасигача қувиб келадилар. Ўн йил ўтгач, хуннлар йўлбошчиси Цзюйдихэу вафот этади. Тахтга унинг катта ўғли Хулугу-шаньюй ўтиради. Хитойликлар хуннларга қарши 7 йил урушга тайёрлана бошлайдилар.

90 йилда яна Ли-Гуан-Ли қўмондонлигида 70 минг отлик, 100 минг пиёда қўшин шимолга юриш бошлади. Буюк даштнинг шарқий томонидаги қалъадан 30 минг отлик ва 10 минг пиёда қўшин йўлга тушди. Ордос ва Лобнор оралиғидаги даштдан 40 минг отлик Тяньшан томон юриш бошлади. Хулугу-шаньюй барча қўшни қабилаларга душман ҳақидаги хабарни етказди. Енисей динлинлари Вэй Люй қўмондонлигида, хакаслар Ли Лин қўмондонлигида, Байкал ортидан тобалар, Хингандан сяньюбилар етиб келишди (Бигурин Н.Я., Т. II, 1950, 157, 351). Шундай қилиб, Шарқий Осиё Икки лагерга бўлинди. Хуннлар томонда бор-йўғи 130 мингдан ортиқ отлик ва пиёда қўшин тўпланди.

Хитой қўмондони Ман Тун Жунгарияга хужум бошлади. Хуннлардан Яньсий қўшинни бошқа тарафга олиб кетгани учун хитойликлар қуруқ қолишди. Шарқий қўшин дашт ва тоғларга силжиди. Хуннлар ва хакаслар хужумга ўтдилар. 9 кун давомида ҳордиксиз жанг бўлди. Селенги дарёси қирғоқларида бўлган жангларда Хитой армиясининг шашти кесилди. Чжигюй дарёси бўйида ҳам Хитой қўшини қирғинга учради. Бош қўмондон Ли-Гуан-ли асирга тушди. Хуннлар яна Шарқий Осиёнинг гегемони бўлиб қолишди. 140 минглик отлик ва 40 минглик пиёда қўшин хуннлар ва уларга қўшни қабилалар лашқари томонидан яқсон қилинди.

85 йилда Хулугу-шаньюй вафот этади. Тахт ворислиги учун курашда тўртта гуруҳ қатнашади. Ниҳоят, Хуаньди (Хулугининг укаси) тахтга ўтиради. Тахт атрофида ички кураш қизиб кетади. Вэй Люй Ли-Гуан-Лидан қасд олишга киришади. Бироқ Вэй Люй уюштирган “қасд олиш” оқибатида Ли-Гуан-Ли ўлдирилади. Хуаньди тахтга ўтиргандан сўнг айрим уламо ва зобитлар

Хитойга кетиш йўлини ахтаради. Ҳатто усунларни хуннларга қарши хужумга жалб қилмоқчи бўлишади. Усунлар эса кўнмайди.

Бу даврда хуннларга Хитойнинг чегара ҳудудларидан қочоқлар, армия сафидан чиққан зобитлар, қароқчилар, ўғрилар кўшилиб яшай бошлайди. Уларнинг хуннлар билан аралашиб яшаган даврида хуннлар дунёқарашига салбий таъсири ҳам ортиб борди. Хуаньди-шаньюй эса Ливу, Гуси, Хючжуй, Хуче, Ючянь, Хэсу каби амалдорларнинг кўғирчоғига айланади (Н.Я.Бичурин, Т. 1, 1950, 94).

Хуннлардаги жанговар руҳ сўнгган, шу боис 79, 78, 77 йилларда 3-4 минг отлиқ билан Хитой чегара шаҳарларига хужумлар уюштиради, ўзлари кўпроқ талафот кўради. Хуннлардан ғарбда яшаб келган усунлар Хитой маликаси таъсирида 73 йилда Хитой билан хуннларга қарши урушиш ҳақида сулҳ тузишга эришади. Бу сулҳ Хитой учун айни муддао бўлди. 72 йилда Хитой императори 160 минглик отлиқ аскарни хуннларга қарши Ордос томон йўлга чиқди. У билан бир вақтда усунлар ғарбдан 50 минг кўшин билан хуннларга қарши хужум бошлади. 71 йил ёзига келиб усунлар ғарбдан, ухуанилар шарқдан, динлинлар шимолдан хуннларни сиқувга олди. Даҳшатли қирғинбарот бўлди. Хуннлар аҳолисининг учдан бири қирилди. 70 йилга келиб 3 минглик Хитой кўшини хуннларга шундай қақшаткич зарба берди, асир олди, ҳатто 160 минг кишилиқ кўшин билан хуннларга бунчалиқ катта талофат етказилмаган эди (Н.Я.Бичурин, Т. 1, 1950, 83). Шунга қарамасдан хуннлар ҳали ғалабадан умид узмаган эди. Бироқ ўзларининг ичидаги етилиб келаётган ички курашни ҳисобга олишмаганди. Шаньюй уруғи вояга етган, унинг одамларига мансаб ҳам етишмай қолганди. Бунинг устига уруғларнинг оқсоқоллари бор эди. Улар билан ҳисоблашмасдан туриб бирон-бир муаммони ҳал қилиш мумкин эмасди. Вазият шундай кескинлашган 68 йилда Хуаньди-шаньюй вафот этиб, ҳокимият шарқий чжуинлар бошлиғи Хюйяюй Цюанкю кўлига ўтди. Тахт эса малика Чжуанкюга тегди. Худди шу ҳолат хуннлар ҳокимиятини ичдан парокандаликка олиб келди. Хуннлар шаньюйи Хитой ҳукуматидаги молиявий инқироз туфайли чегарани қўриқлашни бекор қилганидан фойдаланиб сулҳ тузишга

интилди. Бирок, 20 минглик кўшин Хитой чегарасига яқинлашганда 5 минг отлик майдонга кириши билан хуннлар ортга қайтади. Шундан кейин ҳужумкорлик Хитой томонига ўта бошлайди. Хитойликлар кам сонли кўшин билан Турфанда чешинлар пойтахти Чжахахато шаҳрини босиб олади. Хуннлар хитойликларни қамал қилиб турганда Алашаш даштидаги қабилалар хуннлар ерларига бостириб киради. Улар шаҳар қуршовини ташлаб кетишга мажбур бўлади. Эрамиздан бурунги 62 йилда хуннлар Хитойга бостириб қирмоқчи бўлганида Хитойликлар 40 минг отлик жангчи билан хуннлар қаршисига турарди. Хуннлар жангсиз ортга қайтади. Шундай қилиб, Хитой императоридан кутилган тинчлик сулҳи юз бермайди. Барча фронт бўйлаб ҳарбий партия мағлубиятга учраб турган бир пайтда Чжуанкюй – Яньчжи ўз даврини кутиб турди. Хюйлюй – Цюанкю томонидан четга сурилганидан сўнг шарқий Чжуки амири Туцитан билан яқин бўлиб олди. Туцитан хуннлар аристократиясидан эди. У, севиклиси, кичик укаси Дулуннилар ҳарбий партиясига рақиб эди. Ҳокимиятни ўз қўлига олиш учун мансаблар меросхўрларни тайинлаш тартибини ислоҳ қилди. Эндиликда уруғ оқсоқоллари ҳам иккинчи ўринга ўтказилди. Князлик унвонини отадан болага ўтказишнинг ўзи эски тартибга риоя қилмасликни билдиради. Хитойга юришдан қайтган Хюйлюй – Цюанкю касал эди. Чжуанкю ва Тацитан унинг ўлимини кутишарди (Н.Я.Бичурин, Т. 1, 1950, 84). Пайтдан фойдаланган Чжанкю Туцитанни шаньюйлик даражасига кўтаради. Туцитан дарҳол укасини Хитойга совғалар билан элчи қилиб юборади. Синьейги ва марҳум шаньюйнинг яқин қариндошлари ва сафдошларини қатл қилади. Марҳум шаньюйнинг ўғли Гихуэшаси Ушанмига (Кангюй ва Усунлар оралиғида) қочади. Ҳарбий партия етакчиси Хитойга қочиб кетади. 59 йилда Ючян уруғи амири ўлади. Ўрнига Шаньюй ўтиради. Ючянлар унга бўйсунмай шарққа кўчади. 58 йилда ухуанлар Гуси уруғига ҳужум қилади. Хуннлар ичида норозилик кучайиб кетди. Барчанинг нафратига учраган Тацитан ўзини ўлдиради. Эски хунн партияси ғолиб бўлади. Тацитан вафотидан сўнг сарой партияси мағлуб бўлди. Кучларни бирлаштириш муҳити вужудга келди. Бирок хуннларда бир томони Тацитан, иккинчи томони Босюйтан тарафдорлари ўртасида ўзаро уруш

бошланиб кетди. Тахт талашин авжигачиқди. Уруғларнинг оқсоқоллари эса Хитойга вассал бўлишга тиш-тирноғи билан қарши бўлди (Н.Я.Бичурин, Т. 1, 1950, 88).

Эрамиздан бурунги 52 йилда хуннлар шаньюининг ўзи император саройига борди. Ҳар ҳолда Хитойга тобе бўлиш вазияти етилган эди. Бу вақтда хуннлардан ғарбда яшаётган усунлар ҳаётида ҳам тахт талашин эвазига ички инқироз бошланган эди. Эрамиздан бурунги 64 йилда подшоҳ Унгюйми вафотидан сўнг тахтга жияни Ними ўтирди. Нимининг онаси Хуни маликаси эди. 52 йилда Усунларга Хитойдан амалдор Вэй Хо-и ва Жен-ган келганидан сўнг Нимининг хотини малика хитойликлар билан ўз эрини ўлдиришга тил бириктиради. Хитой жангчиси Нимини ўлдирмоқчи бўлганда, хатога йўл қўяди. Ними эса қочиб кетади. Нимининг катта ўғли ўғай онасига қарши халқни исёнга кўтаради. Оломон бир неча кун ўғай онаси малика яшаётган қасрни қамал қилади. Уцгюймининг ўғли Уцзюй курашга чиқиб, Нимини ўлдиради ва тахтни эгаллайди (Н.Я.Бичурин, Т. II, 1950, 196.)

Афсуски қўшинларда ҳам жанговарлик сусайган, улар иккига бўлиниб кетган эди. Хуннларнинг катта қисмини ўзида бириктирган Чжичи қароргоҳида Хитой элчиси ўлдирилади. Чжичи эса Хитойнинг катта қўшини қаршисида туролмасди. Шу сабабли Чжичи Кангюйлар билан яқин алоқа боғлаб усунларга қарши урушга рози бўлди.

Хуннларнинг Хуханье тарафдорлари Хитой билан тинчлик сулҳи тузиб, “Хань ва хуннулар тенг ҳуқуқли” битимига эришди.

Хитойликлар Кангуюйда жойлашиб олмоқчи эмасди. Хитойликлар ғалабаси, кўмондан Чан Тан тарафидан таъминланди. Ҳаммасидан кўпроқ хуннларнинг ягона ҳукмдори Хуханье фойда қилди. Ўрта Осиёда ҳаёт яхшиланиб борди. Хитой-Кангюй савдо алоқаси изга туша борди.

Хуннларнинг подшоси Хуханье эрамиздан бурунги 31 йилда вафот этди. Отаси тахтга иккинчи хотинидан катта ўғли Фугжудей ўтирди. Эрамиздан бурунги 25 йилда Хитой императори қошига бориб, кўпгина гуруч ва қоғоз ваталар келтирди. Фугжудей эрамиздан бурунги 20 йилда вафот этгач, ўрнига кичик укаси Сэусйе подшо бўлди. Эрамиздан бурунги 22 йилда Сэусйе вафот этди. Ўрнига амакиси Гюйя жоди бўлди.

Эрамиздан бурунги 8 йилда унинг вафотидан сўнг тахтга кичик укаси Учжули тахтга ўтирди (Гумилев Л.Н. 2004, 199.). Барча ўтган подшоҳларнинг катта ўғиллари Хитой саройида гаровда яшади. Хитой сиёсий жиҳатдан даштга хукмрон эди. Хуннлар 30 йил давомида тобе бўлганда Хитой маданиятини қабул қилди.

Учжуло тахтда ўтирган йилларда Хитой хуннлар ерининг бир қисмини ўзига олишни кўзлади. Хуннлар подшоси бу талабни рад этди. Эрамиздан бурунги I йилда хуннлар шаньюйи Хитой саройига келди, катта совғани кўлга киритди. Милодий I асрда Хитой императори Ай-ди вафот этиб, ўрнига ёш Пин-ди ўтирди. Ҳақиқатда бошлиқ Ван Ман бўлди.

Ван Манн эса ҳокимиятни кўлга олгач, ер ислохоти ўтказди. Ислохотга кўра империянинг барча ерлари подшоҳ ерлари, куллар ва кул аёллар ерга тобе қилинди. Танга пуллар чиқаришни ҳам янги тартибга солди, касб-ҳунар учун солиқ жорий қилинди (Хрестоматия по истории древнего мира, Т.1, М, 1950, 319).

Бунда кўзда тутилган мақсад бойликнинг одамлар кўлида тўпланмаслиги, балки давлат хизматига тушишини таъминлаш эди.

Ван Манн хуннлар бошқарувида ҳам ўзгариш қилишни бошлади. Олдинги “Хунн шаньюйнинг давлат муҳри” ўрнига “Хитойнинг хунн шаньюй чжани” муҳрини чиқарди. Натижада хунн бошликлари Хитойга вассал бўлиб белгиланганидан курашга отланди. Хуннлар подшоси Угжула шаньюй хуннлар курашига бош бўлди. Хитой чегара пунктлари вайрон қилиниб, моллар ҳайдаб кетилди. Ван Маннинг 300 минг жангчи юбориш ҳақидаги буйруғи ҳам қор қилмади. Бир йилдаёқ Хитой императорига тегишли чегара ерлар бўшаб қолди. 13 йилда Угжула шаньюй вафот этди. Ўрнига Сюйбудан ўтирди. У Хитой билан урушни тугатиш учун тахтга илгари ҳам Манн қўйган Хяни ўтказди. Хян эса 14 йилда Хитойга элчи юбориб ўғлини гаровга қўйди. Қочқинларни тутиб бериш ҳақида Ван Ман топшириғини бажарди. Шу вақтда ухуанлар мажбуран армияга олинаётгани, оилалари гаровда ушлаб қолинаётганига қарши кўзғалон кўтарилди (Бичурин Н.Я.Т.1, 1950, 145). Ухуанлар хуннлар билан қўшилиб кетди.

Хуннлар курашга отланиб, ғарбий ўлкани ўз таъсирига олади. Милодий 17 йилда халқ кўзғалони янада кучаяди. Чунки

аҳолининг турмуши даражаси жуда оғир бўлиб, очарчилик авж олди. Ван Ман ислохоти амалдорларга фойда келтиргани билан оддий халқни жуда ночор аҳволга тушириб қўйди. Курғоқчилик туфайли мамлакатда қароқчилик ҳам, ўғрилик ҳам, қочоқчилик ҳам кўпайиб кетди. Ван Хуан, Ван Фин, Ван Чун каби ғайратли кишилар халқни бирлаштириб, қошларини қизилга бўяб Ван Ман қўшинига қарши жангга кирди (Хрестоматия по истории древнего мира, Т. 1, 328).

Кўнгиллилар Лю Пэн Цзини императорликка кўтарди. Хунлар Хитойнинг шимолий худудларини шипшийдон қилиб кетган бўлса, жануб ва шарқдан кўзғалон кучайиб борди. Ван Маннинг кўзғалончиларни жазолаш учун тузган армияси ортиқча ташвишдан бошқа наф келтирмади. Хан сулоласидан шахзода Лю Сюан бошчилигида кекса амадорлар исёни оқибатида Лю Сюан император бўлди. Шенъси ва Шанъсе ҳарбий ҳаракатлар майдонига айланди. Ван Ман хунларга юборилган қўшинни олиб кўнгиллиларга қарши қўйди: фойда бермади. Қамоқдаги жиноятчиларни озод қилиб, кўнгиллиларга йўллади: улар тарқалиб кетди. Кўнгиллилар саройга бостириб кирди ва Ван Ман ўлдирилди. Бутун давлат Хан сулоласига ўтгани билан қон тўкиш тўхтамади (Л.Н.Гумилев. 2004, 214) Хунлар подшоси Лю Сюан ўлиmidан сўнг укаси Лу Ван тахтга чиқди. Ундан айтарли фойда бўлмади. Шунинг учун Яу Ван кўмондон этиб тайинланди: тезда шимолий Хитой ерлари қўлга киритилди. 33 йилда хунларга қарши юборилган Хитой армияси мағлубиятга учради.

37 йилда хунлар Хитой қўшинини чегара ичкарасига қувиб кирди. Хитойликлар мудофаага ўтиб олишди. 44-45 йилларда хунлар Хитой қўшинини яна пароканда қилди.

46 йилда Юй яна тахт ворислигини ислоҳ қилди. Шу йўл билан онаси хитойлик малика Иту Чжяси Хитойдан тахт учун қайтарилди. Юйнинг мўлжали эса катта ўғли Фучжулейга тахтини қолдириш эди. Шу сабабли Чжяси ўлдирилади. Тахт вориси қилиб меросхўр Удадихэу эълон қилинади.

Иту Чжясинининг ўлдирилиши сир бўлиб қолмади. Угжула шанъюйнинг ўғли Би малика Чжяси ўлими катта хавф бўлишини пайқаб қолди. Ҳақиқатда Угжуланнинг қонуний тахт вориси малика Чжяси бўлганини билар эди. 46 йилда Юй ҳам, тахт

вориси Удадихэу ҳам ўлади. Тахтни Юйнинг иккинчи ўғли Пуну олади. Янги хон Хитой билан урушни тугатиш “тинчлик ва қариндошлик” битими учун элчи юборади. Юй бундан фойдаланиб, Хитойга хунлар ери ҳақидаги маълумотни юборади, кейин ўзи билан Хан сулоласи қарамлигида бўлиш таклифини билдиради. Унинг сотқинлигидан хабар топган хун аслзодалари уни ўлдириш пайига тушади. Бироқ Би бундан хабар топиб тезда 40 минг кишилик кўшин тўплайди. Шаньюй Пуну кўшини қайтиб кетади.

48 йилда 8 та жанубий хун уруғлари Хитойга кўчиб кетишади. Шундай қилиб, Би Хуаньхе бошлиқ хунлар Хитой манфаати учун хизматга киради (Бичурин. Н.Я. Т.1, 1950, 116-117).

Хунларнинг бир неча асрлар давомида Хитой империяси билан олиб борган урушлари ва бу кўплаб вайронагарчилик ҳамда қирғинлар келтираётган жанглarning йўналишини ўзгартириш мақсадида Хитойнинг туркий қабилалар орасида ўзаро ишончсизлик туғдирган яширин ҳаракатлари туркий қабилалар яхлитлигига, бирлигига зарба бўлди. Натижада табиатан ишонувчан бўлган туркий қабилалар ўртасидаги ҳамфикрлик, ўзаро келишув ишончсизлик ва зиддиятни ҳосил қилди. Авж олиб кетган ички жанжаллар туфайли милодий 48 йилга келиб Хун давлати парчаланиб кетди. Айни шу 48 йилдаги парчаланиш хунларга оғир ботди: неча-неча асрлар жанглarda ғолиб келиб қаддини мағрур тутган не-не туркий қабилалар ҳайронликда қолди – бу не кўргүлик! Ўз шаъни, кадр-қимматини ҳар нарсадан, мол-мулкдан устун қўйган, шу вақтгача сўзи синмаган сардорлар тақдир измига бўйсунди: ота маконини ташлаб, узоқ-узоқларга бош олиб кетишга бел боғлади – қарвонлар номаълум худудлар сари оғир қадамлар ташлади, бу 48 йилда! Гарчи хунларнинг давлатчилик анъаналари келгусида кўплаб янги давлатлар учун асос бўлган бўлсада, қабилаларнинг тўрт томонга йўл солиб кетишлари ҳам қатор йилларга чўзилди. Янги-янги худудларга жой солиб, унинг тубжой аҳолисига айланиш, қолаверса, ижтимоий муносабатлар ва маҳсулот етиштириш, турмуш тарзини маълум тартиб қондаларга мувофиқлаштириш бир неча ўн йилликларни ўтказишга мажбурлади. Шундай оғир кечган даврда ғарбий Хун империяси

барпо бўлди. Унинг тасарруфида шарқий Русдан тортиб, Ўрта Олмониягача, Венгрия, Руминия, Чехославакия ва Австрия, Италия худудлари ўтди. Империя таркибига киритилган халқлар ҳам такводорликдан аста-секинлик билан якка худодликка Кўк Тангри – Тангрихонга сифинишга ўта бошлади. Христиан динида жиддий ўзгаришлар юз берди. Христианлик саждасининг амьоли “Т” шаклидаги таёкча ўрнига тўғри тўртбурчакли “Крест” қабул қилинди.

52 йилда эса хуннларнинг шимолий подшоси Пуну Хитойга тинчлик таклифини билдиради. Хитойликлар эса на жанубий, на шимолий хуннларга ишонмай қўйганди.

55 йилда подшоҳ Би ҳам вафот этди. Тахтни укалари Мо (55-56), Хан (56-59), ўғиллари Ди (59-63), Чжан (63-85) ва жияни Су (63 йил) давом этдирди. Бу даврда хуннлар ва Хитойликлар ўртасида ижобий ўзгариш юз бермади.

Шимолий ва жанубий хуннларнинг аралашуви тезлашди. 76 йилда Хитойда тахтга Чжан-ди ўтиргандан сўнг Хитой ва хунн муносабатларида янги давр бошланди.

Маълумки 16 йилда бутун Ғарбий ўлка Хитойдан четланиб Хуннлар билан битим тузган эди. Биргина Ёрканд давлати Хитойга тобеликни сақлаб турарди. Ёрканднинг бошлиғи Яннинг ўғли Кан 29 йилда бутун Ғарбий ўлканинг ҳукмдорлигини қабул қилади. 33 йилда Кан вафотидан сўнг тахтга ўтирган укаси Хян Гюйми ва Сийе ўлкаларини босиб олади. Унинг мақсади Хитой каби Хунн давлатини барпо этиш эди. Ниҳоят 45 йилда 18 та ўлка элчилари келиб Шанъшан ва Кучани босиб олади.

Шундан сўнг Шанъшан ва Кучаликлар хуннларни ёрдамга чақиради. Кучаликлар кўзғалон қилиб Ёркандлик бошлиқларни мағлубиятга учратиб хуннларга қўшилади. Хуннлар бу вақтда ғарбий ўлканинг шимолий-шарқий қисмини босиб олишган эди. Хуннлар бу вақтда Давани ҳам енгган эди. Ғарбий ўлкада Хая амалга оширган сиёсатдан халқ норози бўлиб исён кўтаради. Бундан фойдаланган хуннлар Ёркандни қамал қилади. Хутанликлар Хяни занжирбанд қилади ва бир йилдан сўнг ўлдиради.

Сийе ҳам хуннлар қўлига ўтади. Натижада маҳаллий хонлар 66-67 йилларда шимолий хуннлар билан келишиб Хитойга ҳужум

қилади. Ченни ва Ҳарашар Хуннлар билан ишончли дўстига айланиб, йиллик хирож тўлаб турди.

Хитой эса ғарбий ўлка билан тил тополмай, 73 йилда Ҳами воҳасига бостириб қиради. Хуннлар ва уларнинг иттифокчилари қаршилиги синдирилади. Хитой зобити Бан Чао кўмондон бўлган кўшин Хитойдан Қашқарга ўтади. 75 йилда Қарашар ҳокими барча хитойликларни ўлдиради. Бан Чао эса Хўтан ва Қашқарни қийинчилик билан қайтариб олади. Ниҳоят 77 йилда император Чжан-ди урушни тўхтатиб, армияни қайтаради (Бичурин Н.Я. Т, 11, 1950, 217).

Бу даврларда хунн ўртасида қабилалараро ўзаро низолар, келишмовчиликлар тўхтаган эмасди. Шимолий хуннлар уруғчилик давлатидан ҳарбий демократик давлатга айланди. Хуанлар, сянбиларда шимолий хуннларга ашаддий душман сифатида қарашарди. Шу сабабли 87 йилда сянбилар шимолий хуннларга ҳужум қилиб, етакчи Гояго-шаньюннинг терисини шилди. Урушни давом эттирмай қайтиб кетди. Шимолий хуннлар жанубга кўчиб Хитойга бўйсунди.

Жанубий хуннларда йўлбошчи Сюан вафот этиб, ўринга амаки укаси Тунтука тахтга ўтирди. У шимолий хуннларни йўқ қилиш учун Хитой билан келишди. Хитой 89 йилда ҳужумга ўтди. Уруш бошидаёқ 8 минг хитойлик ва 30 минг жангчи жанубий хуннлар томонидан асир олинди. Уруш охирида эса 200 минг асир олди. 90 йилда уруш яна бошланди. Бу сафар шимолий хуннларга қарши урушга Шигу кўмондонлик қилди. Шимолий хуннларнинг етакчилари Доу Хан ҳам, ундан кейингиси Юйгучян ҳам ўлдирилди. Модэ уруғидан энг сўнгги подшоҳ Юйгучян эди. Шимолий хуннларда машҳур хунн уруғидан Хуян давлатни бошқарди. Улар Иртиш бўйларида ўтиб Олтой ва Саура тоғлари ён бағирларига келиб жон сақлашди. Хуннлар Қозоғистоннинг жанубига қадар келишганди. Шундан сўнг 15 йил тинчлик бўлди.

90-93 йиллардаги урушлардан сўнг жанубий хуннлар кўпайиб қолишди. Улар қўли остида шимолий хуннлардан, қочоқлардан анча кўп эди. Бунинг устига, шимолий хуннларда жанубий хуннларга нисбатан душманлик руҳи ҳам сўнмаганди.

93 йилда Тунтухэ вафот этиб, ўрнини тоғаси Аного эгаллайди. Тахт ворислигига Шигу ўтади. 4 йилда эса Ду гун Хитой кўшини билан хуннлар қароргоҳига келади. Кейин Аного

бошлиқ хунларга ҳужум қилади. Бу ораликда хунлар қўзғолони бошланади. Қўзғолончилар Тунтухэнинг ўрнига ўғли Финхуани сайлашади. Бироқ ғалаба хунлар фойдасига яқун топсада, Финхуа бошлиқ халқ очликка дучор бўлади. 117 йилда сянбилар ҳужумидан сўнг хунларнинг бир қисми шимолий хунларга кетади. 117 йилда эса Финхуа Хитойга бош эгиб боради.

II аср бошида Шимолий Хунлар Барқўл кўлидан Орол денгизигача бўлган ҳудудда яшарди. Ҳокимият Хуян сулоласи кўлида эди. Ғарбий ўлка хунлар кўлига ўтгач, 107 йилда бошлаб Хитойнинг шимолий-ғарбий вилояти 50 йиллик уруш майдонига айланди. Шимолий хунлар қақшатқич урушга тортилган бир пайтда сянбилар кўшилди. Сянбилар ҳам Хитойни душман биларди. Шу билан бирга хунлар ва сянбилар ўзаро рақиб бўлиб қолганди. 110 йилда ухуанлар қонли урушларда Хитойга таслим бўлди. Сянбилар 115, 117, 119 йилларда Хитойга қарши босқинлар уюштирди. Уларда марказлашган бошқарув йўқ эди. 120 та сянби қабиласининг ҳар бир ўзича урушарди. Ҳар бир қабиланинг ўз етакчиси урушни ўзича бошқарар эди. Цичжичян 120 қабилалар бошлиқларини бирлаштиришга ожизлик қилди. Шунга қарамасдан 121-126 йилларда Хитойга ва жанубий хунларга бир неча қақшатқич зарбалар бера олди. Хитойликлар эса ухуанларни ўзларига оғдириб сянбиларга қарши юборди. 134 йилда Цичжичян ўлиmidан сўнг уруш ҳам тугади (Гумилев Л.Н. 2004, 248).

Хитой ғарбий ўлкани кўл остига қайтариб олишга курашди. Ниҳоят 124 йилдан бошлаб Бан юн қўмондонлигида Хитой кўшини Шаншанга келди. Куча, Акси ва Уч-Туранан бекликлари тобелигини билдиришди. Ғарбий Чешинга ҳужум қилиб 8 минг асир ва 50 минг қорамолни кўлга киритди. 125 йилда Барқўл ва Эбинур атрофидаги кичик-кичик бекликларни бўйсундирди. Қашқар, Ёркенд ва Хўтан таслим бўлди. 134 йилда шимолий хунларга кучли зарб берилган бўлса, 135 йилда хунн князи Хуян Хитой кўшинини яқсон қилди. Ниҳоят, 151 йилда Хуян Хитой армиясини тамомила янчиб ташлади. 155 йилда биринчи Сянби давлати таркиб топди.

156 йилда жасур Таншихай сянбиларнинг подшолигига сайланди. Таншихай армиясини тиклаб, ҳақиқий ғарбий

демократик давлат барпо этди. 158 йилдан бошлаб Хитойга қарши уруш очди. 167 йилда Хитой Таншихай кўшинидан кўрқиб, “тинчлик ва қариндошлик” сулҳини таклиф қилди. Таншихай музокара олиб боришни ҳам хоҳламади. 177 йилда Хитой 30 минглик кўшин билан сянбиларга ҳужум бошлади, бироқ ўзлари мағлуб бўлди. 181 йилда Таншихай вафот этди. 235 йилгача унинг ўғли, тоға ва жиянлари ҳукмдор бўлгани билан тайинли ўзгариш бўлмади.

Бу даврда хуннларда олға силжиш деярли юз бермади. Улар асосан шимолга силжий бошлади. Хитойликлар билан бирга яшашдан уларнинг турмуш тарзи ва дунёкараши ҳам ўзгариб бориб III асрда хуннлар 4 та қисмга бўлиниб кетди.

Милоддан аввалги 200 йилдан милодий 200 йилгача Хан сулоласи Хитойда фаол ташки сиёсат юритиб, Хуннлар давлатига барҳам берди. IV асрда ҳақиқий Хитой ерлари “Хуани ” ҳавзаси кўчманчилар қўли остига ўтади. Хуннлар, сянбилар, киянлар Хитой кўшини устидан қутилмаган ғалабаларга эришади. Булар Хитой учун қатта фожиа бўлди.

Уч подшоҳлик ўртасида ҳам қонли жанглар кўп бўлди. Бу пайтда Хуннлар давлати парчаланиб, бошқа ерларга кетиб, Хитой ичида юз берган қонли жангларда хуннлар қатнашмади. Балки улар генерал Цао-Вей ҳукумати ҳимоясига ўтиб ўзларини омон сақлаб қолиш йўлларини ахтарди.

Цао-Вей ҳукумати хунн кўчманчиларини беш қисмга ажратиб алоҳида маъмурий ҳудуд ажратиб, алоҳида шаньюйлар тайин этади. Шундай қилиб, III асрда хуннлар нисбатан тинч ҳаёт кечириб куч тўплай борди.

Сянбиларнинг хуннларга қарши шафқатсиз қирғинларидан жанубий хуннлар ҳам бенасиб қолмади. Улар сикувидан жанубий хуннлар Хуангхе кенгликлари ва Ордас даштларига сочилиб кетди. Жанубий хуннлар бунгача Хитой империяси таркибидаги федератлардан эди, империяга кўшимча кучлар юбориб турар, ўзлари эса Буюк Хитой деворининг шимолий томонида яшарди.

304 йилда хуннларнинг бошлиқларидан бири Лео Юан Цинлар (Хитой) давлатидан “шаньюй” унвонини олди. 308 йилда у 50 минглик хуннлар армиясига таяниб ўзини Ханнлар сулоласининг қонуний вориси сифатида Хансида император деб эълон қилади. Худди ана шу император Лю Юан бошлаб берган

хунн подшоҳлари сулоласи тарихда Шимолий Ханлар (Пей-Ханлари) ёки катта Чжаоу номи билан аталди. Лю Юаннинг ўғли Лю Цун (310-318 йиллар) Хитой пойтахти Лоянни босиб олди. Асирга олинган император ўрнига Цзим –Мин-ди император (312-316 йиллар) бўлди. 316 йилда хуннлар яна шаҳарни талади, императорни байрам кунлари ишлатилган идишларни ювишга мажбурлаб, охири 318 йилда қатл қилади. Шунинг учун Цин императорлар оила аъзоларидан бири Нанкинга қочиб бориб, Янцзи дарёси ортида 317 йилда Шарқий Цин сулоласига асос солади. Қарийб уч аср давомида Шарқий Цинлар сулоласи пойтахти Нанкин Чанан ва Лоян билан алмашиб турди.

Шимолий Хитойни босиб олган Лю Цун Хитойнинг кўҳна пойтахт шаҳарлари Лоян ва Чананни ҳам эгаллади.

III асрнинг иккинчи ярмида хуннлар Буюк деворнинг шимолдан унинг жанубий томонини эгаллаш учун кураш бошлади. Лю Цун вафотидан сўнг (318 йил) унинг меросхўри фақатгина Чанан марказида ҳукмдор бўлиб қолди.

Парчаланиб кетган ижтимоий тенгсизлик ва хитойлик аристократларнинг шафқатсизлиги Марказий Осиё тоғлари худудларида чор-ночор яшаётган хуннларда адолатга ташналикни алангалатиб юборди. Натижада 303-317 йиллар оралиғида парчаланиб кетган хуннлар ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётда адолатни қарор топдиришга бел боғлаб яна хуннлар давлатини вужудга келтирди. Бу давлатнинг химоя кучи бўлган армиянинг асосий қисмини бор будидан айрилган, ҳақ-ҳуқуқсиз қуллар ташкил қиларди. Уларнинг хитойликларга қарши курашларида жанг тақдирини қурол кучи ҳам, қўшин миқдори ҳам ҳал қилмади. Балки хуннлардаги этник қувват, этник тикланиш, этник қад ростлаш туйғуси курашлар тақдирини ҳал қилувчи омилига айланди. Дарвоқе хитой жангчилари ёмон қуролланган деб ҳам бўлмасди. Фақат хуннлардаги этник тикланиш, қад ростлаш туйғуси ҳаракатга кучган эди. Хуннлар ўз уруғчилик тизимини сақлаб қолган эди. Афсуски 317 йилдан бошлаб хуннлардан омад юз ўгирди. Хитойнинг жануби томон юриш бошлаган хуннлар жанубий кўшиннинг зарбасига дуч келади. 318 йил хуннлар давлати саройига ўт кетди. Шундан кўп ўтмай Лю Цун вафот этди. Тахтга уқувсиз Лю Цан ўтирди. Отаси ўлиmidан олдин ўғлининг беқобиллигидан империя химоясини

маъмурий бошлиқ Лю Яо ва генерал Ши Лэ га топширган эди. Янги тахт вориси қариндошлар ва гумондорларни ўлдиришга киришиб кетди. Тахт тақдири маслаҳати Цзин Чжун қўлига ўтиб қолди. Цзин Чжун давлатни қўлга олиш учун Лю Цанни ҳам ўлдирди. Тахтга Ханван унвони билан ўтирди. Лу Цун авлоди бутунлай қирилди (Гумилев Л.Н. 2004, 402). Шундан сўнг империя ғарбида маъмурий бошлиқ Лю Яо ўзини император деб эълон қилди. Аммо Цзин Чжуннинг тарафдорлари уни ўлдириб, ўғли Цзин Минжини тахтга ўтказди. Шу пайтда қўмондон Ши Ле пойтахтга ҳужум қилиб, Цзин Мин ва унинг тарафдорларини ўлдириб, ўғли Цзин Минжини тахтга ўтказди. Лю Яо ҳокимиятни қўлга олиб Чжао сулоласи даврини бошлаб берди. Гарчи IV асрнинг 20-йилларида хуннлар хитойликларни енггани билан хуннлар ўзлигини сақлаб қола билмади. Улар “моддийлашган ёввойилар”га айланди. Хуннлар ҳаётида мустақилликнинг тугаши томон тезлашди.

Лю Яо асосан қабилалар оқсоқоллари билан тил бириктирганда Ши Лэ аҳолининг камбағал қатлами билан яқинлашди. Ҳар иккаласи ҳам аслида хуннлар уруғчилик тузимидан бегона эди.

Бу Лю Яо ва Ши Лэ тарафдорлари ўртасида тўқнашув бўлишини тезлаштирди, холос. Натижада 319 йилдаёқ Яю Яо ва Шя Лэ тарафдорлари тўқнашувлари қонли курашларга айланди. Ши Лэ тузган янги Хунн давлати Кичик Чжао аталди. Чунки Лю Яо ўзини Чжао сулоласи императори деб эълон қилган эди.

323 йилда Ши Лэ куч тўплаб олиб, бир вақтда Цзин ва Чжао империяларига қарши уруш эълон қилди. Унинг қўшини Хуай ва Шандуи дарёлари хавзаларини эгаллади. Ши Лэ 40 минг кишилиқ қўшни билан Лю Яо га қарши жанг қилиб, уни енгди ва ўлдирди. Хуннлар ўртасида ваҳима кучайиб кетди.

Ши Лэ ғалабаси атиги 4 йилга етди. Ши Лэ касал бўлганда қўмондон Ши Ху империя ичидаги амалдорларни ва шахзодаларни ўлдириб, унинг кекса сафдошларини қувғинга олди. Ўзини кичик Чжаонинг императори деб эълон қилди. Унинг бирдан-бир таянчи армия бўлди. Бутун ҳаёт армияга бўйсундирилди. Хуннлар жасорат билан Хитойга кириб борди, аммо уларнинг этник қиёфаси ҳам ўзгариб кетди.

Ши Ху жуда бераҳм бўлсада, хитойнинг тасвирий саънатига кизиқувчан эди. Саройлар безанди. Аммо ижтимоий ҳаётда бунинг тамомила акси эди. Ши Хунинг бераҳмлиги қотилининг ўғли Ши Суйда намоён бўлди. Шу сабабли ўғли отасини кутиб ўтирмади, балки отасининг ўлдирилишига бел боғлади. Ши Ху саройдаги аслзодалар, уларнинг хотинлари ва болаларини, ҳамда Ши Суйни қатл этди. Тахт вориси хитойлик қизларнинг ашаддий хуштори Ши Сюан бўлди. Ши Сюандан сўнг тахтга ўтирган ўғил ҳам охир-оқибат қонхўр отани йўқотишга жазм қилди. Сир фош бўлиб 347 йилда шахзода ҳам қатл қилинди. Жажжигина набираси Ши Ху “мени ўлдирманг” деб ёлворса ҳам гулханга ташлаб куйдирилди. Бундай қонхўрлик, одамхўрлик хуннларни этник қатлам сифатида боши берк кўчага киритиб қўйди. Кичик Чжао империяси ёввойи қонхўрга ўхшарди. Аслида хуннлар адолатни излаб қурашга бел боғлашди, Кичик Чжаони барпо этиб адолатсизликдан қайта жабр кўрди. Ниҳоят Ши Цзуан Шихуни йўқотиб тахтга чиқди. Ши Минни бош қўмондонликка қўйди. У эса атиги Ши Цзуан тахтга ўтирганининг 103 кун қамокқа тикди (Л.Н.Гумилев. 2004, 432-433). Мамлакатда халқ кўзғолони бошлангач, Ши Мин барча хуннларни ўлдиришга киришиб кетади. Бу очиқдан-очиқ геноцид эди.

200 мингдан ортиқ хуннлар ўлдирилганда, қолган хуннлар Ши Ци, Ши Кун қабилар етакчилигида Ши Минга қарши исён бошлади. У барча Ши фамилиясидагиларни қатл этди. Ўзи ҳам Ши фамилиясини Вейга ўзгартирди. Бунинг устига тибетликлар хуннларнинг бирлашган армиясини тор-мор қилди. Ниҳоят, 353 йилга келиб Ўрта текисликда сянбилар ва тибетликлар ҳукмдор бўлиб қолди.

Хуннлар Хитой билан бир неча асрларга давом этган урушларда енгди, енгилди. Бироқ ўз қабилаларини сақлаб қолди. Фақат сянбилар билан бўлган тўқнашувларда охир-оқибат 235 йилга келиб хуннлар парчаланиб кетди.

Лю Цуннинг харбий қўмондонларидан Ши Лэй Лю Цун авлодини тахтдан ағдариб, кичик Чжао номи билан хуннлар сулоласини бошлаб берди. Ши Лэй меросхўри бўлган Ши Ху (334-349 йиллар) отаси жонига қасд қилишгача бориб, ўз ўғлини ҳам ўлдириб юборади. Ана шу қонхўр буддизмнинг ашаддий тарафдорига айланди. Ши Хуннинг давлати қандай зўравонлик

билан барпо бўлган бўлса, шунча тезликда тугади. Ши Ху ўлимидан кейин унинг меросхўри ва генераллари бир-бирини отиб ўлдиришга киришиб кетди. Ши Ху даврида хизматда бўлган ҳукмдор Пу Хон бундан фойдаланиб Шаньсида мустақил давлат тузади. Шу билан Пу Хон Катта Цинлар номи билан юритилган ҳукмдор оилага асос солади. Унинг ўғли Фу Цзяси (357-385 йиллар) муянлардан бир қанча ўлкаларни тортиб олиб, оқибат бутун Шимол ерларининг хўжайнига айланади. Кейин Шарқий Туркистонни ўз таъсирига олади. У бутун мамлакатни ягона ҳукмдорга бўйсундириш сиёсатини олиб боради. Бироқ 383 йилда Хуанхэ дарёси бўйида мағлубиятга учраб, кейин ўзини тиклаши оғир кечди.

Генерал Яо Чан эса Кичик Цинлар (384-417 йиллар) подшолигини бошлаб берди. Шу каби туркийлар ҳам Ғарбий Цин (385-400 йиллар), кичик Лян (386-403 йиллар) давлатларини ҳам тузишганди.

Йиллар ўтгани сайин табғачлар бутун Шимолий Хитойдаги давлатчаларни бирин-кетин тугатиб, ўз таъсирини ўтказди. Улар Шимолий Хитойни ўз бошқарувига олгач, қўли остидагиларни хитойлаштириш, буддага итоат этишга етаклади. Хуанхэда мустаҳкам қарор топган табғачлар мўғулларга қарши бўлиб қолди. 260 йилда Шимолий Шаньсида мустаҳкам ўрнашиб олган табғачлар Хитой тарихида хуннлар қолдирган тарихга яқин мавқени эгаллашга интилди. Табғачлар йўлбошчиси Тоба Гуй (386-409 йиллар) шансиларни тобе қилиб, тарих саҳнасига кўтарилди. Табғачлар 422 йилда Вей сулоласи даврини бошлади.

Натижада табғачлар ўрдаси кучайиб, оқибатда Шимолий Хитойда кучли ҳокимиятни барпо этди. Улар барча аҳолини хитойлаштиришга киришиб кетди. Табғачлар туркий тилли халқ эди. Ниҳоят 4 асрнинг охирларида Тоба Гуй (386-409 йиллар) даврига келиб, 448 йилларда бутун Марказий Осиё табғачлар қўли остига ўтди. Уларда кўчманчиликка хос шиддат, ғайратшижоат, ғалабага бўлган қатъият етарли даражада бўлмагани сабабли 469 йилда Жанубий Хитойга қарши курашда мағлубиятга учради.

Барибир, табғачлар ўзларининг ҳарбий салоҳияти билан тарихда ёрқин из қолдирди. Хитой цивилизациясини химоя қилди.

Айни вақтда Тоба Суюн (452-463 йиллар) ҳукмронлиги даврида буддизм қабул қилинди, у давлат тарғиботининг марказига кўчди. Тобу Хунэ эса тахтдан воз кечиб, монастирда умрини ўтказди. Ўғли Тоба Хун II (471-499 йиллар) даврида буддизм давлат динига айланди.

400 йиллар бошидан жужанлар табғачлар давлатига хавф сола бошлади. 402 йилдан бошлаб жужанлар ғарбда Иртишнинг юқори қирғоқларидан шарқда Корея чегараларигача, жанубий ғарбда Қарашаргача ва Шимолий Гоби жойлашган ерларгача босиб олди. Бошқарув “хон”, “хоқон” унвонларига эга бўлди. Шу йили шимолий Хитой давлати бошлиғи Тоба Гуй жужанларни Хуанхэдан сиқиб чиқазди. Ниҳоят, 423 йилга келиб Тоба Сэ даврида жужанлардан жанубий Хитой империяси шаҳри Лоян тортиб олинди.

Тоба Дао 425-427 йилларда жужанлар қаршилигини синдирди. У 439 йилда Ганосуда жойлашган Пэй-Лян давлатини босиб олди. Асли хунлардан бўлган Пэй-Лян Турфонга қочиб, у ерда 442-460 йиллар давомида ўз подшоҳлигини ўрнатди.

Табғачларнинг жужанлар ва бошқа қабилаларга қарши олиб борган курашлари туфайли шимолий Табғачлар давлати қарор топди. 429 ва 443 йилларда жужанларга қарши қаратилган ҳарбий компания туфайли Гоби худуди жужанлар тазйикидан қутулди.

Тоба Дао – туркий сулоланинг энг ғайратли йўлбошчиси сифатида танилди. У ўта жасур эди. Унинг даврида империяга қарши қўл кўтарувчилар тугатилди. 438 йилда будда манохлари орденини бекор қилди, 446 йилдан уларни таъқиб қилиш ҳақида фармон берди. 448 йилда жужанларга жуда кучли зарба берди: жужанлар ўтмиш воқеаларни хотирлаб юришга кўникди. 467 йилда сянбилар ҳам шундай кучли зарбага учради. Барибир, Тоба Дао бутун Хитой империясини Жанубий империяга бўйсундира олмади.

Тоба Хун II, Тоба Ко, ундан кейин бева Ху Шилар даврида буддизмга симпатия билан қараш давом этди, буллизм хитойлаштирилди, будда ибодатхоналари тикланди, бутун Хитой империяси ерларини Жанубий империя таркибига ўтказишдаги уринишлар охирига етмай қолди. Ху Ши монах сайёҳ Сон-Юнани шимолий – ғарбий Ҳиндистон томон юбориб, Шаншан, Хўтан, Помир, Бадахшондаги будда адабиётларини келтирди.

Жужанлар эса Че Луэна йўлбошчилигида Фарбий Мўғулистон, Тарбағатой ва ҳозирги Семипалатинскка қадар бўлган ҳудуддаги турли қабилаларни енгиб, Кореядан Иртишга ва Қарашарга қадар ўз хонлигини қарор топтирди. Шимолий ва Фарбий қабилаларни бўйсундириб Буюк даштда гегемон бўлиб олди. 424 йилда Жужан хони Датан 60 минг отлиқ аскар билан Хитойга бостириб кирди, император саройини вайрон қилди. 430 йилда Тоба Дао жужанлар қўшинини даштга тарқатиб юборди. Шундай қилиб, жужанлар мағлуб, табғачлар ғолиб бўлди. Шу вақтда телеутлар 100 минг ўтовни билан Иртиш водийсига кўчиб келди. Эндиликда бўлиб ташланган кўчманчи қабилалар Гаогуй давлатини ташкил қилди.

V аср охирларида Хитойда уйғониш юз берди. Шаркий Осиёнинг “олтин даври” тугади. 495 йилда эфталитлар Эронга зарба бериб, Гаогуй давлатини яқсон қилди. Гаогуйга Мивотуни бошлик этиб, уни ўз вассалига айлантирди. Гаогуй йилига 60 тўп мато етказиб бериши шарт қилинди. Бу 60 тўп шойи матоси тайёр қилиш учун телеутлар жужанларни мажбурлади. Пулей кўли ёнида Мивоту жужанларнинг адабини берди. Жужанлар жанубга қочди. 508 йилда жужанлар яна телеутларнинг зарбасига дуч келди. Жангда жужанларнинг хоини Футу ўлдирилди. Мивоту унинг жасадини Мин Вейга юборди. Мин Вей унга мусика асбоблари, 80 та мусикачи билан 70 тўп шойи матолар жўнатди. 516 йилда Футунинг меросхўри Мивотуни ўлдирилади. Телеутлар эса эфталитлар паноҳига яширинади. Жужанлар эса буддизмга берилиб, ўртада яқдиллик йўқолиб, ўзаро ўч олиш кучаяди. Бундан телеутлар фойдаланиб Гаогуй давлатини тиклайди, жужанларни Хитойга қувиб юборади.

589-590 йилларда Мўғулистон шимолида генераллар Тьеу-Хьень ва Кень-Пилар шимолий хуннлар устидан йирик ғалабани қўлга киритишди. 591 йилда Хитой генерали Кень-Куэй яна хуннларга катта талофат етказди. У хуннлар пойтахти Орхонгача бостириб бориб, хуннлар сардорининг онаси ва барча оила аъзоларини қафилликка олади. 593 йилда хуннларнинг янги сардори исён кўтарганда хитойликлар уларга қарши сянбиларни юборади. Сянбилар исёнчилар армиясини мағлуб қилиб, исёнчинини ўлдиради. Шимолий хуннлар ана шу мағлубиятдан сўнг ўзларини тўлиқ тиклаб ололмади. Исён кўтарган тўртта

шаҳардан учтаси – Куча, Оқсув ва Турфан Хитойга бўйсундирилди. Биргина Қарашар бўйсундирилмай қолди. Ушбу ғалабадан сўнг армия кўмондонига “генерал протектор”, яъни Марказий Осиё ҳукуматининг вице-қироли унвони берилди.

Ўзидан узоқ тарих қолдирган хуннлар сянбийлар (мўғуллар) зарбасидан сўнг Осиёдан Евроосиёга чекиниб, Урал бўйларидаги угорлардан бошпана топди. Шу жойда яшаб, тубжой аҳоли билан аралшиб, улардан Европага гуннлар номи билан янги авлод кириб келди. Замонлар ўзгарди, биз ҳам ўзгардик, деганларидай минг йиллар давомида хуннлар нафақат яратувчи, балки вайрон қилувчи ҳам бўлди. Гап бу ўринда уларнинг яратганларию вайрон қилганларини санаш ҳам эмас, балки улар аср-асрлар давомида ўз мустақиллиги, ўзига хослигини сақлаган ҳолда тамомила мағлубиятга учраб йўқ бўлиб кетмаганлиги моҳиятини англаб олиш фойдалироқ. Бу борада хунншуносликнинг нодир асари – шарқда кечган цивилизациянинг бебаҳо хазинаси милоддан аввалги II асрда яшаган Сима Цзяннинг кўп жилдли “Тарихий хотиралар”идир. Айни шу ноёб манбадан биз нима учун Хан империяси сон жихатидан жуда оз бўлган халқни асрлар давомида енга олмади деган саволга жавоб ахтаргандай бўламиз. Атиги 300 минг аҳолига эга бўлган хуннлар устидан 60 миллион аҳолиси бўлган Хан империяси қарийб 5 аср давомида мутлоқ ғалабани кўра олмади.

Тўғри, хитойликлар бепоён даштларда яшай олмагани каби хуннлар ҳам хитойликлар ўрнида яшай олмасди, дегинг келади. Сима Цзянь ана шу долғали ва узоқ давом этган тарихий жараённинг рационал мағзини топиш ва шу орқали асрларга уланиб кетган Хан империяси ва хуннлар олишувидида хуннларни мутлоқ мағлубиятдан асраб қолган кучни топишга интилади. Сима Цзянь бошлаб берган тарих Бань Гунинг “Катта Ханлар сулоласи тарихи”да давом этди. Дарҳақиқат, ана шу манбаларда хуннлар тарихининг пойдевори яратилди.

XVIII асрдан бошлаб хуннлар кечмиши кўплаб тарихчиларни жалб этди. Ўнлаб асарлар яратилди. Барибир, хуннлар тарихи хали қанчадан-қанча тадқиқотларга мавзу бўла олади. Айтишларича, милоддан аввалги 1797 йилда Хитой аёнларидан бўлган Гун-лу ғарбга қочиб, жунлардан бошпана топган экан. Тарих битувчиларнинг сўзларига қараганда ана шу Гун-лу

жунлар билан қўшилиб кетибди. Унинг авлоди эрамиздан бурунги 1327 йилда княз Шан-фу етакчилигида шимолий Шансига келиб жойлашибди. Бу янги қабиладан Чжоу сулоласи келиб чиққан экан (Я.Бичурин, I, 1950, 41). Ана шу кичик князлик эрамиздан бурунги 1140-1130 йилларда жунларга қарши курашиб, уларни Ганси ўлкасига қувиб юборибди. Ҳатто жунлар уларга товон ҳам тўлаб турган даврлар ўтибди. Бирок эрамиздан олдинги X асрларда жунлар ўз ерларини қайтариб олиш ниятида Чжоу сулоласига қарши урушлар қилибди. Худди шу даврларда Гоби чўлининг жанубида хуннлар пайдо бўлибди. Айтишларича, Ся сулоласи мағлубиятга учраганда сўнгги шоҳ Цзе-куйнинг ўгли Шун Вэй ўз оиласи, ўз қўл остидаги одамлари билан шимолга кўчиб кетган экан. Ана шу Шун Вэй хуннлар аждоди бўлган, дейишади Хитой тарихида. Эътибор қилинса, хуннлар хитойлик қочоқлар ва шимолда даштда яшаётган маҳаллий аҳолининг қўшилувидан пайдо бўлганга ўхшаб кетади.

Хитойликлар қадимда Гоби чўли жанубида яшаган халқни динлин аташган. Ҳар қалай, Шимолий Хитойнинг тубжой аҳолиси Ханюй ва Хунюйлар эрамиздан бурунги учинчи минг йилликда ушбу ҳудудда яшаган қора сочли аждодларни динлин санашган.

Милоддан олдинги III-II асрларга келиб қудратли Хунн давлати аста-секин ичдан нурай бошлади. Ниҳоят милоддан аввалги II асрнинг охирларига келиб, доврқли Хунн давлати бир неча бўлақларга бўлиниб кетди. Кўпчилик жанубий хуннлар (уйғурлар) бутун бир аср давомида янги манзиллар – ғарбга томон силжиб борди. Или водийсининг ғарбида яшаб келган туркий қабила – юе-банлар Кушонлар давлатига кўчиб кетишди. Жанубий хуннлар Сирдарёнинг қуйи ҳавзаларига келиб яшай бошлади.

Милодий III асрда, аниқроғи 235 йилда сяньбийлар зарбасидан хуннлар 4 қисмга ажралиб кетди. Уларнинг биринчиси, **қўлга тушмас хуннлар** – ҳозирги Қозоғистон даштларидан Волга ва Урал бўйларига етиб олишди. Оиласи – аёли ва фарзандлари Олтойнинг шарқида қолиб кетгани учун улар янги Ватанда угорлар билан қўшилишди. Хуннлар ва угорлардан гуннлар пайдо бўлди.

Иккинчи – “**кам кучли хуннлар**” Тарғитой ва Еттисув бўйларига чекиниб, кейинчалик ўз жасоратлари билан бир неча бор Осиёни ҳайратга солди.

Учинчиси **бўйсунган хуннлар** - ўз жойларини ўзгартирмади; сяньбийлар билан кўшилиб кетди. Шу боис сяньбийлар тилига кўплаб туркий сўзларнинг кириб қолишига сабабчи бўлди.

Тўртинчиси **Ордос хуннлари** улкан даштнинг шарқи ва ғарбида яшаб қолди. Ўз аждодаларининг шуҳратини тиклаш шулар зиммасига тушди. Хан сулоласи кулаганидан сўнг улар озодликка эришди. Ва IV аср бошларидан Хитойга қарши жиддий қаршилик кўрсата бошлади.

Ордос хуннлари, яъни хуннларнинг иккинчи қайта гуллаши, бу жараён уларда кўчманчи ҳаёт ва уруғдошлик кучли ривож топган даврда улар таркибида 19 та қабила борлиги манбаларда тилга олинган. Ҳар бири ўз яйловига, ўз қишлоғи ўтовига эга бўлган. Шу билан бирга, қабила бошлиқларнинг маъмурий мақоми аниқ белгиланган бўлиб, бу лавозимлар мерос ҳисобланган. Бу ҳақда А.Н.Бернштам анча конкрет баён қилган (А.Н.Бернштам, 1951, 221-222).

Жужанлар Марказий Осиёлик сяньби ва хуннлардан келиб чиққан. Табғачлар зарбасидан Мўғулистон текисликларига чекиниб, IV аср охирида алоҳида этнос бўлиб шаклланди (Л.Гумилев, 2004, 451). IV аср ўрталарида Даштга **дили** ёки **теле** (қизил ди-гидиларнинг авлоди)лар келиб, аср охирида кўпайиб кетди. Хитой манбаларига кўра хюсюнлар Фарғонада, уми-ош туркий қабиласи Фарғона жануби ва Ўш ҳудудида яшар эди.

Хуннлар скифларга жуда ўхшаш эди. Энг аввало, уларнинг қиёфаси, юриш туриши, хатти-ҳаракати, турмуш тарзи, жанг қилиш санъатида ҳам ўхшашлик салмоқли эди.

Милоддан аввалги 5-асирдаёқ Хуннларнинг қудратли давлати ташкил топди. Бу уюшган кўчманчиларда армия таомилида ташкил топганидан 300 минг аҳоли билан Хитой ўртасида асрларга уланиб кетган жангларда хуннлар мағлуб бўлмади. Хуннларда афсонавий Шунвейдан то шаньюе Тумангача давлатчилик бўлмаганди. Ягона Хунн давлати барпо бўлгунга қадар хуннлар бирлашувини ва қучайишни, тарқалиш ва мағлуб бўлишни бошдан кечирди. Бу сафарбарликка мойил халқда,

“қўшин” ва “халқ” тушунчалари бирлашиб кетган эди. Улар бир неча асрлар Марказий Осиё ерларида хукмрон давлат бўлиб қолди.

Хуннлар давлати таркибига кирган қабилалар 24 та бўлган. Булар – **тукю(турк), шеле, уйғур, қипчоқ, кимақ, қарлуқ, оғочэри (акацир), аз, ўнўк, тапғач, ёвмут, тухси, қуён, геклан, уйсун (уйшун), сари (сарик), герик, чик, арғи (арғу, арғин), тардуси, буғу, айғир, алаучин (олчин),** эдиз, ху (хунн).

Милоддан олдинги III асрдан бошлаб жуда кўп тарихий воқеаларни бошдан кечирган хуннлар (аждоглари Ху) таркибидаги уруғларнинг асосий кўпчилиги бугунги ўзбек уруғлари қаторидан жой олган. Бинобарин ўзларининг этник мансублигини 2,5 минг йилдан буён сақлаб келаётган **турк, уйғур, қипчоқ, қимоқ, қарлуқ, аз (уз), тапғач, тухси, черип, уйшун, арғин, олчин, сарик, чик, айғир уруғлари, яъни, қадимги хуннлар таркибидаги 24 та уруғдан 15 тасининг ўзбек халқи уруғлари таркибида сақланиб келаётгани ўтмишда хуннларнинг ўзбек халқининг шаклланишида катта тарихий рол ўйнаганлигини билдиради.** Бу этник қатламлар ўзбек халқининг шаклланиш даврини ўрта асрлардан, аниқроғи XIV-XVI асрлар билан чегаралаш тарихий воқеликка тўғри келмаслигини ҳам тасдиқлайди.

Тарих хуннлар милоддан аввалги XII асрда давлат яратган ва Хитойга қарши ҳужумлар уюштирганидан сўзлайди. Хуннлар тарихи милоддан аввалги XII асрдан 214 йилгача Хитой ёзма манбаларида деярли тилга олинмайди. Аммо милоддан аввалги III асрда бутун Марказий Мўғулистон ва Байкал жанубида янги тарих яратишга қодир маданият шаклланди. Бу хуннлар маданияти эди. Милоддан аввалги III асрда хуннлар темирни эритишга ўтган эди. Аслида эрадан олдинги IX асрдан IV асргача бўлган давр хуннларнинг янги бир ижтимоий-сиёсий куч сифатида тарих сахнасига тайёрланиш, шаклланиш даври бўлди. Хуннларнинг жанг тактикаси ҳам, стратегияси ҳам бошқача эди. Олимлар хуннлардан қолган сўзлар, ягона ибора бўйича уларнинг туркий эканини аниқлашди. Ҳатто бир қатор европалик тарихчилар хуннлар тили туркийлар ва мўғуллар учун умумий тил бўлган деган ғояни ҳам илгари суришди. Гарчи хуннларнинг қадимги туркийлар эканлиги туркологияда ҳеч бир эътироз

туғдирмасада, хуннлар билан боғлиқ айрим этносларни расмий тарих фани хиндэронийлар таркибига киритиш тарафдори бўлгани маълум. Рус тарих фанида “хунн” ва “гуни” этнонимлари семантикасига кўра фарқланади.

Туркий манбаларда Сун қўлланилади. Унинг фонетик вариантлари – сан, сун, зан, шан, жан. Эрамиздан бурунги III минг йилликда Хинд ва Хитой манбаларида “сун” “уну” тарзида қайд этилган.

Турк олими Баховуддин Угел 1981 йилда эълон қилинган икки жилдлик “Буюк Хунн империяси” асарида Хитой манбаларини таҳлил қилиб, эрадан 1500 йиллар олдин хуннлар хитойликлар билан яқин алоқада бўлгани, улар ўртасида овчилар, чорвадорлар, дехконлар бўлиб, йилкичилик билан шуҳрат қозонганини ёзади (М.Закиев, 2002, 107). Ҳар ҳолда эрамиздан бурунги икки минг йилликда Хуннлар давлати бўлган, бусиз Хитой манбаларида қайд этилиши қийин эди. (М.Закиев, 2002, 108).

Тарих фанида хуннлар эрамизгача VIII-VII асрларда ўзларининг биринчи империясини барпо қилиб, унинг худуди Кореядан Орол денгизигача, Сибир чўлларидан, Тяньшан тоғидан Тибет яйловларигача ва Шимолий Хитойгача чўзилгани айtilган. Эранинг бошларида Урхун дарёси, Талас-Олтой, ғарбий Туркистонда Шимолий Хунн давлати, Шимолий-ғарбий Хитойда Жанубий Хунн давлати бўлиб, милодий II-III асрларгача мавжуд бўлган. I асрда ҳокимият ичидаги келишмовчилик оқибатида бир қисми ғарбга чекиниб, угорлар, сарматлар билан кўшилиб, гуннларга айланади. (Л.Н.Гумилев, 1974, 5).

Аслида хуннлар гуннларга айланмади, йўқ бўлиб кетмади, хуннлар халқ сифатида йўқолмади, балки улар бошқа этноним остида яшади, балки туркий халқ “сун” ўз навбатида хунн ва гуни номларида яшаган. Скифлар сафида ҳам “сун” қабиласи бўлган. “Сун” – қадим туркийда одамни англаган. Сянби, усун, табғач, жужан ва эфталитлар хунн қабилалари. Улар туркларнинг этник илдизларидир.

Фанда хуннларнинг туркий тилли халқ бўлгани аниқ эътироф этилган. Ҳатто хуннларга тегишли “суғдак” туркийча сўз бўлиб камон ва ўқлари солинадиган қин маъносини билдириши ҳам эътиборсиз қабул қилинган. Ва ҳатто хуннлар ва теле (ўғуз,

уйғур) тилларининг ўзаро яқинлиги ҳам манбаларда тилга олинган.

Хуллас, расмий тарих фани хуннларнинг туркий халқ бўлганини тан олади. Аммо хуннлар расмий тарих айтганидек, милоддан олдинги III асрда эмас, балки ундан бир ярим минг йил олдин яшаб келаётганини негадир тилга олинавермайди. Хуннларнинг аждоди бўлган хулар (бегона, ёт, ўзга элдан келган, дашт кўчманчилари, ёввойи маъноларида) эрадан олдинги II минг йилликда кўпроқ овчилик ва балиқ тутиш билан шуғулланган. Сима Цян хуларнинг Мўғулистонда кўчманчи чорвадор бўлганини хабар қилади.

Гоби чўлида ҳаёт кечириб хулар учун қандайдир янги табиатни ўзлаштиришга ўхшаб кетган. Энг муҳими, улар Гоби чўлларида кўчманчи чорвачилик машаққатларини бошдан кечирган. Бутун куч яшаб қолиш учун имконият ахтариш ва топишга қаратилган. Қадимшунослик материаллари хулар учун жуда оғир кечаётган даврларда ҳам улар Шан-ни давлати билан жанг олиб борганидан хабар беради.

Шу ўринда айтиш жоизки, рус шарқшунослигида туркий халқлар, уларнинг келиб чиқиши, жанглarda кўрсатган жасоратлари кўпгина ҳолларда маълум даражада безътиборлик билан баён қилинади. Ва ҳатто бир неча йиллар турклар ва хуннлар тарихини ўрганган Лев Гумилевнинг ҳам юэчжиларнинг асли туркий тилли халқ эканлигини, улар кўк турклар билан ҳам, хуннлар билан ҳам яқин алоқада бўлганини, тили, маданияти, урф-одати, турмуш-тарзи, киёфаси, санъати бир-бирига жуда ўхшашлигини билмаслигига ишониб қийин. “Кўк турклар тарихи”, “Хуннлар” асарларини ёзиш учун озмунча материаллар тўпламаган. Қабилалар, халқлар ўртасидаги алоқаларни кузатган. Шунга қарамадан, Сибирда археологлар топган қабр суякларида кўзининг кўклиги, (“Кўк туркларчи?”), танасининг қизғиш оқишлиги (туркларнинг танаси ҳам қизғиш оқ бўлган), сочининг қоралиги (асосий кўпчилик туркий халқларнинг сочлари қора) ҳамда топилган тўрт қиррали тамғага (бу ҳам Олтой туркларининг ихтироси) қараб юэчжиларни кўчманчи орийлар атаганига ҳайратланмасдан илож тополмай қоласиз. Юэчжилар борасида шу каби тушуниб-тушунмасликларнинг охири кўринмасди. Бироқ Хитойшунос олим А.Хўжаев бардошли

иждий изланишлар эвазига “етарлича кўп сонли маълумотлар Даюэчжи давлати ҳудудида келиб чиқиши туркий бўлган қабилалар яшаган”, “Юэчжилар анъаналари ва урф-одатларига кўра, хуннлардан фарқ қилмаганки, бу юэчжиларнинг келиб чиқиши туркийлардан бўлганига далилдир” каби асосли фикрларни билдиришига олиб келди. (А.Хўжаев, 2004, 25).

Шундай қилиб, Хитойшунос олим А.Хўжаевнинг Хитой манбаларини жиддий ўрганиш натижасида юэчжи, хунн, усун халқлари келиб чиқишига кўра туркий халқ эканлигини исботлаб бергани улкан аҳамиятга эга бўлди.

Шу билан бирга, А.Хўжаевнинг яна бир катта хизмати шундаки, Юэчжи давлати ҳақидаги маълумотлар милоддан аввалги XVI-XI асрларга узайтирилди. Ваҳоланки, асосий кўпчилик европалик олимлар қадимги туркий халқларнинг давлатчилик тарихини милоддан олдинги II аср билан белгилашга кўникаб кетишган. Туркий халқларнинг милоддан олдинги II минг йилликдан давлатчилик бошқарувиغا эга бўлишгани туркийларнинг давлатчиликда ҳам катта тарихга эга бўлганини кўрсатади. А.Хўжаевнинг аниқлашича, “Юэчжи” давлати милоддан аввалги XI асрдан то II асрга қадар (эрамыздан бурунги 176 йилгача) Олтойнинг жануби ва Тиёншон (Тангри тоғ) шаркидан Тибет тоғларига қадар бўлган катта ҳудудда мавжуд бўлган.

Тарихий манбалар ва сўнги давр тарих китобларида “Қангюй” атамаси ҳам унинг жойлашув ўрни ҳам, аҳолиси ҳам анчагина чалқаштириб юборилган. Қангюй давлати тарихи Хитой манбаларига кўра Балқаш, Иртиш ва Иссыкқўл кўллари ҳудудида, Тарғабатай тоғи яқинида, шарқий Қозоғистон ерларида жойлашган кўринади.

Н.Я.Бичурин талқинига кўра милоддан аввалги I асрда Қангюй давлати Давандан, яъни Фарғона водийсидан 2200 ли (200 км) масофада жойлашган. (Бичурин Н.Я., Т. 11, 1950, 150) Аммо ана шу 2000 ли Давон чегарасидан Қангюй чегарасигача номаълум. Башарти Давондан Қангюйгача 2000 ли масофа олинса, унда шу 2000 ли масофа ҳудуди яна қандай давлат бўлган? Н.Я.Бичурин маълумотларига таянилса, Қангюй давлати Шарқий Қозоғистон, Балқаш ва Иртиш дарёси оралиғида жойлашган кўринади. Л.Н.Гумилев қарашича, Қангюйни Ўрта

Осиёдан Бекпак дала дашти ва Муюнқум қумлиги ажратиб турган (Гумилев Л.Н. 2004, 683). Шунга кўра Л.Н.Гумиев Кангюй шарқда Тарбағатой тоғи билан, ғарбда Янцай, яъни аланлар ери билан чегараланган бўлиб чиқади. Аммо Янцайни Л.Н.Гумилевнинг аланлар ери, давлати ҳисоблаши бирмунча мунозарали, чунки Янцай Парфияга тўғри келади. Башарти шундай бўлса, Кангюй Шарқий Қозоғистон ерларида эмас, балки Сирдарёнинг ғарбида жойлашган бўлиб чиқади. Бунинг устига, Янцай аҳолиси аланлар эмас, балки пардилар бўлган. Аланлар эса Орол денгизининг шимолий-ғарбий тарафларда яшаган. Ва яна “Қатта Ханлар тарихи” да ҳам, “Кичик Ханлар тарихи” да ҳам Янцай Кангюйнинг кўшни давлати сифатида маълумот қолдирилган.

Хитой йилномалари “Ши цзи” ва “Хань шу” ларда биринчи бор Кангюй (“Ши цзи” да “Канцзюй”) Хитой элчиси Чжан Цзян бўлган ҳудудларда эрадан олдинги 129 йилда тилга олинган.

“Ши цзи” да ёзилишича эрадан олдинги II аср охирларида кўчманчиларнинг унча катта бўлмаган давлат, кўшини 80-90 минг атрофида. Урф-одатлари катта юэчжиларникидай. Давлат жанубий-шарқий томонда Давон (Фарғона), жанубда катта Юэчжилар, шарқда суюнлар давлатлари билан чегарадош. (Л.А.Баровкова, 2001, 292). “Хан шу” да эса Кангюй кичик давлат тарзида тилга олинган. Шунингдек, Кангюй давлатининг қишки қароргоҳи Битян шаҳри бўлгани, аҳолиси 120 минг ховли, 600 минг киши. Сараланган армияси эса 120 минг киши атрофида бўлган. Урф-одатларига кўра катта юэчжи бўлгани ҳам айтилган.

Кангюйнинг кичик давлат сифатида эътироф этилсада, унинг бешта тобе ерлари бўлган: **Сусе-ван, Фумо ван, Юйин ван, Анси ва, Сюан-ди** (Бичурин Н.Я., Т. 11, 1950, 186)

Тарихчи олим А.Муҳаммаджонов қарашича, **“Тошкент воҳасида ҳукм сурган энг қадимги давлат ёзма манбаларда Қанг давлати номи билан қайд этилди. Мазкур қадимги Тошкент давлати милoddан аввалги III аср бошларида Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган ерларда кўчманчи чорвадор сак қабилалари иттифоқи асосида ташкил топади.”** (А.Муҳаммаджонов. 2009, 36).

Олим фикрини давом этдириб, **“Қанг давлатининг дастлабки ҳудуди Чоч (Тошкент) воҳаси, Талас водийси ва Чу**

дарёсининг қуйи оқимида жойлашган. Қанг ябгуларининг ёзги қароргоҳи Қоракўл (Иссиқкўл)да Бешқоқ деган яйловда (ҳозирги Бишкек яқинида) қишки қароргоҳи эса Оҳангарон водийсида Битан деб аталган жойда бўлган”, деб ёзади - (А.Муҳаммаджонов. 2009, 37).

Қанг давлатининг чегараланиши ҳақидаги маълумотлар “Ши цзи”, “Хан шу” йилномаларида берилган маълумотларга қисман тўғри келади. Яъни “Қанг юртлари шарқда Давон, шимолий-шарқда усун (уйғур ва юэчжи) қабилаларининг ерлари, шимолий-ғарбда Сарисув дарёси, ғарбда Яксарт дарёси қирғоқлари билан чегараланган”. (А.Муҳаммаджонов. 2009, 37). Ушбу чегараланиш маълумотларида Қангюйнинг ғарбдаги ён қўшниси Яндай (Парфия) билан чегараланиши қайд қилинган.

Шундай экан Қангюй давлатини Сирдарёнинг шимоли билан чегараланиши қайта кўриб чиқиш лозимга ўхшайди.

Академик К. Шониёзов фикрича, Тошкент воҳасида ва Жанубий Қозоғистон чўлларида яшаган халқ ва давлат Хитой солномаларида Қангуй деб аталган (Шониёзов К.Ш. 1990, 9). Қанг давлати унинг чегараланиш географияси, таркиби, аҳолиси, қўшини ҳақидаги маълумотларда К.Ш.Шониёзов Хитой солномаларидаги фактларга таянган. С.П.Толстов эса Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимларидаги халқ қадимги эрон манбаларида қанқа деб аталган халқнинг тубжойли бўлганлиги Хоразм эса шу замоннинг ажралмас бир қисми тараққиётда илгарилаб кетганлиги боис Қанқага сиёсий жиҳатдан бошчилик қилгани ҳақида фикр юритади (Толстов С.П. 1948, 201, 233). Ўрта асрларга оид манбаларда қанли, қангли, қангалу, қангарлу каби қанҳа, қонқа, қангюй, қанцзюй, қангуй каби вариантли атамалар тилга олинган. Энг муҳими барча шаклларда “Қанг” ўзак сўзи сақланиб қолган. Тарихда қарийб 8 аср давомийлик билан яшаган қанглилар ўзбек халқининг шаклланишида алоҳида муҳим рол ўйнаган этник компонентдир. “Қангли” атамаси этноним даражасидан топоним босқичига ўсиб чиққан атама, чунки “қангли” туркий халқнинг маълум бир тармоғи бўлган қабила ва қабилалар уюшмаси номини англагиш билан бирга, “қангли” давлати номини ҳам билдирган.

Академик К.Ш.Шониёзов “Қанг давлати ва қанглилар” асарида (Т., 1990) Сирдарё бўйларида антик даврларда яшаган

сақларнинг иккинчи номи Қанха бўлган “қан” ёки “қанг” дарё, каттасув маъноларини англатиб, -ха форс тилида кўпликни англатган ва “Қанха” (қангха) “дарё бўйида яшовчилар” маъносини билдиради, деган қарашни илгари суради (Шониёзов К.Ш. 1990, 24).

Академик тарихчимиз шу асно қанха ва обий скифлар яқин қабилавий бирликда бўлган, “қанг” сув бўйида яшовчилар маъносини англатади деб уқтиради. (Шониёзов К.Ш. 1990, 24).

Шундай қилиб, К.Шониёзов қангли деган этнонимли халқ бўлмаган, балки скифларнинг иккинчи номи қанха бўлган, бунга бош сабаб қадимда Сирдарёни Қанха деб ҳам аташган, “қанха”-дарё, катта сув маъносини англатади деган ривоятни тақдим қилади. К.Ш.Шониёзов Қадимги Шарқ тарихида милоддан олдинги VI мингйилликда Амударё ва Сирдарё оралиғидан Шимолий Эрон орқали Олд Осиёга бориб, инсоният цивилизациясига улкан ҳисса қўшган қанглиларни (булар суарлар, шумерлар, ашшуралар, гиммерлар)- аравали одамларни милоддан олдинги IV-III асрларда Сирдарё бўйларида яшаган обийларнинг иккинчи номи сифатида тақдим этади. Қадимги Шарқ тарихи уларни ҳақли равишда Олд Осиёда ботқоқ ерларни суғорма деҳқончиликка айлантирган этник қатлам сифатида аллақачон тан олган.

Бунинг устига академик К.Ш. Шониёзов Сирдарёнинг ўрта оқимида милоддан олдинги III ва милодий V асрларда яшаган халқ Хитой солномаларида “қангғуй” ёки “қангцюй” деб аталганлигини ёзади (Шониёзов.К.Ш., 1990, 15). Хитойшунос А.Хўжаев ва К.Хўжаевлар Хитой солномалари аслиятини ўрганиб, Н.Л.Бичурин таржима қилган ва академик К.Ш.Шониёзов кўчириб олган “қангғуй” ва “қанцюй” атамалари ҳақиқатда “қангюй” ва “қангжиа” деб ўқилар экан (Хўжаев А, Хўжаев К., 2001, 31). Хитойшунос олимларнинг ёзишича, Қанкиа давлати милоддан олдинги 3 асрдан милодий 3 асргача, Қангли давлати 5-7 асрларда мавжуд бўлган (Хўжаев А, Хўжаев К., 2001, 31). Шу асно Конгюй ва Қангкиа бир давлатнинг икки номи эмас, балки икки давлатнинг номлари экан.

“Қангли” этнонимининг Хитой тилидаги атамаси “Гавче” ҳисобланади. Хитойликлар телеларнинг баланд ғилдиракли

араваларидан кенг фойдаланганини ҳисобга олиб , уларни “гавче” деб аташган.

Гавчелар 12 қабиладан иборат бўлган: **гифули (гикули), тулу (тур), ижан (иежан, йижан), далан (тарлан), кухэ (куғо), добуган (тарбақон, давгон), олун (ойрун), мойук (муен, баён), сифэн (иркин), фуфуло (бўрклик), гигон (қиюн, киен, кийу), юшупи (юшиб)** (Хўжаев А, Хўжаев.К., 2001, 22).

Хитойшунос А.Хўжаев ва К.Хўжаевлар берган маълумотга кўра Гоан сулоласи (1280-1367) даврида “Гавче” атамаси “қангли” деб ёзила бошлаган ва бир ўринда “қангли Хан даврида Гавче деб аталганларнинг худди ўзи бўлади”деган маълумот берилган. Шунингдек, Япон олимлари ҳам қадимда Сирдаё бўйларида “гавче” (қангли)лар яшаганлигини қайд этишган.(Хўжаев А, Хўжаев К., 2001, 34)

А.Хўжаев ва К.Хўжаевлар яна бир масалага аниқлик киритишган “Вэй сулоласи тарихи” да хуннлар гавчелар (қангли)лар билан бир тилда сўзлашганлиги ҳақидаги маълумотни келтиради (Хўжаев А, Хўжаев.К.,2001,32) Бинобарин хунлар ва қанглиларнинг туркий тилли халқлар бўлганлиги , этник тарихимизнинг жуда узоқ замонлардан бошланганига яна бир тарихий далилдир.

Кангюй эраמידан бурунги I асрда Фарғона водийсидан 900 км масофада жойлашган. (Бичурин Н.Я. Т. 11, 150). Шундай қаралса, Кангюй Шарқий Қозоғистон ерларида Балқаш ва Иртиш кўллари оралиғида жойлашган дейиш мумқун (Л.Н.Гумилев. 2004, 687) Ўрта Осиё ёки Турондан уни Бекпак дала чўллари ва Мўюнқум қумлиги ажратиб турган. Шарқда у Табағатай билан ғарбда Янцай, яъни аланлар билан чегараланган. Хитой ғарбий ўлка харитасида Кангюй Шарқда Олакўл, жанубда қирғиз тоғлари, тарихий маълумотлар бўйича Талас водийси, ғарбда Сарисув, шимолий ғарбда Денгиз кўли яқинида Шимолий Ун билан чегараланган. (Л.Н.Гумилев. 2004, 683и По следом древних культур. Т. 11, М, 1954, 191).

“Қатта Ханлар тарихи” да Кангюй 5 та тобе ерларига эгаллиги айтилган. Харитада улар Чу дарёсининг шимолий қирғоқларига жойлаштирилган. Улар оралиғи Янгуандан максимал 8555 ли (420 км), минимал 7525 ли (375 км) бўлиб, улар ўртасидаги масофа 150 км атрофида бўлган. Бу Чу дарёсидан Сирдарёгача

бўлган масофани кўрсади. Кангюй Сўғд, Эрон, Бактрия давлатлари билан чегарадош. Аҳолиси 400 минг кишидан кўпроқ. Кўшини 90 минг. Кангюйнинг ғарбий кўшини Янцай Алания. (Бичурин Н.Я. Т. 11, 1950, 186).

Кангюй подшоши хуннлар билан яхши муносабатда бўлган. Хунн шаньюнига ўз қизини берган, ўзи эса элчи қиёфасидаги жосус Чжи-чжининг қизини хотинликка олган. 3 минг кишилик хунн отлиқлари билан усунларга қарши уруш олиб борган. Эрамиздан бурунги 42 йилда Чжи-чжи кўмондонлигидаги кўшин Нориннинг юқорисидаги Қизил водий, яъни Чигу шаҳрини вайрон қилган. Шундан сўнг усунлар шарққа чекинган. Хуннлар бир неча бор Фарғонага талончилик босқини уюштирган.

“Қангли”, (“Қанғар”) этноними “аравали одамлар” маъносини англатиши фанда аллақачон исботини топган. Хитойликлар баланд ғилдиракли аравани “ху” лардан, кейинчалик хуннлардан олганлигини ҳам қайд этилган. Белорусиялик доцент Р.Р.Байтасов эса “Генетика, лингвистика ва палеантропология маълумотлари бўйича туркларнинг келиб чиқиши” мақоласида “арава биринчи марта ҳиндевропаликларда пайдо бўлган”, “Хитойликлар аравани кўхна шимолий кавказликлардан олган” лигини “ўйлаб топди” (Интернет сайти, 2011, Р.Р.Байтасов).

Эрадан олдинги V асрдан Ордоснинг ғарбида яшаётган юэчжилар, усунлар, чиди (уйғур)лар, Саян – Олтой шимолида бомалар (отбоқар бомалар, Рашидиддинда алакчинли) яшар эди. Ўша даврларда Олтойнинг ғарбида Кангюй, шарқида Юэчжи давлатлари бор эди.

Туркий халқларнинг аجدодлари ҳақидаги турли хил фикрлашдан юэчжи халқи ҳам бенаиб қолмаган. Хитой тилидаги “Юэчжи” атамаси қандай ўгирилса тўғри бўлади деган муаммо ҳали ҳануз аниқ ечимини топмаяпти. Айрим олимлар “барча айтилган хулосавий фикрлар ва тўпланган материаллар етарли бўлмаганидан айтилган эътирофларни қабул қилиб бўлмайди. Шунинг учун “юэчжи” атамаси кўчманчи давлатнинг номи” дейишдан нарига ўтишмаяпти. Бири “юэчжи” атамаси билан юритилган халқ массагетлар бўлишган дейишса, бошқа бирлари скифларнинг аждодлари санашади. Бошқалари юэчжи халқини хуннлар билан боғласа, бошқа бирлари усунларга боғлашади.

Хулласки, тарих фанида “юэчжи” этноними нисбатан кўп турли хилликдаги этнонимлар қаторидан жой олди.

Кушон давлати – милoddан аввалги II аср охирларида бешта юэчжи қабилалари жойлашган Сўғдиёна ва Бақтрия ерларида милoddан аввалги I аср бошларида пайдо бўлди.

Кадфиз I даврида (15-45 йиллар) юэчжи қабилалари бирлашди. Кадфиз I нинг ўғли Вима Кадфиз даврида (45-78 йиллар) Ҳиндистондаги ҳинд-грек давлатини босиб олди.

Кушон давлатининг энг гуллаган даври подшоҳ Канишка даврида (78-123 йилларди) юз берди. Унинг даврида Шимолий Ҳиндистон кўшиб олинди, Парфияга қарши зафарли урушлар бўлди. Канишка давлати пойтахтини Кушониядан Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонга – Пешоворга кўчирди. 99 йилда Кушон элчиси Римга боради.

225 йилда сўнгги Кушон подшоси Васудева вафот этади. Унинг империяси парчаланиб кетади. Сосонийлар замонида Кушон князлари ўз қармоғидаги ерларга эгаллигини сақлаб қолди. Эрон тоғ ёнбағирларида шаҳоншоҳ ҳокимиятини тан олишди. Панжобда V асрга қадар Кушонлар давлатида мавқелари ушлаб турилди. Шарқий сарҳадлар ноиби Балхда шаҳоншоҳ мақомида тобе қилинганлар бош кўтармаслиги, Сирдарёнинг куйи ҳавзаларидаги хионийлар ва Помир ва Ҳиндикуш тоғлари худудларидаги эфиталийлар бирлашиб кетмаслигини назоратга олди.

Бошдан кушонлар хитойликларга, хитойликлар кушонларга ҳалакит беришмади. Ҳар икки йирик давлатлар қарийб бир аср дўстона муносабатларни сақлаб қолди.

88 йилда кушон императори Хитой билан алоқани мустаҳкамлаш ниятида Хитой маликасининг қўлини сўраб элчи юборади. Элчи қабул қилинмай қайтади. Бундан аччиқланган кушон императори 90 йилда 90 минг кушон отлиқ аскарларни Хитойга юборади. Хитой императори эса Помирнинг шимолий-шарқига Бань Чао билан Кучига курашда ёрдам бериш учун армия юборади. Бань Чао армияси ва кучаликлар ўртасидаги коммуникацияни қўлда тутиб, бошқа қўшинларга озуқа бермаслик йўлларини эгаллайди.

Шу сабабли кушон отлиқлари Қашқарнинг чегарасиз кенгликларига кириб боради. Аммо озуқа заҳираси йўқлиги

важидан ғалаба нашидасидан бебахра ортга кфайтади. Кушон подшоҳлиги бу аччиқ тажрибадан хулоса килиб , юэчжиларда анъана бўлган-Хитой билан дўстликни сақлашни маъкул кўради.

Ўрта Осиёдаги кичик-кичик давлатларда ҳукмронлик қилган чжао-у сулоласининг келиб чиқиши юэчжиларга бориб боғланиши ҳам “Суй шу”, “Тан шу”, “Бей шу”ларда мавжуд. Мисол учун “Тан шу”да шундай дейилади: **“Кан ҳукмдор хонадони Кангюй хонадонининг бир бўлаги.** У жойдан бу жойга кўчиб юравериш натижасида у ўтроқ яшамайди. Хан сулоласи давридан тахт мерослиги тўхтамаган. Аслида ҳукмдор Вин деб юритилади: Юэчжи хонадонидан (сулоласидан) тарқалган. Улар қадимда Цилян-шань тоғининг шимолидаги Чжаову шаҳрида яшаган, хуннлардан енгилгач, Олтой тоғидан ғарбга кўчиб, ўз подшоҳлигини ўрнатган. Улар бир неча ҳукмрон уруғларга ажралиб, қадимги Кан подшоҳлигида ўтроқлашган. Бу уруғлар (сулола) ўзининг дастлабки келиб чиқишини хотирлаб, барчаси Чжаову лақабини олишган. Ушбу ҳукмдор сулола авлоддан авлодга Фуби аталди... **Кан кучли давлат саналади. У ғарбий ўлканинг (Ми, Ши, Цао, Хэ, Кичик Ан, Нашебо, Унахэ, Му) қаттагина қисмини бўйсундирди”.** (И.Я.Бичурин, II, 1950, 271). Иккинчи бир ўринда яна шундай маълумот келтирилади: **“Кан давлати бошқача айтганда Самогян ва Лимогян Юан-вей ҳукмронлиги даврида Сивин-гин аталган... Подшоҳи Вин номланган. У юэчжи хонадонидан келиб чиққан. Дастлабки даврда бу хонадон Цилян тоғининг шимолий томонидаги Чжаову шаҳрида яшаган. Тукюлардан мағлубиятга учрагандан кейин Олтой тоғининг жанубига кўчиб, ҳозирги ерларини эгаллаган ва тўққиз ҳукмрон шохобчаларга бўлинган: Ан, Цао, Ши, Ми, Хэ, Хосюн, Маоди, Шенши (Кан хонадонининг тўққизинчиси Самарқанд). Барча ҳукмрон хонадонлар Чжаову юритилади”.** (И.Я.Бичурин, II, 1950, 310).

Хан империяси даврига тегишли географик манбаларда Чжаову шаҳри Цилян тоғининг шимолидаги Гангжову шаҳрининг шимоли-шарқ томонида жойлашганлиги айтилади. Юэчжиларнинг хуннлар (тукюлар)дан мағлубиятга учраши милоддан аввалги II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Ғарбга кўчган юэчжилар дастлаб Дунхуанви ва Цилян

оралиғида яшаган. Манбаларда, юэчжиларнинг хуннлардан мағлубиятга учраган вақти милоддан аввалги 140 йиллар белгиланса, Ст.Коновда эрамиздан бурунги 176 йил деб қайд этилган. Бинобарин, юэчжиларнинг Ўрта Осиёга кўчиб келиши ва бу ҳудудда Кан сулоласи бошқарувидаги 9 та давлатнинг барпо бўлишини ҳам милоддан аввалги II аср билан белгилашга тўғри келади.

Кан сулоласига тегишли шахслар бошқарган 9 та давлат таркибида Цао (“сувсиз”, “дашт” маъносида) давлати ҳам бор. Бинобарин, Уструшонани милоддан олдинги II асрдан бошлаб маъмурий-ҳудудий ўлка сифатида барпо бўлган деб ҳисоблаш мумкин.

Кан ҳукмдор сулоласидан чжао-у лақабини олган ҳукмдорлар мансуб юэчжи халқи тилини В.Радлов, И.Марквартлар даъфатан келиб чиқишига кўра туркий тилли халқ ҳисоблайди. Бошқа бир ўринда В.В.Радлов эса юэчжилар тилини эроний тил қаторига киритишни маъқул кўради.

Аслида Ўрта Осиёда яшаган халқларни, шу жумладан, юэчжиларнинг келиб чиқишини эроний тилли халққа боғлаш тахминини француз шарқшуноси А.Ремюза бошлаб берган эди. А.Ремюза қарашидан сўнг Э.Шаванни Хитойча “чжао-у” Пойкенд подшоҳлари исмида берилганлигини ҳисобга олишни таклиф қилди. Ундан кейин В.Томашек “чжао-у”ни эронча Сиявухш исми билан киёслашга киришиб кетди. Япон олими К.Ширатори “чжао-у” эронча Шахо маъносини беради” деган фикрни ўртага ташлади. Кейин Ст.Конов кушон подшоҳларининг унвонларини нумизматик материаллар асосида ўрганиб, Хитойча “чжао-у” кушонча “подшоҳ” маъносини беради, деган хулосага келади. Унинг ортидан Х.Шедер Ст.Конов қарашларини ривожлантириб, Хитойча “чжао-у” келиб чиқиши эроний “подшоҳ”нинг айнан ўзи эканлигини қайта исботлашга уринди. Ниҳоят, 1956 йилда Х.В.Хаусенд Хитойча “чжао-у” туркийча “ябғу”ни билдиради деган ғояни ўртага ташлади. Бунга О.И.Смирнова қарши чиқиб, “чжао-у”нинг мусулмон оламидаги кўринишларини ахтаришга киришиб кетади ва сўнггида “Бухоро подшоҳи Чжаову лақаби билан юритилган Шелидир”га, ундан араб тилида “чжаову”га “л” қўшилиб “Сильзувул”га ўтади деган хулосага келади. (О.И. Смирнова, 1970, 30). Айни пайтда

“Тарихи Табарий” да “чжаоу” туркийча “Ябғу” шаклида берилади. Шундай экан, “чжаову” лақаби ҳукмдорнинг юэчжи халқидан келиб чиққанлигини қайд этиш учун муҳим белги ролини ўтаган. Милодий VII-VIII асрларга келиб, “чжаову” ўзининг расмий унвонлигини сақлаб қолган бўлсада, давлат бошлиқлари исмларига қўшиб ишлатилмаган. Хитой манбаларида тилга олинган “Олти ху”лар туцзке халқи аталгани ҳам Марказий Осиёдаги Кан сулоласи тасарруфидаги 9 та давлатлар аҳолиси эроний тилли эмас, балки туркий тилли халқлар бўлганига ишора беради.

Лучжоу ўлкаси ҳақида берилган маълумотларда 679-680 йилларда Лунчжоу округининг жанубида туркий (туцзкэ) қабилаларининг яшаш жойлари сифатида 6 та маъмурий – ҳудудий туман ажратилиб, бу ҳудудда яшайдиган туркий халқлар “олти ху” аталган. (А.Г.Малаявкин, 1981, 101-103).

VII асрда Самарқанд давлати қолган 8 давлатда ўз ҳукмрон таъсирини сақлаб қолган кўринади. Сўғд аталган янги давлат қарор топгандан сўнг Сўғд ҳукмдори “Сўғд ихшиди” деган унвонини қабул қилади.

712 йилда Қутайба ибн Муслимнинг Самарқанд ихшиди Гурек ўртасида тузилган шартномага асосан Сўғд давлати сарҳади аниқ белгиланиб, Қашқадарё ҳам унинг таркибига киритилган. Шундан кейинги мусулмон манбаларида Сўғд подшоси – ихшид, Бухорода – бухорхудот, Шаҳрисабзда – ихшид, Уструшонада – афшин, Тошкентда – тудун, Тоҳаристонда – ябғу, Чағониёнда – худой (шад), Термизда – тархон, Фарғонада – ихшид (тутук, тархон) каби унвонлардан фойдаланилган. Шунга кўра айтиш мумкинки, бу даврларда ҳукмдорлик отадан болага ўтиши расман анъана бўлган. Жумладан, Самарқанд ихшиди Вархуман ихшидлигини ўғли Гурекка қолдирган.

Бу маъмурий-ҳудудларда яшаган сўғдийлар туркийлар деб айтилади. Шунингдек, Лучжоу ўлкаси ҳукмдори сўғдий Ан Сигун, унинг бобоси Ан Дохан (627-650 йилларда) 5 минг уруғдошлари билан Тан сулоласи тарафига ўтиб, Вейчжоу ўлкаси бошлиғи бўлади. Аммо Вейчжоу округи узоқ сақланмади. Хитойнинг шимолида “Олти ху” ўлкасида асосий аҳоли сўғдийлар бўлиб, баъзи ўринларда “Олти ху”ларнинг 17 давлати”, “тўққиз фамилияли (уруғ) ху” деб ҳам юритилган. Кан

Дейбин бошчилигида 720 йилдаги сўғдийлар кўзғолонидан сўнг улар жанубга кўчириб юборилади. VII аср ўрталарида Яньчжоу ўлкасида туркийлар яшайди. Улар ҳам хитойликларга қарши бош кўтарганлиги сабабли, улар исёни бостирилиб, туркийлар йўлбошчиси Кэлобоху ўлдирилади (А.Г. Малявкин, 1981, 103)

Эътибор қилинса, хуннлар зарбасидан иккига бўлиниб кетган юэчжиларнинг Гаосу ҳудудларида қолган кичик қисмини хитойликлар “ху” (бегона, ёт) аташган. Кичик юэчжилар Хитойда бир неча ҳудудларда яшаганлиги Сима Цзяннинг “Тарихий хотиралар”ида қайд қилинган. Юэчжи давлатида чорвачилик ва деҳқончилик ривожланган. Кўп сонли йилкилар, қорамоллар, қўй ва эчкилар учун катта яйловларга бўлган эҳтиёж йил сайин ортиб борган.

177-176 йилларда Туман ҳокон ғарбдаги 26 та кичик давлатларга, шу жумладан, Юэчжи давлатига қарши ҳарбий юриш қилади. Учинчи марта хуннлар усунларни биргаликда ҳарбий юришга кўндириб, юэчжиларга катта зарар етказди. Юэчжилар Дунхун ҳудудида усунлар билан ён қўшни сифатида яшаган даврда усунлар йўлбошчиси Нандубини ўлдирган эди. Бундан алам тортган Нандубининг ўғли Кунмо хуннларга бориб, улардан отасининг хунини олишда ёрдам сўрайди. Хуннлар юэчжиларга душманлик кўзи билан қараб келаётгани туфайли Кунмонинг отаси хунини олиш ниятида катта қўшин билан Или водийсига бостириб кирадилар. Бу пайтда юэчжилар Дунхундан Или водийсига эндигина кўчиб келишган эди.

Натижада Или водийсида юэчжилар тўртинчи марта хуннлар ҳужумидан катта талофат кўради. Шарқий Туркистоннинг шимолий сарҳадларига кўчиб келган юэчжилар Иссиккўл атрофида саклар билан тўқнашадилар. Шундан сўнг саклар жануб томон кўчишга мажбур бўлади. Навбатдаги усунлар таҳдидидан сўнг юэчжилар жанубга – Сирдарё ва Амударё ҳавзаси орқали Бақтрияга – шимолий Афғонистонга қадар кўчиб борадилар. Сирдарё ва Амударё оралиғидаги хуннлар билан ўзаро қариндошлик алоқаси бўлган Кангюй (Қанғли) давлати билан тўқнашиш юэчжиларга ҳеч қандай фойда келтирмас эди. Бунинг устига, милoddан аввалги II аср ва милодий II аср оралиғида Қанғ давлати бир мунча кучайган ва ўз давлати таркибига Суеие (Шаҳрисабз), Фуму (Зарафшон водийси,

Каттакўрғон), Юни (Тошкент), Ги (Бухоро), Юеган (Узган) ҳамда Кан (Самарқанд), Ми (Маймурғ), Цао (Уструшона), Унаге (Урганч), Мукаби (Марв) каби маъмурий-худудий кичик давлатларни қўшиб олган эди. (К.Шониёзов, 2001, 118). Бошқача айтганда, Амударё ва Сирдарё оралиғида Қанғ давлати бир неча юз йиллик тарихга эга давлат эди. Қанғ давлати таркибида **қанғли, қипчоқ, катиар, камар, сак, сакаравка, тохар (догарма), асий, дах (дай), акасақ (катта сак), ассиан (исседон), ангал (абдал), мимекан, абий скиф қабилалари** бор эди.

Ўрта Осиёдаги ҳукмрон сулолалар (хонадон, оила) ҳақидаги маълумотлар Хитой манбалари – “Суй-шу”, “Бэй ши”, “Тан шу” да мавжуд. Ушбу маълумотларга кўра бу сулолалар тарихи юэчжилардан, яъни, кушон сулоласидан бошланган. Ўрта Осиёлик ҳукмрон сулолалар бир неча авлоддан иборат бўлган. Жумладан, Бухоро ҳукмдорлари қарийб 400 йил давомида ҳукм сурган 22 авлоддан иборат бўлган. Самарқанд (Кан) ҳукмдорлари тарихи милоддан аввалги II асрдан бошланган. Бу сулоладан тарқалган шахслар Бухоро, Кушония, Иштихон, Кеш, Нахшаб, Чочга ҳукмдорлик қилишган. Хитой манбаларида Хоразм, Фарғона, Амударёнинг жанубидаги айрим ҳудудларда ҳам келиб чиқиши Кан сулоласидан бўлган кишилар ҳукмронлик қилгани қайд этилган. Манбаларда ёритилишича, Самарқандда турғун яшаб ва Ўрта Осиё ҳудудларини бошқарган Кан сулоласи вакиллари “чжао-у” лақабидан фойдаланишган. Мисол учун, “Тан шу” да VII аср ўрталарида ҳукмронлик қилишган. (Бухоро) Аннинг ҳукмдори – чжао-у Ша, (Ҳаракана) Хоханинг ҳукмдори – чжао-у Биси, (Кушония) Хэ ҳукмдори- чжао-у Падати, (Кеш) Ши ҳукмдори - чжао-у Шинага (Шиагйе) деб юритилган.

Бирлари “юэчжи” атамаси билан юритилган халқ массагетлар бўлишган дейишса, бошқа бирлари скифларнинг аждодлари санашади. Бошқалари юэчжи халқини хуннлар билан боғласа, бошқа бирлари усунларга боғлашади. Хулласки, тарих фанида “юэчжи” этноними нисбатан кўп турли этнонимлар қаторидан жой олди.

Бу турли хилликлар туфайли **“Юэчжи” – массагетлар** (С.П.Толстов, И.Клаопрат, В.В.Григорьев, Ю.А.Зуев, А.А.Айтбоев ва бошқалар), скифлар (Г.Хелой, К.Еноки), **сак**

кабилалари (“Ўзбекистон халқлари тарихи”, I-том, А.А.Айтбоев), **тоҳарлар** (И.Маркварт, Э.Пуллейбланк, Ю.Н.Рерих, В.В.Иванов), **кушонлар** (Ю.А.Зуев), **сўғдийлар** (Л.Н.Гумилев), бу **туркларга ўхшаш халқ** (К.Еноки), бу **тўртта массагет кабилалари** (“Ўзбекистон халқлари тарихи, I том, 1992), кўчманчи орийлар.(Л.Н. Гумилев), эфталитлар (П. Ксеарийский), хуннларга яқин халқ (Н.Я. Бичурин), кўчманчи халқ (Б.Ғ. Ғафуров), хуннлар,усунлар (гаоче,қангли) ва **қадимги туркийлар** авлоди (А.Хўжаев) дея таърифланиб келмоқда.

“Юэчжи” – атамасида Лев Гумилевнинг “юэчжилар – кўчманчи орийлар” деган тахминни ҳисобга олинмаганда (бунга Б.Ғ.Ғафуров ҳам кўшилган) қолган фикрларда бу халқнинг келиб чиқиши қадимги туркийларга боғланади. Ва яна Лев Гумилевнинг юэчжиларни сўғдийлар ҳисоблаши милоддан аввалги III-II асрларда Шимолий Хитойда юэчжиларнинг сўғдийлар билан деярли бир вақтда яшаганлиги ҳақидаги маълумотларга асосланган.

Шу ўринда эслаб ўтиш лозим кўринади, аҳоли бир жойдан иккинчи жойга кўчганда, хусусан, қипчоқлар, қанглиларда “Кимсиз?”, “Қаердансиз”? деган дастлабки сўровга “юртчимиз” деган жавоби XX асрнинг 60 йилларида ҳам сақланган эди. Мабодо “юртчи” (янги манзил изловчи) атамасидаги “Р” товушининг Хитойча талаффузда тушиб қолиши инobatга олинса, “юртчи-ютчи”га кўчади. Ва бу хитойча “юэчжи”нинг этимологияси “юртчи” билан боғлиқ бўлиши мумкин деган қарашга йўл очади.

“Юэчжи” давлати таркибида милоддан аввалги XI-II асрларда яшаган қадимги туркий **рун, сирун, ху, тиек (диек, тиаук)** кабилалари бўлган. Бинобарин, **“Юэчжи” қадимги туркий тилли халқларнинг давлати** бўлган. Хитой йилномаларида ҳам Юэчжи қадимги туркий тилли халқлар давлати сифатида қаралади. Баъзи манбаларда милоддан аввалги II аср ўрталарида Амударё бўйларида Юэчжи давлати бўлгани ҳақида илқис хабарлар учрайди. Хан империясига У ди император бўлган даврда у Марказий Осиёда, хусусан, Помир тоғининг ғарбий сарҳадларида Юэчжи давлати борлигидан хабар топади. Шундан сўнг император У ди элчи Чжан Цзянни (эрамиздан бурунги II асрнинг 30 йилларида) Хунн империясига қарши иттифок тузиш

учун юэчжиларга юборади. Аммо Юэчжи давлати Хан империяси билан иттифоқ тузишга рози бўлмайди. Ваҳоланки Юэчжи давлати милoddан олдинги III аср охири ва II аср бошларида хуннлар подшоси Ботир-Тангрикут (Ўғузхон, Маодун 210-174 йиллар) кўшинидан мағлубиятга учраб, уларнинг катта қисми ғарбга чекиниб, дастлаб Или водийси ва Иссиқкўл худудидан Сирдарё, Амударё ва Бактрияга кўчиб ўтган эди. Ботир-Тангрикут кўмондонлигида хуннларнинг юэчжиларга қарши олиб борган жанглари бир жихатдан чорва яйловига эгалик учун бўлган бўлса, иккинчи томондан, туркий халқлардаги (қабилалардаги) ўзаро ишончсизлик, гумон, хавфсираш туфайли юз берган эди. Юэчжиларнинг Марказий Осиёга кўчиб келган қисми “Даюэчжи” (катта юэчжилар) Хитойда қолган қисми “Сяюэчжи”лар (Кичик юэчжи) деб юритилган. “Эрши ши” да Юэчжи давлати ғарбий ерларда ху халқи томонидан барпо этилган” деган маълумот келтирилади.

Эфталитлар – туркий жамоа, уларнинг аجدодлари Олтой тоғларидан Туркистон ерларига кириб келишди. Византия тарихчиларида “эфталит”, арабларда “хайтал”, форсларда “обталет” аталди. Византия тарихчилари эфталитларга қарата айтган “оқ хуннлар” тарихий асосга эга эмасди. Бугунги туркман уруғлари қаторида ҳам “хайтал” уруғи бор. Ҳиндевропалик, ҳиндэронлик ва улар таъсиридаги тарихчиларнинг эфталитларни эроний тилли халққа боғлаши тарихан асосли эмас. Эфталитлар тарих саҳнасига кўтарилганидан бошлаб, туркий қабилалар билан яқин алоқада бўлди. Туркий халқлар тарихига бағишланган манбаларда эфталитлар алоҳида тилга олингани ҳолда эронийлар тарихида эфталитлар даври ҳақида сукут сақланади.

V аср бошларида эфталитлар жужанларга тобе, иккинчи даражали қабила тарзида бўлди. V асрнинг иккинчи чорагидан улар тобора кучайиб борди ва ғарбда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Юлдуз водийсининг юқориси, кейин Или дарёси хавзасидан Балхашгача, Иссиқкўл ҳавзасидан Чуй ва Галас водийлари, Сирдарё бўйларидан Орол денгизига қадар бўлган худудни ўз таъсирига олди. 440 йилда улар Сўғдиёна, кейин Балх, Бактрияни эгаллади. Сосоний ҳукмдор Баҳром Гўр (420-438 йилларда) ва Яздигард II (438-456 йиллар)лар эфталитларнинг ҳужумларидан ҳимояланишга мажбур бўлишди. Сосоний Пероз (459-484

йиллар) даврида эфталитлар Журжонни босиб олди, Пероз ўлдирилди. Ғалаба қозонган эфталит подшоҳи араб-форс тарихчилари томонидан Ахшунвора (Ахшунваза) аталди. Пероз устидан қозонилган ғалабадан сўнг эфталитлар Талиқон, Ҳирот ва Марвни қўлга киритишди. Сосонийлар империясига 224 йилда Ардашер томонидан асос солинган эди. Империя Ўрта Шарқда жойлашиб Сосон номини қабул қилган эди.

Подшолик Сурия сарҳадларидан шимолий-ғарбий Ҳиндистонга қадар бўлган ерларга эгаллик қилган. Сосоний подшоҳ Ковандох Ктесөфонда мансабидан ажралгач, эфталитларга келиб, хоннинг қизига уйланиб, эфталитлар армияси кучи билан 498 йилда тахтни қайтариб олди.

Ктесөфондаги шоҳ саройи доимий урушлардан кўп жабр кўрди. 636-661 йилларда араблар истилоси арафасида кулади. Эфталитлар қўшни давлатларга ҳужум қилган даврлари ҳали анча кучли эди. Шунини эътиборга олган эфталитлар Қобулга ҳужумга ўтди. Бу вақтда Қобулда Бактриядан келган юэчжилар ҳукмдор эди. Тарихий манбаларда айтилишича, сосоний Пероз эфталитлар билан бўлган урушдан олдин кидарийларга қарши уруш олиб бориб, уларни Бактрияга чекинтириб, Ҳиндикуш тоғларигача юриш қилганли. Қобулда тўхтаб сўнгги кушонларни алмаштирган. Хитой манбаларида эса юэчжи подшоларидан Ки-То-Лю эфталитлар ҳужуми туфайли Бактриядан чекиниб, Пешоварга кетади. Эфталитлар унинг изидан Ҳиндикуш тоғигача бориб, Бактрия, Қобул, Қандаҳорни қўлга киритади. Эфталитларнинг илғор қўшини Қобул водийсидан Ҳиндистонни бўйсундиришга йўл олади.

Эфталитлар Ҳиндистондаги Гуптлар сулоласига қарши жанг қилиб, Панжобни, Малва ҳудудларини қўлга киритиди. Шу даврда Ҳиндикушнинг шимолий тарафи ва Бадахшон эфталитлар қўли остига ўтади. 520 йилларда эфталитлар Қандаҳор ва Капика водийсини босиб олади. “Будданинг муқаддас ерлари” эфталитлар ҳужумларидан катта зарар кўради. Эфталитлар буддага сиғинмас эди. Уларни Ҳиндистон бойликлари кизиқтирарди. 470 йилда Ҳинд императори Скандагупта вафотидан сўнг империя иккига ажралиб кетди. Бири Мальвада Будухагупта (476-499 йиллар) ва Бханугупта (499-543 йиллар) лар подшолик қилган бўлса, Беҳарда ва Бенгалияда Пурагупта ва

Нарсимхагупталар ҳукмдорликни қўлга олди. Худди шу даврда эфталитлар Ҳиндистонга бостириб кирди. Хужумни Қобул шахзодаси бошқаради. Тўрамен хон эса бутун эфталитлар хони эмасди. Ҳинд ерларига қилинган ҳужумига биргина Бехар подшолиги қаршилик кўрсатади. 533 йилда ҳинд шахзодаси Ясадҳарман эфталитларни енгиб Михиракулани тарк этишга мажбур қилади. VI асрнинг иккинчи ярмида Танесваранинг маҳаражи Прабкахара эфталитларни тор-мор келтиради. Ундан кейин ҳинд императори Ҳарша Силадатя яна эфталитларга қакшатқич зарба беради. Эфталитлар кўп сонли халқ эмасди, балки ҳужумкор халқ эди. Эфталитлар ўзларининг куч ва имкониятларини тўғри баҳолай билмасди. Ички тартиблари ҳам Марказий Осиёда оммалашмаган эди. Бу ҳол 560-570 йилларда кўчманчиларнинг Сўғдиёнага қилган ҳужумлари даврида ҳам кўриниб қолди. Юэчжилар эса эфталитларга ҳеч қандай ёрдам бермади.

Илк ўрта асрларда, хусусан, IV-V асрларда кўпгина туркий халқлар қарор топгани улкан халқнинг каттагина қисми ҳали Жанубий Сибир ва Манжурия ерларида, Балхаш кўли атрофи, Иртиш ва Енисей дарёлари бўйларида ҳаёт кечирар эди. Улар орасида изғиллар, киданлар, байирқулар, татарлар, ўғузлар уйғурлар, тардушлар, муриканлар, табғачлар, Хитойда хулар, динлинлар, сўғдийлар, тукюлар, телелар, хуннлар, жужанлар бор эди.

Телелар 40 дан ортиқ қабилани бирлаштирар эди. Татарлар ҳам 30 та қabila конфедерациясига эга эди. Тўққизўғузлар бор эди. Кундалик турмуш азоби, эркинлик ҳаваси, мустақил эмин-эркин яшаш туйғуси уларни не бир жангларга отлантормади, дейсиз. Мўғулистон сарҳадлари, Гоби чўлларида минг-минглаб кўмилмаган жасадлар қолди. Барибир, бир замонлар ўз ғурури, бирда алами билан отга минишди туркийлар. Шундай талотўплар ичида қанчадан-қанча девсифат йигитлар ўлимга бош кўйди. Ҳеч бир замон туркий қабилаларга осон кечмади. Лоақал асрларни асрларга улаган хуннлар курашлари, табғачлару уйғурларнинг олишувларидан қонлар кўкка сачради бу тарихда. Уни ёввойи деб ҳам кўришди, бўри боласи ҳам дейишди. Барибир, улар яшади, тарих саҳифаларида улардан хотиралар қолди.

Туркий халқлар ҳақидаги тарихларда, айниқса Европацентризм таъсиридаги европалик, кўпроқ рус шарқшунослари таъсирида яратилган тарихий асарларда Олтой ва Балхаш кўли тевараги, жанубий Сибирни туркий халқларнинг азалий ватани сифатида қайд этишга ён босиш кучлироқ. Бу борада хуннлардан бир қисмининг Қозоғистон даштлари орқали Волга ва Дон дарёлари бўйларига етиб боргани, уларнинг авлодлари бўлган гуннларнинг Евросиёда ва Европада катта тарих яратгани туртки бўлган бўлса ажабмас. Қипчоқлар, куманлар қолдирган тарих ҳам улар кўчиб келган Олтой ҳақида ўйлашга ундайди. Қолаверса, милоддан олдинги биринчи мингйиллик ўрталарида Олтойда яшаган туркий аждодлар биринчилардан бўлиб яқка худоликка Осмон худоси-Тангрига сиғинганлигининг ҳам таъсиридан кўз юмиб бўлмайди.

Узоқ тарихга эга бўлган бииринчи руний ёзуви, қоятошларга битилган питроглиф, этнографик материаллар, топонимик номлар ҳам бу туркий халқ қадим-қадимдан Олтойда яшаган деган тасаввурга ундайди.

Бунинг устига, Олтойда яшаган туркий халқлар ҳақидаги тарихлар узоғи билан милоддан олдинги бирнеча мингйилликка, кўпроқ милодий биринчи мингйилликлар билан боғлиқ. Хусусан, милодий аср билан чегаралаш кўпроқ. Ваҳоланки, одамзод ибтидоси миллион йиллар билан ўлчаниб, ҳозирги одамлар қиёфаси, турмуш тарзи, рухияти, тили, яшаш тарзи ҳақидаги “тарих”га 2-3 минг йил нари-берисидан қараш етарли эмас. Олтой ва Сибирдан топилган археологик материаллар қадимийлиги ҳам уч мингйиллар нари-берисидан. Лоқақал мисрликларга нисбат берсак, 10 минг йиллар етарли эмас, чамаси. Антик даврнинг тарихчилари ҳам искитларнинг қадимийликда мисрликлар билан беллаша олишига иқрор бўлишган.

545-547 йилларда Буминхон бошлиқ туркутлар Буюк Турк ҳоқонлигининг тамал тошини қўйди. Буминхон истеъдодли ташкилотчи эди. У ўз атрофига кучли ва ишончли одамларни тўплашнинг уддасидан чиқди. У қабиласини бўйсундирди. Кейин этник қондош қабилаларни бирлаштирди. Қабилалардаги ҳукмрон наслларни бўйсундирди.

Буюк Турк ҳоқонлиги – ғарбда Днепрдан шарқда Амургача, шимолда Енисейдан жанубда Тибетгача бўлган катта ҳудудда яшаётган халқларни бирлаштирган улкан давлат эди. Буюк Турк ҳоқонлиги кўчманчилар яшаётган ҳудуди бепоён даштни ва цивилизациянинг ўчоғи бўлган деҳқончилик ривожланаётган суғорма ерлар ва Марказий Осиё шаҳарларини бирлаштирган эди.

Буюк Турк ҳоқонлигининг барпо бўлиши осонликча кечмади. 545 йилда Бумин Хитой билан дипломатик муносабатлар ўрнатди. Бу туркутлар жужанлар учун темир эритар эди. 546 йилда Бумин қарийб 50 минг ўтовли уйғурларни ўз қавмига қўшиб олди. Бу вақтда уйғурлар жужанлар хони Анахуанага қарши жанг олиб бораётган эди. Бу урушга барҳам бериш мақсадида Бумин элчи юбориб Анахуанадан қизини хотинликка сўради. Анахуананинг рад жавоби янги уруш учун баҳона бўлди. Шундай бир вақтда 50 минг отлиқ армиясига эга бўлган телеутлар Буминни қўллаб-қувватлади. Эндиликда профессионал армияни барпо этиш имконияти вужудга келди.

551 йилда Бумин Хитой маликасига уйланди. Шу йили туркий халқларни бирлаштириб “ҳоқон” унвонига эга бўлди. 551-555 йилларда у жужанларга қакшатқич зарбалар бериб, туркийларнинг уларга бўлган тобелиги барҳам топди. 550 йилда тахтга ўғли Муғонҳоқон (553-572 йиллар) ўтириб, туркий халқлар бирлашмасини ҳоқонликка айлантирди. Ҳоқонлик таркибида марказлашган туркийлар давлати нафақат Хитой учун, балки Византия ва Эрон учун ҳам қутилмаган ҳолат ва айни вақтда дипломатия учун йўл очилган эди.

Биринчи бўлиб Эрондан келган элчи сулҳни Истамихоннинг қизини Эрон шоҳига олиб мустаҳкамлади. Истамихон акаси Буминхон вафотидан сўнг табғу мансабига кўтарилган Муған ҳоқоннинг амрига мувофиқ империянинг ғарбий чегаралари дахлсизлигига масъул эди. Шу боис у ўз қароргоҳини Орхон бўйи ва Селенга ўртасидаги “Отехан кутлуғ мамлақати”га кўчириб, Хитойга катта хавф туғдирди.

Эрон билан тузилган сулҳга мувофиқ ҳоқонлик элчиси ҳам Эронга йўл очди. Йўл эса эфталитлар эгаллаган Марказий Осиё орқали ўтарди. Эфталитлар элчи карвонини қўлга олиб, элчиларни ўлдириб юборди. Муғонҳоқон ўз элчилари қотилини

юборишини талаб қилганида эфталитлардан рад жавобини олади. Икки ўртада уруш бўлиши муқаррар эди. Шу сабабли 560 йилда Истамихон Марказий Осиёга қўшин тортди. Ҳал қилувчи жанг 565 йилда Қарши яқинида юз берди. Эфталитлар мағлубиятидан сўнг Эронга Бактрия тегди, турклар Сўғдиёнани олди. Натижада Эрон катта даромад манбаи бўлган Сўғдиёнадан ажралди. Марказий Осиё ҳоконлигининг ажралмас ўлкасига айланди. Кўп ўтмай ҳоконликка хазарлар, булғор-уйғурлар, киданлар, сўғдийлар келиб қўшилди.

Замон ўзгарди. Цивилизация саҳнасига туркийлар чиқди. Ҳоконлик нафақат сиёсий, балки иқтисодий жиҳатдан қудратли бўлди. Ҳоконлик қимматбаҳо ипак йўли назоратини қўлга олди. VI асрда шойи қимматбаҳо мато бўлиб, Византияда олтин ва қимматбаҳо тошларга алмаштирилди эди. Византия шойи сотиб олиш учун ҳар қандай товарни беришга рози эди. Савдо йўли Эрон орқали ўтар, Эрон эса савдо қарвонларидан тушадиган божлардан катта даромад олар, бунинг устига, Византия қанча кўп шойи сотиб олса, унинг Эронга қарши ҳарбий адовати шунча ошиб борар эди.

565 йилдан сўнг Истамихон Эронга Маниах бошчилигида сўғдийлардан элчи юборади. 567 йилдан Византия билан алоқа кучайди. Эрон ва ҳоконлик ўртасидаги биринчи уруш 568 йилда юз берди. Элчи Маниах Эроннинг Византияга қарши сиёсатини ўзгартириш зарурлигини Истамихонга ишонтира билди.

Бунда Эроннинг Византияга йўл олган савдо қарвонларининг бир қисмини ушлаб қолаётгани ҳам маълум бир даражада рол ўйнади. Истами ҳокон Эронга қурол кучи билан таъсир ўтказишни маъқул топди. Унинг қўшини Амударёдан ўтиб, Журжонни босиб олди. Аммо чегара ҳудудларида қурилган истеҳкомлар мустаҳкамлигини, улардан осонликча ўтиб бўлмаслигини, яқинда Византия Эронга уруш очажаклигини ҳисобга олиб, 569 йилда Сўғдиёнага қайтиб келади.

Шу билан бирга, Истамихон қўшинининг бошқа қисми Шимолий Кавказ ҳудудида Каспий денгизи ва Кавказ орқали Византияга янги савдо йўли очиш ҳаракатида эди. Эрон билан тинчлик битими 571 йилда тузилди.

572 йилда Муғонҳокон вафот этди. Таъзия маросимига барча қўшни давлатлардан вакиллар келди. Византия махсус делегация

юборди. Маросимдан сўнг барча туркий қабилалар оқсоқоллари қурултойида Арслонхонни Тобоҳон номи билан ҳоқонлик тахтига ўтирди.

Ҳоқонлик ҳудуди кенгайиб кетди. Туркий қабилалар ўз ерлари билан Ҳоқонликка қўшила борди. Бундай улкан ҳудуддаги Ҳоқонликни бошқариш осон кечмасди. Тобоҳон давлат бошқарувини саккиз улусга бўлди. Шарқий қанот бошқарувини жияни Шетуга, ғарбий қанотни Бўрихон исмли ўғли бўлган укасига топширди. Бу вақтда Истамихон давлат бошқарувидаги ташкилий ишларни яқунлаб аварларга қарши уруш бошлади.

Аварлар Марказий Осиёдан кетиб Қора денгиз бўйида қудратли давлат барпо этиб, Византия билан сулҳга эришганди. Ҳоқонликнинг аварлар билан бўлган уруши қирғинбарот бўлганига қарамасдан узок чўзилди. 576 йилда Ҳоқонлик қўшини аварлар устидан ғалаба қозониб, Боспорга кириб борди. Шундай қилиб, Ҳоқонлик Византия империяси билан чегарадош бўлиб олди. Менадр Истамихоннинг Византия императори Валентианга мактубини келтирган. Унда шундай сўзлар бор эди: **“Сиз римлик эмасми, ўн тилда сўзлашиб, барчани бир хил алдаётган! Биз туркийлар ёлғон сўзлаш, алдашни билмаймиз. Сиз биласизми ўз дўстлигингиз ҳақида мени ишонтириб, қочоқ қулларим аварларни химоя қилганингиздан давлат бошлигингиздан барибир қасдимни оламан”**. Шу 576 йилда Истамихон вафот этади. Бор қўшинни ва олий ҳокимиятнинг бошқарувини Тобоҳон Истамихоннинг ўғли Қора Чуригга Тардушхон (576-603 йиллар) унвони билан топширади. Қора Чуриг ҳоқондан сўнгги биринчи шахс бўлди.

576 йилдан 583 йилгача Ҳоқонлик қўшини Византия ва аварларга қарши уруш олиб борди. Уруш Кавказ, Қрим ва Қора денгиз бўйларида кечди. Турклар Қора денгизнинг шимолий-шарқий қирғоқларини эгаллаб, Қримга бостириб кирди, аммо мағлубиятга учраб Қримни ташлаб чиқди.

Шарқда турклар Бэй-Чжоу империяси билан тинчлик сулҳини тузиб, бунинг эвазига йилига 100 минг тўп шойи матоларни ола бошлади. Шу билан бирга, Бэй-Чжоу империясининг Бэй-Цига қарши урушларида иштирок этди. Бэй-Чжоу ва Бэй-Ци ўртасидаги уруш 576 йилда бошланган эди. Бу

урушда Бэй-Чжоу империяси ғалаба қозонди. Шундан сўнг Тобо ҳокон шахзода Цини Бэй-Цига император қилиб тайинлади. 578 йилда Тобо ҳокон Хитойга бостириб кирди. Чжоу армиясини бутунлай кириб ташлади. Бироқ хитойликлар унга Хитой маликаси билан катта миқдорда совға юбориб, эвазига император Цини беришини сўради. Тобо ҳокон бунга рози бўлди. Унинг бу хатти-ҳаракати обрўсини тушириб юборди. Бунинг устига, Тобо ҳокон будда динини қабул қилиб, будда миссионерларини ҳимоя қилди. 581 йилда Тобо ҳокон қутилмаганда вафот этди. Хитойда Чжоу династиясини Суй сулоласининг асосчиси генерал Ян Цзян ағдарди. Бунга қадар ҳоконликда қасддан ўлдириш бўлмаган эди.

Истамихон ва унинг ўғли Қора Чуриин Турк ғарбда катта ғалабаларни қўлга киритди. Эрон шоҳи Хусрав I ва Истамихон кизидан Хурмизода IV туғилди.

Қора чуриин эса Истамихон вафотидан сўнг ғарбдаги ҳокимиятни қўлга олиб, энг кучли тарихий шахслардан бирига айланди. Улкан мамлакатда қаттиқ ижтимоий тизим барпо этилди. Бу тизимли давлат “**эл**” аталди. Ушбу ижтимоий-сиёсий тизимнинг марказида хон ва унинг қўшини, хотинлари, болачақалари ва хизматкорлари турувчи Ўрда турар эди. Ўрда ўнг ва чап қанот қўшинларига эга бўлиб, ташкиллашган қўшин эди. Шарқий қанот “**толос**”, ғарбий қанот “**тардуш**” деб аталарди. Уларни ўғуз қўшинлари бошқарар эди. Ўрдада аниқ белгиланган зинали тизим мавжуд эди. Алоҳида вилоятда бўлган ноиб улуғ хонга садоқат билан хизмат қилиши керак эди. Тахтни навбати билан эгаллаш тартиби ҳам ишлаб чиқилганди. Бунга кўра кичик ўғил она ўрнига катта жиян тоға ўрнига мансабга кўтарилар эди. Яқин қариндошлар тақсимланган ер-мулкни бошқарар эди.

Шахзодаларга, яъни тахт ворисларига улуслар бошқаруви бериларди. Шу билан бирга, улар ўз қўшинига эга эди. Ғарбий Европа давлатлари билан дипломатик алоқа ўрнатаётган Қора Чуриин Эрон билан дўстлашади, балки 584, 588 ва 590 йилларда Эронга қарши уруш очиб, Тоҳаристонни эгаллади. Турклар 582 йилга келиб жужанларни таслим қилди. 556 йилда Тогон давлатига юриш қилиб, уни ўзи билан ҳисоблашишга бўйсундирди. 558 йилда эса угорларни бўйсундирди. 576 йилда Византиядан Боспорни тортиб олди.

Тарихда туркийлар Сибир ўрмонларидан чиқиб даштликларга айланди. Буюк дашт уларнинг ватани бўлди. Бутунлай нотаниш табиий географик муҳит улар учун жуда кечди, аммо улар бу кийинчиликларга чидади. Улар ўзларининг яшаш тарзини сақлаб қолди. Нимани қолдириш керак бўлса қолдирди. Нимани сақлаш зарур бўлса сақлади.

Янги ҳудуд табиатан бешафқат эди. Изғиринли совуқ, очлик ва ташналикка чидагангина тирик қолди. Буюк дашт табиатининг қаҳрлилиги турклар мижозига ҳам таъсир этди. У ўта бардошли бўлишга мажбур ҳам эди. Улар бўронли совуқда, аёзли қишда, жазирама иссиқда тобланди. Тез-тез юз бериб турган ёгингарчиликка кўникди. Утакан мамлакатадаги Кунгайда, Олтойнинг, Тангу Оланинг ён бағирларида яшаб қолди. Чорваси билан ёзда тоғ ён бағирларидаги яйловларда, қишда пасттекисликларда яшади. Ҳар бир йил маълум ҳайвонлар номи билан аталувчи тақвим ҳам уларники эди. Туя ва отлар сеvimли транспорт воситалари бўлди. Аравалар улар учун оила кулбасига айланди. Доим араваларда яшаб бўлмасди! Ўтовлар уларнинг азиз ва сеvimли яшаш масканига кўчди.

Турклар отни яхши кўрар, азиз тутарди. Шунинг учун отчилик уларда тез ривожланди.

Одатда куёш шарқдан чиқади, турклар хонадонларининг эшиклари ҳам шарққа қараб очилади. Бу куёшга, нурга интилиши, Тангрига сиғиниши гўё яхлит бутунликка айлангандай. Ўрта асрларда хитойликларнинг уй эшиklarини жанубга қараб қуриши туркийларга таъсир этдимикан. Эндиликда куёшга орқа ўгириб, йўлга қараб қурилаётган уйлар қанчадан-қанча...

Рангларга қараб ажратилганда барча туркийлар бир-бирига ўхшайди. Шимолдан жануб томон Қора денгиз, Ўрта Ер денгизи, Оқ денгиз ва яна Қизил денгиз...

Туркийлар чорвадор бўлгани рост. Чорвадор бўлгани учун чорвани тўйинтириш ғами билан яшади. Керак бўлса, янги яйловларга кўчди: кўчманчи аталди туркийлар. Туркийлар йилкичиликни ривожлантирди, унинг наслини яхшилади. Сара зотли отларни дулдул, самовий, тулпор сифатлашлари билан безади. Қайси бир тарих битувчи отларни кўпайтириш учун бепоён даштлар керак, ўтроқ аҳоли яшаган ҳудудларда даштлар

йўқ эди. Шунинг учун асл, насли тоза отлар факат даштларда пайдо бўлган дея каромат қилишади. Эртақларда, дostonлардаги дулдул отлар, муссафо ҳавоси, зилол сувли тоғ ёнбағирлари, қир-адирлар тутшиб кетган жойларда яралганига мисоллар кўп.

“Алпомиш”даги Бойчибор, Гўрўғлининг оти ёки хитойликлар бежиз Фарғонанинг самовий отларини кўлга киритиш учун урушлар қилмади...

Қадимдан туркий кўчманчилар сафарга отланса ва бирон-бир ҳудудга ҳужум қилмоқчи бўлса, албатта, ҳар бири икки, учта от билан чиқишган. Бу отларга ем-хашак бериб боришнинг ўзи бўлармиди.

Қайсидир бир тарихчи ёзган эди: чорвачилик, ов қилиш ва уруш туркий халқларнинг яшаши учун етарли бўлган (Р.Рахманалиев, 2006, 132). Туркийлар азал-азалдан деҳқон эди. Улар деҳқончилик билан бирга, боғдорчиликнинг ҳам уддасидан чиққан. Кишилик жамияти тарихида биринчи бўлиб темирни қазиб олиб, темир эритишни уддалаган халқ ҳунармандчиликни билмаслиги мумкин эмас. Агар туркий халқ савдо тижоратни билишмаса, нима учун Буюк Ипак савдо йўлини назоратга олади. Ёки туркий халқ саводсиз, сахройи, кўчманчи бўлса, қандай қилиб турсакилар милoddан олдинги биринчи мингйиллик бошларида ўз ёзувларини Марказий Осиёдан олиб кетарди. Бу пайтда ҳали арамей ёзувига қарийб V аср вақт бор эди-ку.

Тарих битувчилар туркийлар қиёфасини яратишга ҳам катта эътибор қилишган. Туркийларнинг тимқора сочли, қора кўзли ва ё кўк кўзли бўлишига назар қилганлар сафида “бодомкўз” дегувчилар ҳам анча. Энг муҳими рус шарқшунослари орасида туркийларнинг европакиёфа бўлишига ён босувчилар ҳам учраб туради. Бошқа халқлардаги каби туркийларда ҳам узун бўй ёки бўйи калталари топилгани каби миқти гавдали, кўзлари порлаб турувчи, нигоҳлари ўткир, қирра бурун, бугдойранг юзли, қора қошлари калин, яноқлари ва кўллари чайир бўлганлигини таъкидлаш кўпроқ.

Бу халқ ориятли, ғурурли, айна вақтда назокатли ва самимий, очиккўнгил ва ростгўй, ўзгаларга ҳамдард бўла биладиган, бағри кенг, бир сўзли. Унинг ҳаётда авайлаб асрагани кадр-қиммати. У кўйни тўлгунча олтин олгани билан кадр-қимматига дарз кетишини асло хоҳламайди. Қаддининг тиклигини ғуруридан деб

тушунгимиз келади. Катталар хурматда, кичиклар иззатда. Дўстликни, дўстлашишни яхши кўрадиган халқ. Баъзи тарих битувчилар туркийларга **“ғурурли ва жиртаки, ёвуз ва қув, ўта шум ва фирибгар, қаттиққўл ва ўғрилиққа мойил”** каби иллатларни тақишди (Р.Рахманалиев, 2006, 133). Ҳар ҳолда бу каби иллатлар туркийлар мижозига сингиб кетган бўлса, бундай халққа қўл узатишдан кўра қўл силташ маъқулга ўхшайди. Афсуски, туркий халқдаги ростгўйлик, ёвузлик, қувлик, шумлик ва фирибгарликдан устун туради. Бундан уч мингйиллар муқаддам ўғрилиқнинг ўлим билан жазоланиши, унинг ўғрилиққа мойиллигини эмас, ўғрилиқдан нафратланишини кўрсатади. Туркий халқ кўрқувни айб билади. Бинобарин, кўрқув туфайли салбий баҳо олди деган гаплар ғирт ёлғон. Одатда кўпинча туркийлардан орийшунос олимлар кўп ёзғиришади. Сабабки, бу халқни кўчманчи десангиз деҳқончилик маданиятини юксак эгаллаган ёввойи, маданияти паст десангиз хали оромей ёзуви пайдо бўлмасдан олдин ўз ёзувига эга бўлган, ўзининг туркий санъатини яратган, биринчи бўлиб яккахудоликка эътиқод кўйган, биринчи бўлиб отдан ҳарбий мақсадда фойдаланиб, жанглар ҳарактерини ўзгартириб юборган. Темирни эритиб, унинг олтидан ҳам баланд туришини таъминлаган.

Туркий халқнинг ўз оиласига, ўз аёли ва фарзандларига бўлган меҳр-оқибати минг бора ибратга лойиқ. Уни Ҳ.Вамбери ҳам тан олган эди. У ҳар бир жангга кирганда ўлим билан юзлашди. Шунинг учун ҳам жангни ўз фойдасига ҳал қилиш учун жонини ҳам аямади: жасорат шоҳсупасига кўтарилди. У ўта ишонувчан эди, афсуски, қув ҳам, фирибгар ҳам эмасди. “Инсон қиёфасида ҳайвоний бераҳмлиққа тойиб кетади” деган гаплар Марцеллин ва Иорданларнинг гуноҳлар босқинчилигини бўртдириб кўрсатишга уринишларидан тўқилди. Худди шу гапни Матвей Парижский ҳам мўғуллар босқини муносабати билан такрорлаган эди. Бу гапларда ҳақиқат тўқимадан тўн кийди, нотўғри мулоҳазалар тарихий зарраларга кўчди. Туркийларнинг Европага ҳужум шиддатини кўриб, кўрқувдан қайтган киши мисолида “замин олов ичида ёнди, мотам тутди” деган бўлса бордир.

Туркийлар ҳам ўлимдан кўрқарди, фақат оғриқ азобидаги ўлимдан кўра жангда бир зумда ўлишни афзал кўрган бўлса, не

ажаб. Билга ҳоқон ва Култегин жон таслим қилганда “ҳамма нарсани кўрувчи кўзим кўришдан тўхтади; ҳамма нарсага етувчи ақлим қотди” деб бежиз айтмаган эди.

Турқлар тақдир тақозоси билан кўплаб жангларга рўбарў келди. Йигитлар жангларда вояга етди. Енгилмас жангчи бўлиш ҳечам осон кечмаган. Қуролли душманни енгилмак ўзи бўлмайди. Ҳали жангга киришмасдан душманни таҳликага солиш, унинг вужудида кўрқувни уйғотиш, биринчи ҳамладаёқ душманни омон қолиш ташвиши билан банд қилиш ҳам осон эмасди. Туркийлар учун бу ярим ғалаба эди. **“Жанг тақдирини кўшин кучи эмас, тангрининг инояти ҳал қилади”**, деган гаплар аслида душманга руҳий таъсир ўтказиш жанг пайтида тенгсиз жасорат кўрсатишнинг илоҳийлаштирилган натижаси эди.

Умуман, туркий халқнинг урушлардан сочи оқарди: жангларнинг ҳадисини олди – енгилмас кўшин деб тан олинди тарихларда. Манбалар туркий суворийларнинг отлари ҳам жанговарлигидан ҳикоя қилади. Ўта эпчил, чаққон, ўтган ёйи беҳато кетмайдиган суворийнинг оти ҳам эгасидай эпчил ва курашчан бўлганига не етсин. Бунинг устига, туркийларда ҳар бир жанг олдидан ғалабага ишонч руҳи иродасига куч бағишлашини яхши билган. Ирода ҳамма нарсани ҳал қилади. Туркийлар скифлар давридан тортиб маҳоратли чавандоз, устаси фаранг камончи бўлди. Шу-шу урушлар тақдири уларнинг ҳисобига ёзила борди. Ғалабага аниқ ишонмаса, қўл жангига киришмаган. Хужумда бир тўп бўлиб ташланиш, душман хужумидан сўнг дарҳол тарқалишни ва яна тўпланиб ўз вақтида хужумга ўта билишни уддалаган. Афсуски, бу усул душманни тез толиқтириб, тактик чалкашларларга етаклаган.

Туркийлар ҳаётида оила муқаддас эди, муқаддас бўлиб қолди. Оила эгаси ота ҳисобланиб, оталар аждодлар билан боғланди. Айни пайтда оила маълум шохга боғланди, ундан қабилага (уруғга) боғланди. Қабила ўз тамғасига эга бўлиб, қабилага тегишли мулк ва чорва тамғаси билан фарқланган.

Қабилалар бирлашиб, конфедерацияни ташкил этди. Йирик конфедерациялар империяга кўчиб, империя хуннларда **“шанью”**, жужанлар давридан хон ёки ҳоқон аталди. Аёл киши хотин ёки хоним аталиб, у энг мўътабар ўринга қўйилган. Хонни

сайлаш гарчи курултойда амалга оширилсада, тахтга ўтиришидан олдин кигизга ўтказилиб, юкори кўтарилган. Кигизни кўтарганлар хоннинг энг яқин кишилари, катта мавкега эга лавозимли кишилар бўлган. Хоннинг атрофидагилар беклар бўлиб, улар хон ҳокимиятининг, улусларнинг бошқарувчилари саналган. Энг ҳурматли шахс **“ёбғу”** бўлиб, у моҳиятан хондан кейинги иккинчи Шахс мавкенда турган. Улар хоннинг катта ўғиллари бўлиб, ғарбга бўлган ҳарбий юришларни бошқарган. **Тегинлар** – кичик ўғиллар, яқин қариндошлари бўлган. **“Шодлар”** ҳам хондан кейинги даража бўлган. Билга ҳокон ҳоконликдан олдин **“шод”** даражасида эди. Улардан кейин **“тарханлар”, “чорлар”, “тутулар”, “атаманлар”** бўлган. Унвонлар авлоддан-авлодга ўтган. Оддий халқ **“будун”** эди.

Аёлга муҳаббат ҳар доим барча бойликлардан устун турган. **“Мени маст қилувчи нарса душманнинг аёли ва қизларини бағримга олишдир”** деган эди Чингизхон. Аёлларга муносабат ҳурмат асосига қурилган. Ўтовга кирган ўғил дастлаб онага, кейин отага таъзим қилган. Шунинг учун Табарий **“Туркийларда аёли орқали ҳамма нарсага эришиш мумкин”** деб бежиз ёзмаган эди.

Оилада она авлодига ҳам алоҳида ҳурмат кўрсатилган. Эри бор аёлни зўрлаганлар ўлимга маҳкум қилинган. Қизининг номусига тегинганда, дарҳол унга уйлантиришган.

Туркийларда азалдан азиз меҳмон шарафига тўйлар, турли базмлар тантанавор руҳда, тўкин-сочинли ўтказиш одатга айланди. Ўз навбатида турли сифатли ва мазали таомлар тайёрлашнинг кўпайишига олиб келди. Бу таомлар асосан гўштли таомлар бўлгани, ҳозирда ҳам бешбармоқ, қазн, палов, тандир кабоб, сиҳли кабоб, қозон кабоб, сомса каби таомлар оммавийлиги билан ажралиб туради. Аммо айрим тарихчилардаги тўкин-сочинлик **“уларнинг очкўзлигини намойиш қилиш”**дан бошқа нарса эмас экан. Албатта, вужудида туркий қони оқиб турмагани учун туркий халқлардан айб ахтариш кўнглига ҳузур бағишласа керак-да...

Император Ян Цзян 584 йилда Қора Чурунни таслим қилиш учун элчиларини совға билан Ишбара ҳоконга (Шетуга) юборди. Элчи ундан Суй империясининг вассал бўлиши ва қўшинини Қора Чурунга қарши қўйишни талаб қилди. Натижада 584 йилда

Ишбара ҳокон Хитой армияси билан ғарбга юриш бошлади. Тўрамен армияси яқсон бўлди, оиласи, болалари асир олинди. Тўрамен кўшини билан Чекиниб Пойкенд яқинига келди. Ишбара ҳоконнинг Суй империясига бўйсунгани оқибатида Турк ҳоконлиги ҳам шимолий Хитой таъсирига ушиб қолди. Бу эса 587 йилда ҳоконнинг ўлими учун катта имконият бўлди. Ишбара ҳоконнинг ўлиmidан сўнг ҳоконликни сақлаб қолишда зинали усулда тахтга ўтириш иш берди: ҳоконлик тахтининг вориси Ишбара ҳоконнинг укаси Чулохеухон бўлди. У шахсий сифатларига кўра акаси Шетудан қолишмасди. Чулохеухон тахтга ўтиргач, Хитой империяси билан иттифокликни сақлаб қолди ва собиқ дўсти Абохонга қарши урушга отланди. Бу қалтис вазиятда шарқий турклар ҳукмронлик даъво қилса, ғарбий турклар мустақилликка даъвогар эди. Чулохеухон ҳоконлик мансабини эгаллагач, ҳоконлик доирасида унинг тарафдорлари кўпайиб борди. Ҳатто, Тўрамен тарафдорларидан ҳам айримлари унинг тарафига ўтиб кетди. Қора Чурин ҳам марказий ҳокимиятга қарши фаол ҳаракатини тўхтатиб, Тўрамен билан жанжаллашиб қолди. Тўрамен эса аҳволининг оғирлигига қарамасдан ҳоконга ва марказий ҳокимиятга қарши сиёсатни давом этдирди. Чулохеу ҳокон Тўрамен билан музокара олиб боргач, унга қарши урушга ҳозирланди. Ҳоконга ёрдам сифатида ғарбий ҳоконлик кўшинлари юборилди. Уни Қора Чуриннинг ўғли Янч Соухтегин бошқариб борди. Ғарбий ваа шарқий ҳоконлик кўшинлари баҳор фаслида Тўрамен кўшинларини қуршовга олиб, Бухоро яқинида жанг олиб борди. Бу жангда Тўрамен кўшини мағлубиятга учраб тарқалиб кетди, Тўрамен ўлим топди. Бундан кейин Чулохеу ҳокон ўз ғалабасини ҳоконликда эълон қилди. Тўрамен енгилиб, ўлдирилганидан сўнг тинч-тотув яшаш ўрнига ғарбий ва шарқийлар ўртасида ўч олиш бошланиб кетди. Ҳоконликнинг ғарбий қаноти хони Қора Чурин яна марказий ҳокимиятни тан олишдан бош тортди ва ҳоконликка қарши ҳаракатлар бошлади. Олий ҳокимият Қора Чурин билан бир фикрга келиб бўлмасликка иқдор бўлди. 588 йилнинг кишида Чулохеу ҳокон ғарбга Қора Чурин Тардушхонга қарши ҳаракат бошлади. Жуда шиддатли жанглардан сўнг Чулохеу ҳокон кўшини мағлубиятга учради. Аммо уруш тугамади, балки 593 йилгача давом этди. Ниҳоят 593 йилда Ишбара ҳоконнинг ўғли Юн Йўллиғ тоғаси Чулохеу ҳокон

ўрнига тахтга ўтиргач, Қора Чурин билан тинчлик сулҳига эришди. Бу тинчлик сулҳи ҳоконликнинг яхлитлигини, улуслар ўртаисдаги чегараларнинг хавфсизлигини таъминлади. Ҳоконликда қарор топган тинчлик Хитой императорининг уринишларини йўққа чиқазди. Шу 593 йилда Хитойнинг сўнги тарафдори Ҳокон Юн Йўлллиғнинг укаси Кинюй шод ўлдирилди. Ҳоконликнинг Хитой империяси билан ҳисоблашмаслиги рамзи сифатида Кинюй шоднинг жасади Хитой императорига юборилди. Шу билан Ҳоконлик Хитой императорига аввал имзоланган битимларга риоя қилиб, белгиланган тўловларни тўлай бошлашнинг талаб қилди. Император эса вазиятни кескинлаштирмаслик йўлини тутиб, хитойлик айғокчилар ва дипломатларга турклар орасида иш олиб боришларига имкон берди. Айғокчилар бу сафар императорга энг керакли шахс – тахтнинг меросхўри, ҳоконнинг амаки укаси Жангарни топишди. Жангар ҳоконликнинг шимолий-шарқиди ўз ер-мулкига ва Тулихон унвонига эга эди.

Хитой айғокчиси Чжан Сун Шеннинг ахбороти бўйича Жангар принципсиз, куюнчак, кўрқок, эгилувчан ва умуман сотишга тегишли фазилатлар соҳиби эди. Шундай қилиб, ҳоконликда яна Хитойга мойил гуруҳ шаклланиб борди. Қора чурин эса одатдагидай ғарбий вилоятларнинг ҳукмдори эди.

Турклар учун Хитой бойлик манбаи эди, хитойликларга турклар ўз чегаралари учун хавф, яғона ва қудратли, зарардан зарар бўлган савдо битимини талаб этувчи ҳоконлик эди. Бу даврларда Ҳоконликнинг амалдаги бошлиғи Қора Чурин эди. У Марказий Осиёни маҳкам қўлда тутиб турар, набираси Нилихон Пойкенда, яна бир набираси Шегуй Тошкентда эди. Хитой билан уруш бўлиши муқаррар эди. Бу уруш Қора Чурин ва унинг ҳокимиятига қарши бўлиши ҳам аниқроқ эди. Шундай қилиб, 598 йилда Хитой даштга бостириб кирди. Урушда ғарбий ва шарқий қанотлар қўшинлари қатнашди. Ғарбий қанот қўшинларига Қора Чуриннинг ўзи қўмондонлик қилди. Хитой томонидан Жангар уруш бошлади.

598-599 йиллар киш фаслида туркларнинг отлик қўшинлари Хитой отлик қўшинини айланиб ўтиб, Жангарнинг ўрдасига ҳужум қилди. Унинг укалари, фарзандлари ва қариндошлари ўлдирилди. Жангар эса император қаршисига қочиб борди. 599

йил ёзда Қора Чурин армияси ва Гао Фан ҳамда Ян Солар кўмондонлигида Хитой кўшинлари ўртасида бўлиб ўтган жангда Қора Чурин кўшини енгилди ва чекинди. Шарқий канотнинг Дулан ҳокон кўмондонлигидаги армияси эса бошқа Хитой кўшини ва Жангар кўшинига қақшаткич зарба берди. Шарқий канот кўшинининг муваққиятли юриши Хитой айғокчилари томонидан Дулан ҳокон ўлдирилганидан сўнггина тўхтаб қолади. Шундан сўнг қурултой чақирилиб, Қора Чурин ўзини буюк ҳокон деб эълон қилади. Шундай қилиб, Қора Чуриннинг ўзини Буюк хон деб эълон қилиши Шарқий туркларда ҳоконлик тартиб қондасининг бузилиши ҳам эди.

601 йилда Қора Чурин Хитойга бостириб кирди ва генерал Хан Кун кўмондонлигидаги армияни мағлубиятга учратди. Туркларнинг бошқа бир гуруҳи Жангар кўшини устидан ғолиб келди. Бироқ қутилмаганда ўнта теле қабилалари исён кўтариб ғарбий туркларга қаттиқ зарба беради.

Шарқда жанг олиб бораётган Қора Чурин ўз ғарбий ерларидан ажралиб қолди. Шарқий турклар унга ташланди. Қора Чурин Ҳоконликда ғарбий ва шарқий канотларни бирлаштирганда шарқий канот қаршилик кўрсатмаган эди. Фақат мағлубиятга учраганда шарқий турклар унга ташланиб, ғарбий турклардан ташкил топган шахсий кўшини тор-мор қилинади. Қора Чурин Тогонга қочади ва тибетликлар уни ўлдиради. Шундан сўнг хитойликлар Жангарни ҳоконлик шохсупасига кўтаради. 604 йилнинг охирида Жангар шарқий туркларнинг ҳокони бўлади. Бу хитойликлар учун улкан ғалаба эди. Шундай қилиб, ҳоконликнинг шарқий қаноти Хитойга тобе бўлиб қолди. Хитой аста-скенн ўз таъсирини Марказий Осиёга ҳам ўтказди, оқибат туркий халқ тўласинча Хитойнинг таъсирига тушиб қолди. Туркий халқлар орасида Ҳоконликка ишончсизлик руҳи кучайиб борди. Бундан хабардор бўлган Хитой ҳукумати турклар хавфини сеза борди. Ўз навбагида Жангар ҳам Хитой ҳукуматининг амалга ошириб бўлмаб талабларини тушуна борди. 608 йилда Жангар вафотидан сўнг Хитой ҳоконлик тахтига ўғли Дугини ўтказди. Бу очикдан-очик туркий халқларда тахт алмашилиш қонунини бузиш эди. Дуги Шибирхон унвонини олиб, Хитой маликаси – отасининг бекасига уйланади. Шибирхон унвони билан тахтга ўтирган Дуги отаси олиб борган сиёсатга

қарши йўлни тутди. У ўз атрофига Хитойга душманлик билан қараган беклар ва оқсоқолларни тўплади. Хитой айғоқчилари эса Шибирхоннинг кичик укаси Чикишодни қўлга олиб, Ҳоқонлик тахтини эгаллаш учун курашишга даъват этади. Натижада уруш келиб чиқади. Шу пайтда Хитойнинг ичида кўзғолонлар бошланиб кетади. 614 йилда Хитойда бешта исён кўтарилди. Шибирхон бу ғалаёнга фаол аралашди. У ҳатто кўнгиллиларга ёрдам беради. Хитой ҳукумати турк халқларига ўтказган зўравонлиги эвазига ўзига қарши бўлган фуқаролар урушига имкон берди. Ҳоқонликнинг шарқий қанот қўшини Хитой ичкарасига ҳужум олиб борди. Натижада Шибирхон Суй империясининг хўжайини бўлиб қолди.

619 йилга келиб Хитой ва Шарқий Турк ҳоқонлиги ўртасида ўзаро уруш бўлиш вазияти етилди. Хитойда кучли ҳокимиятчилик вужудга келиши туркларнинг мустақиллигини хавфга солди. Шу сабабли турк хонлари Хитойда юз бераётган кўзғолонлар ва тартибсизликларни қўллаб-қувватладилар. Турклар Хитойга тез-тез ҳужум уюштиради. Бу ҳаракатлар, ҳар ҳолда Хитой империясини заифлаштиришда маълум таъсир кучига эга бўлди.

Турклар Гоби чўлининг шимолида тарқоқ яшаётган телеларга солиқлар юқини ошириб, уларни мажбуран қўшинга олишади. Шу каби сабаблар уйғур, буту, тонгра ва байирқу қабилалари бирлашиб, Яглаҳор уруғи байроғи остида кўзғолон кўтаришига сабаб бўлди ва кейинчалик Уйғур ҳоқонлигининг барпо бўлишига олиб келди.

Уйғур қабилалар уюшмаси ва Турк ҳоқонлиги, бу антропологик, психологик оламини англашда бир-биридан жиддий фарқланувчи икки тизим эди. Биргина, умумий туркий тил бирлиги уларни боғлаб турар эди. Уйғурлар турклар каби ўз мустақиллигини қўлга киритсада, кейин кўчманчи ҳаётга ўтиб кетганлиги сабабли мустақиллик моҳиятини англаш, уни сақлай билишда муҳим масалалар иккинчи даражали вазифалар қаторида қолар эди.

Ғарбий ҳоқонликда Қора Чурун, набираси Дулу вафот этган. Тахтнинг қонуний вориси Қора Чуруннинг укаси Боши тегин Хитойда асирликда эди. Дулу қабилалар иттифоқининг оқсоқоллари ва беклари ҳоқонликда марказий бошқарув

йўқлигидан фойдаланиб ҳокимиятни эгаллаб, қурултой чақирмасдан Нилихоннинг ўғли Таманни Нигю Чулохон унвони билан тахтга ўтказди. Дулу қабилалар уюшмасининг бу давлат тўнтаришини ғарбий ҳоконлик учун қутилмаган воқеа бўлди. Шарқий ҳоконлик йиқилган, савдо қарвонларини талаш кучайди. Ҳоконлик ичида аҳвол кўрқинчли тус олаберди. Айрим туркий қабилалар мустақил Хитой билан алоқа ўрнатишга киришди.

Ҳоконлик тахтига Қора Чуриннинг набираси Шегуй чиқди. Хитой империяси дарҳол Шегуйни қўллаб 612 йилда Таманга қарши уруш ҳаракатини бошлади. Таман шарққа қочди. Хитойликлар уни Шегуй элчисига топширди: у қатл қилинди.

Таманнинг ўлими билан фуқаролар уруши ҳам тўхтади. Шегуй Тунжабғухон унвони билан қурултойда ғарбий ҳоконлик тахтига ўтирди. 619 йилда теле қабилалар конфедерацияси етакчиси Мохэон Гояэн ва Сельто Иштар ихтиёрий равишда Тунжабғухонга бўйсунди. Тунжабғухон ўз қароргоҳини Тошкентнинг шимолига жойлаштирди. Бу улкан ҳудуд ҳоконликнинг маркази эди. Шу ерда Тунжабғухон Хитой ва Византия империяларининг элчиларини қабул қилди. Қадимги турк аъналарига мувофиқ ғарбий турк ҳоконлиги шарқий ва ғарбий қанотларга бўлинди. Ҳокондан кейинги лавозим ябғу эди. Тунжабғухон кичик укаси Моконошадни ёбғу мансабига тайинлади. Катта укаси Нишу Гианшод Бухородаги удел беги бўлди. Ҳозирги Ғарбий Қозоғистон ерлари Сибир аталар эди. Бу областнинг беқлигини Тунжабғухон ўз тоғаси Қуйлук Собирхонга топширди.

Ғарбий ҳоконликда тинчлик ўрнатилгач, кўчманчилар ва шаҳарликларнинг турмуш тарзи ошди, хазинада даромад кўпайди, армияни кучайтириш бошланди.

Бу даврда ғарбий ҳоконлик олдида аварларни таслим қилиш ва Эрон орқали ғарбга “шойи қарвонлари” учун йўл очиш турарди. Бу муаммоларни ҳал қилиш осон эмасди. Византияни иттифоқчи қилиб олишга Эрон ва аварлар қаршилиқ қилишар эди.

Византия қўмондони Ираклий аварлар билан оқилона сиёсат олиб бориб, Константинополни қутқазди ва форсларга қарши армияни бошлади. 623 йилда бўлган бу уруш христиан дини йўлидаги “салб юриши” эди. Ираклей форсларга қарши урушда

ёлғиз бўлгани учун 625 йилда хазарларга элчи юборади. Хазарлар бу урушда Ираклий томонидан жангга киришини маълум қилади. Хазарлар билан бирга ғарбий турклар ҳам Византияни қўллаб-қувватлайди. Шу даврдан бошлаб Византия, Ғарбий Турк ҳоконлиги, Хитой ва Шарқий Турк ҳоконлиги, Эрон ва аварлардан иборат коалиция вужудга келди. Биринчи коалиция Хитой ва Сорана ўртасида савдо алоқасини йўлга қўйиш эди. Иккинчи коалицияда Хазарлар талончиликни, Эрон Византия билан ҳисоб-китобни, Шарқий турк ҳоконлиги Хитойнинг кучсизланишини хоҳларди. Шарқий турк ҳоконлиги 621, 622, 623, 625 йилларда Хитой ичкарасига ҳужумлар қилиб, 626 йилда тинчлик сулҳи тузилди. Сўнгги уч йилда Тан империяси куч тўплади, шарқий турк ҳоконлиги ташаббускорликни қўлдан чиқазди.

Бундан хабар топган ғарбий ҳоконлик Византияга ёрдам беришни кучайтирди. Натижада 627 йилда византияликлар форсларни мағлубиятга учратди. 628 йилда форслар сеперат сулҳига рози бўлади. Турклар Закавказияга бостириб кириб, Тифлисни талади. Шу билан бирга, туркий ҳоконликда қабилалар яхлитлашмаган, армия ҳам шундай эди. Қабилалар ўртасидаги гуруҳлашиш оқибатида мамлакат ичида зиддият кучайиб, вазият тобора кескинлашиб боради. Тунжабғухон Шарқий ҳоконликнинг йиқилганидан Марказий Осиёга қайтади. Аммо саройда давлат тўнтариши бўлиб, Тунжабғухон ўлдирилади ва тахтга қутлуғ унвони билан Сибирхон ўтиради. Бироқ тахтнинг меросхўри Нилушод кўзғолон кўтариб, Сибирхон Олтойга кочади ва 631 йилда ўлдирилади.

631-639 йилларда бир неча бор тахт алмашувлар бўлиб, сўнггида ирбис Ишбар жабғухон тахтни эгаллайди. Шу даврдан Хитой билан уруш бошланиб кетади. Ишбар жабғухон мағлубиятга учраб Талос водийсига келади. 657 йилги урушда ҳам Хитойнинг қўли баланд келади. Ишбар жабғухон Хитойга асир тушиб, 659 йилда ўлдирилади. Шундан кейин Ҳоконлик ичидаги тартибсизликлар, армиянинг мағлубияти туфайли 660 йилда Ғарбий Турк ҳоконлиги кулади.

Шундай қилиб, даштда яшаб келган туркутлар ҳам ижтимоий-сиёсий вазият тақозосига кўра Хитойга тобе бўлишни афзал билишди. Хитой империяси барча тобе бўлганларни Ордос

даштига жойлаштиришни маъкул топишди. Тобеликда даштга жойлашган турклар узоқ сафарлар учун кўшимча куч сифатида фойдаланди. Тинчилик замонида улар чегара посбонлари эди. Туркийлар бундай ҳаётга кўниккан 630 йилдан қарийб 30 йил ичида ягона халққа айланди. Ғарбий турклар эса бирлашишнинг мазмун-моҳияти ва оқибатини ҳам ўйлаб кўрмаган йиллар ўтди. Айниқса, 689-693 йиллар давомида бўлиб ўтган туркийлар кўзғолони уларнинг ягона халқ даражасига ўсиб чиққанлигини кўрсатди. Бундай халққа йирик ер эгаси Туңюқуннинг йўлбошчи бўлиши туркийлар тарихида янги бир босқични англатарди.

Аньанавий (яккахудолик) диннинг тикланиши, Тангри худосига эътиқоднинг кучайиши, аждодлари Бумин ва Кеталихонлар ҳақидаги хотираларнинг жонланиши, миллий тилга қайтиш, Билга ҳоқон, укаси Култегин ва доно маслаҳатчи Туңюқунлар шарафига қоя тошларга битилган Урхун ёзуви бу даврнинг ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб турди. Йирик руник обидалари Турк ҳоқонлигининг қарор топгани ҳақида тарихий далил вазифасини ўтади. Туркийлардаги қабилавий садоқат ва ўтмиш аждодларга ҳурмат туйғуси янги даврдан дарак берар эди. Гарчи кўзғолон сотқинлар айби билан бостирилган бўлсада, туркий халқда янгидан-янги етакчилар вояга етди. Туркийлар ўн еттита, кейин етмишта, ундан сўнг олти юзта бўлиб, Қутлуғ (туғун) бошчилигида партизанлик ҳаракатини бошлади. Уруш ҳаракатларини билмаганларни уруш қилишга ўргатишнинг ўзи бўлмади. Шундай оғир шароитда Туңюқуннинг етакчи бўлиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Урушнинг натижалари ҳам ўзгара борди. Шундай қалтис вазиятда Хитойда бева император У-хоу ўз ўғлини асир қилиб, Марказий Хитойга юборди. Шанси ўлкасида ўлкасида хитойликлар мағлубиятга учрайди.

Мустақиллик учун кураш хоҳиши Турк ҳоқонлигининг тикланишига олиб келди. Бунинг устига Мустақиллик учун ғарбий турклар ҳам курашга отланди. Шу сабаб туркийларнинг озодлик кураши янги босқичга кўтарилди.

Ғарбий ва шарқий туркларнинг кўзғолонлари моҳиятига кўра бир хил бўлсада, биринчиси тезда бостирилди, аммо иккинчиси улкан ғалабаларга эришди. Манбаларда айтилишича, Қутлуғ 47

марта юриш 60 марта тўқнашув уюштирди. Шу йўл билан душманини тинчликка кўндирди. 693 йилда Қутлуғ ўлади. Ташкил топган туркнинг Иккинчи ҳоконлиги кўпроқ ҳарбий демократияни эслатиб, ҳукмдор ва тобе қабилалар ўртасидаги зиддият сақлаб қолинди.

Қарийб 60 йил (681-744 йиллар) барпо бўлган, гуллаган ва такомиллашган Ҳоконликни 681-693 йилларда Тунюқук, 693-716 йилларда Қопагон ҳокон, 716-734 йилларда Билга ҳокон бошқаради.

Иккинчи ҳоконлик биринчи навбатда барча туркийларни бирлаштириш, Хитой босқинчилигини парчалаш, тўққиз ўғузларни бўйсундириш, шунингдек, тургашлар, қирғизларни кўшиб олиш, киданларга, кўхна мўғулларга зарба бериш, армияни темир дарвозага қадар, яъни Эрон чегарасигача олиб келиш, асосий қуролни Хитойга қаратиш ва Тинч океанига қадар босиб олишни мўлжал қилди.

683 йилда Хитойга қарши олиб борилган уруш 685, 687, 694, 698, 699, 702 йилларда қайтарилди. Сўғдиёнани қўлга киритиш учун 700-701 йилларда, 707 йилда Бухоро аҳолиси талаби билан юриш қилинди. 712-713 йилларда Самарқанддан бошқа ерлар қўлга киритилди. Ҳоконлик қабилаларнинг ихтиёрий бирлашувига таянган эди. Тўққиз ўғузлар 681 йилда Тунюқукнинг маслаҳати билан туркий маданиятни ривожлантиришга эътибор қаратди. Уларнинг дастурида Ҳоконликнинг ҳеч кимга тобе бўлмай, мустақил ривожланиши алоҳида ўрин тутди. Тунюқук уруш орқали душманни тинчликка кўндиришга, туркийларни ягона халққа айлантиришга интилди.

Қопагон ҳоконни Байирку қабиласи пистирмада ўлдирди. Билга ҳокон 731 йил февралда йўқолди. Тунюқук 725 йилда вафот этди.

Иккинчи Турк ҳоконлиги 744 йилгача яшади. 731 йилдан уни шаҳзода Тангри ҳокон бошқарди. Ўзмиш ҳоконни 744 йилда басмиллар ўлдирди. 742 йилдан ҳоконликка қарши уйғурлар, басмиллар, қарлуқлар кураш олиб борди.

Ордосдаги Хитой корпуси туркларни енгганидан сўнг, барча ерларда туркларга қарши ҳаракат кучайди.

Шундай қилиб, қарийб 200 йил яшаган Буюк Турк империяси (552-743 йиллар) тугади. Орадан йигирма йиллар вақт ўтди.

Туркий халқ яна ўзлиги, мустақилликка интилиши, ўз қавми билан яқдил бўлиш ниятида ижтимоий-сиёсий воқеалар марказига кирди. 766 йилда тургашлар устидан ғолиб бўлган **қарлуклар** Еттисувда ўрнашиб қолди. Еттисув табиатан гуллаган ўлка эди. Шунинг учун қарлуклар қишлоқлар ва шаҳарларда яшаб бирмунча юқори маданиятга эга эди. Улар маркази Қора Ўрда бўлган ўз давлатини барпо этишди. Уларнинг ҳокони Билга Қул Қодирхон эди.

Еттисувдаги иккинчи йирик қабила **чигиллар** ҳисобланган. Улар Иссиққўлнинг шимолий-шарқий тарафида яшар эди. Чигиллар ҳам қарлуклар каби қишлоқлар ва шаҳарларда яшар, катта миқдордаги чорвага эга бой халқ бўлган.

Еттисувда яшаган учинчи туркий қабила **яғмолар** ҳисобланган. Улар Иссиққўлнинг жанубий тарафида ҳаёт кечиранди. Яғмолар энг жангари туркий қабила эди. Улар асосан йилқи ва кўй боқишган.

Еттисувнинг жанубий-ғарбий тарафида **тургашлар** яшарди. Уларнинг асосий қисми ўтроқ ҳаётга ўтган. Ўтроқ ва кўчманчи чорвадор тургашлар ўртасида маҳсулот айрибошлаш бўлган. Чорвадорлар ўтроқ аҳолига қуллар, чарм, жун, гўшт, қорамол келтириб, ўрнига мато, сули, буғдой, метала буюмлар олиб кетишган. Савдодан катта фойда кўриш учун амалдорлар яхши ерларни эгаллаб олишганидан камбағаллар ҳаёти оғир кечган.

Билга Қул Қодирхон қарлук, чигил, яғмо ва тургашларни бирлаштириш учун курашди. Кейин бу бирлашиш эвазига хонлар сулоласининг асосчиси Абдулкарим Қорахон номи билан аталган Қорахонийлар ҳоконлиги ташкил топди. Қарлуклар ва чигиллар давлат идораси ва ҳарбий соҳада юқори лавозимларни эгаллади. Армиядаги олий мансабларни жанговар яғмоларга берилди. Ҳоконликдаги юқори лавозимларни хонлар, илеклар, беклар эгаллади. Хонлар ва илеклар “олий табақа” саналди. Ҳоконлик ҳудудлар бўйича мулклар бўлиниб, мулклар беги илеклар бўлди. Илекхонларнинг ҳар бири ўзича мустақил бўлиш ғами билан яшарди. Улар қорахонийлар оиласига мансуб илекхонлар эди. X аср бошидан ислом дини давлат динига айланди. X асрнинг иккинчи ярмидан деярли барча туркийлар исломни қабул қилди. Натижада биринчи турк давлати барпо бўлди. Эрон Сомонийларининг туркийлар давлатига қарши барча хатти-

ҳаракатлари ҳам фойда бермади. Чунки қарлуқлар, турғашлар, чигиллар, яғмолар, ўғузлар каби қабилалар ягона давлатга бирлашиб, Еттисув ва Шарқий Туркистонда араблар истилосини синдирди.

990 йиллардан бошлаб қорахонийлар Мовароуннаҳрга юриш қилишга киришди. Бу вақтда Сомонийлар давлатида барча давлат қурилиши қўлга олингани билан шаҳарлар ва айрим туманлардан иборат ҳудудий мулкларда мустақилликка интилиш ҳаракати мавжуд эди. Ош ва Ўзган шаҳарлари атрофида қўлаб туркийлар яшагани сабаб қорахонийларнинг Фарғонани босиб олиши бирмунча осон кечди. 992 йилда улар Бухорога юриш қилиб, бирон-бир тайинли қаршиликсиз шаҳарни эгаллашди. Шундан сўнг қорахонийлар Самарқанд тарафига юриш бошлаганида Сомоний давлатининг ҳудуддаги ҳукмдори Нух ибн Мансур Бухорога қараб отланди. 996 йилда қорахонийлар яна Бухорога юриш бошлайди. Бундан хабар топган Нух ибн Мансур Сабуктегиндан ёрдам сўрайди. Сабуктегин қатта қўшин билан Кешга келиб тўхтади ва Нухдан ўз қўшини билан келиб қўшилишни талаб қилади. Унинг талаби Сомоний Нухга маъқул келмайди. Сабуктегиннинг ўзи Бухорога келишини сўрайди. Сабуктегин эса 20 минг кишилик қўшин юборади. Қўшин амалда Бухорони эгаллайди. Шундан сўнг Сабуктегин Қорахонийлар билан келишувга киришади. Натижада Сирдарёнинг бутун ҳавзаси Қорахонийларга ўтиб, Сабуктегин Амударёнинг жанубий ҳудудларини ўз қўлида сақлаб қолади. Келишувга сомоний Нух таклиф ҳам қилинмайди. Шу бондан Мовароуннаҳрнинг марказий қисми Сомонийлар ихтиёрида қолади. 999 йилда Сомонийлар давлатини ағдарган Қорахонийлар Амударёгача бўлган ҳудудни қўлга киритади.

Қорахонийларнинг бутун Мовароуннаҳрни қўлга киритиши билан улар давлатининг таянчи бўлган қарлуқ, ўғуз, чигил, яғмо каби қабилалар ҳам ҳудудда қадимдан яшаб келаётган туркий қабилалар сафида эди. Қорахонийлар асосан чорвачилик билан шуғулланарди. Мовароуннаҳрда эса азалий деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-тижорат ривожланган эди. Шу сабабли Қорахонийлар даврида ҳам Мовароуннаҳрнинг бир неча шаҳарлари, Хоразм, Фарғонада зарб қилинган танга пуллар савдода асосий муомалада бўлган.

Қорахонийлар даврида ҳам этник қондош халқлар маданияти ривожланди. Бу даврда туркий тилли муҳитнинг кучайиши ўз навбатида эски ўзбек тилининг янада ривожланиши ва бу тилда юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутағду билиг”, М.Қошғарийнинг “Девоун луғотит турк” каби фундаментал асарлар яратилишида асосий алоқа воситасини бажарди. Мовароуннаҳрда Амаки Бухорий, Рашиди Самарқандий, Сузани Самарқандий каби шоирлар етишиб чиқди. Бугина эмас, балки қатор олимлар, меъморлар хунармандлар вояга етди.

1005-1006 йилларда Ҳоконликнинг ҳудуддаги ҳукмдори илек Насрнинг Ғазнавийларга қарши икки марта юриши ҳам муваффақиятсиз тугади.

1042 йилда Қорахонийлар ҳоконлиги иккига – шарқий қорахонийлар ва ғарбий қорахонийларга ажралди. Ғарбий қорахонийлар ҳам шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетди. Шарқий қисмнинг маркази Самарқанд, ғарбий қисмнинг маркази Бухоро бўлди. Ҳар иккала қисм ўртасида ер талишиш учун бўлган курашлар тўхтамади.

Нихоят, 1125 йилда янги истилочи – қорахитойлар юриши бошланди. Гарчи 1128 йилда қорахонийлар қорахитойларни мағлубиятга учратган бўлсада, қорахитойлар қангли ва қипчоқларнинг ёрдами билан 1130 йилда Боласоғунни эгаллаб, Еттисувнинг каттагина ҳудудини қўшиб олиб, ўз давлатини барпо этди. **Қорахитойлар туркий тилли халқ эди. Уларнинг таркибида ўзбеклар, бошқирлар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар бор эди.** 1137 йилдан бошлаб қорахитойлар гўрхони Елюй даша катта қўшин билан Мовароуннаҳрга юриш бошлади. 1138 йилда Хўжанд ёнида Самарқанд қорахоний хони Маҳмуд қўшинига йирик зарба берди. Қорахонийлар 1141 йилда Самарқанд яқинидаги Катвон (Булунғур) даштида Султон Санжар ва Маҳмуд қўшинларини пароканда қилди.

Қорахитойлар қайси ҳудудни қўлга олса, уни давлати таркибига қиритшни эмас, балки бож олиш, уни ўзига тобе қилишни кўзлади.

Нихоят, 1210 йил Хоразм шоҳи Султон Маҳмуд қорахитойларни мағлубиятга учратди. Шундан сўнг, қорахоний хон Қилич Арслонхон Султон Маҳмуд саройига боради. Султон Муҳаммад унга қизини бериб, Самарқанд ҳокимлигига

кайтарди. 1212 йилда Қилич Арслонхон таъсирида Хоразм шоҳига қарши кўзғолон бўлади. Султон Муҳаммад келиб кўзғолонни бостиради. Қилич Арслонхон қатл қилинади. Шундай қилиб, 1212 йилда Ғарбий Қорахонийлар давлати тугади.

900-999 йилларда Марказий Осиё маркази бўлган Сомонийлар эроний тилли давлат бўлди. Шунингдек, қатта тарих қолдирган Ғазнавийлар давлатида ҳам, Салжуқийлар давлатида ҳам давлат яратувчилар ва подшоҳлар асли туркий халқ вакиллари бўлсада, уларда ҳам форс тили, форс маданиятига ён босиш кучли эди.

24 та туркий ўғуз қабилаларини бирлаштирган Салжук ҳукмрон сулоласи Эрон ва араб диний уламолар таъсирида бўлди. Туркий анъаналар унутилди. Давлат бошқарувида форсийлардан ибрат олиш кучли эди. Етишиб чиққан янги авлод миллий туйғу ўрнига диний эътиқодга берилди, аждодлари мансуб тарихий ва миллий кадриятлар ўз кучини йўқотди.

Шу билан бирга, ўрта асрлар туркий халқлар тарихида улкан воқеаларга бой бўлди. Ғарчи тарих саҳнасида туркий халқ йирик ва қудратли давлатга эга бўлмасада, аммо туркийлар X асрга келиб “шарқдан ғарбга интилиш” ҳаракатини давом этдирди чоғи энди улар араб дунёси, Олд ва Кичик Осиёга янги-янги курашлар билан сингишиб борди. XII-XIII асрларида яна туркийлар ҳаётида ўзгаришлар юз берди. Баъзи туркий қабилалар шимол томон силжиб, у ерларда ёқутларни шаклантирди. Бошқалари ғарбга йўл олиб Олтой ва Урал дарёси оралиғидаги даштларда кўним топди. Қора денгизнинг шимолий ҳудудларида қипчоқлар ва печенеглар ҳали етакчи халқлардан эди. Ўрта Шарқда Афғонистондан Римгача турклар ҳокимиятда бўлди. X аср охирларидан мамлюклар Мисрда қатта рол ўйнади. Айни вақтда туркий халқларда ислом дини қабул қилиш кучайди. XI-XII асрларда мусулмон Осиёда ўғуз қабилалари шу жумладан, салжуклар таъсири анча сезиларли эди.

Эронда асосан турк ҳукмдорлар иштирокида эрон тили ва маданияти ривожланди. Туркий қабилалар Кичик Осиёга, Анатолияга кириб бориб ўрнашди ва Усмон империясини барпо қилишди. Анатолиядаги салжук ерлари мусулмонлар лафзида Рум давлати бўлди. Энг характерлиси туркийлар тамомила ўтроқ турмуш кечиришга ўтган эди. Памфилия, Киликий ва Эгей

пасттекисликлари аҳоли зич яшайдиган худудларга айланди. Анталия, Синоп шаҳарларидан бўлган турклар ташқи савдони кучайтирди.

Эроншунослар ўғуз қабилалари Эронда қишлоқ хўжалигини издан чиказди деб ёзишади. Эмишқи, ўғузлар туфайли бахтияр қабиласи кўчманчига айланипти. Ўтроқ турмуш тарзига ўтган халқни кўчманчига айлантириш, бу бутун турмуш тарзини ўзгартириб юбориш бўладики, бу осонликча юз бермайди. Ҳолбуки ислом – бу шаҳар цивилизацияси ва шундан турклар ҳам шаҳарга интилган. Шаҳар ҳаёти наинки иқтисодда, балки сиёсатда ҳам катта рол ўйнайди. Ҳазнавийлар қурган Ҳазнада миллионга яқин аҳоли яшаган. Исфакон буюк салжуқийларнинг маданий маркази бўлди. Салжуқлар Румда кўплаб шаҳарларни барпо этди. Икония – Кония, Цезария – Кайзерия, Анкира – Ангора (Анкара), Себастей – Севасга айланди.

Кўпчилик олимлар Қорахонийлар даврига келиб туркийлашган мамлакатда тил ҳам, адабиёт ҳам туркийча бўлган деб ҳисоблашади. Тарихий воқеликка қайта назар ташланса, милоддан олдинги V асрда қанғлилар давлат тепасига келганидан бошлаб туркий тил давлат доирасида алоқа воситаси даражасига кўтарилган деб ҳисоблашга асослар бор. Қанғлилар ва кипчоқларнинг азал-азалдан этник қондош, туркий тилли халқ бўлгани маълум. Шундай экан, маънавий турмушда, савдо тижоратда, оғзаки сўзлашув шаклида туркий тил шакллана борган. Бир неча асрлар давомида туркий тил бағрида топоним, гидроним, оронимлар яралди. Умуман, географик атамаларда туркий тиллилик қатламнинг салмоқдорлиги эътиборни тортади. Туркиядан Ҳисорга қадар чўзилган тоғ тизмасининг Тавр (Тавр-ар-тоғ одамлар), Олтой, Оқ тоғ, Қурама тоғ, Ойқор, Қоратош, Қоратоғ, Тангритоғ, Тарғитой, Тақатош каби ўнлаб қадимий тоғ номлари туркийча эканлиги билан алоҳида эътиборга молик. Туркий тилнинг янада оммалашув даври эфталитлар замони билан боғланади. Қачонки, Турк ҳоконлиги қарор топгач, умумтурк тили учун энг қулай муҳит вужудга келди. Энг муҳими, аҳоли ўртасида умумтуркий тилга интилиш кучайди дейиш мумкин. Чунки Урхун-Енисей тош битиклари тили грамматик нормалашган тил сифатида қаралишга ҳақли. Араблар истилоси, Сомонийлар ҳукмронлиги даврида ҳам туркий

тил халқ тили сифатида оғзаки сўзлашув тили функциясини бажариб келди. Акс ҳолда М.Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг дидактик “Қутағду билиг” асари, Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”и адабий муомила даражасида кийин кечган бўлур эди. Бу асарлар, хусусан, М.Қошғарий ва Юсуф Хос Ҳожиб асарлари тилини қарлуқ шеvasи билан боғлаш ҳақиқаттан йироқ. Қолаверса, қарлуқлар асли туркманларнинг аجدодларидир. Бинобарин, Қорахонийлар давридаги эски ўзбек тилида қарлуқлар катта рол ўйнаган бўлса, “Девон”да ҳам, “Қутағду билиг”да ҳам туркман тилига хос элементлар сезиларли бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шундай экан, Сомонийлар даврида ҳам туркий халқ бор эди. Улар ўзлигини сақлаш учун она тилини форс тилига алмаштирмаган эди. Бу халқ араб дунёсидаги “турк ғуломлари” эмасди, балки тубжой ўтроқ қадимий туркий халқ яшарди, ўз она тилисида сўзлашарди. Масалага шу нуқтан назарда қаралганда, ўзбекларнинг халқ босқичига етиб келганини XIV-XVI асрлардан ахтариб ўтиришга ҳожат йўқ. Ўзбекларнинг халқ даражасига “узил-кесил” ва “тўла-тўқис” етиб келиши учун бир неча юз йилликларни бағишлаш зарур ҳам эмас.

Буюк салжукийлар давлатида ҳам, Буюк ғазнавийлар давлатида ҳам давлат тили форс тили эди. Бу давлатлар аҳолисининг асосий қисми эса туркийлар эди.

Туркийлар албатта, туркча сўзлашган. Туркий тили халқ тили даражасида бўлган. Бу тилнинг яшаш шакли оғзаки сўзлаш шаклида бўлган. Шундай бир шароитда мўғуллар истилоси, мўғуллар зулми сиёсати унинг ёзма тилига ўтишига тўсқинлик қилганини тушунилса бўлади. XIV асрдаёқ, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур даврига келиб ўзбек тилининг ёзма шакли учун қулай муҳит яратилгани бу жуда улкан имконият бўлди. Эндиликда ўзбек халқи, унинг она тилиси бўлган ўзбек тилининг янги босқичга кўтарилиши учун қулай табиий муҳит мавжуд бўлди.

Тўғри, туркий халқ ўрта асрларда Олд ва Кичик Осиёга, Ўрта Шарқда ҳукмдорлик қилсада, энди улар асосан ислом динига эътиқод кўйиб, бирлари эроний тилли, бошқа бирлари араб тилда сўзлашувга ўтган. Шу боис ўша ҳудудларда тарихий ва миллий кадриятлардан чекиниш, аждодлари хотирасини улуғлаш тобора

сўниб борганлигини фаҳмлаш мумкин. Бу ҳол уларнинг маиший турмуш тарзи, маданияти ва шуурида ҳам маълум ўзгаришларни юзага келтирган. Аммо бу даврлар Марказий Осиёда туркий халқ учун оғир синовли бўлди. Чингизхон истилоси келтирган жабрзул ва тазйиқлар туркийларнинг этник қондошлиги, тил бирлиги, рухияти, эътиқоди, маданияти учун оғир зарба етказди. Қарийб бир ярим асрлик истибод халқ ҳаёти қадриятларига қучли таъсир этди. Ниҳоят тарих саҳнасиغا Соҳибқирон Амир Темур кириб келди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётда умумтуркий муҳит барқарор бўлди. Гарчи муомла ва китобларда туркий аталгани билан бу халқ ўзбеклар эди.

Аҳамонийлар даврида туркий халқларнинг эронийлашгани турк ҳоконлиги даврида эроний тиллиларнинг туркийлашгани ҳақидаги, асосан европалик шарқшунослар – устозлар яратган андоза тарихимизни ўрганиш қаршисидаги Хитой деворига ўхшайди. Кимлар чалғиди, кимлар унга суянди. Шу – шу академик олимларимиз ушбу андозага монанд мулоҳаза қилишни қойиллатиб юборди. Ҳатто катта истеъдод эгаси шарқшунос Ш.С.Камолитдин ҳам илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда табиий равишда этномаданий жараёнда ўзаро яқинлашув ва ассимиляция туфайли эроний тилли халқлар сезиларли даражада туркийлашган, ўз навбатида, эроний тилли халқлар ичида яшаган турклар уларнинг дини, маданиятив ва тилини қабул қилганлигига иқрор бўлади. (Ш.С.Камолитдин. 2005, 3). Башарти Ш.С.Камолитдиннинг иқрорини маъқул топсак, илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда тўғри, тубжой аҳоли бўлган эроний тилли халқлар ташқаридан кириб келган туркий тил муҳитида туркийлашган бўлиб чиқади.

Одатда этномаданий жарёнда халқларнинг ўзаро яқинлашуви ва ассимиляцияга киришуви тубжой аҳоли тили фойдасига ҳал бўлади. Яна такрорлашга тўғри келадикки XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрда юз берган “руслаштириш” жараёнида ассимиляцияси ташқи рус тили фойдасига юз бермади. Бинобарин, илк ўрта асрларда ҳам тиллар ассимиляцияси тубжой аҳоли фойдасига бўлган. Илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда яшаган тубжой аҳоли эфталитлар (оқ хунлар) туркий тилли халқлар эди. Бунга қўшимча А.Ю.Якубовский тўғри қайд этганидек, VI аср

ўрталарида эронийлар Ўрта Осиёдан кетиб бўлган эди (А.Ю.Якубовский. 1930, 17).

Ш.С.Камолиддин ҳам бошқа кўпгина тарихчилар тўғри таъкидлаганидек, Турк ҳоқони даврида туркий тил ҳукмрон тил мавқеи га эга бўлишдан ташқари умумий алоқа тилига айланганлигини тўғри қайт этади. Шундай экан, X аср ўрталарига келиб янги форс тили Сўғдда сўғд тилини, Тоҳаристонда бактр тилини сиқиб чиқариши, туркий тилга қарши жиҳод эълон қилиши каби ҳолатлар қутилмаган ҳодиса. Аввало форс тилининг қисқа бир вақтда , яъни X аср ўрталарида сўғд ва бактр тилларини “сиқиб чиқариши” ни яшаш маконининг ўзгартирилиши билан тушунилса бўлар, балким. Айтайлик, форслар сўғдда ва Тоҳаристонда сўғдий ва бактрий тилда сўзлашувчи аҳолининг бутунлай ўз яшаш жойларидан бадарға қилган бўлиши мумкин.

Чунки сўғд ва бактир тилларига нисбатан форс тили ташқи тил ҳисобланади. Бинобарин, форс тили сўғд ва бактир тилларини “сиқиб чиқариши” у ёқда турсин, балки ассимиляция табиатига кўра форс тилининг ўзи сўғд ва бактр тиллари таъсирига учраши лозим эди. Башарти ассимиляция табиатига зид ҳодиса юз берганида академик В.В.Бартольдга қадар, яъни “сиқиб чиқариш” юз берган вақтдан кейин ўтган минг йил давомида бирон-бир тарихий манбада қайд этилган бўлар эди. Сўғд ва бактир тилларининг форс тили томонидан “сиқиб чиқариш” ҳодисаси назаримизда, табиий воқеликдан йироқ кўринади. Бу ҳам етмагандай X-XII асрларда Сўғдда, Уструшона аҳолисининг асосий қисмида мўғул қиёфа белгилари кўпроқ экан (Т.Хўжайов, 1987, 13). Ҳолбуки араб ва форс истилочиларини биринчи навбатда қизиқтирган нарса тубжой аҳоли тилини “сиқиб чиқариш” эмас, балки қимматбаҳо металлар – олтин, кумушларнинг катта захираларини қўлга киритиш бўлган эди. Истилочиларни қизиқтирган иккинчи нарса ҳудудда яшаётган аҳолидан арзон ишчи кучи – қул сифатида фойдаланиш эди. Бинобарин, араб ва форс истилочиларини бутун бир халқни тамомила йўқ қилиб юбориш эмас, балки улардан қул – арзон ишчи кучи сифатида фойдаланиш, олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошларни тортиб олиб бойлик тўплаш барчасидан кўпроқ қизиқтирар эди.

Форс тили сўғд тилини “сиқиб чиқазган” даврда Самарқандда ўқилган икки ракаат намозни Оллоҳ 70 ракаат сифатида қабул қилади, кимки Самарқандда бир кеча ибодат қилса, Оллоҳ уни 60 йил давомида қилинган ибодат деб қабул қилади. Кимки бу шаҳарда вафот этса, у тўғри еттинчи осмонга боради, деган қарашлар кенг тарқалган (Ан-Насафий, 2003, 505-506).

Бу даврда, яъни форс тили сўғд тилини “сиқиб чиқазган” IX-X асрларда Ўрта Осиёдаги шаҳарлар аҳолисининг асосий кўпчилигини турклар, сўғдийлар, хоразмийлар ва бактрийлар ташкил қилар эди. Бунинг устига, кўпгина шаҳарлар келиб чиқиши туркийлардан бўлган кишилар томонидан бошқарилар эди.

Шундай экан, Сўғдда X аср ўрталарида, Тоҳаристонда ҳам худди шу даврда форс тилининг сўғд ва бактир тилларини “сиқиб чиқазиши” аслида академик В.В.Бартольднинг тарихимизни бойитишдаги ўзига хос “кашфиёти” деб баҳолагимиз келади. Ш.С.Камолиддин эса бор-йўғи В.В.Бартольд “қарашни”ни ривожлантиришга интиланган.

Чунки араблар босқинидан сўнг туркий халқ ўз она заминида яшаб қолди, шарққа ҳам кетмади, балки тобора кўпайиб, жамиятда мавқеининг ортиб боришига эришди. IX-X асрларда Ўрта Осиёда шаҳарлар ва қишлоқлардаги аҳолининг асосий кўпчилиги туркий халқ эди. Афсуски, шарқшунос В.В.Бартольд бу давр тарихига тўхталиб **“X асрда Туркистонда аҳолисининг асосий кўпчилиги араблар бўлмаган шаҳарлар йўқ эди”**, (В.В.Бартольд, II (I), 1963, 195) деган тарихи асоси белгиланмаган қарашни билдирганди.

М.Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида Румдан Хитойгача бўлган ҳудудларда яшаб келаётган туркий **бажанак (печенг), қипчоқ, ўғиз, инамак, бошқирд, басмил, қай, жумул, уйгур, тангут, хитой, тавғач** қабилаларини келтиради. Шундан сўнг **“форслар билан аралашмайдиган ва шаҳарларга бориш-келиш қиладиган одами бўлмаган кишиларнинг тили”га сўғдақ, канжак, арғу** қабиларини киритади (М.Қошқарий, I, 1960, 64-65). Сўнгра **қирқиз, қипчоқ, ўғуз, туми, ёғма, чигил, иғроқ, таруқ** сингари қабилалар аҳолиси фақат **туркча сўзлашгани, қаз, ябақу, татар, басмил қабилалари аҳолиси туркчани яхши билиши, ямак, бошқирд қабилалари аҳолиси**

тилининг туркчага яқинлиги, булғар, сувор, бажанаклар тилининг ҳам туркчага яқинлигини қайд этади (М.Қошғарий, I, 1960, 66). Шундан кейин туркларнинг ўғуз қабиласига тўхталиб, улар 22 уруғдан иборатлиги кўрсатилади. Булар – киник, қайинг, батул, ива, солгур, афшар, бектили, бўкдуз, боёт, ёзғир, эймур, қорабалук, игдар, ўракир, тутирка, улаюндлуғ, тўгар, бежанак, жуволдор, жапик, жаруғлук (М.Қошғарий, I, 1960, 89-90).

Шу билан бирга, М.Қошғарий ҳар бир қабила (уруғ)нинг яшаш манзилини ҳам конкретлаштириб беради. Бинакант водийсидаги шаҳарларда ўғузлар (ДЛТ, I, 91), Этил дарёси бўйларида қипчоқлар (ДЛТ, I, 103), Хўжанд шаҳрида удунлар (ДЛТ, I, 105), “тубутлар Ямандан қочиб турлар шаҳрига келиб, бола-чақа қилиб қолган” (ДЛТ, I, 113), Қора ёғоч чегара шаҳрида иғроқлар (ДЛТ, I, 141), уйғурлар яқинида яшовчи арамутилар (ДЛТ, I, 157), Конгутда яғмолар (ДЛТ, I, 159), Чан яқинида тангутлар (ДЛТ, I, 299), “Иртиш суви” Яманда қипчоқлар (ДЛТ, I, 413), Қоғат Хоразмда турувчи турклар (ДЛТ, I, 838), чарук (барчук) Афросиёбда турувчи турк қавми (ДЛТ, I, 362), чигиллар Басаған қуйисидаги Қужал шаҳарчасида, Тура яқинида, Қашқарда яшайди (ДЛТ, I, 374), Тухси Қуясада туради (ДЛТ, I, 399), Сабран ўғузлар шаҳри (ДЛТ, I, 409), Ситгун ўғузлар шаҳри (ДЛТ, I, 415), Булғар турклар шаҳри (ДЛТ, I, 425), Тортуғ яғмолар шаҳри (ДЛТ, I, 434), Сўғдак Самарқанд ва Бухоро ўртасида яшаган, турклашиб кетган (Самарқанд Сўғди) (ДЛТ, I, 437), Сўғноқ ўғузлар шаҳри (ДЛТ, I, 437), қарлук, кўчманчилар, улар туркмандир (ДЛТ, I, 439), (қарлуқларнинг туркманлигини алоҳида таъкидлаш туркий ўзбек ва туркманлар XI асрдаёқ алоҳида элат (халқ) бўлиб шаклланганини инобатга олганлигини кўрсатади). Кенжак Сенгир қипчоқлар шаҳри (ДЛТ, I, 444), беженг ўғузларнинг бир уруғи Румга яқин жойда яшайди. (ДЛТ, I, 450), Яғмо тарз яқинида, шаҳар яғмоларникига, Қазвий турклар шаҳри (ДЛТ, 3-Т, 163), Самарқанд, Жанқанд, Тошқанд, Уз қанд, Тўнкаид турклар шаҳарлари (ДЛТ, 3, 164) Манқишлоқ ўғузлар жойи (ДЛТ, 3, 172) каби қатор маълумотларни қолдирди, булар В.В.Бартольд фикрининг тўқималигини осонгина ҳал қилади.

В.В.Бартольднинг ушбу фикри нечоғлик тарихий асосга эгаллиги билан қизиқиб кўришга тўғри келади. Сабабки, баъзи араб мамлакатларида Туркистон “Минг шаҳарлар мамлакати” эди. Бундай кўп сонли шаҳарлар аҳолисининг асосий кўпчилигини араблар ташкил қилиш учун араб дунёсидан арабларни кўчириб келтиришга тўғри келади. Яхшиси, ўрта аср манбаларига муроҷжат қиламиз. М. Қошғарий келтирган аҳолисининг асосий қисми араблар эмас балки туркийлар бўлган шаҳарларга қисман тўхталиш лозим топилди.

Шимолий Туркистоннинг номдор шаҳарларидан бири **Еттисув** эди. Уни кўпинча “**Қарлуқлар** мамлакати дарвозаси” аташарди. Еттисув савдо-тижорат маркази эди. Аҳолиси асосан **турклар**, қисман **сўғдлик савдогарлардан** ташкил топган эди. Шаҳар етти сув йўли қўшилган манзилда эди. Шундан номи ҳам туркийга етти+сув бўлди. Шимолий Туркистонда яна **Олмалик** (олмали), арғу (туркий уруғ тили), **Беклик**, **Ўрда**, **Жикил**, (чигил уруғ номи), **Қанг**, **Ёмғур**, **Икки Оқуз** (икки дарё), **Ёғма** (уруғ номи), **Йар** (тар), **Хирхазкат** (**қирғизлар шаҳри**) , Таласнинг номини Олтин арғу ҳам аташган. 1) Шунингдек, биргина Урда билан боғлиқ **Қарлуқ Урда**, **Эл Урда**, **Қора Урда**, **Қатлуғ Урда**, **Қилиғ Урда** каби шаҳарлар бўлганлиги манбаларда тилга олинган. (М.Қошғарий. 1, 1960; А.Беруний. 5-1,1973; С.И.Баевский. СНВ, 22-2, 1980; С.Караев. С.Т,1985; С.Караев. -из истории САиЗТ XV-XIX века. 1987; Ш.Камолитдин, 2006)

Манбалар **Сирдарё** хавзасида **Отлик**, **Жанд**, **Саброн(Саврон)**, **Сутканд**, **Қодир(қадар)**, **Қорачик**, **Янгиканд**, **Сайрам**, **Узганд** каби туркий номдаги турклар яшаб келаётган шаҳарлар бўлганидан хабар беради. (М. Қошғарий, 1,1960; Рашидиддин, 1(2), 1946; А.Беруний. 5-1, 1973; Ибн Хордодбех. 1986; Ал Идрисий, МИТТ, 1,1939; Т. Калинин, 1988)

Ўрта асрларга оид манбаларда **Шош вилояти доирасида** **Тошканд**, **Жабғукат**, **Олмалик**, **Хотинкат**, **Арслонкат**, **Илоқ** ҳудудида **Илоқ** (**Яйлоқ**, **Яйлов**), **Итлик**, **Тунканд**, **Арпалик**, **Тупкад** (**Тутук**,**Кат**) каби турклар яшаб келаётган ва топоними номи туркийча бўлган шаҳарлар қад этилган. Манбаларда **Фарғона водийсида** **Ахсикат** (**Оқсув+Кат**) **Қуба** (**қува**), **Отбош**, **Ош**, **Авал**, **Узканд** (**Узганд**), **Бисканд** (**Бешканд**), **Турмакан**, **Хатлам**, **Йўдукат**, **Устикан**, **Андукан**,

Аспара, каби туркий топонимдаги ва туркийлар яшаб келган шаҳарлар мавжуд. (М.Кошғарий. 1,1960; Ал-Истахрий. МИКК, 2002; Худуд ал-Алам. МИКК, 2002; А.Беруний. 2, 1963; Ал-Идрисий. МИКК, 2002; Г.Бобоёров. 2003; Гардизий. 1991, Г.Бобоёров. 1, 2005; С.Губаева, 1964).

Ўрта асрларда Хоразмда ҳам туркийлар яшаётган шаҳарлар анчагина эди. Булардан **Кат, Гурганж, Кардар, Қоратекин, Багиркан, Окус, Йар(Жар), Дарғон, Ойхон, Қум** каби туркийлар яшаб келган шаҳарларни қайд этиш мумкин. (А.Беруний. 1, 1957; Ал-Истахрий. МИКК, 2002; Ибн Хордодбех, 1986; А.Григорьев, О. Фролова. ТС, 2002; Ш.Камолиддин. 2006).

Марказий Туркистонда аҳолиси туркий халқ бўлган шаҳарлар янада кўпроқ эди. Улар яшаётган шаҳарларнинг номлари ҳам туркий топонимлардан ҳисобланади. Жумладан, **Газак, Йоркат, Арканд, Нужкат, Шагар, Семизқанд, Тухсанжкат, Иштихон, Зармар, Бунжикат, Пойканд, Барсхон, Нурота** қабилар. (А.Беруний. 5-1, 1973, Ал-Истахрий. МИКК, 2002, Е.Бетгер. Труды САГУ, 65, 1957, Т.Нафасов. 1993, Ш.Камолиддин. 2006).

Буларга қўшимча туркийлар топонимларидан иборат қишлоқлар, дарёлар ва ирмоқлар, воҳалар, тоғлар борки, булар ҳам ўз навбатида Туркистон аҳолисининг асосий кўпчилигини туркий халқлар ташкил этганига тарихий ҳужжатдир. Биз туркий топонимлар билан аталган юзга яқин шаҳарлар бўлганини бежиз рўйхат қилмадик. Балки ана шу тарихий ҳужжат атагулик топонимларни санаш орқали академик В.В.Бартольднинг X асрда Туркистонда аҳолининг асосий кўпчилигини араблар ташкил этмаган, биронта ҳам шаҳар бўлмаган, деган сўзлари тарихан асосиз эканлигини қайд этмоқдир. Башарти ҳар бир тарихшунос академик В.В.Бартольднинг юқоридаги сўзларини танқиддан холи қабул қилар экан, биринчи навбатда халқимиз тарихини ҳаққоний тиклашга дарз етказди. Натижада ногўғри хулосага келади ва бу миллионлаб ёшларнинг ҳаққоний тарихимизни англаб олишдан чалғитади, ҳолос.

Бир вақтлар Заки Валидий турколог В.В.Бартольд ва В.Тимошенколарни ўзларининг эскириб кетган концепцияларидан чиқа олмай, мўғуллар истилосигача бўлган даврда Мовароуннаҳрда маданий ҳаёт даражасига ўсиб чиқмаган биронта ҳам турк йўқ эди деган қарашларини тўғри танқид

қилган эди. Дарҳақиқат, В.В.Бартольднинг VII асрда ҳам “Туркистонда маданий ҳаёт милоддан олдинги V асрдаги маданий ҳаётдан ҳечам фарқ қилмас эди” (В.В.Бартольд. II(I), 1963, 120.) деган сўзлари милодий VII асрдаги Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт даражасига нисбатан ноҳолис ёндашувдан бошқа нарса эмас. Чунки VII асрда биргина савдо-тижоратни ривожлантириш соҳаси бўладими ва ё Турк ҳоконлиги томонидан амалга оширилган маъмурий ислохотлар бўладими ёхуд аҳолига тинч, осойишта ҳаёт яратишга қаратилган хатти-ҳаракатлар бўладими, аҳолидан олинадиган солиқлар миқдорининг кескин камайтирилиши, ҳудудлардаги маъмурий бошқарувга аралашавермаслик бўладими, барибир, В.В.Бартольд фикрининг ноҳолислигини исботлай олади. Ва ҳатто рус шарқшунослигида туркий номларни сўғдча ёки форсча аташга бўлган интилиш ҳам буни тасдиқлайди. (З.Р.Валиди. 2011, 14).

Топонимик номлар тарихийлиги нуқтаи назаридан Турон, Аракс, Силис, Тавр кабилар энг қадимийларидан ҳисобланиши мумкин. “Турон” топоними қадим Ўрта Осиёда ўтроқ, ярим ўтроқ, ярим кўчманчи тарзда яшаган халқларнинг умри кабилавий номи ҳисобланади (Авесто,2001,356). Милоддан олдинги биринчи минг йиллик бошларида Амударё ва Сирдарё оралиғида яшаган халқларнинг ҳарбий-сиёсий бирлашмаси тарзида англашилган. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида ҳам турлар туркларнинг аجدодлари сифатида қаралган. Турлар эрон ва форс мифологиясида халқ эмас, балки қадимдан Амударё ва Сирдарё оралиғида яшаган тарихий халқ. Бу халқ Геродотнинг “Тарих”ининг рус тилидаги таржимасида “нирк скифлари”га тўғри келади. Милодий III асрда сосоний подшоҳи Шопур I замонида ҳозирги Ўзбекистон, қисман Туркمانистоннинг шимолий қисмида яшаган турларга нисбат бериб Туркистон, яъни “турлар мамлакати” географик тушунчасини англаган. Туркистон подшоси “Sakan-Sah”, яъни “саклар шоҳи” шаклида қўлланилган (В.Луконин, 1969, 55, 147). Туристан-Тургистан-Туркистан Амударё, Сирдарё ва Тарим дарёлари ҳудудларини англаган.

Қадимги эронийлар турлар деб, энг аввало Ўрта Осиёлик турклар, скифлар (саклар), кейинроқ хуннларни аташган (Х.Корогли, 1963, 89-92). VI-VII асрларда Турон атамасининг

худудий доираси Турк ҳоконлиги тасарруфидаги худудларни билдирган дейиш мумкин.

Туркистон топоними ҳам араблар истилосидан сўнг VIII-X асрларда араб тарихчилари ва географлари, шунингдек, туркий тилли муаллифларнинг асарларида қўлланила борди. Гарчи Ахамонийлар даври бўладими ёки грек-македониялар истилоси замони бўладими ёхуд сосонийлар, ундан кейин араблар даврида Турон-Туркистоннинг сиёсий чегараси ўзгариб турган. Барибир, сиёсий шароит ўзгариши билан боғлиқ равишда Турон-Туркистон тарихий-маданий соҳалари билан тикланиб борди. Натижада Туркистон бутун Ўрта Осиё худудини камраган тарихий-географик тушунчага айланди. Айни шу маънода ўрта асрда араб ва форс, ҳатто арман тарихий-географик адабиётларида ҳам эътироф қилинди (Ш.Қамолиддин. 2006, 20; И.Мушкетов. 1915, 13; С.Баевский. СНВ, 22, 2, 1980, 88; Н.Қогай. НТ ТашГУ, 353, 1969, 7-9; Тер-Мкртчян. 1985, 66).

Дарвоқе, Қозоқ олими Т.Қ.Бейсимбиевнинг Ўрта аср ва Янги замонда мусулмон Шарқида узоқ даврлар мобайнида халқлар ва этнослараро коммуникатив алоқани араб ва форс тиллари ўйнаган деган фикрини айни ҳолатда қабул қилиш учун ҳар қандай киши ўрта асрлардаги этник жараёнлардан тамомила беҳабар бўлиши керак (Т.С., 2007, 77). Ана шундагина яқин вақтга қадар ўзбек ва қозоқ, қозоқ ва қирғиз, туркман ва қорақалпоқ халқлари гарчи генетик бир илдиздан бўлгани билан улар ўртасидаги коммуникатив алоқани рус тили ўйнаган деган силлиққина хулосага келамиз. Натижада ҳар бир ўзбекни қозоқ “тўғисқаним, бовурим” деса тушунмай, талмовсираб, “ўриснинг тилида айтсангши” десак керагов. Тўғри, Т.Қ.Бейсимбиевдан ҳеч ким Ўрта Осиёда, аниқроғи ҳозирги Ўзбекистон худудида мисол учун қорахонийлар, боринги ҳазрат Алишер Навоий ҳам, қирқта қабилани давлати таркибига олган Соҳибқирон Амир Темур ҳам, Шайбонийхон ва Гирейхону Жонибек Султонлар давлати таркибида 92 ўзбек уруғлари бирлашган Абдуллахон II лар ўз қавми ва қўшни қавмлар билан туркий тилни бир четга суриб, араб ва форс тилларида коммуникатив алоқани ташкил қилганлар десак тарихий ҳаққонийлик тамойилига тамомила риоя қилган бўламизми? Дабдурустдан ўрта асрлар ва ундан кейинги даврларда Ўрта Осиёда яшаб келган турли халқлар ва

этносларнинг ўзаро коммуникатив алоқаси араб ва форс тилларида амалга ошган, деб хулосавий фикр айтиш учун, биринчидан, бу даврларда Ўрта Осиё худудида туркий халқларнинг турғун яшаб, катта мавқега эга бўлгани, аҳоли сонининг араблар ва форсларга қараганда тенглаштириб бўлмас даражада кўп бўлганини атайлаб тан қилмаслик, иккинчидан, туркологияда Т.К.Бейсембиев каби фикрлай билишни тақозо этади. Тарихда эса бошқача бўлган эди ва аллақачон ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ҳамда қорақалпоқлар халқ босқинчига етиб келган эди. Ва яна бу туркий халқлар яралгандан буён бир этник илдиздан тарқалгани, бинобарин, уларнинг тиллари ҳам топологик бир оилга мансуб эди. Шўролар замонида ҳатто йиғилишлар, анжуманлар, кенгашларда иштирок этганларнинг барчаси бир тили, айтайлик, ўзбек, қозоқ, қирғизлар бўлсада, рус тилида сўзлашганлар, биргина саволни ҳам рус тилида беришни талаб қилишлар ўша даврнинг “тил сиёсати” эди. Буни бошдан кечирганмиз, шохиди бўлганмиз. Шу ҳолатларни била туриб, Т.К.Бейсимбиевнинг хулосавий фикрини қабул қилсак, ўз тарихимизни сохталаштирган бўлмаймизми? Аниқроғини айтганда, X асрнинг ўрталарида туркий тил исломга бўйсунмаган, ислом душманлари тили деб ҳисобланган, бинобарин, туркий тилга қарши “жиход” ҳаракати юз берган дейишдади (Ш.Қамолитдин, 2005, 5). Ҳолбуки IX-X асрларда сомонийлар қўли остидаги айрим вилоятларни маҳаллий туркий сулолалар бошқарар эди. Масалан, Исфижобда (Туркистон) қарлуқ Муттид ҳукмдорлар сулоласи, Чағониёнда (Сурхондарё) исломгача Чағониённи бошқариб келган Мухтажидлар сулоласи, Кешда (Шаҳрисабз) турк ҳожиб Бектузун сулоласи, Илоқда “тегин” (шаҳзода) унволи маҳаллий туркий дехқон, Чочда (Тошкент) тудун ва тегин унволи туркий ҳукмдорлар сулоласи бошқариб келди (Г.Бабаяров, 2005, 197-208). Худди шу каби IX-X асрларда Тоҳаристоннинг турли шаҳар ва вилоятлари Сўғд подшоси Гурекнинг катта ўғли Банигурид сулоласи вакиллари бошқарувида эди (Ш.Қамолитдин, ОНУ, 2003, 3, 65-68). Ҳошим ибн Банигур халифа Муътасим замонида Бобакка қарши жанг олиб борган халифа армиясининг Жибалда ҳарбий қўшин қўмондони эди. Ҳошим ибн Банигур Самаррада сарой мажмуаси қурилишида иштирок этган ҳарбий қўмондонлар қаторида тилга

олинган. Укаси Довуд ибн Банигур 820-821 йилларда Жанубий Эрон, Бахрайн Яманнинг волийси бўлган (Табарий, 2004, 6). Ал-Балазурий қолдирган маълумотга кўра Ҳошим ибн Манижур бутун Хутталда ҳукмдор бўлди (Балазурий, 1987, 119, 430). Унинг вафотидан сўнг укаси Довуд ибн Банигур 847-872 йилларда Балхда волий бўлган. Чунки ўғли Довуд ибн ал-Аббос 847-872 йилларда Балх волийси, ал-Аббос вафотидан сўнг Балх ҳокимияти Аҳмад Банигурнинг ўғли Абу Довуд ихтиёрига ўтади. 892-893 йилларда Абуга Тоҳаристон, Жузжон, Хуттал ва Термезга волийлика қилган (Ш.Камолитдин, 2005, 7-8). 847-867 йилларда Довуд ибн ал-Аббос ибн Ҳошим ибн Банигур Балх ҳукмдори бўлди. Абу Довуд Муҳаммад ибн Аҳмад 892-893 йилларда Тоҳаристон, Жузжон, Хуттал ва Термезда ҳокимиятни бошқарган бўлса, Абу Довуд Муҳаммад ибн Аҳмаддан кейин Абу Жафъар Аҳмад ибн Муҳаммад Андароб, Балх, Бомиён, Термез ва Хуталонда ҳукмдор бўлгани учун ҳам 900-1036 йилларда ўз номидан тангалар зарб қилади. 956-957 йилларда Термизда ва Бустда, Балх, Бухорода турк ўғлони Оқ тегин, 958-959 йилларда эса Куттегин ҳукмдорлик қилди (Ртвиладзе Э. 1989, 99). 324-326 йилларда Балхнинг ҳукмдори турк Билка тегин айни пайтда Бурж Кишни (932-938 йиллар), Андаробни (999 йил) бошқарган эди. 900-901 йилларда Андаробга Абу Жафъар Аҳмад ибн Муҳаммад ҳукмдор бўлиб, у 922-925 йилларда Хуталоннинг ҳукмдори бўлган эди. Абу Жафъар Аҳмаднинг ўғли Жафъар ибн Жафъар ибн Абу Довуд Хуталонни Сомонийлар номидан бошқаради (В.В.Батольд, I, 1963, 252). Шу билан бирга, Жафъар ибн Абу Жафъар ибн Абу Довуднинг ўғли Аҳмад 947 йилда Чағониён ҳукмдори Мухтажидлар сулоласидан Абу Али Аҳмад ибн Муҳаммад ас Сағоний билан Сомонийларга қарши кўзғолон кўтаради (В.В.Бартольд, II-I, 1963, 257). Хутталон ҳукмдори Аҳмад ибн Жафъарнинг ҳарбий кўмондони Бажкам ат-Туркий бўлган эди.

Худди ана шу IX-X асрларда Шуғлон ва Бадахшон ҳукмдори турк Хуморбек эди. Хутталондаги Бек шахри ва шу номдаги туманни Бек ибн ал-Аббос исмли турк ўғлони бошқарди. Хутталондаги Хулбук ва Андичирок шахрининг ҳукмдори Довуд ибн Абу Довуд ибн ал-Аббоснинг жияни ал-Ҳарис ибн Асад ибн Бек бўлди. Ал-Ҳарис ибн Асад ибн Бек 904-909 йилларда

Хутталонда ўз номидан тангалар зарб қилди (Ш.Камолиддин, 2005, 8).

Фарғона даставвал Аҳмад ибн Асаднинг авлодлари томонидан бошқарилган бўлса Нух ибн Наср вафотидан сўнг (954 йил) бу вилоятда 965-970 йилларда Ажас ибн Муҳаммад, кейин ҳожиб Мансур ибн Бойқаро (965-967 йиллар) Ахсикат ва Фарғона шаҳарларини бошқарди (Давидович Е., СА, 1960, 99, 2, 254-257). Узгендда IX асрда деҳқон Хуртегин, 924-925 йилларда Малик ибн Шукртегин ҳукмдор бўлди.

Малик ибн Шукртегиннинг отаси туркча Сункар (Шункор) билан қиёсланиб, у 946-956 йилларда Насрободга, 941-950-969-970 йилларда Фарғонани бошқарган (Б.Д.Кочнев, ИМКУ, 19, 1984, 185-205).

Узгенд ҳукмдори Билка тегин ибн Тоғрулга иккинчи даражали ҳукмдор ҳожиб Аяч ва яна бир “тегин” унволи ҳукмдор бўйсунган. Ахсикатда эса 967-968, 969-970 йилларда Қилич ҳожиб Аҳмад ибн Али ҳукмдор бўлган.

Сомонийлар замонида Фарғонада зарб қилинган тангаларда турк ҳукмдорлари Бакр ибн Малик, ҳожиб Там кабиларнинг номлари сақланиб қолган. Айтайлик, сомонийлар сулоласининг алоҳида эътиборида бўлган. Қуттегин катта имтиёз ва мулкларга эга эди. У Бухорода 958-960 йилларда ўз номидан тангалар зарб қилди.

Шу даврда Хуросонни Симжурийлар “Сипоҳсолор” унвони билан бошқариб турган эди. Ундан кейин Хуросонга Собуктегин, унинг вафотидан кейин Бектузун ҳукмдор бўлди. Хулласки, Мовароуннаҳрдаги асосий бошқарув маҳаллий туркий халқдан етишиб чиққан кишилар қўлида бўлгани маҳаллий бошқарув тизимидаги асосий бўғинларда туркий халққа мансуб кишилар меҳнат қилгани ҳақидаги хулосага етаклайди. Бунинг устига, Сомонийлар сулоласи ихтиёридаги қўшиннинг ҳукмдорлари ҳам маҳаллий туркийлардан бўлгани тарихий манбаларда ўз исботини топган. Юқоридан қуйига қадар бошқарувнинг асосий тармоқларида туркий тил вакиллари таркиб топган ва уларнинг халққа таъсири кучли бўлган шароитда бошқарувда она тилидан воз кечиб, форс (тожик) тилида коммуникатив алоқани амалга оширилиши ишониб бўлмайдиган воқелик. Бу ҳам мисоли олим Отахўжаевнинг “сўғд савдогарларининг маслаҳати билан

турк шаҳарлари кенгайди, ривожланди” деган ҳақиқат қозғиғи бўш гапларига ўхшаб кетади.

Ўрта Осиёнинг шаҳар ва вилоятларини туркий ҳукмдорлар бошқариб турганлиги ҳақида китоблар ҳам ёзилган. Жумладан, 1892 йилда А.Г.Туманский томонидан топилган ва 982-983 йилларда Ғазхон ҳукмдори Абу Ҳарис Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Фарифди учун ёзилган ва муаллифи номаълум “Оламнинг сарҳадлари” географик асар ана шундай асарларидан биридир.

Сомонийлар даврида айрим шаҳарлар тарихи ҳақида ҳам асарлар ёзилди. Жумладан, Сомонийлар пойтахти Бухоро ҳақида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Сулаймон ал-Бухорий (924 йил вафот этган) ёзган эди. Ундан кейин 943-944 йилларда Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий (959 йил вафот этган) “Бухоро тарихи”ни ёзиб Нух ибн Насрга тортиқ қилган эди. Шунингдек, Абу Саид АбдуРахмоан ибн Муҳаммад ал-Идрисий (1015 йилда вафот этган) Самарқандда яшаб туриб Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари тарихини ёзди. Унинг асари XII асрда Абу Хафс умар ибн Муҳаммад ан-Насафий томонидан бойитилиб “Қандийа” майдонга келди. Ундан Насафийнинг шогирди Муҳаммад ибн Абдужалил ас-Самарқандий “Қандийа”ни янада бойитди. Шу каби Мустахфирийнинг “Самарқанд тарихи” ёзилди (В.В.Бартольд, I, 1963, 60-61).

Худди шунингдек, Уструшонада 822 йилгача афшин Ҳайдар ибн Ковус, 825-839 йилларда унинг ўғли Ҳасан ибн Ҳайдар ҳукмдор бўлди. Умуман, Уструшонада қарийб бир ярим аср туркий афшин (ҳоким)лар ҳукуматни бошқариб турди. Афшинлар Сўғд подшоси Гурек авлодига қариндош бўлган. Ҳақиқатда Фарғона, Хоразм, Исфижоб, Чағониён, Хутталон каби вилоятларнинг ҳукмдорлари Сомонийларга бўйсунмай, солиқлар ўрнига совғалар бериб турган. (Н.Негматов. 1957, 127). Бундай ҳукмдорлар қаторига Уструшона, Кушония, Кеш, Бухоро, Чоч вилоятларини ҳам қўшиш мумкин. Бу вилоятларнинг ҳукмдорлари Е.А.Давидович тўғри қайд этганидек, (Е.Давидович. Эпиграфика. II-I, 19-26) келиб чиқиши сомонийларга қадар бўлган маҳаллий ҳукмдорлар сулолаларига мансуб бўлиб, улар номигагина марказий ҳокимиятни (сомонийлар) ҳокимиятини эътироф этиб, аслида мустақил фаолият кўрсатишган. Қолаверса, юкорида Н.Негматов эътироф этган солиқлар ўрнига совғалар

тақдим этиш кенг тарқалган. Шунинг учун ҳам маҳаллий ҳокимиятлар бошқарувни қўлга олган айрим ҳукмдорларга, хусусан, Фарғона ҳукмдорига “маула”(мавла) Амир ал-Мўминин (“Мўминлар амрининг ишончли кишиси”) унвони берилган.

Ал Мустаффарий (1041 йилда вафот этган) Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари тарихи, уларда яшаётган аҳолини 80 тоифага ажратишга қаратилган материаллар жамлаган икки жилдлик асар яратди. Абул Харни Асад ибн Ҳамдун ал-Варсинийнинг (вафот 927) “Насаф ва Кешдагиларнинг белгилангани ҳақида китоби” да ҳам Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари аҳолиси бошқаруви ҳақида қимматли материаллар баён қилинади.

Ҳаким Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Бойи Нишопурлик илми фозиллар ҳақидаги саккиз жилдлик асарлар яратди. Бу асар ўз навбатида Абу Саид, Авфий ва Ҳамидуллоҳ Казвинийларнинг вазир Абул Ҳусайн Утби билан Симжурийлар ўртасида бўлиб ўтган курашлар ҳақида бой материал бўлди. (В.В.Бартольд. II-I, 1963, 62). Шунингдек, Симжурийларнинг Сомонийлар сулоласи билан очик курашлари ҳақида қимматли ҳикоятларнинг берилишида катта роль ўйнайди (В.В. Бартольд, II-I, 1963, 62).

Абу Аҳмад ибн Саид ал-Қадийнинг (257 йил вафот этган) “Ал Кафи” асари бевосита Хоразм тарихига бағишланди.

Қорахоний туркий сулоласининг Мовароуннаҳрдаги ҳукмдорлик даври маданий юксалиш даври бўлди дейиш мумкин. Шу муносабат билан Қорахонийларнинг ҳукмронлик даврига бағишланган асарларнинг яратилиши табиий бир ҳолат эди. Бу борада Мажиддин Муҳаммад ибн Адианнинг ҳукмдор Тамғагхон Иброҳим ибн ал-Ҳусайнга бағишлаб ёзилган “Туркистон тарихи”, “Хўтан тарихи” асарлари муҳим ўрин тутди. “Туркистон тарихи” асарларида туркий халқлар ва Туркистондаги ажойиботлар, вафот этган турк подшоҳлари ҳақида атрофлича маълумот берилган бўлса, “Хўтан тарихи”да Хўтанда ўтган турк подшоҳлари ҳақида маълумотлар берилди. Муҳаммад ибн Али ал-Коший ас-Самарқандийнинг “Бошқарув тасодифларида қатъият намуналари” асарида XII асрнинг иккинчи ярмида Султон Санжар замонига қадар ўтган туркий подшоҳлар ҳақида маълумотлар берилган (В.В.Бартольд. II-I, 1963, 63). Худди

шунингдек Абу Мансур Хусайн ибн Муҳаммад Саолибийнинг подшоҳлар ҳаёти ва тарихига бағишланган тўрт жилдлик йирик асари, Абу Наф Муҳаммад ибн Абу Жафар Утбийнинг “Тарихий ал-Йаминий”, Абу Саид Абдул Хайё ибн Захкок Гардизийнинг “Зайи ул ахбар” 1058 йилда тугалланган ва бир неча йиллик тарих ҳақида маълумотлар жамланган Маҳмуд Варрақнинг асари, Абул Фази Муҳаммад ибн Хусайн Байҳақийнинг (1077-1078 йилда вафот этган) “Тарихий Маъсуд” китоби, Абу Али Ҳасан ибн Али Тусийнинг (1092 йилда вафот этган) “Сиёсатнома” сингари асарларида Ўрта Осиё, хусусан, Мовароуннаҳрда Сомонийлар сулоласигача, Сомонийлар замонасида ва ундан кейинги асрларда ўтроқ яшаган туркий халқлар, шаҳарлар, вилоятларни бошқарган келиб чиқиши турк бўлган сулолалар, уларнинг Сомонийлар сулоласи даврида Самонийлар ҳукмронлигига қарши олиб борган курашлари, ўз ҳокимиятларини мустақил бошқариш йўлидан боргани, ҳатто араблар ва сомонийларга солиқлар тўлашни совғалар ином этиш билан уддалаганлари ҳақида бой материаллар мавжуд. Бу борада Табарийнинг “Тарихи Табарий”, ибн ал-Асирнинг “Мукамал тарих” асарлари алоҳида аҳамиятга молик. Ва энг муҳими Сомонийлар сулоласининг асосчиси Сомонхудо геномик келиб чиқишига кўра турк Баҳром-чубинга бориб боғланиши, отаси Жаббоҳон (туркча исми Тўғрул) Балх ҳокими бўлгани, бинобарин, Сомонхудо келиб чиқиши турк бўлгани шурқшунос олим Ш.С.Камолиддиннинг “Сомонийларнинг келиб чиқиши” (Т. 2006) ва “Происхождение саманидов” (Т. 2008) асарларида тарихий манбалар асосида батафсил ёритиб берилди. Ушбу ҳолатлар Сомонийлар ва турк халқлари, маҳаллий турк ҳукмдорлари ўртасидаги муносабатлар, Мовароуннаҳрда ўтроқ яшаб келган туркий тилли халқлар ва этнослар ўртасида коммуниктав алоқа воситаси араб ва форс тиллари бўлганлиги ҳақидаги қарашлар туркий тилга қарши “жиҳод” эълон қилишгани ҳақидаги маълумотларни рад этишга етарли деб ўйлаймиз.

Туркийлар аввал бошданок кўп қабилали халқ эди. Узоқ замонларда Буюк даштда – Волга бўйларидан Гоби чўлларига қадар бепоён ҳудудларда **теленгутлар (қора татарлар, йиш киж), олтойликлар (олтой киж), тувалар, қозоқлар, чуй**

кижи (чуй кишиси), тўлис (асл турклар), телелар (телеутлар), туркут (теле), кўк турк, уйғур, қирғиз, сибирлик, қарлук, йелочжи, дубо (тувалик), меркит, эчжи (ичжен, урянхай), курикан (ёкут), сичензчил, тунло-тўнғро, байирқу, аде-эдиз, қорлук, тургаш, шўниш, нешети, худуш, басмил, шато, кенагас (қангарас), печенг (бажанак), қипчок, қанғар (қанғли), туркман, ғуз, абар, жилон, тургаш, чик, азлар, татаби, кидан, тўққиз ўғуз, изгил, ўттиз татарлар каби қабилалар яшар эди.

Асрлар давомида туркий халқ қабилалар конфедерацияси таркибида маданий-маиший, тил ва қадриятда умумий яқинлашиш жараёнини бошдан кечирган. Айтайлик, сак-массагетлар қабилалари конфедерациясидан кейин турук (турк) қабиласи атрофида уюшишлар, кейин Турон давлати таркибидаги уруғларнинг ўзаро уйғунлашиши янада жадаллашган дейиш мумкин. Хусусан, Қанғли давлати таркибидаги қабилаларда ўзбек халқига хос маданият, маиший турмуш, урф-одат, анъаналар, энг муҳими, луғат бойлиги, лексик-грамматик қурилишида уйғунлашув учун қулай тил-генетик муҳит шаклланди. Шундан бошлаб қарийб икки минг йиллик давомида бугунги ўзбек халқига тегишли маданий-маиший, рухий-генетик, лексик-грамматик шаклланиш жараёни йўлини босиб ўтди. Бу тарихий жараёнда Аш-Шура худудларига милоддан олдинги биринчи минг йилликда (770 йилда) скифлар подшоси Испек, Ўғузхон каби тарихий шахслар билан боғланиб кетган.

Энг қадимги туркий тилли қабилалар бир таркибли содда этнонимлар: **ар, ас, уз, аз, аш, иш, би, сюн, мен, сак** шаклида аталган. Давр ўтиши билан айримлари ўзгарган. Бир-биридан фарқланиш, қабиллага хос белгиларни аниқлаштириш учун этнонимлар маълум аффиксларни қабул қилган. Шу асно яна бошқа туркий этнонимлар пайдо бўлган. Жумладан, қадимги озарбойжонлар ўзаро қон-қардош азар, бей, сюн қабилларининг бирлашувидан аз+ар+бай+шан (азарбойжон) пайдо бўлган. Дастлаб қабилаларнинг қўшилуви, бирлашуви туфайли иккинчи этнонимлар ас-ар (азар, азер) пайдо бўлган. Шунингдек Каспий денгизи қирғоқларида “каспи” яъни “тик қояли тоғлар бойлари” пайдо бўлган. “Каспи” этноними денгиз номига ҳам кўчган.

Табғачлар фанда ярим турк, ярим хитой деб тан олинган. Махмуд Қошғарий табғачларни туркий халқларнинг шоҳларидан бири санайди. (М.Қошғарий, I, 1960, 64). “Табғач” этимологияси ҳам унинг туркий тиллигини далиллайди. Қадимги туркий тилда “тапағ” (тапиғ ёки тапуғ) – “бу хизмат”, “хизмат қилиш”. “Ач” эса қадимги туркийдаги “ас табғач” – “навкарнинг хизмат қилиши”, “хизматдаги аскар”, “навкар” деган маънони англатади. Гарчи табғачлар милоддан илгари яшаганлиги манбаларда тилга олинган бўлсада, IV асрда Марказий ва Ўрта Осиёда ўз давлатини барпо этган. Л.Н.Гумилев фикрича, жужанлар турли этнослардан ажралиб, бош олиб кетганларнинг бирлашмасидан таркиб топган экан. Аслида жужанлар сянбийларнинг бир шоҳобчаси бўлиб, сянбийлар тилида сўзлашган. Тарихий манбаларда жужанларни “хокимиятга интилувчан” деб аташади. Жужанлар V аср бошларида Манжурия, Мўғулистон ва Туркистонда ўзларининг кучли давлатини барпо этишган. VI асрга келиб жужанларнинг асосий қисми турк этнонимини қабул қилади. Л. Н. Гумилев уларни мўғул тилида сўзлашган деб ҳисоблайди. Улар аслида туркий тилда сўзлашган. Мўғуллар ҳали халқ сифатида шаклланиб улгурмаган эди. Унинг этимологияси шундан далолат беради: Жужан – су – сан – сусюн – бўлиб “сув сунлари” (сув одамлари) маъносидадир. Кавказда яшаган куманлар, қумиклар, ўрта осиелик балкарлар (дарё одамлари) таркибида қорадарё одамлари – қорачой (қорадарё) одамлари этнонимини қабул қилган.

Озар аталувчи туркий этнос кўпинча хазар этноними билан ҳам юритилган. Баъзилар “озар” этноними “хазар” этнонимининг фонетик варианты деб ҳам аташади. Бошқа бирлари “хазар” этноними “ар” этноними иштирокида ясалган бўлиб, хаз – хас – кас-қоя, қояли тоғ бўлиб, хазар – қояли тоғ одамлари аталган деб тахмин қилишади.

Қора денгиз бўйларида эса узоқ ўтмишда **тавр, трак, тогур, акацир, киммер, сикиди (скиф)** каби номлар билан аталган туркий тилли қабилалар яшаган. Қора денгизнинг қадимий номи Понт (туркийча- бюн/бун (сун, озик, хўрак) – ди-т эгалик кўшимчаси бўлган.

И.М.Мизиев, К.Т.Лайпановлар Урал-Волга бўйларида туркий қабилалар эрамизгача IV минг йилликда яшаганлигини ҳар

томонлама исботлашди. (К.Т.Лайпанов, И.М.Мизиев, 1993, 16-28). Урал-Волга бўйларида қадимги туркийлар яшаган ҳудуд бўлганидан улар Олд ва Ўрта Осиё билан яқин этник, иқтисодий, сиёсий алоқада бўлгани ҳақидаги маълумотлар бежиз айтилмади.

Олд, Ўрта Осиё ва Урал-Волга бўйи аҳолисининг ўзаро алоқасини белгилашда ҳар учала ҳудуд Субар ва Қанғар қабилалари билан боғланади. Сумер /шумерларни) улар субар, аккадлар билан бир тилда сўзлашгани боис Қанғар/ (қунғур) деб номлашган. Уларни Қанғарлар “субар-сумер-сумар-шумер” этноними билан аташган. “Субар-суар” этноними хоразмийлар таркибига киради. Уларни “Қанғар-қанғ-қанха” аташган. Урал-Волга бўйларидаги “қунғур, суар” топонимлари ҳам буни тасдиқлайди. Суарлар ва Қанғарлар IV-III минг йилликда Олд Осиёда, II-I минг йилликда Ўрта Осиёда яшаганлиги манбаларда тилга олинган. “Субар” этнонимининг фонетик варианты “Сумер-Самар” бўлиб, Ўрта Осиёдаги Самарқанд, Волгабўйидаги Самара, Шумер топонимларида из қолдирган дейиш мумкин.

Ат-Табарийнинг “Тарихи Табарий”, ал-Балазурийнинг “Китоб футуҳ ал-булдон”, ал-Маъсудийнинг “Олтин водийлар ва жавохирлар кони”, ал-Истаҳрийнинг “Йўллар ва мамлакатлар китоби”, ибн Ховқалнинг “Ер юзи сурати китоби”, Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Мамлакатлар сўзлиги”, ал-Марвазийнинг “Ҳайвонларнинг табиий хусусиятлари” каби асарларда ўғуз (ғуз), тўққиз ўғуз, хазар, олам, қимақ (имақ), қирғиз, уйғур, хитой, чигил (жикил), басқалия (сақалиба), булок, кутаркин, тўқси, хун (қун), аш-шарийа, ёғма, қўй, туркман, аз киши, бўз киши, қипчоқ, жолуқой, тургаш, йадийа, халаж, барсхан, сарийир, қорлуқ, бажанақ (печенг). Булардан тўққиз ўғизлар таркибида ўғуз, буку, тунгро, уйғур, байирку, хун, изчил, басмил, қарлуқ, чибин қабилалари тилга олинган.

Хитой манбаларида шарқий теле, яъни гаоче (қангли)ларнинг бир қисми 12 қабиладан иборат бўлгани айтилади. Булар чипули, тулу (тур), ижан (илжан), тарлон, қуға, добуган, ойрун, муен, иркин, бўрклик, қийун, юшиби (А.Хўжаев, К.Хўжаев, 2001, 22).

“Шимолий сулола тарихи” (99-боб) ва “Суй сулоласи тарихи” (84-боб)да Буюк Хитой деворининг шимолий-ғарбий томонидан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудда милoddан олдинги III-II

асрларда теле қабиласи таркибида 44 қабила яшаб келган. Булар – буғу, тунгро, уйғур, бойирку, бўркли, мичин, туроғур, хун, сир, изчил, чибин, бўри, жида, сигноқ, нахэ, ўғуз, қирғиз, иртиш, униғур, сиртордуш, далгэр, шибан, тургаш, одиз, хозор, булгор, бажанак, тўрғой, басмил, бўржос, сувор, имак, чот, сароғур, сансуян, экжюй, кутригур, алан, бошқирд, оворхун, тубо (А.Хўжаев, К.Хўжаев, 2001, 15). Улардан аде, эже, боху, бэйчан, жюйхай, хэсо, суба, емо, кэда каби 10 та қабилани бирлаштирган телелар (булар турклар, булар қанғилилар) Самарқанднинг шимолий худудлари ва Сирдарёнинг юкори окими бўйларида яшаган (А.Хўжаев, К.Хўжаев, 2001, 16).

Қадимий Хитой манбаларида “теле” барча туркий қабилаларнинг умумий номи сифатида қўлланилган. Диз, дили, динглинг, чиде, теле “турк” атамасининг турли даврлардаги Хитойча талаффузидир. “Ди”, “дили” атамаларининг милоддан олдинги XII-X асрларга оид манбаларда учраши инобатга олинса, ушбу “турк” атамаси бундан 3 минг йил олдин мавжуд бўлган.

Хитойнинг шимолий ва шарқий томонида яшаган бегона халқлар ху, хулу, худе, рунг, рунгди, сирунг, ширунг, гюанрунг, динглинг, ди, дили каби аталган. “Ху” атамаси барча бегона халқларга нисбатан қўлланилган. Баъзан хуннлар ҳам “ху” атамаси орқали ифодаланган (А.Хўжаев, К.Хўжаев, 2001, 11).

Турк ҳоконлигида турклар мустақил давлат учун курашган бўлсаларда, бу мустақиллик улар учун бир мунча оғир кечди. Дулу, нушеби каби қабилалар бошига бир неча бор босқинлар тушди. Шунга қарамасдан туркий қабилалардаги генетик қондошлик уларни ўзаро бирлаштириб, янгдан янги курашларга ундаб турди. Яна бир жиҳати шундаки турклар халқ сифатида долғали курашлардан ўтди. Одатда юрт қисмати, эл қисмати оғир кечган дамларда генетик қондошлик қабилаларни ичдан боғлаб, бир-бирлари билан жипслашишга, юрт ва эл тинчлиги йўлида курашларга ундайди. Энг муҳими, Турк ҳоконлиги даврида туркий халқ учун маданият, майший турмуш, анъана-қадриятлар, тилда умумтуркий муҳит мавжуд эди. Туркий ёзув Турк ҳоконлигининг расмий ёзуви эди. Худди шу жараёнда ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, қорақалпоқ халқлари этногенезида ўзига хосликка интилган жараён тезлашиб кетди. Худди шу этник жараён ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур,

қорақалпоқларнинг халқ сифатида шаклланиш жараёнига янги куч-қудрат бағишлади. Чунки Ҳоконлик давридаги ички ва ташқи урушлар, ўн ўк, турк, дулу, нушеби қабилаларнинг ҳукумат тақдирида ўтаган роли ва оқибатлари ҳар бир қабилалар уюшмасига катта сабоқ бериб улгурган эди. Урхун-Енисей тош битикларидаги матнлар эса туркийларда сўз қудратининг кадрланганлиги ва энг муҳими жамиятда ижтимоий фикр шаклланганлигини кўрсатувчи муҳим далилдир. Шунинг учун ҳам Л.Гумилев **“VII асрнинг 50 йилларидаёқ собиқ душманлар дўст бўлдилар, йигирма йилдан сўнг уларнинг фарзандлари биродарлашдилар ва бир халққа “кўк турк”ка бирлашдилар. Уларни энди “туркут” деб бўлмасди, бу “бутун турк халқи” бўлиб, ўз аجدодларидан кўп нарсалар мерос қилиб қолди”,** деб ёзган эди. Турк ҳоконлигининг туркий халқлар тарихидаги энг буюк хизмати ҳам туркий элатларни халқлар босқичига кўтарилиши учун туркий муҳитни шакллантиргани, унинг ривожланишига имконият яратгани бўлди. Эндиликда ўзбек, козоқ, қирғиз, туркманларда халқ сифатида шаклланиш жараёни жадаллашиб кетган эди. Худди шу жараёнда араблар истилоси туркий элатда ички генетик қондошликни синовдан ўтказди. Кечагина да катта нуфузга эга бўлган дулу ва нушебилар қанғлилар, қипчоқлар, сувронлар, абдаллар, барсиллар, кенгараслар, чигиллар, арғунлар, тургашлар бир жам бўлиб истилочи ғанимга қарши курашга отланди. Араб босқинчилигига қарши ўзбекларда халқ босқичига кўтарилаётган ички генетик қудрат ҳаракатга кирган эди. Улар эндиликда алоҳида халқ бўлиб шаклланиш босқичига етиб улгурган эди.

Шундай қилиб, Ғарбий турк ҳоконлиги таркибидаги **турк, тургаш, татаби (хи), кидан, мукри, табғач (Хитой), курикан, қарлук, ўғуз, тоҳар (тагарма), азлар, изгил, абар, мукри, бахрин, найман, ўнгут, тангут, кенгарас (кенегас), сир, басмил, яғмо, тўққиз ўғуз, ўттиз татар, ўн уйғур, барлос, калтатой, арғу, қанғли, қипчоқ** каби уруғлар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўтроқлашган эди. Энг муҳими, ўзбек халқининг келиб чиқишида асосий рол ўйнаган қабилалар умумий туркий тил, умумий маиший турмуш, умумий кадриятлар муҳитида этник қондошлик руҳи кучайиб борди.

Натижада Турк ҳоқонлиги даврида улкан ҳудудда туркий давлатнинг пайдо бўлиши ўз навбатида ҳаётнинг барча соҳаларида умумий тил бирлигининг қарор топишига олиб келди.

Шу сабабли, Турк ҳоқонлиги таркибидаги туркий халқларда умумий Ватан, умумий эл туйғуси шаклланди. Натижада, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган халқларда ўзлари яшаётган макон турли сабаблар билан кўчиб келган эмас, балки аجدодлари яшаган азалий Ватан бўлгани ва буни чуқур ҳис этганлари учун ҳам шу ҳудудни ўз она Ватан деб билди. Бу ҳол ўз навбатида уларнинг араблар босқинига қарши қабила-қабила бўлиб эмас, балки бир ватаннинг халқи сифатида ўз она юрти учун курашига катта куч бағишлади. 713-715 йиллар Қутайба ибн Муслимга қарши тайинли қаршилик кўрсата олмади қабилидаги иддаоларга қарши шуни таъкидлаш жоизки, бу даврда Ҳоқонлик кўшини бош қўмондони Култегин шимолда қарлуқлар билан жанг қилаётган эди. Ниҳоят, 716 йилда бош қўмондон Култегин қарлуқларни бўйсундирганда Ғарбий Мўғулистонда азлар қаршилигига дуч келди.

Турк ҳоқонлиги даврида майда урушларга барҳам берилиб, тинч ҳаёт одамларда бирлик, яхлитликни мустаҳкамлади. Худди ана шу хусусият одамларда она юрт, она замин, она эл туйғусини ўстирди. Ҳоқонлик сиёсатида “Буюк қарвон йўли учун кураш” Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Қарши каби шаҳарлар ҳаётига кучли таъсир этди. Натижада шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-тижорат ривожланди. Шаҳарлар ҳаётидаги янгиланишлар маданий – маиший ҳаёт тарзига ижобий таъсир этибгина қолмади, туркийларнинг қадри, эътибори ошиб, бу ўз навбатида, умумий тил бирлигининг тез такомиллашувида муҳим омил бўлди. Эндиликда қабилавий фарқланишлар ўрнини она юрт, она замин, ўз давлати туйғусида “генетик қондош бир халқ” тушунчаси эгаллай бошлади. Айниқса, шаҳарларнинг йириклашуви, улар ўртасидаги алоқанинг кучайиши, маҳаллий тубжой аҳоли билан туфайли бу ҳудудга келиб қўшилган аҳолининг генетик қондошлиги ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини жадаллаштириб юборди.

*Ким бўлишидан қатъий назар
жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз
ўтмишини яхши билса, бундай
одамларни йўлдан уриш, ҳар хил
ақидалар таъсирига олиш мумкин
эмас.*

Ислом Каримов

ЎЗБЕКЛАР ШАЖАРАСИ

Ўзбек халқи жуда қадимий халқлардан бири. Унинг аجدодлари қадимийликда дунё халқларининг олдинги сафида бўлган мисрликлар билан тенгдош.

Ўзбек халқининг қадимийлигини тушуниб етган “Жаҳон комусий луғати”да халқимизга шундай таъриф берилган: **“Ўзбек-жаҳон халқлари орасида биринчилардан бўлиб, туркий халқлар ўртасида биринчи бўлиб ўтроқлашган, маданий турмуш кечирувчи, жаҳон цивилизациясига ҳисса қўшган миллат”** (А.Иброҳимов. 1999, 7).

Ушбу таърифдаёқ ўзбек халқи қадим-қадимдан ўтроқ ва ярим ўтроқ ҳаёт кечирган, маданияти ривож топган. Жаҳон цивилизацияси ривожига ўзининг муносиб ҳисса қўшган халқ эканлиги эътироф қилинган. Бу халқ бир неча мингйилликлар билан ҳисоблашувчи тарихий йўлни босиб ўтди.

Ҳар бир халқнинг келиб чиқиш ибтидоси қайси бир қайси бир қабила ва уруғларга бориб тақалади. Ўзбек халқи ҳам худди шундай. Бугун ўзбек халқи 92 уруғлар қаторида турган қангли, суврон қабилар милоддан олдинги VI –V мингйилликларда Олд Осиёда тарих яратган субарлар, шумерга боғланган. Шу сабабли қангли уруғининг тамғаси тўғри чизиқдан (I) иборат бўлса, тарихи бир неча минг йиллар билан бўйлашган қипчоқларнинг тамғаси иккита тўғри чизиқдан (II) иборат бўлган. Қипчоқ билан қадимияти тенглашган арғун, басмил, тухси, уйшун, суврон қаби яна қанча уруғлар борки, булар ўзбек халқи тарихи жуда узоқ замонлар билан белгиланиши лозимлигини кўрсатади.

Ўзбек халқининг аجدодлари, таркибини ташкил этган қабилалар асрлар оша генетик қондош бўлиб, ўзаро ижтимоий-

иктисодий, савдо, маданий-маиший яқин алоқада яшаб келган. Узоқ замонлар билан боғланган тарихий жараёнларда бирдан бир умумий алоқа воситаси бўлган халқ тили даврлар оша бойиб, такомиллашиб бориб ўз навбатида hozirги ўзбек халқининг миллий ҳис-туйғу, маданияти, маиший турмуш тарзи, миллий анъаналарининг барқарорлашувига олиб келган. Милоддан олдинги биринчи мингйиллик ва милодий V-VI асрларга қадар даврга бағишланган манбаларда Амударё ва Сирдарё оралиғида яшаган халқлар гарчи турли қабилалардан иборат бўлсада, умумскиф, умумтуркий халқлардан бўлганлиги у ёки бу йўсин эътироф қилинган. Ўзбек халқининг этногенези аждодларга бориб боғланади.

Замонавий тарихда ўзбек халқи этногенезининг бошланиш даврини милоддан аввалги иккинчи минг йилликнинг охирлари билан белгиланган. (“Ўзбек халқининг келиб чиқиши”, 2004, 6). Албатта, академик А.Аскарлов ўзбек халқи этногенезининг бошланишини “милоддан олдинги II минг йиллик охирлари билан бежиз белгиламайди. Эътибор қилинса, унинг фикрича, “милоддан олдинги II минг йилликда” Ўзбекистон ҳудудида орий халқи яшаган. Бинобарин, ўзбек халқи этногенези орийлар билан боғлаши, эҳтимолдан холи эмасга ўхшайди. Бироқ антик даврга оид манбаларда бу борада бирон-бир нишона учрамайди. Тўғри, ўзбек этногенезининг бошланишида асосий омил бўлган – туркий тилли аҳоли II минг йилликдаёқ Амударё ва Сирдарё оралиғида барпо бўлган Скифия мамлакатининг тубжой аҳолиси бўлгани аниқ. Хитойшунос К.Хўжаев тўғри қайд этганидек, Турк хоқонлиги барпо бўлганидан 2,5 минг йил олдин “турк” этноними энг қадимий халқнинг номи сифатида мавжуд бўлгани тарихан тўғридир. (“Ўзбек халқининг келиб чиқиши”, 2004, 37). Ўша замонларда Хитой манбаларида “туцзюэ” атамаси барча туркий қабилаларнинг умумий этноними бўлган. “Бей ши” ва “Суй шу”да “туцзюэ”лар Орол денгизининг чап томонида яшаганлиги эътироф қилинган. (“Ўзбек халқининг келиб чиқиши”, 2004, 37). Марказий Осиёдаги қадимий туркий тилли халқлар ху, ди, рунг, рунг-ди, хунн, динглин, тинглин, теле, суннулар каби этнонимлар билан аталган. Бунга қўшимча, “турк” атамасининг Хитой манбаларида 3,5-4 минг йиллар илгари пайдо бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам Ўзбекистонда

бронза даврида аҳолининг асосий қисми туркий тилли халқлардан бўлгани хақидаги тасаввурга етаклайди. Бироқ бу борада академик А.Асқаров қарашича, “Мовароуннаҳр ва қадимги Хоразм ҳудудлари азалий Ватан бўлган ўзбек халқининг илк аجدодлари икки тил – туркий ва эроний тиллар туркумидан қабила ва элатлар бўлиб, уларнинг узоқ йиллар давомида аралашуви, қоришуви жараёнида ўзбек элати халқ бўлиб шаклланди”. (“Ўзбек халқининг келиб чиқиши”..., 2004, 3.).

Иккинчи бир ўринда “ўзбек халқи нафақат қадимги турклардан, балки у икки этник қатлам – туркий ва сўғдий тилли халқларнинг қоришувидан ташкил топгани исботланди”. (А.Асқаров, 2007, 90) дейиш билан бирга “Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда, уларнинг сўғдийлар, хоразмийлар, бохтарий ва Фарғона ва Чочнинг ўтроқ аҳолиси билан қоришуви натижасида туркий тилли қанғар элати шаклланди” деб ёзади. (А.Асқаров, 2007, 75) Эътибор қилинса, академик А.Асқаров ўзбек халқи этногенези учун мўлжалланган “қоришма” дан ҳам ўзбек халқи, ҳам туркий тилли қанғар элати шаклланган. Бинобарин, ўзбек халқининг келиб чиқиши учун ишлаб чиқилган “ташхис” маълум маънода бошқаларга, айтайлик, қирғизлар, туркманлар, козоқлар ва қорақалпоқларга нисбатан ҳам қўллайтириш мумкин. Аммо бу туркий қавмлар ўз этногенезида маҳаллий туб жой ўтроқ эроний тилли илдизни тан олмаган кўринади. Шундай экан, академик олимимизнинг ўз этногенетик “ташхис”ини ҳимоялаш учун, айтайлик, ҳар бир халқнинг этногенезида, шу жумладан, ўзбек халқининг этногенезида ҳам генетик асосга ён босганларга қарата “пантуркизм”, “конструктивизм” ва “турк патриотизми” (нега энди “ўзбек патриотизми” дейилмаган?) каби “изм” лар “ўлчови” ни тайёрлаб кўйган. Бунга “Ўзбекистонда давлатчилик тарихи”даги “туронцентризм” қўшилса, сиёсий оғиб кетмасликка ундовчи “тўсиқлар” сони янада ортган. (История государственности Узбекистана, Т-І, Т., 2009, 40.). Ана шу “изм”лар қамчиси дуч келмаслик учун “Ўзбекистон тарихи” дарслигида ҳам (Т., 2003.) “Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида биринчи минг йилликда яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бохтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғилилар ва доволликлар ташкил қилган... Келгинди аҳоли (бу ўринда

келгинди аҳоли деб туркийлар кўзда тутилади – Ў.Н.) маҳаллий аҳолига ўз тилини берганлигини инкор этиб бўлмайди” деган ва А.Аскарлов “ташхиси” бўйича қанғарларга тўғри келадиган сўзларни ёзишди. (Ўзбекистон тарихи, 2003, 54) Чамаси бу гапларда “маҳаллий” сўзи қайси халқни англатишини номаълум бўлиб қолган шекилли, “Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди. Шарқий эрон тиллари бўйича ғарбий эрон тиллари (форс тили) ва милонинг бошларидан туркий тиллар кенг тарқала бошлади”, деган фикрларни киритиб, бир чалкашликни бир нечага қўпайтириб юборганини муаллиф ҳам англаб улгурмаган бўлса керак. (Ўзбекистон тарихи, 2003, 55)

Боринки, икки аср давомида хукмронликка эришган Аҳамонийлар сулоласи маҳаллий аҳолига эроний тилни ўргатаман деб жиддий киришган бўлса, бохтарлар ва хоразмийларни “эронийлаштирган” бўлиши ҳам қийиндан қийин. Чунки она тилининг жон томири шу халқнинг юрагида, тафаккурида, ҳис- туйғулар оламида бўлади. Бунга эришиш учун “руслаштириш” сиёсатининг ҳам қўлидан келмади. Ҳолбуки, эронийлар истилоси бошиданок маҳаллий туркий аجدодларга ҳаттоки сирдош ҳам бўла олишмаган, ҳар бир ҳаракати, жангидаги ҳийласидан маҳаллий халқ зада бўлиб қолган эди деб айтсак бўлаверади. Энди бу “турк патриотизми” эмас, тарихимизни ҳаққоний тиклаш ғояси туфайлидир. Академик А.Аскарлов мўлжал қилган “пантуркизм” ҳам, “конструктивизм” ҳам “туронпатриотизм” ҳам эмас, балки антик манбаларда билдирилган фикрларни баҳоли кудрат мулоҳаза қилишдир.

Аслида тарихимиз, хусусан, ўзбек халқи этногенезидаги турли хилликларнинг асосий сабаби этник туркий ҳисобланмиш массагетлар, скифлар, парфянлар, сўғдийлар ва бохтарларнинг “шарқий эрон тилли халқлар” қаторига қўшиб келинганлигидадир. Таниқли шарқшунослар Л.Гумилев, В.В.Бартольд, С.П.Толстов, В.В.Массон, Б.Г.Ғафуров, А.Ю.Якубовский, И.М.Дьяконов, Е.Е.Кузьмина кабиларнинг саъий ҳаракатлари билан Ўрта Осиёда милонгача II минг йилликда орийлар яшаган, орийлар Эронга Ўрта Осиё орқали кўчиб ўтган деган ғоя ўзбек халқи этногенезини ўрганишда “андоза” бўлиб қолганлигидадир.

Фикримизни исботлаш учун В.В.Бартольддан мисол келтирамиз. В.В.Бартольд Туркистон тарихига тўхталиб, шундай фикрлайди: “Ўтроқ ва кўчманчи бўлган қадимий Туркистон аҳолиси форслар каби эроний қабилаларга тегишли бўлган... Персияга эронийлар Ўрта Осиёдан келган.” (В.В.Бартольд, II (I), 1968, 109). Бор гап шу. Фақат ана шу гап замирида “Жаҳон тарихида биринчи монархияга асос солган форслар” назарда тутилмоқда (форсларга қарата бу баҳо В.В.Бартольдга тегишли). Ҳозирда жаҳон тарихида форслар ҳечам биринчи бўлмаганликлари маълум бўлиб қолди. Аммо В.В.Бартольд фикрича, “жаҳон тарихида биринчи монархияни яратган” форслар ҳам эронийларга киради. Бинобарин, қадимги Туркистон аҳолиси ҳам эроний қабилаларга даҳлдор бўлиши керак деган қараш бироз “оқилона” пардаланган. Кейингиларга эса В.В.Бартольд фикрини “қўллаб юбориш” гина қолган.

Академик В.В.Бартольд эронийларнинг Форсга Ўрта Осиёдан кўчиб борган деб ҳисоблаганда, ҳарқалай, битта ҳақиқат қозиги бўшроқ ғояни илгари суради. Яъни, эронийлар Ўрта Осиёдан Форсга кўчиб ўтганда давлат қурилишини барпо этишга қодир маданий тараққиёт даражасига ўсиб чиқмаганлигини алоҳида таъкидлайди. (В.В. Бартольд, II (I), 1963, 171.) Унинг бу қарашини тўғри деб қабул қилсак, милоддан олдинги XVIII – XVII ва XVI – XIV асрларда юз берган халқларнинг биринчи ва иккинчи улкан кўчиши таркибида эронийлар бўлмаган. Чунки бу кўчишлардан икки минг йил олдин эроннинг ғарбий шимолида Эламда (Хал-тамит номида) илк давлат бўлган эди.

Бу давлатни барпо этишнинг ҳал қилувчи кучи шумерлар (туркий аждодлар) бўлган эди. (А.В.Александров..., 2008, 44). Шундай экан, эронийларнинг Ўрта Осиёдан Форсга кўчиши милоддан олдинги IV мингйилликдан олдин юз берган бўлиши мумкин. Ваҳоланки қадимги замонда ғарбий Эронда V-IV мингйилликда ҳиндевропа тилларида бўлмаган қабилалар, шунингдек, элам-дравид гуруҳидаги қабилалар яшаган. Фақат IV мингйилликдан асосан Кавказда, шунингдек, Ўрта Осиё чўлларида қадимги арийлар яшагани ҳақида тахминлар бор. Аммо арийларнинг Эронга кўчиши иккинчи минг йилликда, аниқроғи XVIII – XVII асрларда юз берган. Ҳар иккила кўчишда арийлар Эронга Ўрта Осиё орқали эмас, Кавказ орқали ўтиб,

кейин Афғонистон ва Ҳиндистонга қадар етиб келган. (Н.В.Александров, 2008, 416-418.).

Афсуски бу биринчи ва иккинчи кўчишларда арийларни давлат тизими барпо этиш маданиятига ўсиб чиқмаган деб бўлмасди. Қолаверса, қадимги тарихга оид манбаларда, 1977 йилда Душанбеда бўлиб ўтган Синпозиум материалларини истисно қилганда, эронийларнинг Ўрта Осиёдан Форсга кўчиши масаласига эътибор қаратилмаган. Гарчи В.В.Бартольд эронийлар Форсга Ўрта Осиё орқали кўчганлиги ҳақидаги қарашда ғарбий Эронда давлатчилик ҳаракати бўлганлигини эътироф этсада, арийларнинг биринчи ва иккинчи кўчиш этногеографиясига аҳамият бермаган. Акс ҳолда қанчадан-қанча тарихий чалкашликларнинг вужудга келишига сабабчи бўлган “Эронийлар Ўрта Осиёдан Форсга ўтган” ғоясини баён қилмаган бўларди. Башарти В.В.Бартольднинг Туркистон тарихи бўйича яратган қатор асарларида скиф (сак)лар уларнинг авлодлари турклар тарихи бўйича фикрларини умумий ҳолатда олиб қараганда уларнинг тағ мазмунида қадим Туркистонда “Жаҳон тарихида монархияга асос солган эроний қабилалар яшаган”лиги устувор аҳамиятга эга бўлгани сезилиб туради. Ваҳоланки милоддан олдинги VI мингйилликда қуйи Месопатамияда банд-субарлар Убайд археологик маданиятининг яратувчилари бўлган, IV мингйилликка келиб банд-субарлар ўрнига тарих саҳнасида шумерлар давлатчилик маданияти ривожига катта хисса қўшган, “Урук маданияти” нинг яратувчилари бўлган эди. Яна бир ўринда В.В.Бартольд юэчжилар кушонлар бўлганини қайд этган ҳолда кичик юэчжиларни тохарлар бўлганлигини эътироф этиб, “менинча тохарлар яшаган жойдан топилган будда адабиётлари тилига кўра улар эронийлар бўлиши керак”, деб ёзади. (В.В.Бартольд, II (I), 1963, 112). В.В. Бартольд қарашларига ёндашилганда ана шу позицияни ёдда тутиш лозим.

Шундай қилиб, бир ҳолатда юэчжилар кушонлар, иккинчи ҳолатда юэчжилар тохарлар, учинчи ҳолатда тохарлар орийлар саналмоқда. Ҳолбуки туркий қабилаларни изчил ўрганган, уларнинг яшаш ҳудуди, келиб чиқиш тарихи асосида она уруғини ҳам ажрата билган М.Қошғарий ўғизлар таркибидаги уруғларни санаганда “догарма” уруғини ҳам келтирадики, бу тохарлар

орийлар ҳам эмас, эроний тилли ҳам эмас, балки туркий тилли халқлигини исботлаб берган эди. В.В.Бартольд Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси “шарқий эрон тиллари” дан бўлишини назарда тутиб, тохарларнинг орийлардан бўлишидан қаноатланган. Яна бир ўринда В.В.Бартольд Сомонийлар даврида шаҳарларнинг кенгайганлигини, саноатнинг ривожланишини Форсдан (Хуросондан) кўчириб келтирилган (депортация қилинган) аҳоли сабаб бўлганини ёзади. Ва ҳатто Сўғд тилининг йўқолиб, Яғноб дарёси бўйидаги водийсидаги иккита шевада қолганининг сабабини ҳам Форсдан депортация қилинган аҳоли яхшироқ библишига ишора қилади. Шу асно сўғд тили ўз ўрнини тожик тилига бўшатиб берди деган ғояни илгари суради. (В.В.Бартольд, II (I), 1963, 121). Фикримизча, ҳукмрон давлат томонидан тобе мамлакатга депортация қилинган аҳоли, асосан, давлат бошқаруви, иш юритиш, ҳужжатлар билан ишлаш ва қисман ҳунармандлар бўлган деган қараш устувор бўлганга ўхшайди.

Одатда депортация қилинган аҳоли ҳокимиятнинг жойлардаги бошқарувига кўмаклашиш, давлат ҳазинасига тушумлар тўплаш, маҳаллий иш юритувчилар устидан назорат ўрнатиши, ҳисоб-китоб, маҳкама ёзувларини амалга ошириш каби вазифаларга кўпроқ жалб қилинган. (Сомонийлар маҳкамасида ҳам иш юритиш форс (тожик) тилида бўлган деб бежиз ёзишмади тарихчилар-Ў.Н.) Араблар ҳукмронлиги пайтида депортация қилинган халқда маҳаллий аҳолини исломга бўйсундириш, ёшларни ислом қондалари бўйича тарбиялаш устувор бўлган. Шунинг учун ҳам Сомонийлар ҳукмронлиги даврида эса депортация қилинган аҳоли саноатнинг ривожланишига кучли таъсир этди, деб ҳисоблаш биров реал воқеликка тўғри келмайди. Иккинчидан, В.В.Бартольднинг “Сўғд тили” нинг алоқа воситасидан чиқиб кетганлиги ва ўрнини тожик тилига бўшатиб бергани борасидаги фикрлари схематизмдан иборат. Маҳаллий тил ҳеч вақт осонликча, айтайлик, бир аср нари-берисида четдан келган ҳукмрон тилга ўз ўрнини бўшатиб бермайди. Қолаверса, Сомонийлар даврида депортация қилинган аҳоли тилининг тожик тили бўлганлиги билан маҳаллий аҳоли ўртасида умумий туркий тил муҳити сақланиб қолган кўринади. Башарти умумий туркий тил муҳитини йўқотиш учун куч ишлатиш лозим бўлганда Сомонийлар қўшинининг асосий

таркибини ташкил этган турк гвардиячилари ўз она тилисига қарши кураш олиб боришга тўғри келардики, бу кутилган қаршиликлар, тўнтаришларни жадаллаштирган бўларди, холос. Айтиш жоизки, ҳозирги даврда кўпгина топонимик луғатларда сўз ўзаклари қадимги туркий тилда бўлганлигига қарамасдан (Масалан, диз – қадимги туркийда – қаълани англатсада, бу ўзак сўзнинг манбасини кўрсатмасдан) сўғдча деб қайд этиш каби ҳолатлар тез-тез кўзга ташланмоқда.

Учинчидан, худди шу Сомонийлар замонида туркий ўзбеклар халқ босқичига етиб келган, бинобарин, ўзбекларнинг халқ даражасига кўтарилгани ҳам В.В.Бартольд тўқиганидай схемада тил алмашинувиға қарши туриши табиий бўларди.

Юқорида билдирилган фикрлардан кўзда тутилган мақсад академик В.В.Бартольднинг эронийлар Эронга Ўрта Осиёдан ўтган”, “Туркистон қадимидаги барча ўтроқ ва кўчманчи аҳоли эроний қабилалардан бўлган”, “Сўғд тили ўз ўрнини тожик тилига бўшатиб берган”, “Тохарлар орийлар бўлган” каби фикрларини ўзгаришсиз, ишончли манба сифатида қабул қилишдан олдин уларга нисбатан ҳолис муносабатни тўғри қарор топдирмоқ шарт деб ҳисоблаймиз.

Европалик олимларнинг эътироф этишларича, милодгача III минг йиллик охирига келиб ҳиндэрон этнос бирлиги Олтойдан Дунайга қадар, Қозоғистон худудларидан Қора денгизнинг шимолий худудларигача бўлган улкан дашт кенгликларида яшаган. Милодгача III минг йилликнинг охирлари ва милодгача II минг йилликнинг бошларида бу этнос таркибида протоэрон ва прото хиндарий қабилалари пайдо бўлган (Н.В.Александров, 2008, 416.) Кейинчалик, яъни милодгача II минг йиллик ўрталарида улар ҳинд ва эроний тилли халқларга ажралишган. Улар асосан чорвачилик билан шуғулланган.

Орийлар Евроосиё, хусусан, Эрон ва шимолий Ҳиндистонга “халқларнинг бир неча кўчишлари” орқали келиб жойлашган. Хусусан, милодгача XVIII-XVII асрларда эрон ва хиндарий қабилаларининг оммавий кўчиши туфайли Кавказ орқали Шимолий Эрон ва то Ҳиндистонга қадар ўтган. Бу оммавий кўчишда протохиндарийлар хал қилувчи рол ўйнаган. Шу асно Кавказ, шимолий ва марказий Эрондан то Ҳиндистонга қадар хиндарийларнинг жойлашуви юз берган. XVI-XIV асрларда юз

берган навбатдаги иккинчи улкан кўчишда орийлар Каспий маршрути бўйлаб, Волгадан жанубга кўчиб ўтган ва маҳаллий қабилалар билан аралашиб, янги маданиятга ҳисса қўшган. Шу билан бир вақтда, эроний тилли қабилалар Кавказ орқали шимолий-ғарбий ва шимолий Эронга кўчиб ўтган. Ушбу кўчиш даврининг охирида эроний тилли қабилалар Бактрияга, то Шимолий Ҳиндистонгача етиб борган. (Н.В.Александров, 2008, 417-418.)

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, милодгача XVIII-XVII ва XVI-XIV асрларда юз берган Эрон ва ҳиндарий қабилаларининг улкан кўчишларида эроний тилли аҳоли Шимолий Эронга Кавказ орқали, ундан Ҳиндистонга қадар кўчиб жойлашганлиги етарлича асослаб берилганлиги “орийлар Эронга ва Ҳиндистонга Ўрта Осиё орқали ўтган” деган қарашлар ўз асосига эга эмаслигини кўрсатди.

Қолаверса, жаҳон халқлари тарихида ўз қўлами ва географик ҳудудига кўра энг улкан халқларнинг биринчи ва иккинчи кўчишларининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлган эроний тилли ва орий қабилалари бўлгани ҳолда бу халқларга қарата “кўчманчи” ёрлиғи бирон-бир манбада тилга олинмайди. “Кўчманчи” атамасининг фақат туркий халқлар тарихига қўлланиши эса одатий тусга айланган.

“Қадимги Шарк” қўлланмасида эса милодгача II минг йилликда Ўрта Осиё ҳудудида “Авесто” орийлари яшаганлиги тилга олинган. Шунинг учун Андронов қабилалари аждоди кўчманчи туркий қабилаларнинг узлуксиз бўлиб турган ҳужумларига қарши мудофаа урушлари олиб боришга мажбур бўлишган. (Н.В.Александров..., 2008, 421).

Ва яна милодгача VIII асрнинг учинчи чорагида эроний тилли халқларнинг навбатдаги улкан кўчиши юз берганлиги ва бу миграция жараёни бир неча ўн йилни қамраб, Олтойдан Волга ва Кавказгача, шу қаби Ўрта Осиёгача чўзилгани ҳақидаги маълумотлар, асосан, скиф халқлари зиммасига тушганлиги айтилади. Чунки европацентристлар назарида скифлар эроний тилли халқлар бўлган экан. (Н.В.Александров..., 2008, 422).

Туркологияда энг қадимий қабилалардан бўлган “тур(к)”лар туркий тилли халқ бўлгани аллақачон изоҳга муҳтож эмас. Геродотнинг сўзларига қараганда бу “чўкки қалпоқли саклар”

милодгача биринчи минг йилликнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёда яшаган. Уларни греклар умумий “киммерийлар” аташган. Олис ўтмишга оид китобларда киммерийлар билан ёндош субар (суар-суу-ар-сув одамлари) қабилалари яшаганлиги эътироф қилинган.

Европалик олимлар ҳам киммерийлар, субарлар яшаган даврларни назарда тутиб, “Ғарбий Эронда ҳиндевропалик бўлмаган халқлар яшаган”лигини тан олишган. (Н.В.Александров..., 2008, 410.)

Афсуски, қадимшунос ва антропологлар ўртасида анъанага ўхшаш бир усул бор. Яъни, бирон-бир йирик тарихшунос милодгача бўлган III, II, I мингйилликларда мамлакатимиз худудида орийлар ёки эронийлар ёхуд элам – дравидлар ё хурритлар яшаган деган ғояни ўртага ташласа, албатта, Сополлитепа, Намозгоҳ, Кўйқирқилган қалъа, Калтаминор, Жаркўтон каби манзиллардан топилган археологик материаллар, кўпинча одам бош суягининг бурни қирра, кўзи чуқур ва кўк, танаси оқиш қизил бўлганидан осонгина уни европакиёфага боғлаб қўя қолишади. Шунинг учун ҳам Намозгоҳ, Сополлитепа ва Даштли маданиятларида одамнинг бош суягидан бу жойларда арийлар яшаганлиги “исботланди”. Ҳатто бошининг умумий тузилишига қараб ҳам арийлар эканлиги “белгилаб қўйилди”. Бинобарин, туркий аждоқларнинг бошлари аниқ бир андозага солинмаган кўринади. Улар орасида бурни қирра, кўзи кўк, танаси буғдойранги йўққа ўхшайди. Хитойликлар эса қирра бурни, кўзининг кўклигига нисбатда “кўк турклар”, “қизил дилар” аташган.

Шундандир, балким европалик устозлар милоддан аввалги V-IV мингйилликда элам-дравид гуруҳига кирувчи қабилалар “Ўрта Осиёда яшаган деган тахминий сўзларига қатъий ишониб, Ўрта Осиёда бронза даврида дравид тили аҳоли яшаган” деб юборишган кўринади. Бошқа бирлари милодгача IV-III минг йилликда бронза даврида яшаган аҳоли тили хуррий тили бўлган, хуррийлар ва орийларнинг ўзаро алоқаси туфайли улар орасидан милодгача XVII-XVI асрларда Митанни сулоласи тарих саҳнасига чиққанлигини ёдга олиб, хуррийлардаги “митанни”ни ўзбекларнинг митан уруғи билан боғламоқчи ҳам бўлишган. Ҳар ҳолда Хурмитан, Урмитан, Зармитан каби этнопонимлар

этимологик жиҳатдан хуррийларга боғланмаса керак.

Кейинги даврда эса Ўрта Осиё худудида бронза даврида аҳоли “эрон тили лаҳжаларидан бирида сўзлашган” деган ғоя пайдо бўлди. (“Ўзбек халқининг келиб чиқиши”, 2004, 11). Ўрта Осиё худуди бир туман ёки шаҳар ва ё вилоят эмаски, қарийб 100 минг кв. км.га тенг худуддаги аҳоли “эрон тили лаҳжаларидан бири”да сўзлашса. Ҳар ҳолда тилшуносликда лаҳжа ҳам худудий, ҳам аҳоли сони жиҳатдан чекланганлигини ҳисобга олсак, Ўрта Осиё аҳолиси башарти эроний тилда сўзлашган бўлсада, унинг ўндан ортиқ лаҳжалари бўлиши лозим эди. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё аҳолиси бронза даврида дравид, хуррий, эроний лаҳжалардан бирида сўзлашган деган ғоялар ҳар қандай тадқиқотчини боши берк кўчага киритиб қўйиши ҳеч гап эмас.

Алоҳида эътибор қаратилса, ҳозирда ҳам ўзбек тилининг луғат бойлигида тарихан эскирган сўзлар, маҳаллий диалектга хос туркий сўз бирликлари Кушонлар ҳукмронлиги давридаёқ муомалада қўлланилганлигига ундайди. (Ябғу, йўнғиқча, ёвуқдушман, соғ, даш(т), тухум, кош, чавчав (томорка), тез-тез, гаров, мома, тангри, жажжи, тўппок, гулдургуп, боғот, бўтка, гувала, мойчирок каби).

Шундай қилиб, Қанғлилар давлати, шунингдек, кушонлар даврига назар қилинса ўзбек халқи аجدодлари тил, маданият, маиший турмуш, анъаналарда умумий бирлик томон ривожланиб борган давр бўлганлиги англашилади. Бу этник-этнографик жараён эфталитлар даврида янада такомиллашиб борганлиги табиий. Милодий V аср ўрталарида тарих сахнасида эфталитлар пайдо бўлди. Гарчи эфталитлар хақида анчагина тарихий манбалар мавжуд бўлсада, уларнинг келиб чиқиши ва этник дахлдорлиги масаласи барча эътироф этадиган ечимга ҳали етиб келинганича йўқ. Тарихий китобларда эфталитларни “оқ хунн”лар аташади. Уларни тарихан ўрта осиелик халқлардан санашади ҳам. Барибир, эфталитларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бир қатор фаразлар яратилди. Айрим тадқиқотчилар эфталитларни юэжчиларга боғлаган. Прокопий Кесарийскийнинг “Гетлар билан уруш” асарида (М, 1950 й.) эфталитларни “оқ хунн”ларга тегишли халқ деб қаралади. Бошқа бир олимлар эфталитлар юэжчилардан келиб чиққан деган қарашга ён босишди. Паркер эфталитларни туркий халқ атаса,

Н.Веселовский уларни орийлардан ҳисоблади. С.П.Толстов эса эфталитларни Сирдарё бўйларида яшаган туркий халқлар каторига қўшади. Лев Гумилев эса С.П. Толстов ва А.М. Мендельштамларнинг эфталитлар тахминан IV аср ўрталарида ўрта осиелик кўчманчи қабилалар таркибида пайдо бўлгани ва улар Сирдарё бўйларида яшаганликлари ҳақидаги фикрларига таяниб эфталитларнинг азалий ватани Мирзачўл бўлиши мумкин деган ғояни илгари суради. (Л.Гумилев, 2008, 374). IV асрда Марказий Осиеда эфталитлар барпо этган давлат моҳиятан Кушонлар давлатининг давоми эди.

Тўғри, хуннлар туркий халқ эди, улар таркибидан ажралиб чиққан оқ хуннлар – эфталитлар араб-форс дунёсида “хайтал” этноними билан танилди. Хуннлар IV аср бошларида Шимолий Хитойни эгаллашди. Европалик олимлар уларни гуннлар (хуннлар) аташади, улардан ғарбга силжиган қисми “оқ хунн”лар этнонимига эга бўлиб қолди. Эътибор қилинса, Фирдавсийнинг “Шохнома” асарида Турк хоқони ва Хитой императорининг хайталлар билан, яъни эфталитлар билан бўлган жанг эпизоди бор. Хайталлар-эфталитлар билан боғлиқ маълумотлар ал-Балазурий, ат-Табарий, ал-Беруний, Наршахий, ал-Маъсудий кабиларнинг асарларида ҳам учрайди. Шу билан боғлиқ географик, тарихий ва этнографик атама ва номлар ҳам тилга олинди. Шундай қилиб, бу атама ва номлар хайталлар-эфталитларнинг туркий халққа мансублигининг ўзига хос бир кўриниши сифатида қарашга ундайди. Жумладан, хайталлар-эфталитлар ҳам давлат раҳбарини “ёбғу” унвони билан аташган. Бу унвон кушон-юэчжиларда кенг қўлланилган. Бу Ғарбий Турк хоқонлиги таркибидаги туркий тилли халқларнинг юэчжи-эфталитлар билан тарихан алоқада бўлганини кўрсатади. VI асрда Марказий Осиеда яшаган пайтларида маҳаллий халқ билан аралашиб, умумий этник-тил тизимининг янада барқарорлашувига олиб келган.

Эфталитлар тили тўлиғинча туркий тилга айнан мос бўлмаган бўлиши ҳам мумкин, албатта. Аммо уларнинг тили ўзбек халқи аجدодларининг энг қадимий туркий тили билан боғлиқлиги ҳақиқатга яқин. Кучар, Турфан, Қашқардан топилган VI асрга оид будда китоблари ва Тибет йилномаларининг матнлари ўрганиб чиқилганда бу матнлар тили туркий тилли халқлар тилида

бўлганлиги эътироф қилинди. Тадқиқотчилардан баъзилари бу матнларни эфталит ва тохарлар тилига мансуб дейишса, бошқалари кучар, турфан, қашқар (топонимлар) тилларига оид деб ҳам ёзишди. Турфан ва Қашқарда VI асрда туркий тилли халқлар яшаганлиги инобатга олинса, матнлар тилининг эфталит ва тохарлар тилига мансублиги янада ортади. VI асрга оид юқорида тилга олинган ҳужжатлар тили масаласига тўхталиб, М.Эрматов ҳужжатлар тили асос ҳисобланиши шартлигига эътибор қаратади. (М.Эрматов, 1968, 131). Чунки Шарқий Туркистон халқлари иктисодий-маданий, этнографик-маиший ва этник-тил хусусиятларига кўра туркий тилли халқлар гуруҳига тегишли бўлган. Шундай экан, уларнинг Марказий Осиё халқлари билан доимий алоқаси кушонлар ва эфталитлар даврида янада яқин бўлгани табиий бир ҳолдир.

Ҳокимиятни кўлга олган эфталитлар 427 йилда Хуросонга ҳужум бошлади. Уларга қарши Вараҳран V, Яздигард II қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. Яздигард II вафотидан сўнг эфталитлар Чағониён, Бадахшон, Балх, Тохаристон ва Гаржистонни босиб олади. VI аср бошида Эрон шоҳи Ширвон Сосонийлар ҳокимиятини мустаҳкамлашга киришади. Бу пайтда Ўрта Осиёдаги эфталитлар Балх, Гаржистон, Бадгиз, Ҳирот ва Афғонистоннинг қолган ҳудудларини ўзига бўйсундирди. V асрнинг ўрталарида улар шимолий Ҳиндистонни эгаллаб, унинг марказига интилди. Шундай қилиб, Эфталитлар давлатининг ашаддий ғаними – Эрон билан чегараси Марварид ва Таликоннинг шарқий ҳудудлари бўлиб қолди. Шу вақтда эфталитлар ўз ерларини шарққа томон кенгайтириб Қашмир, Қандаҳор, Бахан, Шарқий Туркистон, Қашқар, Хўтанни, бундан олдин Сўғд, Бухоро, Хоразм, Тошкент, Фарғона ҳудудларини таркибига киритиб олган эди. VI асрнинг ўрталаридан бошлаб эфталитлар давлатига шарқдан туркий халқларнинг сиқуви бошланди. Ниҳоят 565 йилда туркийлар эфталитларни мағлубиятга учратди. Эрон давлати билан келишувга мувофиқ эфталитлар давлати ерларидан Амударё шимолидан бошланган Сўғдиёна Турк ҳоконлиги тасарруфига ўтди.

Кушон давлатининг давомчиси бўлган эфталитлар давлатининг пайдо бўлишида юэчжи (юртчи), дах (дей), абий, мимекан, чўққи қалпоқли сак қабилаларининг ташаббускорлиги

ҳал қилувчи рол ўйнади. М.Эрматов фикрича, эроний сосонийларнинг мустамлакачилик тазйиқи кучайиб бораётган бир шароитда Кушон давлати ҳокимияти маҳаллий аҳолидан ажралиб қолган экан. “Кушонлар ҳокимиятининг халқдан ажралиб қолгани”ни белгиловчи “андоза” бўлганмикан. Башарти шундай “андоза” бўлса, уни милоддан олдинги VI-IV асрлардаги Ахамонийлар ҳокимиятига ҳам қўлласса бўлмасмикан? Ахир мустамлакачи ҳокимият халқ билан яқдил бўлган дейилса бўлаверадими? Шунинг учун Кушонлар ҳокимиятининг “халқдан ажралиб қолгани” ҳақидаги сўзлар кушнинг думини кўрсатиб, номини топинг деган латифага ўхшаб кетмайдими? Кетади! Шундай “думбул” гаплардан сўнг Сосонийлар сулоласи тазйиқига қарши туриш-турмаслик ҳақида гапиришнинг ўзи ортиқча. Бунни қарангки, Кушонлар ҳокимияти маҳаллий халқдан ажралиб қолган бир шароитда бутун масалани учинчи бир куч – эфталитларнинг жанговарлиги ҳал қилган бўлиб чиқади. Масаланинг пойинтар-сойинтарлиги шундаки, эфталитлар жанговарликни ҳаракатга келтирганда юэҷжи қабилалари бошликлари янги давлат барпо этиш ташаббуси билан чиқибди. Бундай “ташаббус”дан яна эфталитлар фойдаланиб ҳокимиятни қўлга олибди... Ўзбек халқининг этногенезини шу тариқа ойдинлаштириш қандай натижаларга олиб келишини тасаввур қилиш, албатта, чигаллашиб бораверади...

М.Эрматов Ф.В.Мюллер келтирган туркийча матндан иккита гапни кўчириб, ундаги 22 та сўздан 8 та сўз деярли ўзбек тили билан бир, 2 та сўз қабила ва халқ номи, 8 та сўз қайтариқ, 4 та сўз тушунарсиз тилда” деб изоҳлайди. (М.Эрматов, 1968, 133).

Ҳақиқатда Ф.В.Мюллердан олинган ва эфталит тилига тегишли деб ҳисобланган **“... идийит ном битиг ўқмоғим куйсан (кусан) тилинтин барсуқ тилинга овордоқ... Куйсан (усан) тилинтин тохри тилинга йаратмиш... тохри тилинтин туркча авармиш дсакир мабуда навтанамал ном битиг”** матнидаги битиг, тил, ном, авардоқ, яратмиш, авармиш сўзлари хат, исм, тил, таржима қилмоқ, ёзилмиш маъноларида келган. Жами 22 та сўздан иборат матндаги 3 та сўз эскирган, истеъмолдан чиқиб кетган.

Шундай қилиб, матндаги 22 та сўздан атиги 3 таси тушунилиши қийин, 19 тасини ўзбек тилида англаш мумкин.

Ушбу матндаги сўзларнинг жами 86,5 фоизи эски ўзбек тилида мавжуд бўлган деб ҳисоблаш мумкин.

Матндан маълум бўлишича, у кушон тилидан уйғур тилига, кушон тилидан тохар тилига, тохар тилидан туркий тилга таржима қилинган. Бинобарин, кушон тилидан уйғур ва тохар тилларига таржима қилиш ҳақида сўз борганда, матннинг дастлабки тили кушон тили бўлиб чиқади. Яъни II-V асрларда Ўзбекистон ҳудудида кушон тили классик тил, маълум маънода давлат тили даражасида қаралганлигини эътироф этилса тўғрироқ бўлади.

Айни пайтда М.Эрматовнинг эронийларнинг Ўрта Осиёда ҳукмронлиги даврида эрон тилининг давлат ва адабий тил сифатида бўлгани бутун тарих давомида маҳаллий туркий тилларга сезиларли таъсир этгани ҳақидаги фикрини айни ҳолда қабул қилиш бирмунча мунозарали. (М.Эрматов, 1968, 132). Тўғри милoddан олдинги VI-IV асрларда Аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида эрон тили давлат тили бўлганлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Худди шу даврда туркий тилларнинг “эронийлашмоғи” учун эроний тил туркий тилларни “ўз таъсирига олиши учун” қатор объектив ва субъектив омилларнинг мавжуд бўлишлигини тақозо этади. Бироқ тил борасида зўравонликка асосланган сиёсатда одамлар онги, дунёқараши ўзгариши, бошқа бир йўналишга буриб юбориши мумкин. Лекин она тили ва халқ қадриятларини осонликча ўзгартириб, “алмаштириб” бўлмайди. Шунга қарамасдан, яъни тиллар ассимиляцияси табиатини англаб олмасдан туриб, XXI асрда яратилган ўзбек халқи этногенези тарихини милoddан олдин эронийлашиб, мамлакатнинг тубжой аҳолиси эроний тилли халқ бўлган деб ҳисоблаш ҳар қандай одамнинг бошини айлантириб юборади. Чунки милoddан олдинги VI-IV асрларда бутун Ўрта Осиёдаги барча туркий халқларда эроний тилда коммуникатив алоқа қатъий давлат тазйиқи асосида амалга оширилганлиги ҳақида тайинли қафолатнинг ўзи йўқ. Бунинг устига, Аҳамонийлар сулоласи замонида бирон-бир халқнинг эронийлашгани ҳақидаги маълумот ҳозирча топилмади. Худди шу давр назарда тутилганда Кичик Осиёда асосий алоқа тили грек тили бўлса, Мисрда бу вазифани арамей тили бажарган. Ўрта Осиёда эса лингвистик чегара сақланиб қолиб, ижтимоий-

иктисодий, ҳарбий ва маъмурий бошқарувга оид атамаларгина ўзлаштирилган. Шундай экан, Ўрта Осиё халқлари тилларининг “эронийлашуви” ҳақидаги башоратнинг тағ замини пуч. Бинобарин, М.Эрматовнинг “узоқ асрлар давомида” Ўрта Осиёда эрон тилининг барча учун бирдай “давлат тили ва адабий тил” бўлганлиги ҳақидаги фикрлари айни ҳолда тўқима. Бордию ўша даврда эронийлашув юз берганида ассимиляция таркибига кўра сак-массагет, хоразмий, сўғдий, қанғли, эфталит, тохар ва бошқа туркий тилларнинг мавжуд бўлгани ҳақидаги қарашлар схематик маълумот деб қараларди. Ваҳоланки, милоддан олдинги VI асрдан бошлаб Ўрта Осиёдаги туркий халқлар, ўз хўжалик асоси, турмуш тарзи, ўз кадриятларига эга бўлгани ҳақидаги тарихий маълумотлар манбаларда такрор-такрор қайд этилсаю, бизнинг туркий тилларни “эронийлашган” деб оёқ тираб туришимиз зўрма-зўракиликдан бошқа нарса эмас. Ҳар ҳолда XX аср нуктаи назаридан тушунилса бўлади. У пайтлар М.Эрматовнинг фикрларида туркий халқлар тарихига нисбатан ҳинд-эрон назарияси кутқуси сезиларли эди. Шунинг учун ҳам М.Эрматов “асрлар давомида туркий тилли маҳаллий аҳоли билан эроний қабилалар аралашиб яшаганлигидан аста-секин тожик халқи таркиб топди” деган хулосага келади. (М.Эрматов, 1968, 132). Қизик, ўзбек халқининг келиб чиқиши учун “тайёрланган” қоришмадан “тожик халқи таркиб” топса. Бир пайтлар академик шоир Ғафур Ғулом айтганларидек, агарни магарга никоҳ қилсалар, туғилгай бир ўғил отиким Кошки. Тадқиқотчи М.Эрматов ўзбек халқининг этногенези ҳақида бош котириб, тожик халқини дунёга келтирса. Бу академик А.Асқаров ибораси билан айтганда “Буюк кашфиёт”нинг нақ ўзгинаси!

Туркий халқларнинг Ўрта Осиёда ҳукмронлик ўрнатиши ва ҳудудда туркий тилдаги сўзлашув муҳитига кенг имконият пайдо бўлгани аввало, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман тилларининг шаклланиши учун қулай шарт-шароитнинг вужудга келгани билан характерланади. Биринчи навбатда Турк хоқонлиги даврида ўзбек тилининг луғат бойлиги, грамматик тизими барқарорлашди. Ундан нишона Урхун-Енисей битиклари тили грамматик шаклланган адабий тил даражасига кўтарилган тил эди. Бугун бу битиклар матнлари айни ҳолатда ўрта мактаб ўқувчиси учун тақдим қилинган. Ўқувчилар бу матнларни эски

Ўзбек тилидаги матнлар тарзида ўқимоқдалар. Ўзбек халқининг келиб чиқишида қатнашган туркий тилли қабилалар аллақачон ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўтроқлашган: барча тармоқлар бўйича деҳқон хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо, маданият ривожланган, халқнинг зиёлилар табақаси шаклланиб келаётган эди. Бу даврга тегишли маълумотлар асосан Хитой йилномалари ва Византия тарихи билан боғлиқ манбаларда учрайди. Хусусан, Хитой йилномаларида туркий тилли қабила ва халқлар жуда қадим замонлардан Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудудларида яшаганлиги қайд қилинган.

Хитой давлати минтақасида ҳукмронлик учун курашлар тобора кучайиб борганлиги сабабли туркий қабилалар шимол ва ғарб томонга силжий бошлайди. Милоддан олдинги III аср ўрталарида туркий халқларнинг кўп сонли қабилалари Қозоғистон, Қирғизистон, Еттисув ва Мўғулистонда Хуннлар давлатини барпо этди. Хуннлар давлати Модехон даврида (милоддан олдинги 204-176 йиллар) қудратли давлатга айланди. Хуннлар давлати емирилгач, туркий тилли халқлар шарқдан ғарбга ўта бошлади. Уларнинг бир қисми Ўрта Осиёдаги туркий тилли халқларга келиб қўшилди. Иккинчи қисми шарқий Туркистонда ўтроқлашди.

Баъзи манбаларга таяниб, М.Эрматов ғарбий туркийлар “маҳаллий аҳоли сифатида қадим замонлардан Қозоғистон, Қирғизистон, Еттисув ва унга чегарадош туманларда Қорадарё ва Норин дарёлари қирғоқларигача бўлган ҳудудларда яшаб келган”, деган фикрни билдиради. (М.Эрматов, 1968,140). Бинобарин, М.Эрматов қадим-қадимдан туркий тилли қабила ва халқлар яшаб келган ҳудудга Ўзбекистоннинг Тошкент ва Фарғонанинг шимолий-шарқий ҳудудларинигина киритишни лозим топади. Афсуски, милоддан олдинги VI-V асрлардаёқ сак-массагетлар Кир ва Дорога қарши курашда қолдирган тарих, қушонлар давлати даврида бутун Ўзбекистон ҳудудида сак-массагет, юэчжи, қушон, дах, мимакен, абий, хаумоварка, тиграхауда, амюргий скиф халқлари яшаганлигини такрор-такрор ёзган муаллиф қадимги туркий тилли халқлар яшаб келаётган ҳудудларга Ўзбекистоннинг катта қисмини киритишни негадир унутиб қолдиради.

Хоразмда ҳам, Сўғдиёнада ҳам, Сурхондарёда ҳам туркий тилли халқлар милоддан олдинги биринчи минг йилликдан буён яшаб келаётганини муаллиф тўғри тан олади. Шунинг билан бирга, муаллифнинг “Турк хоқонлиги ҳозирги Ўзбекистонни қадимги ҳудудининг шарқий қисмини бирлаштирди” деган фикрлари эса бир қатор эътирозларни уйғотади. Биринчидан, “Турк хоқонлиги Ўзбекистоннинг қадимий ҳудудининг шарқий қисмини бирлаштирди” деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Ҳақиқатда ҳозирги Ўзбекистоннинг қадимий ҳудуди эфталийлар мулки сифатида Турк хоқонлиги таркибида эди. Шу мулк 571 йилги шартнома бўйича Хоқонликка ўтган эди. Шундай қилиб, Турк хоқонлиги жанубда Амударёгача, ғарбда Азов денгизигача, шарқда Олтойнинг жануби-шарқидаги Хинган тоғигача етиб борган эди.

Бир ўринда М.Эрматов Осиёда улкан ҳудудни эгаллаган туркийлар, телелар, тардушлар, ўғузлар, кипчоқлар, қанғлилар, қарлуқлар, халажлар, чигиллар, яғмолар, туркашлар, дулулар, нушебиларни тан олгани ҳолда “улар сақлар ва скифларга ўхшаб, битта этник бирлашмага эга эмасди” деб аниқлик киритмоқчи бўлади. Шу асно скифларнинг замондошлари бўлган тарих битувчилар скифларни аллақачон туркий халқ эканлигини такрор-такрор қайд этган бўлсаларда, муаллиф нима учундир ишонгиси келмайди.

Турк хоқонлигининг биринчи подшоси Тумин (533-553) 552 йилда Жужанлар давлатини тор-мор этганидан сўнг жужанлардаги “хон” унвонини қабул қилди. Шу йили гарчи у “хоқон” ҳисоблансада, “эл” (халқ) унвонини ҳам қабул қилдики, бу тамомила туркий халқлар манфаатларига мувофиқ эди. Шундай қилиб, Туминхон 552 йилда “хоқон” унвонига “эл”ни қўшиб, Туминхон элхоқон бўлди. Унинг вафотидан сўнг тахтга ўтирган Кички хон (553-572), ундан кейин тахтга ўтирган Туминхоннинг ўғли Тоба хон (572-581) даврида бу удум сақланди. Хоқонлик таркибига кирган туркий қабилаларнинг ажодлари хуннлар эди. Тумин хон ва укаси Истамилар ўнта қабиладан таркиб топган конфедерацияни бошқариб Турк хоқонлигига асос солган эди.

Хоқонлик таркибидаги қанғли, қарлуқ, чигил, яғмо, кипчоқ, халаж, ўғуз, нушеби қабилалари қадимий Ўзбекистон ҳудудида

аллақачон ўтроқлашган ҳам эди. Қарлуқлар Хуросонда араблар босқинчилигига қарши кураш олиб борди. Ўғузлар Хоразм воҳасига жойлашди. Қанғилар Тошкент воҳаси, Самарқанд, Жиззах вилоятлари худудига келиб маҳаллий аҳолига қўшилди. Қипчоқлар Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах вилоятларининг тоғ олди худудларига жойлашиб, асосан чорвачилик, боғдорчилик билан банд эди.

Хитой йилномаларида бу туркий халқлар жун ва чармдан кийим кийиб, ўтовларда яшаши, чорвачилик ва турли ҳайвонларни ушлаш билан шуғуллангани, гўштни кўп истеъмол қилиши, камон, найза, қилич, ойболта билан қурооланганлиги ҳақида маълумотлар ҳар ҳолда етарли берилган.

Урхун-Енисей битик тошларидаги матнлар Турк хоқонлиги ўз ёзувига эга бўлгани, матнлар тили эса Хоқонликда бу тил адабий тил даражасида, грамматик қонун-қоидаларга эга бўлган тил эканлигидан дарак беради. Уларнинг ёзув алифбоси ху (бегона, ёт, яъни туркий) халқи ёзувига мос келиши қайд қилинган.

Фарбий турк хоқонлиги таркибидаги халқлар келиб чиқишига кўра қондош туркий халқлардан таркиб топгани тилда умумийликка олиб келди. Этник жиҳатдан асрлар оша бир-бири билан боғланиб, яқин алоқада бўлгани нафақат ўзбек тили ва халқи, балки қозок, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тиллари ва халқларининг шаклланиши учун қулай тил-алоқа муҳитини вужудга келтирди.

Хоқонга қариндош ва унга яқин тутинган қабилалар умумий “эл” (элат) атамаси билан юритилди. “Эл” атамаси айни пайтда қабилалар иттифоқи, халқ ва давлат маъноларини англатди. Шу маънода “эл” Ўзбекистон худудида VI асрдан бошлаб қўллана бошлади. Оддий меҳнаткаш халқни **“будун”** (қора будун) **оилани** – арқаун, **оила мансуб уруғ** – **оқ ёки уруқ, оила бошлиғи** – **кан, оила бекаси** – **хотун, катта ўғил** – **оға, кичик ўғил** – **ини ёки ука, ўғил фарзандни ўғил, келинни** – **келин, куёвни** – **қудағ, куёвнинг ота-онаси, қариндошларини** – **қудаға, мижозни** – **оғуш, онанинг опа-сингиларини** – **хола, отанинг акасини** – **катта ота, отанинг опа-сингилларини** – **амма, онанинг ака-укаларини** – **тоға аташи ўзбек тилининг лексик**

фондига кўчди. Бу ҳолат энди ўзбекларнинг халқ бўлиб шаклланишидаги энг муҳим белгилардан эди.

Турк хоқонлиги даврига келиб ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўтроқлашган туркий кабилалар тил, маданият, анъаналарига кўра ўзаро яқин бўлган маҳаллий туркий халқлар билан аралашиб, қудратли туркий давлат тили сифатида тарихий ривожланишнинг янги босқичига етиб келишди. Бу босқичда туркий халқлар ўртасида этник-тил бирлиги барқарорлашди.

Айни даврда тилнинг луғат бойлиги, атамашунослик, этнографик, лексик таркиби, фонетик ва грамматик хусусиятлари тобора кенгайиб, ички уйғунлик, сўзлашувда сўз бошида қипчоқ – кўнғиротлар сўзлашуви таъсирида “й,я,ё,и” товушлари ўрнида “ж, жа, жо, жу” товуш бирикмаларининг қўлланилиш ҳолати кучайди. Сингармонизм ҳодисаси умумий тил – алоқа воситаси учун бир қатор имкониятлар берди. Аҳоли маиший турмуш тарзи, урф-одат ва анъаналари, маиший маданиятида қадимги Ўзбекистон ҳудудидаги халқларда ўзаро генетик birlik таъсири сезиларли бўлиб борди. Хоқонлик таркибида бу ҳудудга кўчиб келган туркий халқлар дастлаб ўтовларда яшаб чорвачилик билан шуғулланган бўлса, тубжой ўтроқ аҳоли таъсирида деҳқончилик ва унинг турли соҳалари билан шуғулланишга кўчди. Шундай қилиб, асрлар давомида ярим ўтроқ чорвадор бўлган туркийларда ўтроқ деҳқончилик маданияти ривожланди. Натижада Фарбий турк хоқонлиги таркибида деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги усули тобора ўсиб, такомиллашиб борди. Жамият ҳаётидаги бундай ўзгаришлар хитой сайёҳи Сюан Цзян ва Византия элчиси Земарк хотираларида ўз ифодасини топди.

VI асрда Ўзбекистон ҳудудида юз берган тарихий жараёнлар ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланиш тарихий босқичида алоҳида ўрин тутади.

Ўзбек халқи тил, маданият, урф-одат, анъаналар бирлиги, маиший турмуш тарзи, этнографик маданияти, хўжалик усулининг турли туркий кабилалар билан уйғунлиги тезлашиб кетди. Бунга қўшимча А.Ю.Якубовскийнинг “**VI асрнинг ўрталарига келиб кўчманчи эронийлар Ўрта Осиё ҳудудидан кетиб бўлишган эди**”. (А.Ю.Якубовский, 1930, 6) деган фикри тасодифий гап эмасди. Балки VI асрдаги этник жараённи кузатиб, хулосаланган фикр эди. Бу фикр ҳам ўзбек халқи этногенезининг

асосий ўқ томири эроний тили халқлар бўла олмаслигига тарихий далил эди. Бу даврда ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланиш даври жадаллашган, бунинг устига, этник илдиз бўлувчи эронийлар эса аллақачон кетиб бўлишган эди. Ҳар ҳолда туркий тилли халқлар этник тарихида бу даврда энг йирик ва аҳолиси кўп сонли қипчоқлар, қарлуқлар, басмиллар, халажлар, қанғиллар, арғулар, тургашлар, чигиллар, нушебиларнинг тарихий роли катта бўлди. Шундай қилиб, VII асрда ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишида **қарлуқ, чигил, яғмо, басмил, суврон, тукси, халаж, қанғили, қипчоқ, нушеби, тургаш, турк, уз, ўғуз** каби қабилалар етакчи рол ўйнади. Мухими, шаҳарлар кенгайди, шаҳар ҳаёти гавжумлашди. Этник тил муносабати кучайди. Бунга қўшимча, туркий халқлар ўз тили ва ёзувига (руник) эга эди. Башарти араблар ва мўғулар босқинида адабий-тарихий манбалар, илм аҳллари йўқолмаганда эди, биз бугун Урхун-Енисей битикларигагина таяниб қолмас эдик. Яхшиямки, тошбитикларда сақланиб қолган ёзувлар амалиётда бўлган тилнинг лексик-грамматик шаклланган, адабий нормага кўчган ҳолатда эканлигини исботлаб турибди.

Тарихий манбалар асосида аҳолининг асосий қисми, бинобарин коммуникатив алоқани ташкил этган туркий халқлар муҳитида ўзбек халқининг шаклланиш жараёни VI-VIII асрларда нисбатан жадаллашган давр бўлди дейиш мумкин. Бу борада ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида мавжуд географик-иктисодий, маданий-сиёсий, ижтимоий-этник, этнографик-тил, коммуникатив-алоқа тарихий заминлари вужудга келди. Оқибатда, VII-VIII асрларда ўзбек халқи аجدодларининг этник бирлиги бирмунча шаклланди. Эндиликда ҳудудда шаҳар ва қишлоқларнинг кенгайиши, юксак деҳқончилик ва суғориш маданияти, ҳунармандчилик ва савдонинг юксала бориши, аҳолининг халқаро савдода иштироки учун яна ҳам қулай имкониятлар яратилишини тақозо этарди. Қолаверса, ижтимоий-иктисодий ҳаётда қабилалавий муносабатлар ўрнига бутун ҳудуд доирасида умум ҳудудий муносабатлар биринчи ўринга кўтарилди.

Турк хоқонлиги даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг маданий воҳаларга айлангани, аҳолининг қундалик эҳтиёжи йўлида ўзаро этник-тил алоқаларни ўстирган бозорларнинг ҳар

бир кичик худуд доирасида ташкил топгани, Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Насаф (Қарши), Кеш (Шаҳрисабз), Термиз, Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш, Сайрам, Жиззах каби шаҳарларга дашт худудларидан аҳолининг этник, худудий-географик маҳалла тарзида келиб жойлашуви, аҳоли ўртасида ўз навбатида шаҳар ҳаётида маъмурий-худудий бирликларнинг асосий ўринга кўчиши уруғдошлик кўринишларининг нисбатан сустлашувига олиб келди. Умумий худудга нисбатан она юрт туйғусининг барқарорлашуви, юрт тинчлиги, юрт хавфсизлиги, юрт ободончилиги тушунчаларининг қабила-уруғчилик тушунчаларидан устун ҳолатга кўтарилиши, умумий душманга қарши умумий юрт манфаати учун бирлашув аҳоли ўртасида уруғ ва қабилаларга қараб ажратилиш ҳолатининг сусайиши орқали умумий ўзбек халқи этник бирлигининг мустаҳкамланиши ва барқарорлашувида ижобий рол ўйнади.

Худудда тарихан ўтроқ ва ярим ўтроқ яшаб келган туркий халқлар ва келиб қўшилган қондош қабила ва уруғлар янгича ижтимоий-иқтисодий, маданий-анъанавий ва этник-тил муносабатларида ўзбек халқининг таркиб топиши учун зарур бўлган шарт-шароитларнинг вужудга келиши, бу алоқаларнинг давлат доирасида давлат эҳтиёжида ўсиб бориши ва ниҳоят ўзбек халқи аجدодларининг халқ сифатида қарор топишига куч бағишлаган омилларнинг мавжудлиги, ўз навбатида, араб истилоси даврида маҳаллий халқнинг қабила ва уруғлар бўйича парчаланиб кетишига эмас, балки халқ сифатида умумий душманга қарши бутун халқ бўлиб курашига куч бағишлади. VII асрнинг иккинчи ярми ва VIII асрда, Уструшонада эса IX асрнинг биринчи чорагида араблар ҳужумига қарши бирон-бир етакчи қабила тарзида эмас, балки маъмурий-худудий бирлик аҳолиси сифатида кураш олиб боришнинг ўзи илк ўрта асрларда Ўзбекистон худудида яшаган ўзбекларнинг халқ сифатидаги босқичга етиб келганига тарихий далолат бўлгани алоҳида тарихий аҳамиятга эга.

Шу ўринда қайд этиш лозимки, халққа, миллатга мансублик энг аввало, халқ, миллат бошига оғир кун тушганда тез билинади. Хусусан, араб босқинчилигининг бутун оғирлиги маҳаллий халқлар зиммасига тушган пайтларда турк-ўзбек халқи ўз

қисмати учун қайғуриб душманга қарши бирлашиб курашларга бел боғлади.

Башарти қабилалар умумий бирлашган турк-ўзбек халқи даражасига кўтарилмаганда эди, араблар зарбасига халқ сифатида уюшган ҳолатда қарши тура олмас ва ҳар бир қабила ўзлиги учун кураш бирлиги даражасида намоён бўлар эди. Афсуски араб халифалигининг узлуксиз равишда Хитойни туркларга қарши отлантиришга ундаб тургани, оқибатда Хоқонликнинг шимолий-шарқида авж олиб кетган талончилик юришларига қарши асосий ҳарбий кучни йўллаган бир пайтда араблар Хуросонга ҳужум бошлади. Шунга қарамай Ал-Балазурийнинг “Мамлакатларнинг забт этилиши” асарида ёзилишича, Афғонистондаги туркий халқлар бирлашиб умумий душманга қарши анча вақт кураш олиб боришга мажбур бўлган эди.

Арабларнинг Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларини, Марв, Бухоро ва Самарқандни, Тошкент ва Фарғонани босиб олишларида уларга қарши фақат ҳудудий-махаллий туркий халқлар кураш олиб боргани маълум. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихига бағишланган асарларда араб истилосига қарши олиб борилган барча жангларнинг бутун юки туркий-ўзбек халқи қисматига тушгани тарихий манбаларда тилга олинган. Асосий ўқ томир бўлган эронийлар эса бу ҳудуддан аллақачон кетиб бўлишган эди.

VII-VIII асрларда ўрта аср Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик ва у билан боғлиқ суғориш тизими, савдони ривожлантириш учун Буюк Ипак йўлида бир кунлик масофа ўлчамида карвонсаройлар барпо этиш кучайди. Шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланди. Айниқса, кулолчилик, деҳқон хўжалиги учун зарур асбоб-ускуналар ҳунармандчилиги ўсди. Шаҳар ва қўрғонларда мудофаа деворлари барпо этилди. Хусусан, қўрғонлар қуриш авж олди. Жумладан, араб географи ал-Истаҳрий маълумотига кўра Бухоро шаҳри ва унинг чегарасида тўрт мингта, ал-Яқубий маълумотига кўра Уструшонда 400 та, Хоразмда 1200 та қўрғон барпо этилган эди.

VIII-IX асрларда бутун Ўзбекистон ҳудудида кичик туман даражасидаги маъмурий-ҳудудий бўлинмаларнинг ташкил бўлгани қабилавий ҳудудий бирликларнинг бартараф этилгани бўлди. Бу маъмурий-ҳудудий бўлинмаларнинг шакллантирилиши

халқнинг тинчлиги, хавфсизлиги ва бошқарув манфаати биринчи ўринга кўтарилганидан далолат беради. Айтайлик Истахрий Бухоро шаҳри атрофида 22 та волостлар, ибн Хавқал Кеш вилоятида 16 та волостлар, ибн Хордадбеҳ, ибн Хавқаллар Уструшонада 17 та рустак, Самарқанд шаҳри атрофида 14 та рустак бўлганлигини қайд этишган. Маъмурий-худудий вилоят, шаҳар, волост, рустак, маҳалла, қишлоқларга бўлиниш ва бу топонимик номларни қабилалар кесимида эмас, умум аҳоли ҳажмида белгиланиши ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланганлигининг маъмурий-тарихий асосидир. Қолаверса, юзлаб, минглаб кўрғонлар, ҳарбий истехкомларнинг барпо этилиши қабилалар кесимида эмас, худуднинг хавфсизлиги назарда тутилганлиги ҳам халқ манфаати, халқ тинчлиги, хавфсизлиги асосий мақсад бўлганлигининг исботидир. Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент воҳаларида ўнлаб шаҳарларнинг барпо қилиниши, шаҳарларга қишлоқ ва даштларда яшаётган аҳолининг катта миқдорда кўчиб келиши, топонимик ва этнотопонимик номдаги маҳаллаларнинг пайдо бўлиши, ўнлаб қишлоқларда улкан мудофаа кўрғонлари, масжидларнинг вужудга келишида ҳам қабилалар манфаати эмас, балки халқ, унинг бир бўлаги бўлган худуд аҳолисининг манфаатлари ётганлигини кўрсатади.

Жойларда, хусусан, шаҳарларда, йирик қишлоқларда масжид-мадрасалар қошида ташкил бўлган таълимга болаларни жалб этишда умум аҳоли манфаати биринчи режада бўлди. Худди шу VIII-IX асрларда вояга етган ўнлаб, ҳаттоки юзлаб илмий салоҳият соҳиблари, гарчи анъанавий тил – араб ва форс тилларида турли фанлар, кўпроқ илмий салоҳиятга оид асарлар яратган бўлсаларда, улар ўзларини фалон қабила ёки уруғ фарзанди сифатида эмас, балки ўзбек халқи фарзанди бўлиб ижод қилишган. Уларнинг тахаллуслари ҳам асосан туғилган манзиллари номи билан аталди. Гоҳо тахаллусларда учрайдиган уруғ номлари қондошлик шажарасини ойдинлаштириш тарзида бўлган.

Бинобарин, VIII-X асрларда маъмурий-худудий бўлинишда халқ манфаати устун турган, мамлакат мудофаа истехкомлари барпо этишда ҳам халқ тинчлиги, хавфсизлиги бош мақсадга кўтарилган, ташқи душманларга қарши умумий халқ, ватан

манфаати асосий ўрин тутган, умумий тил, маданият, этник ва этнографик анъаналар бирлиги шаклланган, коммуникатив алоқада ягона эски ўзбек тили туркий-руник ёзуви амалда бўлган, умумхалқ манший турмуш тарзи қарор топган ҳолатларни ҳисобга олиб, ўзбеклар халқ сифатида шаклланди деб ҳисоблаш тарихан тўғридир.

Антрополог Т.Қ.Хўжайовнинг “Этногенез жараёнини босқичма-босқич тиклаш” ғояси фақат ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишига қаратилганини ҳам ўйлаб кўриш лозим. Башарти бу ғояни бошқа халқлар этногенези жараёнига ҳам қўллаш мумкин бўлса, қирғизларнинг VI –VIII асрларда, тожикларнинг IX –X асрларда, туркманларнинг IX–XI асрларда халқ сифатида шаклланиб борганлигини қандай даврлаштириш мумкин?

Т.Қ.Хўжайовнинг ғояси туфайлидир, балки ўзбеклар узил-кесил халқ сифатида шаклланиб бўлганига қарамасдан, “тўла-тўқис халқ сифатида шаклланиш учун” XVI асрни кутишга тўғри келди. М. Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Лутфий, А.Навоий, Мирзо Улуғбек, З.М.Бобур, ҳаттоки Соҳибқирон Амир Темур ҳам ўз халқининг “тўла-тўқис халқ сифатида шаклланганлиги” ни кўра олмаган бўлиб чиқади. Афсуслар бўлсинки, халқ сифатида шаклланишнинг “узил кесил” ва “тўла-тўқис” ўлчовлари “кашф қилинди”. (А.Асқаров, 2007, 238.). Шу билан бирга, академик А.Асқаров ўзбекларнинг XI асргача “узил кесил” халқ бўлиб шаклланиши учун ўзбекларда “сиёсий давлат уюшмаси етишмас эди”, деган шартни илгари суради. (А.Асқаров, 2007, 251.). Худдит шу шарт тожик, қирғиз, қозоқ, туркман, қорақалпоқларнинг халқ сифатида шаклланишида қандай рол ўйнаганлиги эътибордан четда қолади. Аммо Турк хоқонлиги давридаги умумий тил–этно-этно муҳит ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини жадаллаштирган, эндиликда маҳаллий аҳолининг бирдан-бир алоқа воситаси қарор топган, халқда умумий этно-тил ҳаракати кучга кирган, сиёсий ҳокимиятни қўлга олган Сомонийлар бу ҳаракатга қарши туrolмас эди.

VIII–IX асрларда юз берган тарихий воқеалар, худуддаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, ривож топган хўжалик усули, ҳунармандчилик ва савдо, коммуникатив алоқа муносабатлари

кучайган шаҳарлар ҳаёти, умумий душманга қарши курашда яхлитлик туйғуси, тарихий анъаналарининг янги шароитларда сақлаб қолиниши, маъмурий-худудий бошқарувнинг маълум қонун-қоидаларга амал қилиниши, ҳаётда фикр ишларининг пухта ишлаб чиқилгани ва қатъий амалиёти туркий халқларнинг жамиятда таркиб топган қонун-қоидаларга амал қилиш орқали маданият, этник ва тил таркибига кўра такомиллашиб ўзбеклар халқ босқичига етиб келган деб ҳисобласа бўлади.

Такомиллашиб бораётган умум туркий тил – эски ўзбек тили нафақат умумий коммуникатив алоқада, балки расмий-идоравий, савдо ва маданий, илмий-иждодий соҳаларда ҳам бошқа бирон-бир тилнинг кўмагига муҳтож эмас эди. У мустақил адабий тил даражасига кўтарилиб улгурган эди. Халқ оғзаки иждоди учун ягона тил даражасига ўсиб чиққан эди. Араб истилочилари томонидан араб тилини, сомонийлар томонидан форс тилини ижтимоий ҳаётга сингдириш учун олиб борган тазйиқлар шаклланиб улгурган эски ўзбек тилининг луғат бойлигига қисман таъсир ўтказган бўлсада, грамматик қонун-қоидаларини ўзгартира олмади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, VI-VII асрларда туркий халқлар этник бирликка янада жипслашди, бу жипслашув ўз навбатида алоқа воситаси бўлган она тилининг давлат ва адабий тил даражасига кўтарилишида ҳал қилувчи рол ўйнади. Ана шу омиллар **VIII-IX асрларга келиб эски ўзбек тилининг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасида халқнинг она тили даражасидаги кенг қамровли алоқа эҳтиёжларини қондириш даражасига олиб чиқди**, деб айтишга етарлича асослар бор. Э.Холиқов, М.Лафасов ва М.Рустамовларнинг ўзбекларнинг ягона халқ бўлиб шаклланиш жараёнини “XV асрнинг охири XVI асрнинг бошларига тўғри келади” деб ҳисоблашларида халқнинг халқ даражасига етиб келиши учун қандай омиллар тан олиними лозимлиги эмас, балки “Т.К.Хўжайов ғоясига амал қилиши” лозим кўринган шекилли. Бизнинг назаримизда, VIII-IX асрлар даврини теранроқ кузатиш, шаҳарларнинг кўпайиши ва кенгайиши, маъмурий-худудий бўлинишнинг вужудга келгани, бир давлат доирасида умумий ватан тушунчасининг устуворлиги, этник-тил алоқасининг кучайиши, давлат тинчлиги ва хавфсизлигининг умумий устувор

вазифага айланиши каби асосларни миллий манфаатда баҳолай билишга тўғри келади.

Академик К.Шониёзов ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини XIII-XIV асрлар билан белгилайди. Унинг қарашича, XIII-XIV асрларда “ўзбек” деган умумий ном олган этнос “XIII-XIV асрларда рўй берган этник жараён туфайли Дашти Қипчоқда яшаган мўғул ва туркий қабилалар бир-бирлари билан яқинлашадилар, уларнинг маданиятида, ижтимоий ҳаётида умумийлик ҳосил бўлиб, турк тилида сўзловчи турк-мўғул қоришмасидан ташкил топган”. (К.Шониёзов, 2001, 364).

Башарти академик К.Шониёзовнинг ўзбек халқининг келиб чиқишига қаратилган фикрларига эътибор қилсак, ўзбеклар бир эмас, икки ҳудудда пайдо бўлган кўринади. Биринчиси XIII-XIV асрларда турк-мўғул қоришмасидан пайдо бўлган ўзбеклар бўлса, иккинчиси биринчисидан бир ярим минг йил муқаддам Қанғ давлати таркибида яшаган эроний тилда сўзлашувчи турғун халқлар Етгисув, Шарқий Туркистон ва Сирдарёнинг ўрта оқимида (Дашти қипчоқда) яшаб келган туркий тилда сўзлашувчи халқлар билан аралашиб бориши жараёнида бўлгуси ўзбекларнинг аجدодлари – янги туркийзабон этнос сифатида вужудга келган. (К.Шониёзов, 2001, 312-313). Ваҳолаки бу туркий этносни бошқа бир ўринда “қанғар элати” деб таништиради. (К.Шониёзов, 2001, 10.) Чамаси К.Шониёзов учун қанғар ва туркий синоним тушунчалардир. Академик олимимизнинг эътироф этишларича, “Илк ўрта асрларда шаклланган ўзбек элати аجدодлари қатъий бир номга эга бўлмаган. Ўзбек халқи аждодлари элат бўлиб шаклланган кезларда (IX-X асрлар) унинг этнос номи вақти-вақти билан ўзгариб турган: турк, қарлук турклари, қорахонлар, ҳоконийлар ва бошқалар”. (К.Шониёзов, 2001, 313). Тарихшунос олимнинг ўзбек халқининг келиб чиқишида бир гал эронийларни, яна бир гал мўғулларни аралаштириши, туркийлар билан қориштириш қай бир жиҳатлари билан ассимиляцияга ўхшаб кетади. Ассимиляция аралашган қоришмада эса фойда маҳаллий турғун аҳоли тарафида бўлиши қонуниятини эътиборсиз қолдирган академик этнолог бамайлихотир эрон-турк, турк-мўғул қоришмасидан пайдо бўлган янги этносга “туркий тилли паспорт”ини беради. Этник жараённинг таркиби унинг

натижасида кўринади. Агарки “туркий тилли янги этнос” вужудга келар экан, ассимиляциян жараёнда туркий тилли халқ маҳаллий, турғун бўлиши шарт. Ўзбек тарихшунослигида эрон тилида сўзлашувчи халқгина ўтроқ, тубжой мақомини олиб бўлган. Балким қонлар аралашуви, ассимиляция халқни кучайтиришга эмас (бу борада шакл эмас, мазмун назарда тутилаяпти), балки заифлашувига олиб келган кўринади: салбий хислатлар юқувчан бўлади! Назар қилинг, қанчадан қанча туркийлар киефасида эронийларга, эронийлар эса туркийларга ўхшаб кетган. Биргина, Шимолий Эронда миллиондан ортиқ аҳоли ўзаро туркийча сўзлашади, аммо хужжатда эроний! Бизда кўпгина қадимшунослар археологик материалларнинг анчасини эронийларга, уларнинг аجدодлари бўлмиш орийларга “ҳадя қилиб юборишди”. Шу билан бирон нарса ўзгардимиз, этник чалкашликларга қўшимча қилинди, холос. Еттисувда, Шарқий Туркистонда, Сирдарёнинг ўрта оқими худудларида минглаб туркий топонимлар сақланиб қолди. Нима учун эроний ва мўғулларга тегишли топонимлар йўқ: касалини яширсанг, иситмаси ошқор қилади!

Академик К.Шониёзовнинг ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақидаги фаразларини таҳлил қилиш-хулосалаш учун бир неча саҳифаларни қораласа бўлади. Аммо қуввати ўзига базўр етаётган бу фикрларни қўмиқ олими Мурод Ажининг тубандаги сўзларини келтириш билан чекланамиз: **“Одатда туркларни туркларнинг ўзлари камситади! Бунинг учун бировни айблаб бўлмайди. Мен қўмиқ бўлганим учун эмас, балки аجدодим қипчоқлар бўлгани учун ва улар тарихи менинг Тарихим бўлгани учун ғазабим ортади, бошқаси керак эмас...**

Қўшним қорачайларда бошқа гап – улар туркларни аланлардан (яъни эроний тилли осетинлардан) келиб чиққан дея ўз халқи ва барча турк халқи тарихини аланлардан бошлайди. Бунинг устига, турк оламининг манбаи қорачайдан бошланганлигини исботлашади. Гарчи бундай хомхаёлликдан кулгинг келсада, минглаб нусхаларда нашр қилиб, у билан болаларга тарбия бермоқда. Мабодо барча олимлар сўқир бўлмасаларда, афсуски, шундай “билимлар” халққа тарқатилмоқда. Уларнинг буюртмачилари эса ҳақиқатни эмас, ўтирган ўриндиғини асраш учун курашган

махаллий бошлиқлардир. Шунинг учун ҳамма нарсага рози. Жумладан, доғистонлик қўмиқлар Кавказ халқлари каторида ўз “илдизлари”ни шундай “кўрсатиш-ди”: Қорачайликлар туркий меросидан воз кечганини тушунса бўлади: улар 40-йиллардаги геноциддан кўп азоб чекишди. Шундай янги геноциддан омон қолишнинг янги йўлини ўйлаб топишди – ўзларини осетинларга боғлашди. Россия осетинларга ҳеч вақт тегмаган. Кичкина шумлик катта ёлғонга ўсиб чиқди. Қўрқув, ожизлик, “кичкина шумлик” бошқа туркларнинг қонига ўтиб кетди, ана шундан фанда аччиқ мевалари ҳосилга кирди... Шундай қилиб, турклар Ғурур, Эзгулик ва Ориятни унута бошлади. Аслида халқни фақат шу фазилатлари учун ҳурмат қилади”. (М.Ажи, 2008, 7-8).

Академик К.Шониёзов ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланиш даврини XIII-XIV асрлар билан белгилагани важдан IX-XI асрларда яратилган Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул ҳақойиқ”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутағду билиг”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарлари тилини “туркий тилнинг қарлуқ шеvasида ёзилган” деб ҳисоблайди. (К.Шониёзов, 2001, 89).

Академик А.Асқаров фикрича, ўзбек тили XII асрда мумтурк тилидан ажралиб чиққан экан. Бундай дабдурустан, таваккалига гапириб юборишдан олдин, олим ўзбек китобхонига қарата сўз айтаётганини, бу халқни осонликча алдаб бўлмасликни ўйлаб кўрса яхши бўларди дегимиз келади.

Ваҳоланки А.Асқаров фикридан ярим аср муқаддам таникли турколог Н.А.Баскаков К.Шониёзов ва А.Асқаровлар “кашфиётлари”га жавоб сифатида XI асрдаги ўзбек тили “халқ тилигина бўлиб қолмасдан Қорахонийларнинг давлат ва адабий тили ҳам эди”, – деб айтган эди. (Н.А.Баскаков, 1962, I, 128). Нима учундир академик К.Шониёзов кўплаб туркий уруғларнинг асрлар оша синтезлашуви оқибатида халқ даражасига етиб келган ўзбекларнинг халқ сифатида аллақачон шаклланиб улгурганлигини тан олгиси келмайди. Тарихчи олимимиз Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” ва Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутағду билиг” дек мумтоз асарлар тили бугунги ўзбек ўқувчисининг она тилиси эканлигини

англаб етмайди, шекилли, бу ноёб филологик дурдона асарлар тилини ғайирлик билан “қарлуқ лахжасида ёзилган” дейишдан тап тортмайди. Одатда умумхалқ учун ёзилган асарлар лахжаларда ёзилмайди. У ёзувчиси, тилшунос олимми, маърифий донишмандми, барибир, халқни назарда тутади. Шунинг учун ҳам бундай ноёб, нодир асарлар халқ тилида халқона ёзилади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон халқ ёзувчиси **П.Қодиров “Қутағду билги”, “Девони луғотит турк”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳиббатул ҳақойиқ”, Аҳмад Яссавийнинг асарлари тилини мумтоз ўзбек адабий тили намуналари** деб асослайди. (П.Қодиров, 2010, 35-39). Умуман, ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини XIII аср ёки XIII-XIV асрлар билан ёхуд ғарбий Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши билан белгилаш, биринчи навбатда, ўзбеклар аталмиш этник қавмда этник қондошлик туфайли ўзаро бирлашиб умумий душманга қарши кураш олиб бориш, уларда ягона умумий маданият, умумий маиший турмуш тарзи, умумий анъана ва қадриятлар, умумий тил бирлиги, умумий диний эътиқод бирлиги, умумий дунёқараш, ҳудудий ва иқтисодий бирликлар аллақачон шаклланиб бўлганлиги ва бу хислатлар араб босқинчилиги, Сомонийлар замонида синовларда тобланганлигини тан олмасликка ўхшаб кетади. Турк хоқонлиги давридаёқ ўзбекларнинг халқ босқичига кўтарилиши учун барча ижтимоий-сиёсий, этник-маданий, ҳудудий-иқтисодий муҳит мавжуд эди. Бу жараёнда халқ навбатдаги тахт алмашинувлар, янги ижтимоий-сиёсий муҳитни кутиб ўтирмайди. Умуман, халқ сифатида шаклланиш жараёни кимларнингдир хоҳишига қараб тўхтаб турмайди ҳам. Бу жараён алоҳида шахсларни эмас, балки бутун аҳолини ўз ичига қамраб олади. Ҳолбуки академик К.Шониёзов бу жараённи “ўзбек аждодларининг алоҳида элат бўлиб шаклланиш даври” сифатида чеклашдан нарига ўтмайди. (К.Шониёзов, 2001, 72). Бир неча асрларни ўз ичига олган ўзбек этник тарихини қоидага кўра “ўзбек элати” деб атайдую, натижасини “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” деб номлайди. Агарки ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланган даврини “ўзбек элати” мақоми билан белгилар экан, тадқиқот натижасини ҳам “Ўзбек элатининг шаклланиш жараёни” деб

номлаш керак эди. “Элат”га “халқ”нинг тўнини кийдириб бўлармикан?

Чамаси тарихчи олимимиз тарихий жараёнлар доираси ва мундарижаси, уларнинг ўзаро боғлиқлиги масаласини яна бир ўйлаб кўрсалар қабиладан элатга, элатдан халққа ўтишнинг анатомик таркибини бирма-бир ойдинлаштирган бўлар эди. Афсуски, бу борада ҳам “фалончи ундай деган, пистончи бундай деган, биз ҳам қўшилган эдик” дан узоқлаб кета олмаган.

Иккинчидан, илм-фанда, хусусан, халқларнинг этник тарихи билан шуғулланганда бошқалар, аникроғи, ўз манфаати, ўз позицияси йўлида филни ҳам ағдарадиган устозлар таъсирига тушиб қолмаслик учун одамда миллий маънавиятда вояга етган заковат, миллий туйғу устувор бўлмаса бефойда. Фанда “фалончи бундай деган, пистончи ундай деган” қолип даврий имтиҳонга дош бера олмайди. Шунинг учун академик олимимиз устозларга эргашиб, эроний тилли аҳоли рўйхатига мақсадли киритилган хоразмий, сўғдий, бохтар, скиф, парфи каби маҳаллий ўтроқ ва ярим ўтроқ халқнинг ибтидосидан генетик қондошлиги, тилларининг, маиший турмуш тарзлари, кадриятлари, маданияти, хўжалик усули, жойлашиш ҳудуди, рухан яқинлик, қонкардошликнинг азалий ўзаро боғлиқлигини этимологик, этногеографик, этнографик, антропологик, этимологик, археологик жиҳатлардан “етти ўлчаб бир кесиш” ҳикматига амал қилган ҳолда ўрганганда, “атайлаб ёпиштирилган тушунчалар, қарашлар”нинг сунъийлиги ўз-ўзидан ойдинлашиб қоларди. Бу ўринда баъзи тарихчи олимларнинг Ўрта Осиёда VI асрнинг ўрталарида эронийларнинг кетиб бўлгани, Сомонийлар даврида “давлат таянчи” бўлган эроний вакилларининг Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларига депортация қилингани ҳам бирмунча ойдинлашарди. Шу ўрнда “Ўрта Осиёда VI асрда эроний тилли аҳолининг кетиб бўлгани” ҳақидаги маълумот замирида уларнинг аслида туркийлашмаганлигига ҳам ишора борлигини эслатиб қўйиш лозим кўринади.

Кейинги йиллар ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи бўйича олиб борилган тадқиқотларга рус шарқшунос – устозлар ишлаб чиққан методологик йўналиш асос қилинди. Бу йўналиш ўз мазмунига кўра тарихнинг илк босқичларидан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига эроний тилли халқ яшаган (бунинг ёрқин

исботи сифатида сўғд тилини эроний тилнинг ўзига хос кўриниши сифатида қаралмоқда – Ў.Н.) ва эронийлар туркий халқларга “хўжалик юритиш усуллари, деҳқончилик сирларини ўргатган”. (А.Асқаров, 2007, 13). Бундай қараш замирида туркий халқ қадим-қадимдан **“бир жойда муқим тура олмайдиган”** кўчманчи халқ бўлган, шунинг учун уларнинг энг қадимий аجدодлари деҳқончиликни билмаган, маданияти паст халқ бўлган деган субъектив қараш ётибди. **Туркий аждодлар деҳқончиликдан беҳабар бўлса, қандай қилиб, уларнинг аждоди субарлар милоддан олдинги VI-V минг йилликларда Месопотамияда Тигр ва Евфрат дарёларининг қуйи хавзаларида ботқоқ ерлар ўрнида экинзорлар барпо этди?** Туркий халқларга Дашти Қипчоқ ерларини азалий ватан қилиб белгилашда нима учун ибтидий одам пайдо бўлган ва такомиллашув даврини бошдан кечирган манзилда бир қатор табиий-географик шарт-шароитлар – мўътадил иқлим, худуднинг рельефи, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, тоғ ёнбағирларидаги мусаффо ҳаво қатлами, табиий оқар сув, маданий тўйинган тупроқ қатлами, тоғларидаги ғор, ўнғир, тош ўчоқлар бўлишлиги шарт эканлигини билгани ҳолда, туркий халқ бепоён даштда, бепоён чўлда пайдо бўлган дея талмовсирашнинг ўзи ўта субъектив қарашдан бошқа нарса эмас. **Бу айни пайтда ўзбек халқи келиб чиққан туркий аждодларни ўз азалий ватани Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон худудидан бенасиб қилиш орқали ушбу худудни эроний тили халқларга азалий ватан қилиб белгилаш ва бу қарашни одамлар онгига сингдириш учун кураш ҳисобланади.** Бундай қараш туфайли академик К.Шониёзовнинг “Ўзбек халқининг шаклланиш жарёни” асари таҳлилида туркий компонентга кўпроқ эътибор қаратилиб, **ўзбек этногенезининг асосий компонентларидан, ўқ илдиздан бири бўлган маҳаллий асоси сояда қолган”** (таъкид бизники – Ў.Н.) ликда танқид қилинади. (А.Асқаров, 2007, 14). Афсуслар бўлсинки, ҳозирги Ўзбекистон худуди кирган Марказий Осиё бўйича антик замон тарихчи ва ёзувчиларига тегишли манбаларда энг қадимий **(қадимийликда мисрликлардан қолишмадиган)** скифлар билан ёнма-ён ёки улардан ҳам қадимий эроний халққа тегишли этнонимли кабилалар яшаганлиги ҳақида маълумотнинг ўзи йўқ. Шунинг

учун ҳам “сопини ўзидан чиқариш” усулига кўра “сўғдийлар, хоразмийлар, бохтарлар, марғиёнлар, парфиёнлар азалдан форсий тилли халқлар бўлган” деган даъво ни тарихий ҳақиқатга айлантириш бош мақсад қилиб олинган. Ана шундай усулни асос қилиб, “**Ўрта Осиёдаги икки тилли халқларнинг аралашиб яшаши, улар орасидаги бир-бирларига яқинлашиш ва интеграция жараёнилари турли этник қатламлар яратган маданият, фан ва маънавият ҳамда сиёсий ҳокимият охири-оқибатда ўзбек ва тожик қардош халқларнинг деярли бир вақтда шаклланишига олиб келган**” деган хулоса қилинади (А.Аскарлов, 2007, 10). Бундай жараён натижасидан ҳайратланмаслик-нинг ҳечам иложи йўқ. Одатда оналар эгиз фарзанд кўрсалар қутлаймиз, албатта. Шундай экан, академик А.Аскарлов қатор йиллар ўйлаб топган “ташхис” бирваракайига бир эмас, иккита (ўзбек ва тожик) халқининг пайдо бўлишига олиб келсаю, қутламай бўладими. Ана Сизга “отаси фарғоналик, модараш аз Бадахшон”. Буни “Буюк кашфиёт” деса бўлади? Бу эгизак туғилган халқнинг каттаси Ўзбек, уни Ҳасан атаса бўлади. Кичиги Тожик бўлгани учун унинг исми Хусан бўла қолсин. Шунинг учун ҳам академик Раҳим Масов “ўзбеклар XX асрда пайдо бўлган” деб овоза қилаётган экан-да... Умуман, академик А.Аскарловнинг бу “академик кашфиёти”ни жаҳон этнология фанига тақдим этиш лозим.

Академик олимимиз бизким, ўзбекларни икки тилли халққа айлантириб турганда москвалик олим А.Извековнинг **“икки тил таъсирида тарбияланган гўдаклар дунёқараши бир тилда шаклланган болалар дунёқарашидан орқада қолади, ҳатто баъзан салбий оқибатларга, жумладан, унинг дудукланишига сабаб бўлади**”, деган сўзларини ўқимаган чоғи.

Шу сабабли милоддан олдинги II-I минг йилликларда Ўрта Осиёда икки тилли халқлар яшаганлиги ҳақидаги маълумотларни этник жараёнларни изчил ва аниқ таҳлил қилиш лозимга ўхшайди. Ҳолбуки мавжуд манбалар этник планда ҳам, этнотопонимик, этногеографик планларда ҳам “икки тиллилиқ”ни асосламади. Энг муҳими, европалик олимлар гарчанд скифлар эроний тилли дегани билан улар бошидан туркий тилли халқ бўлгани етарлича далилланди. Бугунги туркий тилли халқлар таркибида мавжуд бўлган арғунлар (басмилар),

оногур, утиргур, кутигур, абдал, қанғли, қипчок, телеут, кераит, карлук, суварин, доғарма, парфи (парди), қорақалпоқ, боғди, суғди, уд, уз, аз каби қабилалар 2,5-3 минг йилдан кам бўлмаган тарихга эга бўлгани ҳолда туркий тиллигини сақлаб келмоқда. Шунинг учун ҳам милоддан олдинги II минг йилликдан биринчи минг йилликнинг VII-VI асрларига қадар Скифия, кейин Турон номини олганлигининг ички сабабларини фахмлаш зарурати бор.

Ва яна, ўзбек халқи этник қондош бўлган кўпгина туркий тилли қабилаларнинг қабилалар конфедерацияси ва давлатчилик анъаналари ушбу қабилаларнинг ўзаро бирлашуви, маданият, тил, маиший турмуш ва қадриятларнинг тобора уйғунлашиб боришига олиб келди. Турк хоқонлиги туркий тилли қабилалар ўртасидаги илдиз отган умуммаданият, умумий тил, умумий ҳудуд, умумий иқтисодий ҳаёт, умумий маиший турмуш тарзи, умумий этнографик қадриятларнинг барқарорлашуви учун қулай ижтимоий-сиёсий муҳит яратди. Худди ана шу ижтимоий-сиёсий муҳит ўзбек халқининг этник тарихида ҳал қилувчи рол ўйнади. Шунга биноан “ўзбек ва тожик халқи айни бир вақтда шаклланди” дейиш мантиқан тўғри эмас. Ўзбек халқининг шаклланиши учун қулай жараёнга тожик халқини боғлаш шарт эмас. Ҳар ҳолда бу “меҳрибонлик”ка тожик халқи муҳтож бўлмаса керак.

Бунинг устига, тожиклар халқ сифатида VIII-X асрларда шаклланиши ҳолда академик К.Шониёзов ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини XIII-XIV асрлар билан, академик А.Асқаров Қорахонийлар давлатининг Ғарбий ва Шарқий иккига бўлиниши билан белгилайди. Шу сабабли “ўзбек ва тожик халқи айни бир вақтда шаклланди” деб айтган олимларимиз, амалда бунинг тескарисини қилишганига ҳайратда қоласан, киши.

Академик А.Асқаров К.Шониёзовнинг “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” тадқиқоти ҳақида тўхталиб, унда ўзбек этногенезининг асосий компонентларидан, асосий ўқ илдизидан бири бўлган “маҳаллий асоси сояда қолганлик”деб тушунади. Эҳтимол, бу борада академик А.Асқаров ҳақдир. Тўғри, академик К.Шониёзовга ўзбек халқи этногенезининг икки асосий ўқ илдизидан бири “маҳаллий асос”ни мавҳум ҳолатда қолдирганликда эътироз билдириш лозим кўринади. Чунки олим ўзбек халқи этногенези сийратини ҳар томонлама ёрқин,

тафсилотли баён қилиши лозим эди. Олим ўзбек халқ этногенезининг туркий тилли асосини ташкил этган – **саклар, массагетлар, хаумаварка, тиграхауда, амюргий саклари, сакарауқлар, апасиаклар, дахлар, абийлар, қанғлилар, тохарлар, қанғарлар каби** кўчманчи чорвадор туркийзабон этносларни аниқ этнонимик атамаларда қайд этади. Гарчи бу ўринда академик олимнинг туркийзабон этносларни “кўчманчи чорвадор” колипида ифодалагани жиддий эътирозларга сабаб бўлади. Чунки бир неча юз йилликлар давомида Сирдарё ва Амударё бўйларида яшаб келаётган, аллақачон антик манбаларда уларнинг деҳқон хўжалик усулига эга эканлиги (Плиний, Страбон, Аристей, Помпей Трог каби) қайд этилганига қарамасдан туркий тилли этносларнинг ўтроқ ҳаётга кўчганлигини тан олмаслик ҳар қандай ҳолатда ҳам ноҳолисликни билдиради. Бунинг устига, хоразмийлар, сўғдийлар, бохтарлар, парфёнлар ва скифларнинг келиб чиқиши масаласига ойдинлик киритмасдан туриб, европалик ва ҳинд-эроний устозларга эргшиб “маҳаллий эроний тилли этнос” ҳисоблаш ҳар жиҳатдан эътироз ва танқидга лойиқдир. Чунки бу этносларни, аввало, маҳаллий, яъни тубжой аҳоли сифатида қараш ва энг муҳими уларни этник табиатини аниқламасдан туриб бутун бир халқ этногенезининг асосий ўқ томири даражасига кўйиш ўша халқнинг этник табиатига нисбатан муносиб эътибор бермаслик ҳамдир.

Ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланиш даврини академик К.Шониёзов каби академик А.Асқаров ҳам XI-XII асрлар билан белгилайди. (А.Асқаров, 2007, 252). Тарихий манбаларга эътибор қилинса, аллақачон қирғизлар (VI-VIII асрлар), туркманлар (IX-XI асрлар), тожиклар (IX-X асрлар) халқ сифатида шаклланиб бўлган кўринади. Фақат қозоқлар (XI-XII асрлар) халқ сифатида шаклланиш жараёнини ўзбеклар билан бирга кечираётган бўлиб чиқади. Энг кизиғи шундаки, А.Асқаров қарашича, ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини Қорахонийлар давлатининг иккига – Ғарбий ва Шарқий Қорахонийлар давлатига бўлиниши ҳал қилган. Академик К.Шониёзов эса “Ғарбий Қорахонийлар давлати вужудга келишдан олдин ўзбек элати асосан шаклланиб бўлган эди”, – дейди. (К.Шониёзов, 2001, 336). Академик К.Шониёзов иккинчи бир ўринда “ўзбеклар IX-X асрларда

(аникроғи 840-940 йиллар давомида) алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланадилар”, – деб ёзади. (К.Шониёзов, 2001, 337). Шундай қилиб, академик К.Шониёзов “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” тадқиқотида ўзбек халқининг эмас, балки ўзбек элатининг шаклланиш тарихини бир ўринда IX-X асрлар билан, иккинчи бир ўринда XI аср билан белгилаш орқали қаноат ҳосил қилади. Аммо бу гап этник тарих учун янгилик эмасди. Академик олимдан бир мунча вақт илгари С.П.Толстов, А.Ю.Якубовский, Б.Г.Ғафуров, М.Ғ.Ваҳобов кабилар ўзбек элати Қорахонийлар давлати сарҳадида шаклланганлигини айтиб ўтишган эди. Шунга қарамасдан, К.Шониёзов бутун эътиборини Қорахонийлар давлати, унинг пайдо бўлиш йили, унинг таркибидаги халқларнинг мавқеини аниқлаб олишга киришиб кетади. Ҳатто масалага қизиқиб кетиб, бир ўринда қарлуқ, қанғли, қипчоқ, арғу, тухси каби халқлар Қорахонийлар давлатининг шимолий-шарқида қолиб кетиб, ўз қондошларидан ажралиб, қозоқ, қирғиз ва уйғур халқларига аралашиб кетган деган ҳақиқат қозиги бўш маълумотларни ёзади. (К.Шониёзов, 2001, 337). Ваҳоланки, қанғли, арғу, тухси, қипчоқ, қарлуқ халқлари милоддан олдинги биринчи минг йилликдаёқ Турон мамлақати таркибида, хусусан, Сирдарё ва Амударё оралиғида ўтрок, ярим ўтрок турмуш кечириб келган халқлардан эди. Ўзбек элатининг, ўзбек халқининг шаклланишида катта тарихий рол ўйнаган бу халқлар хизматини бу йўсин бошқа ўзанга буриб юбориш уларнинг тарихий хизматини рад этишга олиб келади. Хуллас, академик К.Шониёзов турфа тарихий маълумотларни келтириб, ўзбек халқининг шаклланиш даврини XI асрнинг ўрталаридан XII асрнинг ўрталаригача деб белгилашга рози бўлади. (К.Шониёзов, 2001, 338). Шундан сўнг ўзбек элатининг шаклланишида қатнашган этносларнинг ўрнини тайинлашга киришади. Академик олимнинг фикрича, “шаклланган ўзбек этносининг асосини (пойдеворини) муқим яшовчи маҳаллий аҳоли (яъни эроний тилли аҳоли - Ў.Н.) ташкил қилади”. (К.Шониёзов, 2001, 333.) Ушбу хулосавий фикри кетидан академик элшуносимиз “Ўзбек этносининг шаклланиш жараёнида айрим кўчманчи, ярим кўчманчи (ярим ўтрок дейишни лозим топмайдилар – Ў.Н.) этник гуруҳлар ҳам қатнашган, албатта. Лекин булар сон жиҳатидан маҳаллий

аҳолига нисбатан унча кўп бўлмаган. Вақт ўтиши билан буларнинг кўпчилиги ўтроқлашиб, турғун аҳоли билан аралашиб, қоришиб кетадилар”, – деган эртагини тўқийди. (К.Шониёзов, 2001, 333.) Ўзбек халқи этник шаклланишига нисбатан бундай ёндашувчи мутахассисда миллий туйғу чалажонга ўхшайди. Фақат К.Шониёзов ўзбек этносининг пойдеворини “туркийлашган эронийлар” ёким “туркийлашган тожиклар” деб лўнда айтиб кўяколмаган. Натижада, тўғри, академик элшунос ўзбек халқи этногенезининг бошида турган қанғли, қипчоқ, ўғуз каби этносларни орқага суриб, қарлуқ, чигил, халаж, яғмо, нушиби, дулу (дуғлат), туркеш этносларини олдинги қаторга жойлаштиради. Бунинг асосий сабаби, академик олимимизнинг қарашларича, айтайлик, Қанғ давлатига асос солган қанғлилар VII асрда ҳам кўчманчи ҳаёт тарзига эга эди деб тушунади. Қадим-қадимдан дехқончилик хўжалик усулига эга бўлган, Амударё ва Сирдарё оралиғида ўтроқ яшаган, “ақлли, фаросатли, ўз ақлу фаросати билан дунё мушқулларини енга олган” (Мирзо Улуғбек), “сувларнинг ёқаларинда ватан қилиб, кўп йиллар ўлтурган” (Абулғозий Баҳодирхон) дея тарихий баҳосини олган халқнинг ўтроқ яшаганига минг йиллар бўлиптики, К.Шониёзов бунини тан олгиси келмайди. Элу юрт тинчлиги, эрки йўлида жонини тиккан туркий халқ сафида қанғлилар ҳам бор эканлигидан беҳабар қолгандай тутади ўзини.

Яна бир ўринда академик К.Шониёзов “Еттисув, Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларида яшовчи ўтроқлашган саклар ва бошқа турғун яшовчи эроний тилли этник гуруҳлар билан яқин алоқада бўлиб келиши, уларнинг ўтроқлашиши ва туб ерли аҳоли билан аралашуви натижасида туркий тилда гапирувчи янги – қанғар этноси вужудга келади”, – деган “қашфиёт” яратади. (К.Шониёзов, 2001, 85). Назаримизда, академик олимимиз милоддан олдинги II минг йилликда Ўрта Шарқда катта тарих яратган киммерийлар ўзларини “қанғарлар” атаганликларидан беҳабар қолган, шекилли. Ҳар ҳолда К.Шониёзов тайёрлаган этнос академик А.Асқаровга маъқул тушган кўринади “қанғар” янги этноси тайёрлашнинг “ташхиси”ни қўллаб-қувватлайди.

Шундай қилиб, ҳар иккала академик тарихчилар ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини XI-XII асрлар –

ғарбий Қорахонийлар давлатининг пайдо бўлиши билан белгилаган. Бироқ Сомонийлар бўладими, Қорахонийлар бўладими бу биринчи навбатда сиёсий ҳокимиятга тегишли масала. Маҳаллий аҳоли эса сиёсий ҳокимият Сомонийлар, унинг кетидан Қорахонийларга ўтган бўлсада, ўз маданияти, манший турмуш тарзи, ўз тили, ўз генетик қондошлик руҳияти, ўз кадриятларига таяниб яшаган. Энг муҳими коммуникатив алоқани ўтаган тилнинг лексик бойлиги, грамматик қонун-қоидалари асосида нормаллашган бўлиши лозим кўринади. Тўғри, маълум аҳолининг халқ даражасига кўтарилишида ҳудудий, маданий, манший, рухий бирликлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Чунки қадим-қадимдан маълум ҳудудда яшаб келаётган халқлар ҳаётининг маълум бир палласида этник тараққиётнинг навбатдаги босқичига қадам қўяди. Бу тарихий-табiiй қонуниятни бошқа ҳар қандай халқлар каби ўзбек халқи ҳам бошдан кечирган. Гоҳида ўзбек халқи тарихига бағишланган асарларда бутун бир халқ тақдирини бирон-бир ҳукмрон сулола тақдирига боғлаб талқин қилиш, мисол учун “Қанғли давлати тугаши муносабати билан қанғлилар тарқалиб кетди” қабилада талқин қилиш ҳам мавжуд. Бу ўринда, айтайлик, сиёсий ҳокимият қанғлилар қўлида бўлгану кейин улар ўрнини бошқа сиёсий куч эгаллаган бўлса, давлат таркибидаги бутун бир халқ боши оққан томонга кўчиб кетавермайди. Унда маҳаллий, тубжой, ўтроқ аҳоли деган тушунчаларнинг маъноси пуч бўлиб қолади. Жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида IX асрда сиёсий ҳокимият Сомонийлар қўлига ўтди. X аср арафасида сиёсий ҳокимиятга Қорахонийлар келди. Шундай экан, сиёсий ҳокимиятга Қорахонийлар келиши олдидан ҳудуддаги бутун аҳоли парчаланиб кетмаган-ку. Дарвоқе С.П.Толстовнинг **“ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди”, – деган сўзлари қай бир жихатлари билан олимларимиз фикрларига ҳамоҳангга ўхшаб туюлади.** (С.П.Толстов, 1947, VI-VII, 304).

С.П.Толстовнинг ушбу қараши замирида аввало иккита ғоя мавжуд. Биринчиси, Ўрта Осиёдаги қадимги этник гуруҳлар кўчманчи бўлган. Кўчманчи бўлгани учун ҳам бу жаннатмақон ҳудудни ташлаб, бошқа ерларга кўчиб кетган. Иккинчиси, улар

кўчиб кетганидан сўнг бу ҳудудларга бошқа халқлар кўчиб келиб жойлашган. Шундай қилиб, Ўрта Осиёдаги қадимги этник гуруҳларда она юрт туйғуси, ўтроқ турмуш кечирish тарзи бўлмаган. Агар шундай бўлса, милоддан олдинги 530 йилда массагетлар Кирнинг улкан кўшинига қарши қирғинбарот жанг олиб боришларига на ҳожат эди. Унда хоразмликларнинг ўз юртини “менинг хуарасим” аташларига қандай зарурат бор эди. Ўзбек халқининг этник таркибини ташкил этган арғу, тухси, яғмо, қанғли, қарлук, қипчок, қанғар (киммерийлар), сувар (субар), турук (турк) каби қабилалар қадимги этник гуруҳлар скиф (сак)лар, массагетлар, субарлар, дахлар, киммерийлар, чўкки қалпокли, амюргий скифлари, ангеройнилар, салтанат скифлари билан генетик боғланган. Буни тан олмаслик фақат С.П.Толстов каби европалик шарқшунослар учун хос. С.П.Толстов юқоридаги фикрини давом эттириб, “Аксинча уларнинг шаклланишида ерли халқлар ва теварак-атрофдан кўчиб келган халқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган”, деган эди. (С.П.Толстов, 1947, VI-VII, 304). Ана шу фикрларини “Тозабоғёб маданияти” орқали баён қилган эди. Афсуски, С.П.Толстов “Тозабоғёб маданияти” орқали ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, шунингдек, Хоразм воҳасида бундан 4-4,5 минг йиллар (Туркменистонда 6,5-6 минг йиллар) муқаддам суғорма деҳқончилик маданияти шаклланганлиги, суғорма деҳқончилик хўжалик усули туфайли аҳоли ўтроқлашгани, ҳар бир ўтган минг йилликларда бу усул тубжой аҳолида она юрт туйғусини шакллантирганлиги, ўтроқ аҳоли ўзидан ўзи сермахсул хўжалик усулидан воз кечмаслиги, минг йиллар давомида тубжой аҳолида генетик қондошлик такомиллашиб борганлигини етарли ҳисобга олмаган кўринади. Ваҳоланки, академик А.Асқаров “қадимги Хоразм тарихининг билимдони” С.П.Толстов қарашларига маҳлиё бўлиб, унинг қадимги Хоразм аҳолиси тубжой, ўтроқ, минг-минг йиллардан буён деҳқон хўжалик усулида ҳаёт кечириб келган халқи тарихига янада аниқлик киритишни лозим кўради. Шу сабабли “Тозабоғёб маданияти”ни яратган дашт аҳолиси “Буюк турк чўлида, яъни Евроосиё чўлларида ўз чорвасини боқиб, баъзида деҳқончиликка қулай жойларда ибтидоний деҳқончилик хўжалиги билан ҳам шуғулланиб келган чўл минтақаси қабилалари бўлиб, археологик адабиётларда улардан

қолган ёдгорликлар “Андронов маданияти” номи билан ўрганиб келинмоқда. Улар Жанубий Сибир, тоғли Олтой, Қозоғистон чўллари, Қирғизистон тоғ олди адирларида кенг тарқалган. Уларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши икки йирик этник тўлқин билан боғлиқ. Дастлаб улар маҳаллий аҳоли ўзлаштирмаган районларга жойлашиб, ерли аҳоли билан иктисодий алоқада бўладилар... Кейинроқ милоддан аввалги II минг йилликнинг охириги чорагида уларнинг жуда катта гуруҳи кириб келади. Энди улар Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик маданияти минтақаларига кириб борадилар”. (А.Асқаров, 2007, 241-242).

Гарчи Андронов маданиятига тегишли обидалар туркий халқлар тарихи билан боғлиқ бўлсада, европалик шарқшунослар биринчи навбатда орийлар аждодларини кўриш тарафдори. Бунинг бош сабаби, фикримизча, “Европацентрист олимлар, хитойцентристлари каби узок вақт Марказий Осиёни ойкуменлар чегараси санаб, бу ерда жойлашган халқлар – скифлар, турклар, хуннлар, мўғуллар, русларнинг яшаганига етарлича аҳамият беришмаган” лигидадир. (Л.Гумилев, 2008, 69). Ҳолбуки бу халқлар тарих сахнасига кириб келган даврдан бошлаб ўзларининг мустақил санъат, мафкура, иктисодига эга бўлган.

“Қолаверса, Европа Хитойнинг бир қисмига айланмаганлигида ҳам хуннлар, турклар, мўғуллар ва русларнинг хорижий истилочиларга қарши бирлашиб ҳимояланганлигининг хизмати” катта бўлган. (Л.Гумилев, 2008, 69).

Милодгача IX-VIII асрларда Марказий Осиёда хуннлар, улар билан биргаликда динлинлар, дунхулар, усунлар мураккаб этник уюшма эди. Бу этник гуруҳларда скифлар, массагетлар, парфилар, бактрлар, согдиларнинг ҳам катта ўрни бор эди. Ваҳоланки, бу этник гуруҳлар таркибида милодгача II минг йилликда бутун Марказий Осиёни “эгаллаган” орийларнинг шарпаси ҳам сезилмасди. Аммо орийшунослар бу қавмнинг жудда удабурон, моҳир ташкилотчи, ўта олийжаноб эканлигини қайта-қайта такрорлагани билан Марказий Осиёда милоддан олдинги биринчи минг йиллик бошларида бирон-бир ўринда орий номи тилга ҳам олинмайди. Тўғри, палеолит замонидан аҳолиси кўчманчи бўлмаган биронта мамлакат йўқ.

Умуман халқлар тарихи билан боғлиқ манбаларда бир қизик ҳолат сезилиб қолади. Айтайлик, барча антик грек-юнон, рим,

ассурия манбаларида Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёда қадим замонларда яшаган қабилалар этнонимлари жамланса нима учундир улар каторида орий этнонимли халқ тилга олинмайди. Шунга қарамасдан ҳинд-эрон назариясидаги фаразлар (тахминлар) мақомини сақлаш, уларни ҳужжатли қилиб тасдиқлаш тартиб-қондалари борга ўхшайди. Бу усул ғарб фанида бирмунча кенг тарқалган бўлиб, ушбу усулни илҳомлантирувчилар иезиутлар бўлган. Туркийларни ва уларнинг тарихини инкор қилиш туфайли “орийларнинг келиб чиқиши” масаласида ҳинд-эроншунослигида филологик талқинлар халқ қилувчи манбага айланди. Бу мутлақо нотўғридир. Тарихни сўзларнинг этноними эмас, одамларнинг ҳагги-ҳаракатлари ва ишлари белгилайди. Ҳолбуки **“Ригведи”дан бошлаб биронта манба “арий” атамасини ҳозирги замон фани ҳам ҳинд-эрон аталмиш халққа боғлиқ ҳолатда қўлламаган**”. (М.Ажи, 2008, 73). Одатда бундай фикрлар ўз-ўзидан туғилмайди. Лоақал ўзбек халқи этногенезига эроний тилли халқни пайвандлаш учун “аслзода” орийларни нафақат Ўрта Осиёга, балки бутун Евроосиё даштларига жойлаштиришди (“улар кириб бормаган ерлар қолмади”, дейишади баъзи олимлар). Афсуски Евроосиё даштлари тарихида орий этнонимли халқ қадимда яшаб ўтганлигини танишмайди. Ўзларидан биронта топонимик ном ҳам қолдиришмабди, бу “аслзода орийлар”. Фақат Тибетда, кейин шимолий Ҳиндистон, сўнгра Афғонистон ва Эронда яшаганлигига тарихнинг ўзи гувоҳ. Аммо ҳинд-эрон назарияси тарафдорлари айтайлик, скифлар ва ё сарматларни эроний халқ бўлган дейишда киприк ҳам қоқишмайди. Ваҳоланки профессор С.И.Руденко ва академик А.П.Окладниковлар Сибир мисолида қадимги туркий халқ маданиятининг Ғарб билан азалий алоқада бўлганини тан олишганда ҳам орийларни эслашмайди. Балки туркий халқнинг уч минг йиллик тарихи, маданияти, “олдин ўйлаб кўргандан ҳам кўпроқ бой ва ёрқин бўлгани, қадимги замонларда Шарқ ва Ғарбнинг маданиятлари йўли Байкал, Ангара ва Лена бўйларида туташгани”ни таъкидлаб, бу ҳудудларда “ўша замонлардаёқ ўзига хос улкан маданият ўчоқлари мавжуд бўлгани, уларни ҳисобга олмасдан туриб, Евроосиё тарихини тўласинча англаб бўлмайди”, – деб ёзишган эди. (С.И.Руденко, 1960, 17). Шундай қилиб, Сибир

археологиясининг зукко билимдонлари археологик топилмалар орқали бирон-бир ўринда қадим Сибирда орий этнонимли халқ яшагани, улардан қолган тарихий обидалар ҳақида бир оғиз сўз айтишмади. Нима учун? Яна хинд-эрон назарияси тарафдорларининг тахминларни “бўлган”га айлантириш усулими бу орийлар ҳақидаги “башоратлар”?

Чунки туркий халқларни ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига “кўчиб келган” деб кўрсатган устозлар ана шундай айланма йўллар билан аجدодларимизни ўз азалий ватанига “келгинди”га чиқазиб кўйишига асло қўшилиб бўлмади. Мабодо уларнинг барча маълумотларига кулоқ тутилса, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди гўёки ташқаридан кўчиб келувчилар учун бўш майдонга айлантирилганга ўхшаб қолади. Ваҳоланки бу ўринда Плиний **“скифлар қадимийликда мисрликлар билан беллаша олади”** деб бежиз айтмаган эди. Плинийнинг худди ана шу тасдиғи европалик олимларни “қадимий скифларни” эроний тилли халқлардан бўлган дейишларига етаклади чамаси. Акс ҳолда милоддан олдинги III-II минг йилликларда Ўрта Шарқда тарих яратган суарлар, шумерлар, киммерийларни эроний тилли халқ, улар Мидияни тиз чўктирганда ўз генетик қондош халқ деган бўлармиди. Скифлар эроний тилли халқлар бўлганида марказий, шимолий-ғарбий Эронда барпо қилинган Скифия давлати номи “Эламту”, “Ҳотамту”, “Урарту”, “Аратту” каби номлардан бирининг номи билан аталган бўлармиди. Бизнинг устозларга нисбатан шарқона одобимиз баъзан жуда қимматга тушишини ўйлаб кўрмаймиз. Тўғри, устозлар, албатта, йўл кўрсатади. Бироқ устозларда ҳам, шу жумладан, европалик устозларда ҳам миллий манфаат, мақсад устувор бўлиши мумкин-ку. Бу жиҳатдан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг ибтидий одамзод пайдо бўлган азалий ватан, дунё халқларининг такомиллашуви кечган бешик бўлгани қайси устозларни эътиборсиз қолдиради? Худди шу жойда қадимий туркий аجدодларнинг азалий ватани Дашти Қипчоқ бўлган, Буюк Турк чўли бўлганлиги ҳақидаги “башоратлар”ни шундайича қабул қилиш тарихий воқеликка тўғри келмайди. Чунки ибтидий одам на даштда, на чўлда пайдо бўлган. Чўл ва дашт эса ибтидий одамнинг яшаб кетиши ва такомиллашув даврини ўтказиш учун узок замонлар макон бўла олмаган шекилли.

Европачентристлар фикрича, Қозоғистон, Ғарбий Сибир, Ўрта Осиё, Урал-Волгабўйи, Кавказ ва Қора денгиз шимолий ҳудудларида илгари фақат эроний тилли скифлар, сарматлар, аланлар-аслар, хоразмийлар, сўғдийлар, парфянлар, тохарлар, кушонлар, усунлар яшаган экан. Фақат IV асрга келиб бу ҳудудларга хуннлар (гуннлар), VI асрда туркийлар келишган. VII асрга келиб эроний тилдаги халқлар ассимиляция таъсирида туркий тилни қабул қилган эмиш. Демак, юқорида қайд этилган ҳудудларда яшаётган номонголоидлар – ҳозирги туркий тилли халқлар қадимги хуннлар-туркийларнинг авлодлари эмас, балки ўз она тилини туркий тил таъсирида алмаштирган шарқий эронийларнинг авлодлари саналар экан. Гунн босқинчилари Қора денгиз шимолий бўйлари ва Каспий бўйлари, Ўрта ва Қуйи Волга бўйлари ҳамда шимолий Кавказ даштларига бостириб келгунга қадар бу ерларда ҳиндевропалик эроний тилли сармат қабилалари ҳукмронлик қилган экан. Ниҳоят, “туркий тилли қабилалар-гуннлар Ғарбга бостириб келиб, уларнинг бир қисми чўлларда ўтроклашиб VI асрда Турк, VII асрда Хазар ҳоконлигини ташкил қилиб, сармат қабиласи ҳукмронлигига чек кўйибди. Туркий тил эроний тилни сиқиб, нафақат Азов-Кавказ денгизлари оралиғидаги чўлларга, ҳатто Кавказ тоғининг ёнбағирлари-гача ёйилибди”. (Я.А.Федоров, Г.С.Федоров, 1978, 7).

Буни қарангки, ушбу ҳудудлардаги булғор-татар, қрим татарлар, бошқирлар, нўғойлар, қумиқлар, қорачайлар тилига кўра туркий, аммо антропологиясига кўра туркий эмас. Шу каби тубжой ҳиндевропа қабилаларини туркийлаштириш натижасида салжуқийлардан туркманлар эмас, турклар келиб чиқибди. Аслида тарихда тубжой аҳолига нисбатан оз сонли босқинчи куч маҳаллий тилни йўқота олмайди. Ҳар қандай ҳукмрон куч ўзига тобе халқ устидан давлат бошқарувини ўрнатсада, барибир, маҳаллий аҳоли тилини йўқота олмайди, балки ўзи маҳаллий тилнинг таъсирига тушиб қолади.

Қадимий тарихдаги жараёнларга муқояса ҳолда айтиш мумкинки, туркий тилли қабилалар ҳам бошқа халқларнинг аждодлари каби ҳали одам меҳнати билан маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтмаган ёки меҳнат маҳсулот яратиш палласига ўтиш жараёнида Евроосиёнинг деярли барча ҳудудларига тарқалган

эди. Қаерда бўлмасин, улар ўзаро этник ва иқтисодий алоқада бўлган. Жуда кўп сонли туркий тилли қабилалардан бири кетидан иккинчиси ҳукмрон мавқега ўтиб борган. Хукмрон қабилага хос этнонимлар бошқа туркий қабилалар, шунингдек, улар кўл остидаги туркий бўлмаган қабилалар ўртасида кенг тарқалган, ўша даврнинг ёзма ҳужжатларида акс этган. Маълум вақт ўтганидан сўнг ҳукмронликни кўлга киритган этносга хос этнонимлар ҳам яна шундай жараёни бошдан кечирган.

Такроран айтиш жоизки, **туркий халқларнинг ибтидоий Ватани масаласига тўхталган айрим европалик олимлар, турколоғлар, шу жумладан Заки Валидий Тўғон туркий халқларнинг асл Ватани Ўрта Осиёда, аниқроғи Тянь-шан тоғининг шимолий ғарбидан Орол кўлига қадар бўлган ҳудудда деб белгилайди.** (А.З.Валидий, 1981, 9-10).

Шундан кейин у туркий тилнинг Олд Осиё, Миср ва бошқа тиллар билан алоқасига тўхталиб, Ўрта Осиёда шаклланган туркий тил милодгача IV-III минг йилликларда бу тиллар билан яқин алоқада бўлганлигини эътироф этади.

Агар туркий тилли халқлар ибтидоси милодгача IV-III минг йилликлар билан белгиланса ва уларнинг ибтидоий ватани деб Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудуди белгиланса, у ҳолда “Фергантроп” ибтидоий одам ўша даврнинг археологик материали бўла олади. Ана шу “Фергантроп” ибтидоий одам ўтган даврдан IV-III мингйилликларгача бўлган даврдаги ижтимоий ўзгаришлар, ибтидоий одамнинг такомили ҳақида яна қанчадан-қанча фаразлар яратилади. Бунинг устига, одамзоднинг ер юзи бўйлаб тарқалиш, ҳайвонларни хонакилаштириш, овчиликдан чорвачиликка ўтиш даври (мезолит) бўлиб, у милодгача XII-VII мингйилликларни, деҳқончилик, чорвачилик, қисман хунармандчилик билан шуғулланган неолит даври (VI-IV мингйилликлар) даврларида ибтидоий туркийларнинг шаклланиш жараёни, улар нутқидаги сўзларнинг жуда қисқа, ҳатто бир товуш, бир бўғинли сўзларнинг мавжудлиги каби масалаларга ҳам аниқлик киритишга тўғри келади.

Туркийларнинг қадимий тарихи ҳақида хитой, ҳинд, грек, ассирия, рим, византия, арман, араб, форс, рус ва турк ёзма манбаларида у ёки бу даражадаги маълумотлар мавжуд. Аммо уларни ўрганиш нотўлиқ, қисман, шубҳадан холис бўлмаслиги

мумкин. Чунки тарих ёзувчи биринчи навбатда ўз халқининг тарихини яратишни кўзлайди. Кўшни халқлар ҳақидаги маълумотлар кўпинча тарихнинг умумий фонини яратишга бўйсундирилади. Албатта, барча этник тарих бўйича яратилган илк манбаларга, шунингдек, яратилган тарихий китобларга асосланган бўлиши ҳам қийин.шундай ҳолларда ўтмишдаги тарихчи йўл қўйган ҳатолар, биринчи манба сифатида қаралиб, кейинги тарихий асарларда ҳам тилга кўчади.

Шу сабабли ҳам илк манбаларни, олдин яратилган тарихий асарлардан фойдаланишда фактлар ва ҳулосаларнинг ҳолисона ва реаллигига эътибор қаратиш, ҳулосавий фикрларни таҳлил қилиш жуда зарур. Чунки туркий халқларнинг этногенези илк манбалар асосида етарли ўрганилмаганлиги, илк манбаларда тилга олинган этнонимлар ҳозирги замон тарихчилари томонидан бошқа этносга тегишли деб ҳисобланаётгани, илк манбалардан фойдаланишда субъективизмнинг мавжудлиги каби ҳолатлар учрайди. Бу ҳолат туркий халқлар этногенезини ёритишдаги ўзига хос қийинчиликларни тўғдириши, шубҳасиз.

Ҳинд-эрон назариясига кўра Ўрта Осиё ва Қозоғистонда дастлаб ўтроқлашган, деҳқончилик билан шуғулланишга ўтган халқлар эроний халқлар бўлган деган ҳулосавий фикрни “қонда”лаштириш ниятида археологик материалларни таҳлил қилиш орқали эришилган далиллар бўйича милoddан олдинги иккинчи мингйилликда бу ҳудудларда орний тилли халқлар яшаган, бинобарин, уларгина ана шу археологик маданиятнинг соҳибидир қабилидаги ғояни илгари сурилган. (Этнические проблемы..., 1931, 40-41.).

Уларнинг фикрича, бу эроний тилли халқлар эрамиздан олдинги учинчи минг йилликдан то милодий VI асрга қадар қудратли давлатчиликка, юксак моддий ва маънавий маданиятга эга бўлиб, VI-VII асрларда келгинди турк-кўчманчилар таъсирида туркий халқларга айланиб кетган экан. Биринчидан, ўзга юртларга бостириб келган кучлар, хусусан, кўчманчилар таъсирида тубжой аҳоли ўз она тилидан воз кечиб, босқинчи халқ тилини қабул қилиши тарихий воқеликка тўғри келмайди. Аслида ташқаридан бостириб келган кўчманчи халқ вақт ўтиши билан тубжой халқ тилини қабул қилиши мумкин, аммо тескариси эмас. Бордию, эроний тилли халқларнинг энг қадимги ватани Ўрта

Осиё, Қозоғистон, Олтой худудлари бўлишини мақсад қилиб олган олимлар илгари сурган фараз тарихий ҳақиқат бўлса, хусусан, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, айтайлик, XIII-XIV асрларда ерли аҳоли тили ўз ўрнини мўғул тилига, XIX-XX асрларда рус тилига бўшатиб берган бўлар эди. Афсуски, кам сонли аҳоли тилини қадимийлаштирмаслик, уларни руслаштириш сиёсати авж олган XIX-XX асрларда бундай тескари ассимиляция амалга ошмади. Ҳақиқатда эса “Ўрта Осиё ва Қозоғистонда милодий VI асрга қадар эроний тилли халқлар яшаган” деган даъвони асослаш учун биргина археологик материаллар жуда камлик қилади. Шунга қарамадан, Марказий Осиё ва Қозоғистонда VI асрга қадар эроний тилли халқлар яшаган, бу худудлар уларнинг ибтидоий ватани бўлгани ҳақидаги фаразлар ортида, ушбу худудда қадимдан яшаган, ўтроқлашган, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо билан шуғулланган туркий халқни кўчманчига чиқариб қўйиш туркий халқлар тарихига нисбатан бир ёклама ёндашувнинг натижасидир.

Туркий тилли халқлар кўчманчилардир, деган қарашнинг ўзи ҳам тукрий тилли халқларнинг инсоният цивилизациясида ўйнаган улкан ролини тан олмасликка уринишнинг оқибатидир. Қадимий тарихни фақатгина ҳиндевропа халқлари ва тиллари манфаати билан ўрганиш ҳиндевропа тиллари оиласига кирмаган халқлар тарихини холис ва ҳаққоний ёритишга халақит беради. Бунинг ёрқин мисолини, аввало, туркий халқлар қадимияти, хусусан ўзбек халқининг келиб чиқиши ва узоқ ўтмишига бағишланган асарларда кўрамиз.

Рўй-рост айтиш мумкинки, милоддан олдинги учинчи мингйилликда Марказий Осиёда яшаган, тарихий қисматлар туфайли қадимги Эрон давлати таркибида ҳам бўлган, вазият тақозо этганда Эрон давлатига қарши курашган, эронийлар салтанати асосчиси Кир Туронга бостириб келганда бошини қонга ботирган, қолаверса, Эрон таркибида Сейистон (Сакистон) вилоятида турғун яшаган, туркий халқларнинг азалий ватани Марказий Осиё бўлган.

Тарихий манбаларда аجدодларимиз бўлган туркий халқни азалий ватани-ҳозирги Ўзбекистон худудидан бенашиб қилиш, бир неча минг йиллар оша ўтроқ яшаган хода уни “бир жойда

муқим яшай олмайдиган” (А.Асқаров) кўчманчига айлантириш, унинг авлоди бўлган ўзбекларни дастлаб икки тилли халққа айлантириш ва “ўзбек” этнонимини қабул қилиши, қолаверса, “сарт”ларни ўзбек халқининг асосий компонентларидан бирига айлантириш учун керагидан ортиқ даражада ёзишди. Эндиликда Р.Масовга ўхшаш ғоявий муҳолифларимиз бир ўринда “ўзбек” номини форслар берди” деб ёзса, иккинчи бир ўринда, “сартлар” ҳақида рус шарқшунослари В.В.Бартольд, Н.А.Аристов кабиларга эргашиб, “ўзбеклар туркийлашган тожик” деб ёзишмоқда. (Р.Масов. Тарих кўз ўнгида туғилган, 2010, Интернет сайти.) Ва ҳатто худди ана шу академик Р.Масов “Ўрта Осиё” аҳолиси таркибида бўлган тожиклар ва сартлар аҳоли сонининг мутлоқ кўпчилигини ташкил этган бўлсада РКП (б) Ўрта Осиё бюроси янги ташкил бўлган республика аҳолисига янги ном- “ўзбек” этнонимини бериш ҳақидаги зўраки қонун қабул қилди”, деб ёзишдан заррача тортиниб ўтирмади (Р.Масов, ўша манба). Шу асно муҳолифлар “ўзбек” этноними ХХ асрда қабул қилинган дейишдан ҳам тортиниб ўтиришмайди.

Аммо ўзбек халқи қандайдир йиғма, қурама, турли тилли этнослар, турли маиший турмуш тарзи, турли маданият, турли урф-одат, анъана, қадриятларга, генетик турли хилликни сақлаган ҳолда “яшаб қолиш мажбурий” лигида бирлашган ёки бирлаштирилган этнослар жамламасидан пайдо бўлган халқ эмас. Бинобарин, ушбу халқнинг этногенезини европацентризм ва ҳинд-эрон назарияси қолипига мослаштириб, мувофиқлаштириб бериш учун одамда фуқаролик маъсулияти сўндирилган ва ёки миллий туйғудан бебахра қолган бўлиши лозим кўринади. Бу икки масалада кўринади. Биринчи, башарти “эронийзабон маҳаллий этнос” ва “кўчманчи чорвадор туркийзабон этнослар” генетик қондош бўлмасада, аралашиб яшаган пайтда юз берган ассимиляция – ўзаро таъсирининг қонун-қондаларига мувофиқ бу аралаштириш жараёнининг хотимаси эронийзабон маҳаллий этнос фойдасига ҳал бўлиши табиий. Биз уни “кўчманчи туркийзабон этнос” фойдасига ўтказа олмаймиз. Тил ҳам, маиший турмуш тарзи ҳам ҳар қандай зўравонликка, борингки, “тил сиёсати”га осонликча бўйин эгавермайди. Устига устак, эронийзабон типологик флектив, туркийзабон агглютинатив тилларга киради. Инчунун типологик айричаликнинг ҳам ўзига хос

мушкуликлари бўлади. Бу ҳолатларнинг мусбат ва манфий томонларини илмий мезонда қараб чиқмасдан туриб безътиборлик қилишнинг фанга ҳечам фойдаси йўқ.

Аждларимиз туркий халқ қадим-қадимдан ўз шажараси, наслини азиз тутган, генетик қондошликни қадрлаган, ўзи мансуб уруғини тан олган, энг қийин даврларда ҳам оиласи шаънини авайлаб асраган халқ бўлган. Ҳозирда ҳам ана шундай этник хусусиятлар ўз яшовчанлиги билан эътиборни тортади. У ўз она тупроғини “киндик қоним тўкилган” деб азиз тутди. Ўз элим ўлан тўшагим дея она Ватанига садоқат сақлайди. Шундандир балким, узоқ тарихларда туркий халқ она Ватани, она элининг тинчлиги, эрки учун ҳисобсиз жангларни бошдан кечирди. Унинг суяги жангу жадалларда қотган кунлар кўп бўлди бу тарихда! Ҳали халқлар кечмиши бугунги тарихга етиб келмасдан олдинги замонларда туркий қавмлар жангларнинг ҳадисини олди, моҳирлик шоҳсупасига кўтарилди. Она юрт, она замин ва насл-насаби учун ўлимга тик бокқан замонлар кўп бўлди бу халқ бошида... Қаршисида турган ғаним билан беллашди: энгди, энгилди... Мағлуб бўлганда алам билан ориятни бўйнига олиб, она заминдан насибаси узилгандай сездди ўзини: узоқларга бош олиб кетган замонлар ўтди. Ҳали кўп эл-элатлар ўзлигини англаб улгурмаган қабоҳатли йилларда қисмат дея ғарбга йўл солди. Эрон тиз чўкди, Мидия тиз чўкди, Ўрта ер денгизи бўйлари дюзини ювиб, ҳордигини чиқазди. Бошқа бири шимол йўлини танлаб Волгадан ўтди, Днепр, Донни ортда қолди, Дунайга етди. Давлат қурди... Бошқа бирлари Кун чиқишга отланди: уфки кўринмас, бепоён Тангригоҳдан Олтойга, ундан Мўғулистонга сукилиб кирди. Хитойнинг хуш кўрмаган кўшнисини бўлди... Ўртадаги жанглар асрларга уланиб кетди. Туркийлар қадимий халқ эди. Қисмат уларга кўп бора дунё кезишни раво кўрди.

Тарих китобларида туркий қабилаларнинг ўзлигини сақлаш, тирикчиликнинг тадоригини олдиндан белгилаш, қалтис вазиятларда қабилани омон сақлаш, зарур бўлса ижтимоий-сиёсий сахнага кўтарилишида қабила бошлиқларининг ақлу заковати, фаҳму фаросати катта рол ўйнагани ёзилади. Қабиланинг орзу-интилишларини кўнгилга тугиб, сўзини, бошқаларга таъсирини ўтказа олган, жасур, ақлли ва олийжаноб қабила оқсоқоллари давлат бошқарувчи миқёсида ҳам катта обрў-

эътиборга эга бўлган. Бу давлат инқирози саройдаги ўзаро ички низолар, қабилалар оқсоқоллари орасида юз берган парокандаликдан бошлангани тарихларда кўп бора исбот топган. Шу сабабли туркий давлатчиликда тўра-тузукни яратиб, унга бўйсунуш тизimini барпо этиш узоқ тарихга бориб такалади. Ҳар бир қабила ўз тамғаси – туғига эга бўлди. Тамға ва туғ қабиланинг шаъни эди. Жангу жадалларда ҳар бир қабила, энг аввало, тамғасига қараб фарқланди. Жумладан, Қанғли қабиласи тарихан энг қадимий қабила эди. Милоддан олдинги VII-VI асрларда Туроннинг энг кўп сонли, энг қудратли халқ эди қанғлилар. Аршакийлар сулоласида ҳам уларнинг салмоқли ўрни бор эди. Шунинг учун ҳам қанғлиларнинг тамғаси битта тўғри чизикдан (I) иборат бўлди. Қанғлилардан сўнг тарих саҳнасида кипчоқларнинг роли катта эди. Кирай қабиласи сергармоқ эди. Тамғаси ҳам қўшув белгиси (+) ёки икс (X) тўғри келди. Қўнғиротларнинг тамғаси бир томони очик тўрт бурчакли (II), найман қабиласиники икки чизикли тор бурчак (V) эди. Агар туркий қабилалар сони биргина ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди назарда тутилса, ўша замонларда 40 дан ошиқ эди. Шу боис айрим манбаларда туркий қабилалар сони 80 дан ортиқроқ бўлгани ҳисобга олинса, демак, 80 дан ортиқ тамға, туғларга эга бўлганлигини тушунилса бўлади. Агарда қабилалар йириклашиб аҳоли сони кўпайиб, эгаллаган ҳудуд ҳам кенгайиб кетган, қабилани бошқарув қийинлашган пайтларда бирон-бир қабила доирасида аймоқларга ажралиш юз берган.

Туркий халқларнинг ҳудудий жойланиш географияси ҳам ҳали етарлича ўрганилмаган, бироқ махсус ўрганилса жуда арзирли мавзу. Чунки ер юзасида туркий қабилалар ва халқлар, қабилаларнинг аймоқлари ва шоҳларини билдирувчи номлар этник тарих учун жуда бой материал беради. Шу билан бирга, туркий халқларнинг жойланиш географияси этногеографик жиҳатдан ўрганилганда туркий халқларга нисбатан қўлланилиб келинаётган “келгинди”, “кўчманчи”, “саҳройи”, “ёввойи” ёрлиқларининг тарихий асосга эга эмаслиги яна ҳам исботланади. Манбаларда туркий қабилалар сони 80 атрофида деган маълумотлар бор. Ваҳоланки, биргина ўзбек халқи таркибидаги уруғлар сони 92 тани ташкил қилган. Шу боис биз Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Урал ва Волгабўйлари, Кавказ,

Эрон, Кичик Осиё, Олтой ва Мўғулистон худудларидаги туркий кабилалар сони бир неча юз бўлганига аминмиз. Аммо туркий кабилалар тилга олинган манбаларда “Авесто”даги орийлар учрамади. Улар Амударёнинг жануби – Афғонистон ҳақидаги ўринларда учради. Бинобарин, “Авесто”даги орийларни туркий халқларга боғлашнинг тайинли асоси йўқ кўринади.

Шу ўринда бир ҳолатни алоҳида таъкидлаш зарурки, ўзбек халқи С.П.Толстов, А.Ю.Якубовский, А.А.Бернштам, В.В.Бартольд, К.Ш.Шониёзов, А.Аскарлар ва уларнинг айрим шогирдлари ёзганидек, полигенетик халқ эмас, балки моногенетик халқдир. Унинг этногенезида эроний (форсий) тилли халқларнинг аралашмаси бўлмаган, бу халқ ягона туркий генетик илдизга эга. Такрор айтишга тўғри келадики, бу халқнинг аجدодлари милоддан олдинги VI-V асрларда “эронийлашмаган”. Ассимиляцияда тескари пропорция юз берганда эди, ўзбеклар VII-VIII асрларда “араблашган”, IX-X асрларда “форсийлашган”, XIII-XIV асрларда “мўғуллашган”, XIX-XX асрларда “руслашган” бўлар эди. Ваҳоланки, XIII-XIV асрларда мўғуллар истилоси замонида Ўрта Осиёга, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон худудига келиб қолган қатор мўғуллари туркийлашди ва улар бугунги ўзбек уруғлари қаторида сакланиб келмоқда. Дарвоқе мўғулларнинг туркийлашгани ҳақида араб тарихчиси ибн Фазлulloҳ ал-Умарийнинг “Қадимда бу давлат (Ўзбекхон давлати) қипчоқлар мамлакати эди. Уни мўғуллар эгаллаганидан сўнг, қипчоқлар тобе бўлиб қолди. Кейинчалик мўғуллар улар билан аралашиб, қариндош бўлди. Заминда мўғуллар барча табиий фазилатлари ва наслий хусусиятлари билан яшаб келган, улар мисоли бир уруғдан тарқалгандай тамомила қипчоқлар бўлиб қолди. Аслида мўғуллар қипчоқлар ерида яшар, қипчоқ аёллари билан никоҳдан ўтди ва уларнинг ерларида яшаб қолди. Шундай қилиб, ҳар қандай мамлакат ва у ерда узок давр яшаб қолганида одамнинг туғма белгилари ўша мамлакат табиатига мувофиқ ўзгаради ва мослашади” деган сўзларида тарихий жараён бирмунча ҳолис ифодаланган (Сб. Мат-ы к истор.З.Орды. Т.1, 1884, 213).

Мўғулларнинг туркийлашуви ҳақида бундай мулоҳазалар XVII асрда Фишер томонидан ҳам, замондош академик

В.Владимирцев томонидан ҳам эътироф қилинган эди. “Ғарбга кетган мўғуллар тезда турклашдилар”.

Аслида, Дашти Қипчоқ аҳолисини асосан туркий қабилалар ташкил этар эди. Мўғуллар келиб қипчоқларнинг этник таркибига жиддий ўзгариш киритиша олмади, балки ўзлари туркийлашиш жараёнига кириб қолди. Ўзбек халқи қадим-қадимдан тубжой аҳоли бўлгани учун ҳам ўзининг этник-тил бирлигини сақлаб, бойитиб келди. Шу асно башарти “сартлар” туркийлашган бўлса, уларни “туркийлашган тожик” аташга ҳожат ҳам қолмайди.

“Ўзбек” сўзи “этноним” даражасига кўтарилиши билан боғлиқ ҳолатларда турли хил фикрлар, қарашлар баён қилинди.

Академик Р.Раҳманалиев Поло Пелионнинг “Ўзбек атамаси “Ўзига ўзи бек”ни, яъни “эркин одам”ни англатади деган фикрига таяниб, “Ўзбек” миллат номи сифатида “эркин одамлар миллати”ни билдиради деган қарашни баён қилади (Р.Раҳманалиев, 2006, 425)

Ҳ.Вамбери ҳам “Ўзбек” атамасида “Ўзига ўзи беклик, хўжайин, мустақил” тутиш мавжуд деб ҳисоблайди. Ҳ.Вамбери фикрича бу атама даставвал “ҳурматга сазовор бўладиган одамга” нисбатан қўлланилган. (Ҳ.Вамбери, 1992, 126).

Шу ўринда Ҳ.Вамбери XIX асрда ўзбекларни европаликларга шундай таништиради: “яшаш тарзи бўйича ўзбеклар ўтроқ ва ярим ўтроқ бўлишади.. Улар деярли фақат деҳқончилик ҳисобига яшашади ва жуда камдан-камлари савдо ёки саноат билан шуғулланади... Энг муҳими, ерни суғориш санъатини астойдил ўрганиб олган ва ўз касбига ғайрат ва шижоат билан берилиб ишлайди... Кўп ҳолларда ўзбек ўз ерининг ғамини ўзи ейди ва кимки далада ибтидоий омончи тортиб юрган оддий, ишни ҳалол бажарувчи қишлоқ одамини кўрса, бу деҳқонни Марказий Осиёни забт этувчи ва ҳақиқий хўжайини деб тасаввур қилиш жуда қийин. Ва айни шу одам бизнинг вақтгача Марказий Осиёнинг хўжайини бўлиб келди... Барча ўзбекларда учрайдиган феъл-атвор хусусиятининг анчагина бир хиллиги асос беради... Бу хусусият сиёсий воқеаларнинг ҳар хиллигига ва ўзбекларнинг келиб чиқишлари турлича бўлишларига қарамай ҳар доим билиниб туради... Энг аввало уларнинг

очик кўнгиллиги, мардлиги, жиддийлиги, ҳақиқий туркий ҳимматга эгалигига яққол кўзга ташланиб туради... Кўпинча маъюсликкача камгап, оғир-вазмин бўлади ўзбеклар...

Ўзбек ўйлаб гапиришга мойил... Жасур сипоҳ, садоқатли ва довиюрак бўлиб, тўғри гапирадиган, тўғри ҳаракат қиладиган, кўзга тик қарайдиган эркакни мукамаллик намунаси деб билади... У давлат ҳимоясини ўз зиммасига олган... у доим сипоҳлик қилиб юрган... Ўзбекларнинг оилавий муносабатларини асл намуна деб ҳисобласа бўлади... фарзандлар ўз ота-оналарига жуда ҳурмат ва эҳтиромли бўлишади.. Ўзбекларнинг ўзбек деганда ҳурматга сазовор бўлган одамни тасаввур қилиб, сарт деганда айёр, ишончсиз одамни тушунгандай уларга паст назар билан қарашади... Сартлар бошқа миллат сифатида тожиклардан фарқ қилади”, (Ҳ.Вамбери, 1992, 120-126).

Назаримизда XIX асрдаёқ Ҳ.Вамбери ўзбекнинг шаклу шамойилини яратишга интилиб, ўзбекка хос деталларни жамлайди ва айни пайтда сартларга (“туркийлашган тожиклар”га – Р.Масов) муносабати заминини тўғри аниқлайди. Ҳ.Вамбери тўғри англаганидек, ўзбекларнинг очиккўнгиллиги, мардлиги, жиддийлиги, ҳақиқий ҳимматлилиги, дўстликка садоқати, ёлғондан ҳазар қилиши турли генетик кондош қабилаларнинг уюшувига замин бўлди.

Шу каби Хуршид Даврон “ўзбек” атамасини Ўғизхон номи билан боғлайди. (Х.Даврон. 1991, 235.). Иккинчи бир ўринда эса миллоддан олдинги XII асрда скифлар бошлиғи “Испек”дан келиб чиққанини тасдиқлайди. (Х.Даврон. 1991, 235-236.). Худди шунингдек, А.Шукуров ҳам “ўзбек” атамаси “Ўғизхон” исмидан келиб чиққан ҳисоблайди. (А.Шукуров. 2010, 33.). “Турон қавмлари”да (тузувчи З.Зиётов) “ўзбек” атамаси “ўзига мустақил, эркин” маъноларини англаувчи унвон деб талқин қилинади. (Турон қавмлари. 2008, 189.). М.Ваҳобов фикрича, “ўзбек” атамаси “Абулхайрхон ва унинг набираси Шайбонийхон теварагига тўпланган барча уруғ ва қабилаларнинг умумий йиғма номи” бўлган. (М.Ваҳобов, 1960, 49.). Ўтган асрнинг ўрталарида тарихчилар Б.Д.Греков ва А.Ю.Якубовскийлар “Олтин Ўрда ва унинг кулаши” асарида “ўзбек” атамаси “Оқ Ўрдадаги бир гуруҳ турк-мўғул

қабилаларининг умумий номи бўлган деб ҳисобланди” дейилган эди. (Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, 1950, 302).

Тарихий манбаларда келтирилишича, милодгача II мингйилликнинг иккинчи ярмида Суриядаги ханан қабиласига тегишли ерга қандайдир бегона қabila жойлашганидан хабар топган Моисей 12 та юқори мансабдорларни билиб келишга юборади. Вакиллар ортга қайтиб Моисейга “Улар улуг, кўп сонли, баланд бўйли халқ экан. Аммонатийларни қувиб юбориб, ерларини эгаллаб олибди”, депти. Ассирийшунос В.А.Рогозина бу қabila туронликлар эканини, ҳаманлар уларни “улуг оқ қabila” атаганини ёзади (В.А. Рогозина, История Ассирии, М., 1998, 65-66) Ушбу маълумот ҳам Х.Даврон айтган қabila подшоси Испак исмининг бошқа тилларга кўчганда фонетик ўзгаришларга учраганлигини ҳисобга олсак, “ўзбек” атамасига кўчган бўлиши эҳтимолигидан дарак беради. Дарвоқе Ассурияни француз ва немис олимлари “Ассур”, “Симур”, “Самас”, инглиз олимлари “Ашур”, “Шамаш” аташган. Финикийлар эса ўзларини “Сидон” (балиқ тутувчи) аташган. Сирдарё бўйларида туркий исеидон-асидон (балиқ оловчи аслар) қабиласи яшаган. Бири Ўрта Осиёда, бири Олд Осиёда бир ном билан аталган икки халқ, бир касбдош ном олган.

“Ўзбек улуси” атамаси бутун Жўчи улусига эмас, балки унинг Оқ Ўрда қисмига нисбатан қўлланилган. Шарқшунос А.А.Семеновнинг изоҳ беришича, Ҳамидуллоҳ Қазвинийда (“Тарихи Гузида”да) “Ўзбеклар мамлакати” дейилганда Жўчи улусидаги эмас, балки Ўзбекхон қўли остидаги давлатни англатиш учун қўлланилган. Оқ Ўрдадаги сараланган отлик суворийлар Олтин Ўрда қўшинининг асосий қисмини ташкил этган. Ана шу сараланган отлик суворийларга нисбатан “Ўзбеклар” атамаси қўлланилиб, кейин у Оқ Ўрдадаги турк-мўғул қабилаларини англатувчи этник атамага айланган. (А.А.Семенов, 1954, 4). Бу жараёнга аниқлик киритиш мақсадида А.А.Семенов шундай ёзади: “Ҳақиқатда “ўзбеклар” ва “ўзбекилар” атамаларини фақат хорижий форс муаллифлари уларнинг қабилавий таркибига эътибор бермаган ҳолда Ўзбекхон қўшинига нисбатан қўллаган. Ва бу атамалар илк дафа фақат форс ва тожиклар томонидан қўлланигани учун уларга тегишли бўлишидан ташқари туркий тилларга ҳам ҳос ёки Оқ Ўрданинг

бутун аҳолиси форс ёки тожик тилида сўзлашган деган ишониш кийин бўлган тахминларга ҳам имкон беради”. (А.А.Семенов, 1954, 4).

А.А.Семеновнинг “ўзбек” атамасини илк бор хорижий форс муаллифлари қўллаган, бинобарин, бу атама форс ва тожиклар томонидан айтилгани учун Оқ Ўрда аҳолисини форс ва тожик тилида сўзлашувчи аҳоли ташкил қилади деган тахминга имкон беради деган фикрлари ёзилганига орадан 60 йиллар ўтганига қарамасдан бирон-бир ўзбек тарихчиси эътиборини жалб этмаган кўринади. Ана шундай беътиборлик туфайли тожикистонлик академик Р.Масов “Тарих кўз ўнгида туғилган” мақоласида (Интернет сайти, 02.2010) ўзбек халқининг этник номини англагувчи “ўзбек” атамасини форслар ва тожиклар берган деб даъво қилади.

Шарқшунос А.А.Семенов юқоридаги фикрларига “тарихий ҳаққонийлик” тамғасини босиш учун туркий халқлар тарихига нисбатан ашаддий европацентрист ва скиф халқи ким бўлишидан қатъий назар “Биз учун орийлар бўлиши муҳим” деган ниятини ҳам яширмаган В.В.Григорьевнинг Аблуғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарига нисбатан беписандларча, Абулғозий Баҳодирхонни “тарихий танкиддан беҳабар”, “туркларнинг келиб чиқишини Ёфасга боғлаган ва уни фанга олиб кириб бўлмайди” кабилидаги қарашларини таянч манба сифатида қарайди. Аслида Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарида “ўзбек” атамаси ҳақида “барча Жўчи элини ўзбек эли тедилар”дан бошқа гап йўқ эди. Устига устак Абулғозий Баҳодирхон ўзбек номини форслар топдилар, форслар ўзбек элига ном бердилар деб ёзмади. Чунки “ўзбек” атамасини хорижлик форслар қўллаган деган даввонинг ўзи мантиқан нотўғри эди. Ва бирон-бир кимса форс муаллифларга мурожаат қилиб “бизнинг элимизга ном қўйиб беринг”, демаганди. Қолаверса, минг йиллар оша форслар ва турклар ўртасида дўстликдан кўра ғанимлик кўпроқ бўлган эди. Гарчи А.А.Семенов юқорида келтирилган сўзида қатта бир кашфиёт яратмаган бўлсада, лекин академик Р.Масовнинг “кашфиёти” учун энага ролини ўташга яраганидан унинг ипирски гапларини бардор-бардор қилишни лозим топади. Натижада, ғоявий муҳолиф Р.Масов учун “ўзбек номини биринчи бўлиб хорижлик муаллифлар қўллаганлиги ҳақидаги сўзлари ғирт ёлғон

эди. Ўзбеклар ўз сўзининг тошу тарозисини, кадрини биладиган халқ. Улар “ўзбек” атамаси таркибида бирлашиб, ўзларини “ўзбеклар” (ўзига ўзи беклар) атаганларида хорижлик форс муаллифлари қатнашмаган эди. Одатда тарихчи устозлар икки-учта генетик қондош қабилалар бирлигини пайқаб қолишса, дарҳол давлат масаласини кун тартибига қўйишади. Улар давлатни қўлга олишни эмас, ўзларининг “танг ҳаёти”ни асраб қолишни ўйлаган ҳам эмасди, бор-йўғи “ўзбек” этнонимини қабул қилган ўзбеклар эди. Улар мард, жасур, ҳимматли, ориятли кишилар эди. Шунинг учун ҳам хорижлик форс муаллифлар тақдим этган атамани наинки қабул қилар, балки ҳазм ҳам қила олмас эди.

Бирон-бир ҳудудда юз берган янгиликни айни ҳолатда қабул қилишдан кўра ўша ҳудуднинг подшоҳи номи билан боғлаш тарихларда анъанага айланиб кетган усул эди. Ўзбеклар номи Ўзбекхон номидан келиб чиққан, Олтин Ўрдада муслмонликни қабул қилган аҳоли, номуслмондан ажралиб туриш учун “ўзбек” номини олди каби гаплар тарихларда сийқаси чиқиб кетган ана шу анъананинг навбатдаги “топилдиғи” эди. Бу борада XIV асрда яшаб ўтган араб тарихчиси ибн Дўқмоқ ва таниқли Ибн Халдун Олтин Ўрда хонларини ўзбеклар деб эмас, балки “татар подшолари” деб бежиз айтишмаган. Фақат ал-Кашкандийгина Тўхтамишхонни “Ўзбеклар мамлақати ҳукмдори” деб атайди. Биз юқорида тилга олган Ҳамидуллоҳ Қазвинийнинг “Танланган тарих” асарида Олтин Ўрда хонларини “турк ва мўғул подшоҳлари” номи билан ёзади. У навбатдаги асарида Ўзбекхоннинг мўғул Абу Саид Элхонга қарши юришида Ўзбекхон кўли остидаги ерларни “Ўзбек давлати” атайди.

Шундай қилиб, Ўзбекхонга замондош ва ундан кейинги даврларда яратилган манбаларда, шунингдек, араб ва форс тилларидаги манбаларда ҳам Олтин Ўрда аҳолиси ўзига ўзбек номини Ўзбекхондан олганлиги ҳақидаги бирон-бир маълумот йўқ. Аммо бир ҳолатни ёдда тутиш лозимки, Ўзбекхон ҳукмронлиги даврида аҳолининг асосий қисми кипчоқлар эди. Мўғуллар босқинидан сўнг Олтин Ўрда ҳудудига депортация қилинган мўғулларнинг туркийлашгани ассимиляция қонун-қоидаларига тамомила мосдир.

Ўзбек номи Ўзбекхондан олинган деган асоссиз маълумот тожикча номаълум муаллиф томонидан XV асрда ёзилган “Шажараи ал-турк” асарида ёзилган эди. Ушбу асардан А.А.Семенов келтирган матн парчасида шундай дейилган эди: “Ўзбекхон тахтга ўтиргандан сўнг 8-йил худуднинг иклими ёкиб қолгани учун ўз эли ва қабилалари билан Дашти Қипчоқнинг шимолий қисмида яшади. Тахтга ўтирганига саккиз йил бўлганида унинг маънавий раҳбари, шайхлар шайхи, мусулмон дини қутби, ҳазрат Занги ота, Оллоҳ унинг қабрини нурга буркасин, сайидлар муборак хонадонининг ва олий рутбалар соҳиби, рухий йўллардаги пирлари мададкор бўлиб, маънавий оламда жанобларининг иродаси билан адашганларни тўғри йўлга ундовчи, муқаддас Саййид отанинг йўлига содиқ, Оллоҳ қабрини мунаввар қилсин, Занги отанинг ўринбосари, ҳар иккаласига ҳам Оллоҳнинг меҳрибонлиги бўлсин, ҳижрий 710 йилда (милодий 1310-1311) туркларнинг товуқ йилида, Ўзбекхон ислом динини қабул қилди. Авлиё Саййид ота, Оллоҳнинг унга меҳрибонлиги ва икромии бўлсин, Ўзбекхон номидан, уни Султон Муҳаммад Ўзбекхон атади. Шундан бошлаб, унинг эли ва улуси катта хурсандчилик билан исломни қабул қилди. Шунинг қаби Султон Муҳаммад Ўзбекхон ўз қабилалари, эли ва улуси билан илоҳий бахт ва меҳрибонликка эришиб, авлиё Саййид отанинг нариги дунё ҳақидаги гумонга ўрин қолдирмайдиган кўрсатмаларига амал қилиб барчасини Моварауннаҳр мамлакатига олиб келди. Авлиё Саййид отанинг, унга тинчлик ва ҳамду сано бўлсин, пандларидан бўйин товлаган, бебахтлар ўз яшаш жойларида қолиб, уларни туркча қолишга маҳкумлар санаб, қалмоқ аталиб қолди.

Оқибатда авлиё Саййид отага, унга меҳрибонлик ва ҳамду санолар бўлсин, Султон Муҳаммад Ўзбекхонга йўлдош бўлган эл йўлга отланиб, йўлда дуч келганнинг “Бу келаётганлар кимлар?” сўровига Ўзбекхон бўлган саркарда ва ҳукмдори номини айтишган.

Шу сабабли Мовароуннаҳрга келган халқ ўзларини ўзбеклар, қолганларини қалмоқлар аташган. Улар Туркистон худудларига етганда бу ерларда яшаб келаётган ва келиб чиқиши туркий бўлган маҳаллий халқ ўзбек улуси таркибига ўтади”. (А.А.Семенов, 1954, 14-15).

Ушбу матнда тилга олинган Занги ота – чўпонлар пири, 1258 йилда вафот этган. Авлиё Саййид ота эса 1291 йилда Амударё яқинида вафот этган. Шундай қилиб, ҳар иккала авлиё Ўзбекхон бу ёруғ оламга келмасдан олдин вафот этишган эди. Бунинг устига, Ўзбекхон тахтга ўтирганидан 8 йил ўтгандан сўнг исломни қабул қилган бўлса, 1320-1321 йилларга тўғри келади. Бордию тахтга ўтирганидан 30 йил кейин исломни қабул қилган бўлса, Ўзбекхон ўлими олдидан исломни қабул қилган бўлади. Рус тарихларида ҳам Ўзбекхон 1341 йил қишда вафот этгани қайд қилинган. Бунга қўшимча, Ўзбекхон эли билан Мовароуннаҳрга келмаган ҳам.

“Ўзбек” атамасининг келиб чиқишини бундай ғализ маълумотлар керагидан ортиқ бўлган манбага асосланиш умуман мақсадга мувофиқ эмас. Ва яна Ўзбекхон вафотидан сўнг унинг қарамоғида бўлган ҳудудни биронта форс тарихчилари ҳам Ўзбек улуси атамаган. Бунга А.А.Семенов ҳам иқроқ бўлади. (А.А.Семенов, 1954, 18). “Ўзбек” атамаси ҳали Шайбонийхон тахтга чиқиб улгурмаган дарвлардаёқ халқ ўртасида кенг тарқалган эди. Бу ҳолат ўз навбатида Рўзбехоннинг “Меҳмонномаи Бухоро” асарида бир мунча тафсилотли баён қилинган. Рўзбехон Муҳаммад Шайбонийхон саройида хизмат қилган, унинг қозоқларга қарши жанглирида иштирок этган. Шу боисдан Рўзбехоннинг ўзбек халқи ҳақидаги фикрларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

“Ўзбекларга, деб ёзади Рўзбехон, Чингизхон қўли остида шарафланган уч халқ тегишли. Ҳозирги кунда Шайбонга бутун бир аждодлари қондош бўлган барча қабилалар, иккинчи халқ – ўз қўрқмаслиги билан оламда шуҳрат топган қозоқлар, учинчи халқ – Астрахон подшоҳлари бўлмиш манғитлар.

Ўзбеклар вилоятининг бир чегараси уммонгача, иккинчи Туркистонгача етган, учинчиси Дарбандгача, тўртинчиси Хоразмгача ва бешинчиси Астрободгача чегараланган. Бу барча жойлар ўзбекларнинг яйлови ва қишлови ўтадиган жойлардир. Бу уч халқнинг подшоҳлари мудом бир-бирига душманликда бўлиб, бир-бирини таъқиб қилади. Қайсиниси ғолиб бўлса, бошқаси кулликка дуч келади. Умуман, одамлар ва ҳайвонлар ҳарбий ўлжага қиради, ўлжадан ҳеч ким чекинмайди... Ўзбекларнинг барча қабилаларидан ҳурмат-эътиборли хонлар чиққан...”

(Рўзбехон, 1976, 62).

Эътибор қилинса, Рўзбехон Ўзбеклар юртига Уралдан Ишим ва Сарисув дарёларигача, шимолда Муз уммонигача, Шарқий Қипчоқ қабилалари, Урал ва Волга дарёларининг қуйи ҳавзаларигача, Сирдарё текисликларининг шимолий томонигача киради. Жанубда сахродан – Астрободгача чўзилганини ёзади. Ана шу уч халққа кирувчи қабилалар бошлиқлари Абулхайрхонни подшоҳликка кўтарган. Бу ўзбек қабилалари – **қиёт, манғит, ўтарчи, найман, угриш-найман, тубой, тоймас, жат, хитой, бароқ, уйғур, карлуқ, кенагас, уйшун, курловут,эмчи, туман ва минглар** эди. (А.А.Семенов, 1954, 24). 1435-1436 йилларда Хоразм ўз ихтиёри билан ўзбекларга (Абулхайрхон)га тобеликни билдиради. Сирдарёнинг шимолий чўлларида яшаётган Жўчи улуси ва унинг бошлиқлари Маҳмудхон ва Аҳмадхонларга қарши **найман, уйғур, кўнғирот, дурмон, тангут, чимбой, буркут, уйшун, кенагас, қўшчи** каби уруғларнинг қўшинлари қатнашди. Абулхайрхон бутун Дашти қипчоқ ерларига эгалик қилди.

“Ўзбек” атамаси тарихига тўхталган академик Б.Аҳмедов Н.А.Аристов, А.Ю.Якубовский, И.П.Иванов, М.А.Чапличка, Х.Хукхам каби олимларнинг атама Ўзбекхон номидан олинган деган қарашларини тўғри танқид қилади. (Б.Аҳмедов, 1992, 128). “Ўзбек” сўзи XIII асрдан маълум эди. XIV асрда Олтин Ўрда даштидаги талотўпларда Ҳ.Вамбери айтган “ўзига ўзи бек, хўжайин, мустақил” бўлишига эҳтиёж кучайиб кетди. Ана шу “ўзига ўзи бек”лик, “ўзига ўзи мустақил” бўлишлик эҳтиёжи бир гуруҳ генетик кондош қабилалар бошлиқларини “ўзига ўзи бек” бўлиш учун бирлашишига олиб келди. Даставвал улар 6 уруғдан иборат эди. Уларга яна **қиёт, кўнғирот, туман, тангут, хитой, чимбой, шунқорли, шодбоқи ва йижон (алмон)** қабилалари қўшилишди. Абулхайрхонни тахтга ўтказиш даврида ўзбек уруғлари сони 24 тага етган эди. Шу ўринда академик Б.Аҳмедовнинг “ўзбек” ибораси XV асрда пайдо бўлди”, деган хулосасига бироз ўзгартириш киритиб, Олтин Ўрда даштларида мўғуллар истилоси туфайли юз берган қирғинбарот ур-йикитлар таъсирида бутун-бутун қишлоқлар боши оққан томонларга кўчиб кетаётган XIII асрнинг иккинчи ярмида баъзи туркий қабила оқсоқоллари ўз қўли остидаги аҳолини омон сақлаш учун “ўзига

ўзи бек” бўлиш, “ўзига ўзи мустакил” бўлиши учун қондош қабилалар қучларини бирлаштириш ғоясига етаклади. Бу уйғониш жараёни қуртак ёзганда тарих битувчилар бўлмаганига “ўзбек” атамаси ҳам, ўзбек қабилалари ҳам айбдор эмас.

“Ўзбек” атамаси “ўзбек давлати”, “ўзбек мамлакати” каби тушунчаларда этногеографик маъно касб этган. Шундай экан, “ўзбек” даставвал бир қabila номи сифатида мавжуд бўлгани учун ҳам XIII-XIV асрларда ўзбек мавқенга кўра бир неча қондош қабилаларнинг умумий номи сифатида шаклланган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

“Ўзбеклар давлати”, “ўзбеклар мамлакати”, “ўзбек улус” ибораларида “ўзбек” этноним эмас, этногеографик тушунчадир. Юқорида Олтин Ўрда ўзбеклари номида саналган уруғларнинг асосий кўпчилиги ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўтrockлашган халқ бўлган.

Шу ўринда А.А.Семёновнинг Олтин Ўрдада, ўзбеклар улуси форсий ёки тожикча сўзлашган бўлиши мумкин дея ўзи ҳам шубҳаланган маълумотига жавобан айтиш лозим кўринадик, ўзбек улусида **дурмон, жубойи, чимбой, уйғур, буркут, қиёт, кўнғирот, найман, кўшчи, манғит, ушун, ийжон, тангут, ўтарчи, ўқариш-найман, жот, хитой, қарлуқ, кенагас, эчки, туман, минг-авангара, қанбул, қоравул, тоймас, қурловут, барлослардан** иборат 27 ўзбек қабилалари мавжуд бўлган. Бу уруғ ва аймоқлар 92 бовли ўзбеклар шажарасида ҳам бор. Бинобарин, улар Дашти Қипчоқда яшаган туркий тилли қабилалар сифатидагина учрайди. (Б.Аҳмедов, 1962, 47). Академик А.Аскарлов эса бу борада бироз бошқачароқ фикр билдиради: “Шайбонийхон Мовароуннаҳрга кўшин тортиб келганда, унинг лашкарида 92 қавм суворийси хизмат қилган. Демак, ҳар бир қавмни минг оиладан иборат десак ва ҳар бир оила ўртача 6-7 кишидан иборат бўлса, у ҳолда XVI аср бошларидаги Шайбонийхоннинг ҳарбий юришлари муносабати билан камида 500-600 минг Дашти Қипчоқ ўзбеклари Мовароуннаҳр ва Хоразмга кириб келган”. (А.Аскарлов, 2007, 271). Айни шу фикр замирида ўз навбатида 92 бовли ўзбек уруғлари XVI асрда Шайбонийхон кўшини таркибида келган, бинобарин, ўзбек халқи этник тарихидаги уруғларнинг маҳаллий тубжой аҳолисига алоқаси йўқ деган субъектив қарашга йўл

берилган. Ваҳоланки Шайбонийхон даврида ҳам Абулхайрхон давридаги каби Дашти Қипчоқда атиги 27 та уруғга мансуб аҳоли яшаган. 92 бовли ўзбек уруғларига кирган халқларнинг асосий қисми эса аллақачон ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг тубжой ўтроқ аҳолиси эди.

Шу ўринда Ҳерман Вамберининг “ўзбеклар бутунлай ўтроқ ва қисман ярим ўтроқ бўлган... уларнинг қадим замонлардан бери яшаб келаётганлигига ҳеч шубҳаланмаса ҳам бўлаверди”, деган фикри катта тарихий ҳақиқатга асосланган. Бинобарин, ўзбекларни “келгинди”, “кўчманчи” деб аташнинг тарихий асоси йўқ.

“Қарамлик йилларида, деб ёзади Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров, ўзбек миллий давлатчилиги тарихини қадимий илдиэларидан узиб ташлашга, уни Дашти Қипчоқдан келган кўчманчи султонлар ва уларнинг саркардаси Шайбонийхондан бошлашга асосланган эди. “Ўзбеклар Олтин Ўрда хони Ўзбекхондан тарқалган”, деган ёлғон ақида олға сурилар эди. Аслида ўзбек деган ном Ўзбекхондан кўп асрлар олдин машҳур бўлганини жуда кўп тарихий манбалар исбот этади”. (П.Қодиров, 2010, 9.) Шу муносабат билан ёзувчи буюк мутафаккир А.Навойнинг “Садди Искандарий” достонида “ўзбек” аталган эл Искандардан олдинги даврларда, милоддан олдинги биринчи мингйиллик ўрталарида Самарқанд атрофида яшаганлигини эътироф этади. (П.Қодиров, 2010, 97-98.). Айни пайтда ўзбек аталмиш эл 100 минг қўшинга эга бўлгани ҳам Алишер Навоий томонидан тилга олинган. Бинобарин, ўзбекларни XV-XVI асрлар билан боғлаш тарихий воқеиликка тўғри келмайди.

Башарти ўзбекларни қадим-қадимлардан турклар, қанғилар, хуараслар, сўғдлар, массагет ва скифлар билан қондош халқ бўлгани учун, уларнинг каттагина қисми ҳозирги Ўзбекистонда яшаган экан, бутун бир халқни “келгинди”, “кўчманчи” аташ тарихий воқеликни сохталаштиришга ён босади.

Ҳ.Вамбери ўзбек атамаси Олтин Ўрдадаги туркий халқларга нисбатан умумий ном сифатида қўлланганини маъқуллайди. Ҳатто бир ўринда XI-XII асрларда “ўзбек” атамаси қабила номи сифатида маълум эканлигини тан олади. (Ҳ.Вамбери, 1992, 115).

А.А.Семёнов “Шайбонийхон ўзбекларнинг таркиби ва келиб чиқиши ҳақидаги масалага доир” мақоласининг кириш сўзида “Шарқнинг буржуа тарихчилари бу кўчманчи ўзбекларни Олтин Ўрдадан келиб чиққан ва ўз номини Олтин Ўрда хони Ўзбекхондан олган”, деб ёзган эди. (А.А.Семёнов. 1954, 3.). Шу билан бирга, бу кўчманчи ўзбеклар ички келишмовчиликлар сабабли уларнинг бир қисми асосий оммадан ажралиб, Чу дарёси атрофига кўчиб кетиб, қозоқ халқининг ядросини вужудга келтирди, Б.Д.Греков ва А.Ю.Якубовскийлар “Олтин Ўрда ва унинг қулаши” асарида (М-Л. 1950) “форсча (ва тожикча) кўплик сондаги “ўзбекиан” – “ўзбеклар”дан кейинчалик “ўзбек” атамаси келиб чиққан ва Оқ Ўрдадаги турк-мўғул бутун бир гуруҳнинг йиғма номига айланган”, деб ёзишди (Б.Д.Греков, 1950, 302). Бу ўринда қайд этиш жоизки, Б.Д.Греков ва А.Ю.Якубовскийлар этнонимик қонуниятни четлаб ўтиб, даставвал “ўзбек” атамаси эмас, балки “ўзбеклар” пайдо бўлган деб ҳисоблайди. Ва шу асно “ўзбек” атамаси форс (тожик) манбаларидаги “ўзбекиан”, “ўзбаки” дан келиб чиққан деган янги бир тўқима фикр майдонга келади. Афсуски, этнонимик қонуниятга кўра аввал бирликдаги “ўзбек” атамаси, кейин унинг кўпликдаги кўриниши “ўзбекиан”, “ўзбекиён”, “ўзбаки” шаклланган. А.А.Семёнов тўғри таъкидлаганидек, атоқли от туркумидаги “ўзбек”дан форс ва тожик тилларидаги сифат туркумига тегишли “ўзбекиян”, “ўзбекиён”, “ўзбаки” атамасини фарқлаш учун унчалик катта малака талаб этилмайди. Шу билан бирга, Оқ Ўрдада пайдо бўлган “ўзбек” атамаси Ўзбекхонга тааллуқли “ўзбаки” атамаси билан бевосита боғлиқ ҳам эмас (А.А.Семёнов, 1954, 3-4). Худди ана шу чалқашлик туфайли орадан ярим асрдан ортиқроқ вақт ўтганига қарамай, ўзбек халқига тожиклар ном берган деган иприски гаплар пайдо бўлмоқда.

А.А.Семёнов ҳам “ўзбек” сўзи тожикча “ўзбаки” дан келиб чиқмаганини қайд этагуриб, “Оқ Ўрдадаги турк-мўғул кўчманчилари саралама суворий-жангчилар бўлган. Менимча, худди шулар Олтин Ўрда қўшинининг етакчи қисми бўлган. Уларни даставвал “ўзбекиян”, “ўзбакилар” аташган. Бора-бора “ўзбеки” атамаси Оқ Ўрданинг бутун бир гуруҳининг йиғма номи сифатида “ўзбек” атамасига айланди...

Масала шундаки, “Ўзбаки”, “Ўзбекиян” яъни ўзбеклар, ўзбекилар фақатгина хорижий форс муаллифлари томонидан Ўзбекхон кўшинига қарата қўлланилиб, уларнинг қабилавий таркиби умуман фарқланмаган. “Ўзбеки”, “Ўзбекиян” атамалари фақат форсий ва тожикий бўлиб, туркий халқ жамоасидаги “Ўзбек” сўзи ана шу атамалардан келиб чиққан дейилганда бу атамалар туркий тиллар учун ҳам хос ёки бутун Оқ Ўрда аҳолиси ва Жўжи улусининг бошқа ҳудудларида ҳам форсча ёки тожик тилида сўзлашган деган ғалати тахмин вужудга келади, (А.А.Семёнов, 1954, 4) деб ёзган эди.

Маълумки, ўрта асрлардан мамлакатлар номи сулолалар номи билан аталиши анъанага айланган. Бу Чингизхоннинг ўғиллари қўл остидаги ерларни Чигатой улуси, Жўчи улуси, Боту улуси каби номлар билан аталганида ҳам кўринади. Шу боис Ўзбекхон қўл остидаги мамлакатни “Ўзбек улуси” аталганининг ажабланарли жойи йўқ. Маълум бир географик ҳудуднинг бундай анъана билан аталишидин айрим тарихчиларнинг ўзбек номи, яъни, ўзбеклар номи Ўзбекхондан бошланган деган қарашларида, яъни этнос тарихини шахсга боғлашга мойиллиги туфайлидир. Иккинчидан, Олтин Ўрда хони ўз фарзандига Ўзбекхон исмини танлаганига қадар ўзбек сўзи халқ тилида мавжуд бўлган. Барча шоҳлар саройларида бўлгани каби Олтин Ўрда хонлигида ҳам фарзандга исм танлашнинг ўз тошу тарозиси бўлган. Шу сабабли “Ўзбек” сўзи шахзода исми сифатида танланиши учун унинг салмоқли тарихий мазмуни, айтайлик қабила, қабилалар уюшмаси номи ёки халқларни бошқарган ва халқ хурматига сазовор бўлган шу исмдаги тарихий шахс ўтган бўлиши, ҳар ҳолда ўзбек сўзида мустақиллик, қатъиятчилик, мардоналик, жасорат ва ғурурни англантишга урғу берувчи тушунча (тушунчалар) мавжуд бўлган бўлиши мумкин. Шунинг учун кимсан, Олтин Ўрда хони, келажак тақдирига подшоҳлик битилган фарзандига Ўзбекхон исмини танлагани эҳтимолдан холи эмас. Ўзбекхоннинг Олтин Ўрда номидаги улус тахтига ўтириши билан унинг қўл остидаги ҳудудларда яшаётган халқ маъмурий-ҳудудий атама – ўзбек улуси, ўзбек мамлакати, ўзбекияга кўчган дейишади баъзи бирилар. “Ўзбеклар мамлакати” даги биринчи маъно Тўхтамишхон қўли остидаги халқлар яшайдиган мамлакат тушунчасини англаган. Яъни, бу

Ўринда “Ўзбек” этноним эмас, балки этнотопонимдир. Шундай қилиб, ўзбек атамасини Ўзбекхон номи билан боғлаб бўлмайди. Шунга қарамасдан, “Ўзбекистоннинг этник атласи”да “Ўзбек” этноними **Чингизхоннинг катта ўғли Жўчи хонадонига мансуб еттинчи подшоҳ Ўзбекхон (1312-1340 йиллар) номидан келиб чиққан**” деган фикр билдирилади. (Ўзбекистоннинг этник атласи, 2002, 271). Қолбуки Абулхайрхон давлати таркибидаги 27 қабиланинг асосий кўпчилиги эфталитлар ва Турк хоқонлиги даврларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига келиб, ўтроқ аҳолига айланган эди. Қолаверса, ўзбек халқининг шаклланиш тарихида катта рол ўйнаган **канғиллар, юэчжилар, хоразмийлар, сўғдийлар, бактрлар, дахлар, скифларнинг** аجدодлари милоддан олдинги биринчи минг йилликда давлат барпо этган, давлатчилик анъанасига эга бўлган халқлар эди. Ва яна давлат тизими қабиладан халққа ўсиб чиқишни жадаллаштиришда улкан аҳамиятга эгаки, буни ҳисобга олмаслик мумкин эмасди.

Бунга қадар ўтган араб тарихчиларига тегишли манбаларда ибн Дўқмоқ ва ибн Халдулар умуман ўзбеклар ҳақида бирон-бир маълумот қолдирмаган. Ал-Кошқандий (1418 йил вафот этган) Тўхтамишни “Ўзбеклар мамлақати подшоси” деса, ал-Макризий (1441 йилда вафот этган) эса Ўзбекхонни “Татар подшоси” атайди. Тарихчи ибн Шаҳаб ал-Асадий (1447 йил вафот этган) Ўзбекхонни “Туркийлар ерининг ҳукмдори” атайди (А.А.Семёнов, 1954, 12-13). “Тарихи Гузида”нинг (1330 йилда тузилган) муаллифи Ўзбекхоннинг замондоши Ҳамидуллоҳ Қазвиний Ўзбекхонни, шунингдек, Олтин Ўрда хонларини **“турклар ва мўғуллар подшоси”** деб маълумот беради. “Тарихи Гузида”нинг Ҳамидуллоҳ Қазвиний ёзган иловасида (1335 йил) Ўзбекхон қўл остидаги ҳудудни **“Ўзбеклар давлати”**, Ўзбекхоннинг кўшини ҳарбий юришлари қатнашчилари ҳақида тўхталганда, уларни **“ўзбекийлар”** деб атайди. Шундан бир ярим аср ўтганидан сўнг яратилган форсий манбаларда Шайбоний кўшинлари **“Шайбонийлар”** аталди.

Ўзбек номининг Олтин Ўрда хони Ўзбекхон номидан олинганлиги ҳақидаги дастлабки фикр XV асрнинг ўрталарида номаълум муаллиф томонидан яратилган “Шажари турк” асарида берилди.

Муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Озбекхон ҳақида ҳам сўз юритилган “Зубдатул-таворих” (“Мажмуан таворих”) ёки “Тарихи Ҳайдар” асари 1611-1626 йилларда Қашмирда яратилган. Асарни яратишда Рашиддиннинг “Мажмуот таворих”, “Тарихи Ҳофиз Абрў”, Мирхонднинг “Равзатул сафо”, Хондамирнинг “Ҳабибус-сияр”, “Минг йиллик тарих” асарларидан фойдаланган. Ушбу асарда Ўзбекхонга тўхталиб унинг Жўжи улусига хон бўлганлиги қайд этилади.

“Тарихи Рашидий”нинг 24-фаслида Соҳибқирон Амир Темурнинг Мўғулистонга бешинчи марта қилган юришини Ш.А.Яздийнинг “Зафарнома”сига таяниб баён қилганида “Ўзбек” атамаси Соҳибқирон Амир Темурнинг кўшинининг бир қисмига қарата қўлланилган: “Ўша жойда Ҳазратга хабар етдики, Тўхтамиш ўғлон Урусхон ўзбекдан кўрқиб, олампаҳо даргоҳларига бош уруиб келмоқчи эмиш” (Ҳайдар Мирзо, 2010, 115).

“Тарихи Рашидий”нинг 39-фаслида баён қилинишича, Дашти Қипчоқда Абулхайрхон ҳукмронлиги даврида Жата султонлари ҳисобланмиш Жонибекхон ва Гирайхонлар Абулхайрхондан қочиб Мўғулистонга боришади. Қачонки Абулхайрхон вафот этгач ўзбеклар улуси пароканда бўлиб, “кўп одамлар Гирайхон ва Жонибекхонларга кўшилиб, уларнинг сони икки юз минг кишига етди, уларни “ўзбек-қозоқлар” деб атай бошлашди” (Ҳайдар Мирзо, 2010, 143). Бинобарин, “ўзбек-қозоқ” атамаси Гирайхон ва Жонибекхонлар қўли остидаги жамоага нисбатан қўлланилган. Абулхайрхон тасарруфидаги ҳудуд “ўзбеклар юрти” номини олган (Ҳайдар Мирзо, 2010, 142). Султон Аҳмадхон Мўғулистонда хонликни қўлга олганда у Олачахон (мўғулча “Қобилхон”) номини олиб, ўзбек-қозоқлар билан жанг қилиб, уч марта ғалаба қозонди. Шундан сўнг ўзбек-қозоқлар Мўғулистонни бутунлай тарк этади (Ҳайдар Мирзо, 2010, 188).

“Тарихи Рашидий”нинг 67-фаслида Султон Саидхоннинг ҳижрий 917 йилда (1511 йил) **Мовароуннаҳрдан барча ўзбекларни** қувиб чиқазиб, Самарқанд тахтига ўтиргани ҳақида маълумот берилган (Ҳайдар Мирзо, 2010, 199). Кейин у Андижонда қарор топади (Ҳайдар Мирзо, 2010, 209).

Шу фаслда муаррих Убайдуллахон кўшинига қарата ўзбеклар атамасини кўллайди. Шунингдек, Бобурга қарши курашган шайбонийзодалар ҳам ўзбеклар номида тилга олинади.

Асарнинг 68-фаслида гарчи Султон Саидхон Мўғулистон хонларидан саналсада, унинг ўзбекча ва форсча беҳад чиройли сўзлаши алоҳида таъкидланади. Шундай экан, 67-фаслдаги “ўзбек султонлари”, “ўзбеклар” этнотопонимик маънода кўлланилганлиги маълум бўлади.

69-фаслда эса ўзбек-қозоқлар хони Жонибек Султон ўзбек деб таништирилади (Ҳайдар Мирзо, 2010, 220).

70-фаслидаги “Мўғуллар икки қисмга бўлинишган: бири – мўғуллар, иккинчиси - чигатойлар” маълумоти “Чигатой ўзбеклари” атамасидаги аниқловчи “чигатой” этник маънода эмаслигини кўрсатади. Чигатойлар мўғулларни “жата” дейишса, мўғуллар чигатойларни “қароукас” деб атаган.

Китобнинг иккинчи қисмида “ўзбеклар атамаси” бевосита Шайбонийга, шайбоний кўшинига, Шайбоний давлатига қарата кўп кўлланилганлиги билан эътиборга молик. Шу билан бирга, ушбу китобнинг иккинчи қисми 8-фаслида Шайбонийнинг укаси Маҳмуд Султоннинг Қундузда вафот этгани муносабати билан Маҳмуднинг вафоти “Мўғулларни қаттиқ қайғуга солгани”, Маҳмуд Султон “барча соҳаларда мўғулларнинг таянчи” бўлгани ҳақида сўз боради (Ҳайдар Мирзо, 2010, 260).

Хусусан, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўпчилик тадқиқотчилар Шайбонийларнинг Мовароуннахрни босиб олганидан сўнг Дашти Қипчоқда яшаётган ўзбеклар Мовароуннахрга кўчиб келишган деб ҳисоблашади. Ҳатто академик олимларимиз ҳам Шайбонийхон истилоси туфайли Мовароуннахрга келган ўзбеклар миқдорини аниқлашга киришиб кетади.

Башарти шундай бўлса, Муҳаммад Шайбонийхоннинг Туркистоннинг қозоқ савдогарлар билан алоқа қилмаслик, уларни Туркистон ва Хоразм ҳудудларига қадам бостирмаслик ҳақидаги фармойиши қабул қилинмаган бўларди. Шу билан бирга, гарчи Рўзбехоннинг “Мехмонномаи Бухоро”нинг бирон-бир ўрнида “турк-мўғул қабилалари” ёки “ўзбек-қозоқ қабилалари” ишлатмагани ҳолда А.А.Семёнов ҳеч бир иккиланмасдан “турк-мўғул қабилалари” ёки “ўзбек-қозоқ қабилалари” шаклида

қўллайверган. Шу асно ўзбеклар турк-мўғуллардан тарқалган деган уйдирма гаплар, ёмон қовуннинг уруғи кўп бўлади дегандай болалаб борган. Ҳатто А.А.Семёнов каби рус шарқшунос устозлар ҳазрат Алишер Навоийни ҳам Мирзо Ҳайдарга асосланиб, ўз уруғини уйғур атаган деган тўқималар тўқишди (А.А.Семёнов. К. 1954. 3). Аслида Мирзо Муҳаммад Ҳайдар “Тарихи Рашидий”да “Унинг келиб чиқиши бахшиларга бориб тақалади. Отасини “Кичкина бахши” дейишган, у саройда амалдор бўлган”, деган маълумот келтирилган (Ҳайдар Мирзо, 2010, 292).

Ҳар қанча тарихий манбаларда “Олтин Ўрда ўзбеклари”, яъни, Олтин Ўрдада пайдо бўлган ўзбеклар деган қарашга ён босилгани билан А.А.Семёнов тўғри таъкидлаганидек, ўзбеклар Олтин Ўрдалиқ бўлмаган, худди шунингдек, бу халқнинг номи олтин Ўрда хони Ўзбекхон номидан олинмаган. Қозоқ атамаси “Ўзига ўзи эркин” маъносини англатгани каби ўзбек ҳам “Ўзига ўзи бек” билан мантиқан боғланган. Уларнинг Дашти Қипчоқда қозоқлар билан ёнма-ён асрлар давомида бирга, ҳамкорликда яшашида туркий халққа хос бир-бирига қайишувчанлик, ростгўйлик, ғурурига гард юқтирмаслик, ўз сўзига қатъий амал қилиш, генетик қардошлиқни қадрлаш каби фазилатлар муҳим ва хал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

Масаланинг моҳияти шундаки, ўзбек атамаси хорижий форсий муаллифлар томонидан ўзбекхон қўшинига қарата ўзбаки, ўзбекиян тарзида қўллангани учун ўзбек атамасини ўзбекиядан келиб чиққан деб даъво қилишнинг ўзи ғирт асоссиз. Аввало ўзбек от туркумидаги атама бўлса, ўзбаки, ўзбекиян сифат туркумидаги атамадир.

Мангитлар 15 асрнинг иккинчи ярмидан Сирдарё бўйлари, Сифноқ ва Жанд каби шаҳарларда яшар эди (А.А.Семёнов. 1954, 9).

Ўзбеклар халқ сифатида ўз таркибига кўра бир хил эмасди. Бу халқнинг номини Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312-1342 йиллар) номидан олинганми ёки халқнинг ўз-ўзидан келиб чиққанми, буни билиб олиш учун нечоғлик интилмайллик қийин кечади. Шуниси қизиқки, Ўзбекхонга ва ундан кейин 15 асргача бўлган даврда биронта араб муаллифи, унга замондош форс

манбаларида Олтин Ўрда кабилалари таркибида ўзбеклар бўлганини эслашмайди (А.А.Семёнов.1954, 9).

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекхон вафотидан сўнг биронта ҳам форс тарихчилари у бошқарган ҳудудни “Ўзбек улуси” деб ёзишмади, балки ўз номи билан Жўчи улуси аташди. Дарҳақиқат, Сирдарёнинг қуйи ўзани шарқи ва шарқий-шимолий тарфидаги Шайбон Жўчи улуси номи билан ёзишади.

“Ўзбек” атамасини халқнинг номи сифатида аташ Шайбонийхон ўзбеклари Амударё ҳавзасига келмасдан бир неча ўн йилликлар мукаддам қўлланила бошланган эди.

Ибн Арабшоҳда Олтин Ўрда халқи ўзбек аталганини учратмаймиз. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида Тўхтамыш ортидан қувиб Итил дарёсидан ўтишда Урусхоннинг ўғли Қуйричиқ ўғлонга “Баҳодир ўзбеклар уруғи”ни қўшиб бергани ҳақида маълумот бор.

Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сида эса Мовароуннаҳрда XIV асрда Урусхон қўли остидаги ҳудуд “Ўзбеклар вилояти”, Ок Ўрда хони Урусхон (1364-1375 йиллар) Ўзбеклар подшоҳи деб юритилган (Н.Шомий. 1996, 90, 103).

Шундан кейин XV асрда яратилган А.Самарқандий, Мирхонд, Хондамир кабиларнинг асарларида Сирдарёнинг шимолида, шунингдек, Жўчи улусининг шимолий, шимолий-ғарбий ва шимолий-шарқий ҳудудларида яшаб келган.

Ниҳоят Ўзбекхон давридан 100-300 йиллар ўтганидан сўнг бир қатор эроний муаллифлар асарларида Ўзбекхон ҳукмронлиги давридаги аҳолининг этник таркибидаги ўзбеклар ҳақида сўз пайдо бўлабошлади (А.А.Семёнов. 1954, 4). XV аср ўрталарида муаллифи номаълум тожикча асар “Шажараи турк”да Ўзбекхон аҳолисининг бир қисми ўзбеклар аталгани ҳақида сўз борди (А.А.Семёнов. 1954, 14).

Биз юқорида келтирган этнолог А.Илҳомовнинг “ўзбек” атамаси Олтин Ўрда хони Ўзбекхон номидан олингани ҳақидаги фикри Х.Вамбери, Абулғози Баҳодирхонлар томонидан ҳам айтилган эди. Ўша даврдаёқ, яъни, XIX асрнинг 70-йилларида шарқшунос В.В.Григорьев “ўзбек” атамаси Ўзбекхондан олинган” деган фикрни рад этиб, пировардида “башарти ўзбеклар ўз номини Ўзбекхоннинг хотираси учун қабул қилган бўлса, унда қозоқ номидаги Ҳотамтой хонининг исмидан ҳозирги қозоқ

халки ўз номини қабул қилган дейишимиз мумкин... Аммо Абулғози ўзбек халқининг келиб чиқишини ўйламасдан Ўзбекхон номи билан боғлайди... Чунки Ўзбекхон подшоҳлик қилган Олтин Ўрдада ҳеч бир ўзбек ҳеч қачон бўлмаган, балки ўзбеклар Кўк Ўрдада пайдо бўлганки, у ҳудуд Ўзбекхон тасарруфига кирмаган, балки ўзбеклар Ўзбекхон вафотидан 100 йил нари-бериси ўтганидан кейин пайдо бўлган деб ёзади.

В.В.Григорьев ушбу фикрни билдирганда араб манбаларида “Олтин Ўрда” “Ўзбеклар улуси” аталганидан бехабар бўлган бўлса керак (Ж-л МНП, 1873, 123).

Шу сабабли А.Илҳомов Ўзбекхонни (1312-1342 йиллар) дастлаб Жўжихонга боғлайди, кейин унинг ҳукмронлик қилган ҳудудда яшаган аҳолини “подшоҳи мўғул бўлганидан фуқароси ҳам мўғул бўлади-да” ўлчовига киритиб, ўзбек халқининг келиб чиқишини мўғулларга боғлайди. Фикрини исботлаш учун Ҳамидуллоҳ Қазвинийнинг “Тарихи Гузида” асари мисолида “ўзбек” сўзи илк бора тилга олиниб, асарда Олтин Ўрда кўшини “ўзбеклар” аталиб, Ўзбекхон давлати “ўзбеклар мамлақати” аталганида “ўзбек” атамаси асосан этнотопонимик маънодалигига эътибор қаратмади. Ва ҳатто Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си таҳлилида Урусхон ва Едигейлар ҳукмронлик қилган йилларда Олтин Ўрда “Ўзбеклар улуси” аталганига таяниб, ўзбеклар таркибида келиб чиқиши, турк-мўғул бўлганлигини назарда тутиб, Дашти Қипчоқ ўзбекларининг келиб чиқишини мўғулларга боғлайди (Ўзб-нинг этник атласи. 2002, 271). Ваҳоланки, айти шу даврда Олтин Ўрдада ўзбеклар мўғуллар билан эмас, балки кўпроқ козоқлар билан яқин генетик муносабатда яшар эди. А.Илҳомов бу тарихий воқеликни билатуриб, ўзбекларнинг келиб чиқишини мўғулларга боғлайди. Шу боис XV асрнинг ўрталарига келиб “ўзбек” этноними келиб чиқиши Ўзбекхонга эмас, балки мўғул амири Шайбоқдан тарқалган турк-мўғул сулоласининг янги авлодини англатишга кўчди, деб тушунади (Ўзб-нинг этник атласи. 2002, 272).

Этнолог А. Илҳомов “ўзбек” атамаси Ўзбекхон номидан олинган деганида, албатта, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарида айтган Ўзбекхон **“ҳар кимни хизматига қараб ҳурмат ва тақдир этар эди. У ўзининг халқини ислом динига киргизди ва у орқали кўп одамлар ислом динига мушарраф**

бўлдилар. Шу боис Жўчи халқи ўзига ўзбек исмини қабул этди ва бу ном охириги замонгача қолажақдир”, деган сўзларидан яхши хабардор эди. Айни пайтда Херман Вамберининг “Волга билан Орол денгизи орасида яшовчи турк-мўғул қабилалари... Жўчи улусидан тўққизинчи ҳукмдор бўлган Ўзбекхон исмига нисбат бериб, ўзларига бир сиёсий қўшма ном – ўзбек номини қабул қилганлар”⁹ деган сўздан ҳам хабари бор десак бўлади (Х.Вамбери. 1990, 76.).

Айрим олимлар “ўзбек” атамасини бевосита Муҳаммад Шайбонийхон салтанати билан боғлашга ён босиб келганлигини назарда тутиб, айтиш жоизки, ҳали Шайбонийхон Мовароуннахрга бостириб келишидан олдин Мовароуннахрда, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур даврида ўзбек атамаси этнонимик ном даражасига ўсиб чиққан ва амалда қўлланилаётган эди. Энг муҳими бу борада “ўзбек” атамасини Олтин Ўрда ўзбекларига карата қўлланган деб бўлмасди. Чунки Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Соҳибқирон Амир Темур Тўхтамишхон ортидан Волга дарёсига қадар борганида унинг қўшини таркибида “баҳодир ўзбеклар” гуруҳи бор эди. Бунга қўшимча, француз шарқшуноси Марсель Брион нашрга тайёрлаган ва уни рус тилига таржима қилдирган асли самарқандлик Абдужалил Абдурашид ўғлининг саъйи ҳаракатлари билан Техронда нашр қилинган **“Мен – Жаҳонгир Амир Темур”** асарида, хусусан, унинг 25-бобида Соҳибқирон Амир Темур Дамашқни босиб олиш жангида 16 минг жангчисини йўқотади, 30 мингжангчи ярадаор бўлади. Ушбу жанг талафоти туфайли қўшин сони қарийб 50 мингга яқин камайиб, бу ҳолат қўшиннинг умумий руҳиятига ҳам жиддий зарар етказган эди. Қўшин сонини тўлғазиш учун Кешга Мовароуннахрни отаси номидан бошқариб турган Шоҳруҳ Мирзога қўшимча жасур ва жаҳду жиҳатли **“Четин, ўзбек, ғур”** қабилаларидан 20 минг отлиқ жангчи юборишини сўрайди. Четин, ўзбек ғур қабилаларидан 20 минг қўшин сўрашининг сабабини шундай изоҳлайди: “Мамлакатимда турли қабилалар кўп эди, аммо жангчи фазилатларига яроқли эрк кишилар ҳаммасида ҳам бўлавермас, ҳатто баъзи қабилалар ҳарбий интизомга мутлоқ нолайик эди. Ўз

⁹ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., 1990, 76 бет.

тажрибамдан келиб чиқиб, билардим, четин, ўзбек, ғур қабилаларига мансуб ажойиб жангчилар бўлар, улар ўз жасурлиги ва жаҳду жиҳати билан ҳарбий интизомни қабул қилишга мойил эди” (А.Тимур властитель вселенной, 171).

Бинобарин, Соҳибқирон Амир Темур давлати таркибидаги уруғлар қаторида ўзбек уруғи бор эди.

Хуллас, Ўзбекхон давридан кейин яшаб ўтган **шарқ тарихчилари**, шу жумладан, **араб ва форс тарихчилари** ҳам Ўзбекхон улусидаги халқ “ўзбек” номини Ўзбекхондан олгани ақида ёзишмаган эди. Нисбатан кейинроқ ўтган Эрон ва Ўрта Осиё тарих битувчилари Олтин Ўрдага ислом динини ёйган Ўзбекхон ҳақида турли афсоналар тарқалган давр тўғрисида ёзилганда бевосита “ўзбек” номини Ўзбекхонга боғлашга уринишган кўринади. Жумладан, XV аср ўрталарида номаълум тожик муаллифи томонидан ёзилган “Туркийлар шажараси”да анча ноаниқ қилиб Ўзбекхон аҳолисининг этник таркиби Олтин Ўрда халқи “ўзбек” номини Ўзбекхон шарафига қабул қилинганини ёзади. Асарда шундай сўзлар бор: “Ўзбекхон тахтга ўтирганидан сўнг ўз қабиласи ва халқи билан Дашти Қипчоқнинг шимолий қисмида ҳаёт кечирди. Чунки бу мамлакатнинг иқлими ва ов қилиш учун қулайлиги сабаб бўлган эди.

Ўзбекхон тахтга ўтиргандан саккиз йил ўтгандан сўнг исломни қабул қилади. Шундан унинг уруғига мансуб халқнинг каттагина қисми исломни қабул қилиш шарафига эришди. Нариги дунё ҳақидаги кўрсатмаларини бегумон қабул қилган барча кишиларни авлиё Саййид ота Мовароуннаҳр юртига олиб келади. Ўзбекхон бирон-бир жойга борганда “Бу мусофирлар кимлар?” сўровига Ўзбекхондай кўмондон ва ҳукмдор шарафига унинг исмини халқ ўз номига қабул қилади. Шу сабабга кўра Мовароуннаҳрга келган халқ ўзбек аталиб қолди”.

Дарҳақиқат, Аҳмад ибн Масруҳнинг “Насабномаи ўзбек”, шунингдек, “Қитмир” китобларида келтирилган уруғлар рўйхатида “ўзбек” уруғи мавжуд. Қолаверса, ўзбеклар Марказий Осиёда пайдо бўлишганда “бу ерда жуда кўп туркий тилли аҳолини учратганлар”. (Ҳ.Вамбери, 1992, 118.)

Академик Б.Аҳмедов фикрича “Ўзбеклар XV аср бошларидан Шайбоний атрофида бирлашиб, ҳозирги Ўзбекистон худудида турғун бўлиб қолдилар”. “Ўзбек” ибораси этник маъно

касб этади ва бу худудларда туркий аҳоли “ўзбек” номини қабул қилади. (Б. Аҳмедов, 1992, 131).

Шундай қилиб, академик Б.Аҳмедов “ўзбек” этнонимини шу этнонимли халқ жамланиб, ўзини “ўзбек” атагани билан боғлайди. Бу ўринда, академик Б.Аҳмедов 1425 йилда Жойтар Жолқин худудда 6 та ўзбек уруғлари бирлашгани, улар 17 минг суворий қўшинга эга бўлиб, Жумодуқхонга қарши кураш олиб боргани, ғалаба қилиб, хонлик тахтига Абулхайрхонни ўтказиш ташаббуси билан чиққанлигини назарда тутди. Аммо, бу ўринда академик Б.Аҳмедов ўзбек халқининг пайдо бўлишини XV аср билан боғлаган эмас. Олим ўзбек халқи бир неча асрлар муқаддам халқ сифатида шаклланганлигини тушуниб етганлигини пайқаш қийин эмас.

Ҳақиқатда XIV асрнинг иккинчи ярмида “Ўзбеклар улуси” номини олган Оқ Ўрдада (Олтин Ўрдада) уруғлар ўртасида ўзаро ички келишмовчиликлар жуда кучайиб кета бошлади. Бу айниқса Урусхонинг ўғли Қўйричоқ ўғлон ҳукмдорлиги даврида кучайиб кетди. XV аср бошида Қўйричоқ ўғлоннинг ўғли Бароқхон билан Тўға Темир авлодидан бўлган Улуғ Муҳаммад ўртасидаги жанглар сабаб, Бароқхон енгилиб, Самарқандга Мирзо Улуғбекка ёрдам сўраб келгани, Мирзо Улуғбек берган қўшин билан ҳам мағлубиятга учрагани тарих китобларида ёзилган. Ниҳоят, 1423 йилда Бароқхон Улуғ Муҳаммаддан тахтни тортиб олади. Бу тахт таллашишлар уруғлар оқсоқолларининг сабр косасини тошириб юборганлиги ҳам рост. Бунинг устига, Едигейнинг ўғли Ғозибий манғит отасининг маслаҳатига биноан куч билан уруғларни бўйсундиришга киришиб кетади. Уруғ бошлиқлари унинг беадад зулмидан ғазабга миниб, Ғозибий манғитни ўлдиришади. Шундан сўнг улар Оқ Сўфининг ўғли Жумодуқхонни тахтга ўтказишади. Афсуски, Жумодуқхон ҳам уруғлар оқсоқолларининг ишончини оқламади. Шу муносабат билан Маъсуд ибн Усмон Кўхистонийнинг ёзшича, **манғит уруғи ташаббускорлигида бир неча уруғ оқсоқоллари Жумодуқхон Ўрдасини ташлаб кетиб, “Жойтар Жолқин деган жойда Жумодуқхонга нисбатан рақиблик камарини белға боғлаб иттифоқлашдилар ҳамда унга қарши кўзғолон кўтардилар”**. Ана шу кўзғолонда 17 минг суворий жангчи жамланиб, улар асосан манғит, буркут, нўкуз уруғ оқсоқоллари билан бирга қиёт,

дўрмон, кўшчи, ўтарчи, найман, тўбойи, тоймас, жот, хитой, қорлуқ, уйшун, қурловут, тангут, минг, кўнғирот уруғларидан иборат эди. (Б.Аҳмедов, 1962, 22). Улар келишиб Абулхайрхонни тахтга ўтқаздишган. Шундан сўнг 1428 йилда Ғарбий-Жанубий Сибирдаги Тура шаҳри Ўзбеклар давлатининг пойтахти деб эълон қилинди. Худди ана шу жараёнда ўзбек уруғлари таркибида мавжуд бўлган, XV асрнинг биринчи чорагида “иттифоқлашиш”ни яқунлаган ўзбек уруғлари Олтин Ўрда худудидаги ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишига етиб келган эди. Ҳ.Вамбери ҳам “ўзбеклар ҳарбий халқ” деган эътирофида Олтин Ўрдадаги ўзбекларни назарда тутган эди. Ҳақиқатда Олтин Ўрдада яшаб келаётган ўзбек уруғлари ҳозирги Ўзбекистон худудида яшаб келган ўзбек уруғларининг атиги 16,5 фоизини ташкил этарди. Шунинг учун ўзбекларни XV асрда халқ сифатида шакланган деб ҳисоблашда бу халққа нисбатан “кўчманчи ўзбеклар” деган эътирофнинг мазмун-моҳиятини англаб олиш зарур кўринади.

Энг муҳими, ҳозирги Ўзбекистон худудида яшаб келган ўзбеклар ўрта асрни халқ сифатида қарши олган эди. Бу даврдаги Сомонийлар сулоласи ҳам аслида сиёсий ҳокимият сифатида қаралмоғи лозим. Шу давлатда яшаётган маҳаллий халқ “турк” номи остидаги ўзбеклар эди. Бу ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланишини V аср орқага суришга йўл бермайди.

Чунки Рўзбехон “Меҳмонномаи Бухоро” асарида Жўчихон ва Шайбонийхон замонидан буён яйловларнинг чорвадорларга мулк қилиб берилганлиги, бинобарин, уларнинг ярим ўтроқ яшаб келаётганини алоҳида қайд этади: **“Ҳар бир тоифа бир улусни ташкил қилади ва маълум бир худудда яшаб туради. Ҳар бир улусда Чингизхон авлодидан бўлган бир султон ҳукмронлик қилади ва ҳар бир жамоа қадим замонлардан, яъни Жўчихон ва Шайбонийхон замонидан бери маълум бир жойда яшаб келади”**. (Б.Аҳмедов, 1962, 40). Бинобарин, Дашти Қипчоқда яшаб келган ўзбекларни “кўчманчи” аташга тарихий манбалар ҳам монелик қилмоқда.

Ғарчи худуди аниқ, пойтахти аниқ, давлат институтлари аниқ, аҳолиси аниқ, яшаш тарзи аниқ, “қадим замонлардан маълум худудда яшаб келаётган” халқни ва унинг давлатини “кўчманчи” аташ худди олдиндан тайёрланган “ташхис”га

ўхшайди. Фикримизча, Европацентризмнинг миллий халқлар тарихига нисбатан белгилаб берган андозалари асосида яратилган “XV асрда кўчманчи ўзбеклар давлати” шажарасини тарихимизга янгича нуқтан назарда қайта тиклаш жуда зарур кўринади.

XIII-XIV асрларда (Жувайний, Рашидиддин асарларида) “ўзбек” этник номдан кўра этнотопонимик атама бўлган. Қолаверса, “ўзбек давлати”, “ўзбек мамлакати” каби тушунчалар этногеографик маъно касб этган. Шундай экан, “ўзбек” даставвал бир қабила номи сифатида мавжуд бўлгани учун ҳам XIII-XIV асрларда ўзбек мавқеига кўра бир неча қондош қабилаларнинг умумий номи сифатида шаклланган. Бунга А.А.Семенов, Ҳ.Вамбери қабилар ҳам эътироф этганлар.

Ўзбек халқи узоқ қадимдан мураккаб қабилавий даврни бошдан кечирган. Бунда, хусусан, милоддан олдинги биринчи минг йиллик бошларидаёқ сак-массагет қабилалар конфедерацияси Амударё ва Сирдарё оралиғида Скифия географик ҳудудида ўтроқ ва ярим ўтроқ ҳаётга кўчган, дехқончиликда суғорма дехқон хўжалик усули билан ёнма-ён хунармандчилик хўжалик усули қарор топган бўлсада, расмий тарих фани бу қабилаларни кўчманчи қабилалар қаторига қўшиб келди. Гарчи антик манбалар, шунингдек, скиф (сак)ларга нисбатан замондош бўлган тарих битувчилар сак-массагет қабилаларини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қадим-қадимдан яшаб келаётгани ҳақида маълумотлар қолдирган бўлсаларда, XIX-XX аср тарих фанида улар кўчманчилар аталиб, азалий ватани Дашти Қипчоқ, Буюк турк чўли белгиланди.

Соҳибқирон Амир Темур “Тузуқлар”да давлати таркибида 40 дан ортиқ уруғлар бўлгани, улар асли ўзбек уруғлари экани маълум. Худди шунингдек, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида 50 дан ортиқ ўзбек уруғлари тилга олинди.

Тарихий китобларда Шайбонийхон истилоси туфайли Мовароуннаҳр аҳолиси ўзбек номини олди, бунга Шайбонийлар ва уларга эргашиб келган ўзбеклар сабаб бўлди деган қарашлар мавжуд. Аммо унутмайликки, Соҳибқирон Амир Темур даврида унинг амирларидан бўлган Урусхон “ўзбек подшоҳи” саналган.

Айтайлик, Соҳибқирон Амир Темур ва Темурийлар даврида (Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, “Темур тузуқлари” асарлари мисолида), **авғон, апарди, араб, арқамут, арғун,**

орлот, ашкужа (аш кузи), бахрин, барлос, булгачи, гуржи, дуғлот, дулдой, жалойир, жата, қалжи, қорликут, керай, кўрбуқа, туркун, манғит, мўғул, найман, ос (аз), оққўйлук, парлон, солучи, сулдус, тағочи, тархон, тожик, туман, татар, турк, туркман, тулкичи, уйғур, черкас,, чиғатой, ўзбек, уйрот, козоқ, қанғли, қирғиз, қайтоғ, қораукас, қорақуйлук, қипчок, кўнғирот, ҳазора каби уруғлар бўлган. Булар орасидан барлос, тархон, арғун, жалойир, тулкичи, мўғул, сулдус, тўғой, қипчок, орлот, тотор, дулдой уруғ (улус) вакиллари давлат бошқарувида бевосита иштирок этган. Бутун мамлакатда туркий (эски ўзбек тили) асосий ва бирдан-бир коммуникатив алоқани бажарган.

Ҳолбуки XIV асрда мўғулларнинг Мовароуннаҳрдаги хукмронлиги тугаб бораётган, бутун ўлка майда-майда бекликларга бўлиниб, ҳар бири ўзига мустақил бўлиш қасдида эди. Ягона кучли ҳокимият аслида заифлашиб, тарқалиб кетаётган давр эди. Худди шундай вазиятда сиёсий кураш майдонига Амир Темур кирибк елди. Унинг дастлабки хатти-ҳаракатидаёқ ўз халқи, ўз элининг тинчлиги хавфсизлигини сақлаш масаласи турган эди. Ҳали 20 ёшга тўлмаган йигит ёшида ҳарбий хизматга кирди, минг кишилиқ суворийларга қўмондон бўлди. Ҳатто Мовароуннаҳр ҳукмдори Қазағонхон набираси Ўлжойни хотинликка берди.

1357 йили Қазағонхон ўлим топгач ҳокимият Баён сулдуз ва Ҳожи Барлосларга ўтди. Амир Ҳусайн Афғонистонни эгаллади. Шу даврда Мўғулистон хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрға бостириб келди. 19 ёшли Амир Темур сиёсий курашга бел боғлади. Туғлуқ Темур унга Кеш ихтиёрини топширди. 1361 йилда Туғлуқ Темур Амир Темурга яна Кеш беклигини берди. Шу билан бирга ўғли Илёсхўжанинг тарбиячиси, Мовароуннаҳр ҳукмдори мақомига эга бўлди. Кўп ўтмай Илёсхўжан билан ўртадаги алоқага совуқчилик аралашди. Эндиликда Амир Темур Амир Ҳусайн билан ҳамжиҳатликка ўтди. Шундан сўнг Амир Темурнинг Илёсхўжа қўшинига қарши зафарли урушлар бўлиб ўтди.

1363 йил Кеш яқинида Илёсхўжа қўшини янчиб ташланди. Самарқандда Чингизхон авлодидан хон сайлаш маросими ўтди. Амир Темурга “Соҳибқирон” уновни берилди. Навбатдаги

Илѣсхўжа кўшинига қарши кураш Чиноз ва Тошкент оралиғида бўлган “Лой жангги” эди. Жанг тақдири Амир Ҳусайн айби билан мағлубиятга учради. Самарқандни мўғуллар босқинидан сарбадорлар қутқазиб қолди.

1366 йилда Амир Ҳусайн ва Амир Темур Кониғилга келиб, Сарбадорлар раҳбарларини таклиф қилиб, Мавлонзодадан бошқа барчаси қатл қилинади. Гарчи Самарқанд кўлга киритилган бўлсада, Амир Ҳусайн ва Амир Темур ўртасидаги муносабат кескинлашади. Амир Темурнинг хотини вафот этгач, дўстлик душманликка айланди. Амир Ҳусайн куч билан Амир Темурдан Қаршини тортиб олди. Амир Темур ҳам куч билан Қаршини қайтариб олди. Бунинг устига Бухорони ўзига бўйсундирди. Амир Ҳусайн энди Мовароуннаҳрни бутунлай босиб олиш учун кўшин тортди. Ниҳоят, Амир Темур Балхни қамал қилганда Амир Ҳусайн қармоққа тушганлигини англаб етди. Аммо ўз сафдошларидан ўлим топди. Ниҳоят, 1370 йил 10 апрел куни ўзининг хонлигини нишонлади. Самарқандни пойтахтга айлантирди.

Соҳибқирон Амир Темурнинг 1370 йилдан кейинги бутун ҳаёти урушларда кечди. Душманга кучли рухий ва ҳарбий зарба бериш билан бирга, мамлакат хавфсизлиги, юрт ободончилиги, маънавият, илм-фан, санъатнинг гуллаб-яшнаши учун шарт-шароитлар яратди. Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ироқ, Кавказ давлатлари, шарқда Хитойгача бўлган катта ҳудудда марказлашган давлат барпо этди. Гарчи бутун ҳаёти жангу жадалларда ўтган бўлса, давлат тузилиши, бошқарув тартиби, давлат қонунлари, давлат таянчи, давлат мафқураси, давлатда илм-фан, маданият ва санъат, ислом маърифати ва маданияти, давлатнинг ахлоқ нормалари, тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш тизими қабиларни такомиллик даражасига кўтарди. Барча мусулмонларни ислом шариатига мувофиқ яшашга ундади. У Мўғулистонга етти марта, Хоразмга уч марта, Шарқий Эронга икки марта ва бошқа ҳарбий юришларни амалга оширди. Айни пайтда мамлакат шаҳарларида катта ҳажмдаги қурилишлар сони, сифати, савиясини юксак кўтарди.

Соҳибқирон Амир Темур қайси улусга бошлиқ тайинлаганда албатта, ўша уруғдан бўлиши учун курашди. Биргина сулдуз уруғи бошлиғи Муҳаммад Сулдузни хиёнати учун судга берганда

унинг ўрнига бошқа уруғдан бўлган Оқтемирни тайинлайди. У апарди, арлот, сулдуз, ясагур, жалойир уруғларида юз берган исён ва сотқинликларни бостирди. Соҳибқирон Амир Темур уруғ оқоқолларининг эътиқоди ва садоқатига катта аҳамият берди.

1376 йилда Жўчи улусидан Тўхтамишнинг Амир Темурга паноҳ излаб келиши Соҳибқирон учун айни муддао бўлди. Чунки ўз давлати шимолий чегараларининг хавфсизлигини таъминлаш Амир Темурнинг муҳим муаммоларидан эди. Шу сабабли у Тўхтамишни уч бора кўшин билан таъминлаб, Оқ Ўрдага йўллайди. Барибир Тўхтамиш мағлуб бўлиб Самарқандга келди. Бунинг устига Оқ Ўрда хони Урусхон элчи орқали Тўхтамишни, акс ҳолда урушишни талаб қилди. 1377 йил киш фаслида Амир Темур юборган ёрдамчи кўшиннинг зафарли жангги шу сабабдан юз берган эди. Оқ Ўрдани кўлга олган Тўхтамиш 1380 йил бахорида Амир Темур юборган ёрдамчи кўшин билан Олтин Ўрдага ҳужум бошлади. Шу йил киш фаслида Олтин Ўрда хони Мамайни қувиб юборди. Оқ ва Олтин Ўрда бирлашиб қудратли давлатга айланди.

1380 йилга келганда Соҳибқирон Амир Темур Мовароуннахрни тиклади. Бу ерда у ўзининг мустаҳкам ҳокимиятини ўрнатди ва шу билан халқаро микёсда жанговарликни кўлга киритди. У мудом ғалаба қозониш, ҳеч кимдан чекинмаслик, ҳеч вақт хато қилмасликдан иборат оғир вазифани зиммасига олди. У давлат бошқарувида ўзига тобе ва садоқатли бошлиқлар гуруҳини шаклантирди. Ўз сафдошлари ва оила аъзолари ана шу гуруҳнинг асосини ташкил этар эди. Бу гуруҳ аъзоларини фақат Соҳибқирон Амир Темур ўзи синовдан ўтказиб танлаган, садоқатига ўзи ишонган кишилардан иборат бўлган. Соҳибқирон Амир Темурнинг геосиёсати моҳиятан олий метастратегия бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам ҳарбий, ҳам фукаровий бўлиб, мазмунан интегратив эди. Бу геосиёсатда фақат кучга таяниб эмас, балки ғанимни руҳан бўйсундириш, ташаббусни кўлга олиш алоҳида ўрин тутди.

Шундан сўнг Тўхтамиш Соҳибқирон Амир Темурга берган ваъдаларини аста-секин унута бошлади. Бундай ҳаракат аниқ сезилган 1383 йилда Амир Темур Хуросонда юз берган Сарбадорлар кўзғолонини бостириш билан банд эди. Бири ота, бири ўғил бўлган икки шоҳ ўртасида зиддиятнинг пайдо бўлиши

ва тобора кучайиб боришнинг ўз сабаблари бор эди. Тўхтамиш Амир Темурга “ўғил” бўлганда ҳеч вақоси қолмаган, унинг ёрдамига муҳтож кимса эди. Оқ ва Олтин Ўрда бирлашгач, давлат қудрати ҳам, ҳарбий салоҳият ҳам Амир Темур давлати, кўшини билан тенглашди. Эндиликда Тўхтамиш ўзини Чингизхон сулоласининг меросхўри, Жўчи улусининг хони сифатида тушунади. Унда кўчманчи туркийга хос жанговорлик сақланиб қолган эди. Иккинчи томондан, бевосита шажараси Чингизхон билан боғланган Тўхтамиш ўз давлатининг қонуний хони бўлишга тамомила ҳақлигини ҳис этар, унда кўчманчи ва ўтроқ туркийлар маиший турмушга хос зиддиятлар сақланиб қолган эди. Бунинг устига, Амир Темур ўзини улкан давлатининг меросхўр хони ҳисоблаганда Тўхтамишда Чиғатой улусини кўшиб олишга бўлган истак ҳам йўқ эмасди. Хонлик мартабаси ва қудратли давлатга эгалик уни эсанкиратиб қўйди шекилли, Мовароуннахрни жангга тортишга киришиб кетди. Шахсий ва геосиёсий соҳалардаги зиддият туфайли Соҳибқирон 1387 йилда Тўхтамишга қарши урушга отланди. Тўхтамиш эса бунга қадар Мўғулистон хони Қамариддин билан Амир Темурга қарши сулҳ тузган эди: мақсад Мовароуннахрни шимол ва шарқдан исқанжага олиш. Шунинг учун Тўхтамишнинг улкан армияси Қамариддин кўшини билан бирлашиб, Туркистондан Мовароуннахрга ҳужум бошлади. Олтин Ўрданинг иккинчи кўшини Хоразм кўшини билан бирлашиб, Хоразм орқали бостириб кирди.

Умаршайх шимолий чегарада душманни қайтара олмай Андижонга чекинди. Душман ҳудудларни талади. Самақанд, Бухоро, Қарши камалда қолди. Шу вақт Амир Темур 30 минглик отлик жангчиларни Самарқандни озод қилишга йўллаб, ўзи Шаҳрисабз яқинида пайдо бўлди.

Соҳибқирон Амир Темур улкан ҳудудни эгаллаб шарият қонунларига итоат этувчи давлат барпо қилган эди. Ўрта асрлар Осиёда маданиятнинг гуллаб-яшнаши бевосита Соҳибқирон Амир Темур билан боғлиқ. Шаҳрисабздаги Оқсарой пештоқига **“Бизнинг буюқлигимиздан шубҳалансангиз, биз қурган иморатларимизга боқинг”** деган ёзувни керамика плиталарига ёзишни буюрган экан дейишади.

Шахрисабзни Ўрта Осиёнинг маънавий ва маданий марказига, ўзининг қароргоҳига айлантиришни кўзлаган, Оқсарой эса унинг дебочаси эди. Кейин ўзининг табиий қулай жойлашуви ва асрлар давомида катта тарихни бошидан кечирган Самарқанд Соҳибқирон Амир Темурнинг пойтахти бўлиб қолди.

Самарқандда жуда ҳашаматли ва ҳайбатли бинолар қад ростлади. Шаҳар атрофи аниқ режали ва бетакрор қурилмага эга боғлар билан ўралди. Айни пайтда барпо бўлган қасрлар, қад ростлаган боғлар Соҳибқирон Амир Темур салоҳиятининг қудратига гувоҳ эди. Жаҳон тарихида “кўчманчи”, “сахройи” аталиб келинган халқ юксак маданияти, санъати билан барчани ҳайратга солиб улгурган, Темур саройига ташриф буюрган ҳар бир олим, ижодкор, савдогар, элчилар ўз таажжубларини яширмаганига ҳам тарих гувоҳ. Самарқанд ҳақиқатда жаҳоннинг энг гўзал сайқали қиёфасига кирган эди. Самарқанд ва Бухоро орасида савдо йўлининг ҳар икки тарафи боғлар билан бойитилган эди.

Самарқанд Мавлоно Абдужаффар Хоразмий, Мавлоно Шамсутдин Мунши, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Низомиддин Хоразмий, Хўжа Афзал, Мавлоно Оловутдин Коший, Жалол Ҳаққий каби кўплаб олимлар жамланган илм-фан марказига айланиб улгурган эди. Унинг дин хомийларига бўлган ҳурмат-эътибори ҳам катта тарих бўлди. У динни ўзининг сиёсий мақсадларини асослашга йўналтира олди. Соҳибқирон Амир Темур мудом динни қўллаб-қувватлади, дин эса унинг шахсини улуғлади, ҳар бир юришларини асослади.

Тўхтамиш даштга чекинди. Амир Темур пойтахтга келиб, Хоразм тарафга қўшин тортди. Урганч қаршиликсиз таслим бўлди. 1389 йил охирида Тўхтамишнинг мағлубиятга учрагани маълум бўлди.

Ниҳоят, Амир Темур Тўхтамишга қарши 1391 йилда катта қўшин билан юриш бошлади. Хўжанд яқинидаги тўқнашувдан сўнг Тўхтамиш даштга чекинди. 2 ой давом этган таъкиб Олтин Ўрда ва Оқ Ўрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдирди. Тўхтамиш Булғор ўрмонларига қочди, Қрим уни қўллаб-қувватламади. 1395 йил апрел ойида Терек бўйидаги 3 кунлик бениҳоя қаттиқ қонталаш жангда Тўхтамиш армияси яқсон бўлди. Оқ ва Олтин Ўрда таслим бўлди. Бугина эмас, балки бу

жанг Россияни Ўрда тазйикидан озод қилди. Тарих китобларида Тўхтамиш қўшинини “Турк-мўғул” аташ таомилга айланган. Ҳақиқатда Тўхтамиш даврида “мўғул” атамаси кўпроқ сиёсий тушунчани англатар, “мўғул” атамаси мохиятан этниклик хусусиятини англатиши шартлилик даражасида эди. Шундандир Соҳибқирон Амир Темур 1395 йилда Тўхтамишга ёзган хатида уни “кипчоқ хони” атайди. Дарвоқе, Оқ ва Олтин Ўрда аҳолиси рус йилномачилари ёзганларидек “татарлар” ҳам эмасди. Тўғри, Оқ ва Олтин Ўрда аҳолиси таркибида татар, манғит, қўнғирот, кераит, кипчоқ каби уруғлар бирлашган, кипчоқлар асосий кўпчилиكنи ташкил этар эди.

Оқ ва Олтин Ўрда устидан ғалаба таъминлангач, унинг Эрон, Кавказ, Сурия, Миср, Ҳиндистон ва Туркияга юришлари амалга ошди. Фақат Хитойга қарши юриш бошлаб, Ўтрорда вафот этди. У жуда улкан империяни барпо этди. Унга тобе бўлган мамлакатлар, ўлкалар, вилоятлар бошқарувини доиом назорати остида ушлаб турди.

Соҳибқирон Амир Темур вафотидан сўнг, хусусан, Халил Султоннинг Соҳибқирон Амир Темур васиятини тан олмай Самарқанд тахтига ўтириши, жойларда шаҳзодалар, султонлар, улус бошликлари ўртасида ўзаро тахт талашув, ўз мустақиллигини таъминлаш, кўпроқ шахсий бойлик ортдириш мақсадидаги ички курашлар авж олди. Натижада, Соҳибқирон Амир Темур асос солган улкан давлат тўртга бўлиниб кетди. Мовароуннаҳрда Халил Султон тахтга ўтириб уч йилда қудратли давлатни емирди. Шохрух Хуросон, Сейистон, Мазондаронни қўлда тутиб, маҳаллий амалдорлар билан курашга ўтди. Форсда Умаршайхнинг уч ўғли ўзаро ҳокимият учун курашди. Озарбайжонда Мироншоҳнинг ўғиллари Умар ва Абу Бакрлар ҳам ўзаро курашлардан бўшамасди.

Тахт меросхўри Пирмуҳаммад 1406 йил февралда Қарши ёнида Халил Султондан мағлуб бўлиб, Ҳисори Шодмонга кетди. 1407 йилда ўзининг қудратли амири Пир Али Тоз томонидан ўлим топди. Пир Али Тоз Пирмуҳаммаднинг ўрнини эгаллади.

Ниҳоят, 1409 йил Шохрух Мирзо Самарқандга юриш қилди. Жолайир уруғи йўлбошчиси Шайх Нуритдин Халил Султонга қарши иттифок тузиб, Шохрух қўшинининг Самарқандга келиш олдидан амир Худойдод Халил Султонни асир олади. Шундан

кейин амир Худойдол мўғул хонлари томонидан ўлдирилади. Халил Султон Шоҳрух Мирзога сиғиниб келади. Нихоят, 1409 йилнинг охирида Шоҳрух Мирзо Самарқандни қўлга олиб, ҳокимиятни ўғли Улуғбек Мирзога топширади. Шоҳрух Мирзо Соҳибқирон Амир Темур давлатининг каттагина қисмини қўли остида бирлаштириб турди.

Мирзо Улуғбек 40 йил Самарқандда тинчиликни сақлаб турди. Шаҳарда ҳаёт изга тушди. Илм-фан, маданият, санъат тез ривожланди. Улуғбек расадхонасини, “Боғи майдон”ни барпо этди. Ҳайбатли Улуғбек мадрасаси қад ростлади. Соҳибқирон Амир Темур мақбарасини таъмирлади. Ижтимоий ҳаётда олимларга кўплаб имтиёзлар берди. 1447 йилда отаси Шоҳрух Мирзонинг вафотидан сўнг Хуросонни ўз қўли остида сақлаб қолиш жуда қимматга тушди. Бу пайтда Дашти Қипчоқдан қўшин келиб Самарқандни ишғол қилди. Мирзо Улуғбек яратган ноёб обидалар шикастланди. Бунинг устига, ўғли Абдуллатиф отасига қарши қўшин тортди. Иложсиз қолган Улуғбек ўғли Абдуллатифга бош эгди. Абдуллатифнинг хоҳиши билан 1449 йил 27 октябрда унинг боши Аббос томонидан кесилди. Бутун Самарқанд мотам остида қолди. Шаҳардан файз-барака кетди. Сиёсий парокандалик маданий тушқунликни келтириб чиқазди.

Деярли шу даврларда Сирдарёнинг шимолида “кўчманчи” аталмиш ўзбеклар ягар эди.

Бепоён даштда асосан чорвачилик билан банд бўлган ўзбеклар куч-қудратининг асосчиларидан бири шахзода Абулхайрхондир. Рўзбекхон ёзган учта ўзбек халқи уни хон тахтига давогар қилиб кўтарди. Уни хонликка кўтарган **қиёт, манғит, байди, қўнғирот, тангут, йижон, дшрмон, қўшчи, ўтарчи, найман, угриш-найман, тубай, тоймас, жат, хитой, барок, уйғур, қарлуқ, кенагас, уймун, қурловут, эмчи, туман ва минг** уруғлари оксоқоллари бўлди. Бу 24 уруғ оксоқоллари ўзларининг қудратли давлатини барпо этиш ва унга муносиб хон танлашни осонликча ва бирданига қабул қилган эмас. Давлат бошлиғи-хонга талантли Абулхайрхонни танлаш ҳам энгил бўлмади. Бунинг замирида ўзга давлатларга тобе, ўзга хонга бўйсуниб, итоатда яшаш кўргуликларини бошдан кечирган уруғлар оксоқоллари “ўзига ўзи мустақил”, “ўзига ўзи бек” бўлиб

яшашга қатъий киришган эди. Чунки шафқатсиз Ғозийдан чеккан ситамлар бундай ўйлашга мажбур этган бўлса, не ажаб.

Ниҳоят, 1428 йилда Иртиш бўйидаги Тура шаҳрида Абулхайрхон тантанали тахтга ўтирди. Худди шу хонлик марказида ўзбекларга садоқатли хизмат қилишга қасамёд қилди. Тахтга ўтиргандан Урал дарёсининг шарқидан Сирдарёнинг шимолига қадар чўзилган худудни Жўчи улуси амалдорларидан тортиб олди. Ўзини хонликка кўтарган 24 ўзбек ўзбек уруғларини бирлаштириб, Дашти Қипчоқ хони Муҳаммадхожига қарши уруш бошлади. Муҳаммадхожи кўшини Тобол дарёси бўйларида енгилиб, ўзи асирга тушди ва ўлдирилди. Дашти Қипчоқдан ташқари 1431 йилгача барча Шайбон улуси ерларини кўшиб олди. Абулхайрхон давлати билан темурийлар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам иқтисодий ва стратегик катта аҳамиятга эга бўлган, Хоразм ва Сирдарё хавзасини эгаллашга қаратилган ҳаракатлар билан боғланди. 1441 йилда Абулхайрхон Хоразмга катта юриш бошлади. Хоразмликлар эса унга қаршилиқ қилишнинг фойдасизлигини англаб, жангсиз тобеликни билдиришди. Абулхайрхон ҳам хоразмликларни жазолаш ва ўлжа олишни хоҳламади. Шундан сўнг ўзига бўйсунмаган Маҳмудхон ва Аҳмадхонларни мағлубиятга учратди. Кейинги йиллар у давлат худудини кенгайтириш учун урушлар олиб бормади. Балки хонлик ичидаги келишмовчиликларни бартараф этиш билан банд бўлди. Манғит уруғи бошлиғи Ваққосбек дашт хони Мустафо билан бирикиб Абулхайрхонга қарши чиқди. Абулхайрхон эса **қиёт, йижон, кўшчи, кўнғирот** каби қабилаларнинг бошлиқлари билан уларга қарши курашди. Жангда исёнчилардан 4,5 минг киши ўлди. Исён кўтарганларнинг хотинлари, болалари, қариндош-уруғлари асир олинди.

XV асрнинг 40-йилларида Абулхайрхон Сиғноқ қаъласига хужум қилади. Сиғноқ билан бирга Оққўрғон, Арқуқ, Сузак қаълалари ҳам олиниб, Сиғноқни пойтахт қилди.

Ўзбеклар темурийлар ички курашига ҳам аралаша бошлади. Абулхайрхон темурийзода Султон Абусаиднинг Самарқанд тахтини олишига бевосита кўмаклашди. Унинг кўшини Мовароуннаҳрга бостириб кириб 1451 йилда Султон Абусаидни Самарқанд тахтига ўтказди. Султон Абусаид Абулхайрхоннинг бу ёрдамига катта ҳадялар инъом этди ва Мирзо Улуғбекнинг

қизи Робия Султонбегимни хотинликка берди. Гарчи Абулхайрхон Тобольскдан Сирдарёга қадар бўлган ҳудудни давлати таркибига қўшиб олган бўлсада, 1457 йилда қалмоқлар бостириб кирди. Қалмоқлар хони Ўзтемир Абулхайрхон қўшинига Кўк Кесенедан жуда қаттиқ зарба берди. Абулхайрхон Сигноқ қаъласига беркинди. Қалмоқлар эса Чу дарёсининг нариги тарафига ўтиб кетди. Қалмоқлар зарбаси Абулхайрхон қўшинини тартибга келтириш учун узоқ давр курашиш зарурлигини келтириб чиқарди. Хусусан 1457 йилда қалмоқлар билан ўзбеклар тўқнашув, қалмоқларнинг қўли баланд келиши билан Ўзбеклар давлатининг нуфузига жиддий таъсир этди. Хоннинг обрў-эътибори давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги ютуқлари билан ўлчаниши, қалмоқлар зарбасидан сўнг Абулхайрхон бироз танг вазиятга тушиб қолганидан Жўчи улуси вакиллари ўз мақсадларида фойдаланишга уринди. Дастлаб Жўчи хонадонидан Кирей ва Жонибеклар ўз уруғлари билан ажралиб чиқиб, Чигатой хони Эсон Буғадан ер сўрашди. Мўғлустон чегарасидан уларга ер ажратилди. 1465-66 йиллар қатор қабилалар Кирей ва Жонибекка қўшилиб кетди. Булар ўзбеклар таркибидан ажралиб ўзларини “қозоқ” атаб бошлади.

Қатор туркий қабилаларнинг Ўзбеклар давлати таркибидан чиқиб кетиши қозоқ халқининг шаклланишида улкан тарихий рол ўйнайди. Ҳозирги Қозоғистон ерларида қолган ўзбеклар даставвал ўзбек-қозоқ, кейинчалик қозоқ аталиб кетди. Шу муносабат билан Муҳаммад Ҳайдар Мирзо шундай ёзади: **“Абулхайрхон Дашти Қипчоқни батамом эгаллаган пайтда Жўчи наслдан айрим султонлардан келадиган бахтсизликларни зийраклик билан сезиб, уларни йўқ қилишга қарор қилди. Гирайхон, Жонибексултон ва бошқа айрим султонлар ҳам кам сонли одамлари билан Абулхайрхондан қочиб, Мўғулистонга кетишди. У пайтлар Мўғулистон Эсон Буғахон қўли остида эди. Буғахон уларга иззат-ҳурмат кўрсатиб, Мўғулистоннинг бир чеккасидан жой ажратиб берди. Улар бу ерда хавф-хатардан холи, беғам-беташвиш ҳаёт кечиришди”**.

Абулхайрхон ўлгандан кейин ўзбек улуси ўртасида келишмовчилик бошланди. Ҳар бири имконияти даражасида хавфсизлиги, ҳаётининг осойишталиги учун Гирейхон ва

Жонибекхондан ёрдам сўради, куч тўплади. Дастлаб бирмунча одамлардан четлашиб, ночор аҳволда дарбадар кезиб юришди, шу сабабдан уларни козоқлар деб аташди. Шу билан улар шундай аталадиган бўлишди” (М.Ҳайдар Мирзо, 2010, 389-390).

Тарихшунос олим Т. Султонов ҳам козоқларнинг ўзбеклардан ажралиб чиқиш даврига тўхталиб, бу “шаклланиб бораётган халқнинг келгусидаги ўз номи билан тарихий учрашуви” бўлганини алоҳида қайд этади. Ваҳоланки, академик А.Асқаров козоқларнинг халқ босқичига етиб келиши XII аср билан белгилаган эди.

Абулхайрхон давлати ўз атрибутларига эга феодаал давлат эди. Абулхайрхон қаерда мағлубиятга учраган бўлса, унинг авлоди ютуқларга эришди.

Абулхайрхон вафот этган 1468 йилда тахтга ўтирган меросхўри Ҳайдархон ҳам ўлдирилди. Унинг хонлик бошқарувидаги ожизлигидан Дашти Қипчоқ хони Муҳаммад Ҳожининг ўғли Саййид Ойбекхон, Мўғулистондан келган Бароқхоннинг ўғли Жонибекхон ва Гиройхоннинг ўғли Бўркахонлар ва Манғит уруғининг баъзи амирлари фойдаландилар. Унинг қариндош-уруғлари ҳам йўқ қилинди. Шундай қилиб, Абулхайрхон давлатига қарши ашаддий ғанимлар Оқ ва Олтин Ўрда хонлари ва хонзодалари эди. Шайбон улуси учун ҳам уларга қарши шиддатли кураш йўли қолган эди. Абулхайрхон авлоди учун қирғинбарот кунларда Қорачинбек Шайбон ва укаси Маҳмуд Султонларни яширин олиб қочиб Астрахонга Темур Қутлуғхоннинг авлоди Қосимхон панохига яширди.

Ҳайдархонни тахтдан ағдарганлар Қосимхонга қарши кураш бошлади. Қосимхон эса мушкул шароитда Муҳаммад Шайбонийхонни яширди, қўриқчи гуруҳ кўйди. Кўпгина ёшлар Муҳаммад Шайбонийхон атрофига тўпланишди. Шундан сўнг Муҳаммад Шайбонийхон Амударёнинг қуйи ўзанларида хонлик қилаётган Аҳмадхонга ҳужум қилишди. Ака-укалар қутилмаган жасоратлар билан курашсада, барибир енгилди. Муҳаммад Шайбонийхон ва укаси Туркистонга Султон Абусаид мирзонинг ўғли Султон Аҳмад мирзо панохига келади. Туркистонда ўтган қиш ва ёз ойларида ўзбек қабилаларидан бўлган кўплаб тарафдорлари тўпланишади. Тўпланган тарафдорларнинг моддий

таъминоти учун бошқа хонликлар жойларига боскин уюштириб кўп ўлжа билан қайтади. Бундан хабар топган Муҳаммад Мазид Тархон Муҳаммад Шайбонийдан Туркистонни тарк этишини талаб қилади. Самарқандга боришда Сайрамда ўзбек хонларидан бирига хужум қилади ва мағлубиятга учрайди. М.Шайбоний ва Маҳмуд Султонлар Самарқанд қолиб Бухорога йўл олади. Бухорода ҳоким Мир Абдуллаали уни хурсандчилик билан кутиб олади. Муҳаммад Шайбонийнинг жанговарлик жасоратлари ва унинг ҳозирда Бухорода эканлигидан хабар топган Самарқанд хони Султон Аҳмад Мирзо меҳмонга таклиф қилади. Катта ҳурмат ва тантана билан меҳмон қилади. Бухорога қайтиб икки йил қори Мавлоно Муҳаммад Хитойи қўлида таълим олади. 1487 йилда Маҳмуд Султон ўғилли бўлганида ўғлини Хўжа Аҳрорга олиб келади. Хўжа Аҳрор унга ўз исми Убайдуллони беради. Ана шу Убайдулло Султон 1536-1539 йилларда Ўзбек давлати хони бўлди ва форсларга қарши катта курашларни амалга ошириди.

Муҳаммад Шайбоний Бухорода таълим олганда ўз юртини қўлга киритиш учун жиддий тайёрланди. Унча катта бўлмаган гуруҳ билан Дашти Қипчоққа йўл олди. У дастлаб Арқук қаъласини эгаллади. Бунда манғитларнинг ёрдами катта бўлди. Натижада Сигноқгача бўлган ерларни босиб олди. Сигноқда турган пайтида Дашти Қипчоқ ҳукмдорлари Мусомирзо унга катта инъомлар қилди. Бироқ Мусомирзо Шайбонийхонни тахтга ўтказиш учун ундан манғитлар сафига ўтишни сўрашди. Уни дастлаб тахт учун курашга отланганда **кўшчи, найман, уйғур, курлаут, ички ва дурмон** ўзбек уруғлари қўллаб-қувватлашган эди. Муҳаммад Шайбоний Ўрта Осиёни қўлга киритгач, **қиёт, кўнғирот, туман, тангут, хитой, чимбой, шунқорли, шодбоқи, йнжон уруғлари** амирлари келиб қўшилди.

1487-1493 йилларда Муҳаммад Шайбоний Туркистоннинг катта қисмини қўлга киритди. Шундан сўнг бир мунча Дашти Қипчоқни эгаллаш учун Маҳмуд Султон кўшинига қарши жанглар қилди. Маҳмуд Султон ва Бурундукхоннинг кўшинларидан енгилиб Манғишлоққа кетди. Бу оралиқда Маҳмуд Султон Самарқанд ҳокими Аҳмад Мирзо кўшинига қарши каттиқ зарба берди. Аҳмад Мирзонинг илтимоси билан Абдуллаали Манғишлоқда бўлган Муҳаммад Шайбонийхонни таклиф қилади. Самарқанд ҳокими Аҳмад Мирзо билан бирикиб

Султон Махмудхон қўшинига зарба берди. Шундан сўнг Муҳаммад Шайбоний Бухоро ва Самарқандни қўлга олиш учун кураш бошлади. Ниҳоят 1502 йилга қадар Самарқанд тахти учун курашди. Охири марта З.М.Бобурдан Самарқандни тортиб олиб теурийлар пойтахтини қўлга олди.

Шундан сўнг теурий Султон Хусайн Мирзо қўли остидаги ерларга, хусусан, Хоразм, Амударё бўйлари, Ҳисор, Хатлон, Бадашхон, Қундуз, Бағлон каби манзилларни қўлга киритди. 1503 йил Балх томон юриш бошлади. Мурғоб дарёси бўйларидаги жангларда ғолиб келди. 1506 йилда Султон Хусайн Мирзо вафотидан сўнг Ҳиротга ҳужум бошлади. 1507 йил 27 майда Ҳиротда Муҳаммад Шайбонийхон номига хутба ўқилди. Кейин Журжон ва Астрабодни эгаллади. Шундай қилиб, Каспий денгизидан Хитойга қадар, Сирдарёдан Марказий Афғонистонга қадар бўлган катта ҳудуд Муҳаммад Шайбонийхон давлати ерлари бўлиб қолди. Дин уламолари унга **“Имомуз-замон ва халифат ур-рахмон”** унвонини беришди.

М.Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда олиб борган ҳарбий ҳаракатлари унга катта мувафаккиятлар келтиргани билан Дашти Қипчоқ ва бобоси Абулхайрхон қўли остида бўлган ерларни ўз давлати таркибига киритиб олишга қаратилган юришлари айтарли тайинли натижа бермади. У Жонибекхоннинг ўғиллари ва айниқса Бурундукхон билан шиддатли курашди. Барибир XV асрда Шайбон сулоласидан бўлган ўзбек хонлари Чингизхон наслидан саналган ўзбек-қозоқ хонлари кўплаб қонли урушларни бошдан кечирди. М.Шайбонийхоннинг Дашти Қипчоқ ва бепоён даштни яйловга айлантиргани ҳатто Мовароуннаҳрга бостириб кирмасдан олдин бир эл, бир қўшни бўлган хонларни ўзига бўйсундира олмагани ҳам тарихий ҳақиқат. Дарҳақиқат, М.Шайбонийхон Мовароуннаҳрни бир халқ-ўзбеклар деб ҳисоблар, Гирайхон ва Жонибекхонга бўйсунган улуслар ундан ажралиб қолганидан сўнг ўзбек-қозоқ ва кейинчалик қозоқ бўлиб қолган эди. Рўзбихон “Меҳмонномаи Бухоро”да ёзади: “Аввал эслатилгани каби Чингизхон ва унинг фарзандлари биринчилардан бўлиб, улкан давлат яратган қозоқлар ўзбеклар билан бир халқ эди. Биринчи авлоддан ҳеч ким Қозон Муҳаммадхонгача (1295-1300 йиллар) исломни қабул қилмаган. Чигатой улусида эса биринчи

бўлиб мусулмон бўлган Қозонхоннинг замондоши Бароқхон (1266-1271 йиллар) эди. “Шундай, қозоқ халқи ҳаётида ислом асосларининг тасдиқ топиши Чингизхон давлатида исломнинг пайдо бўлиши билан деярли бир даврда тўғри келади. Умуман ўзбеклар ва кўчманчи қозоқлар ўртасидаги зиддият кўп жиҳатдан ҳар бир халқнинг тарихий мероси ва анъаналари билан боғлиқ эди. Ўзбеклар қандай ҳаётий фаровонликлар эга бўлса қозоқлар буни билган ҳамон улар яшаётган ҳудудларни босиб олиш учун босқинлар уюштирар, қозоқлардаги жанговар руҳни синдириш ҳар гал жуда қийиндан қийин эди. Ўтроқ ўзбек ҳатто кўчманчи ўзбекка нисбатан салгина бўлсада паст назар билан қарашини ўзининг ҳатти-ҳаракатида нисбатан эркинлигини намоён қилиши турмуш тарзи билан боғлиқ жанговарлигидан келиб чиқувчи катта сиёсий имкониятга эгаллиги ҳам ўзаро тўқнашувларга урғу берар эди. Шу каби Шайбонийхон ва унинг уруғлари билан Дашти Қипчоқнинг бепоён даштларида яшаб қолган уруғлар ўртасидаги ижтимоий фарқларни йўқотиб бўлмасди.

Қачонки Муҳаммад Шайбонийхон барпо этган ўзбек давлати Марказий Осиёда қудратли давлатга айланган бир пайтда бу давлат Эрон билан тўқнашди. Эрон қарийб тўрт ярим аср турк ва мўғул ҳукмдорларига тобе бўлиб яшагач, мустақилликка эришди. Сафавийлар сулоласи (1502-1736 йиллар) даврида Эрон Марказий Осиёдан Хуросонни тортиб олишга ўтди. Умуман, ўзбеклар ва сафавийлар деярли барча соҳаларда, шу жумладан, динда ҳам ўзаро қарши эди. Сафавийлар исломнинг шиа мазҳабига, ўзбеклар ханафий мазҳабига эътиқод қўйишган эди. Ана шундан миллатлар ўртасидаги зиддият бевосита диний зиддиятга айланди.

Хондамир асарларида таъкидлашича, Эрон подшоси шох Исмойил Шайбонийхонга қарата икки уч марта мактуб юбориб, ўз душманлигини яширмаган. Ниҳоят, 1510 йилда Эрон, Форсiston, Кирмон, Курдистон, Луристон, Арран, Озарбайжон вилоятларидан қўшин тўплаб Шайбонийхонга қарши урушга отланади. Бу вақтда Шайбонийхон афғон хазарларига қарши оғир келгач урушдан эндигина қайтган Самарқанддаги ўғли Муҳаммад Темур Сирдарё бўйидаги жангда қозоқлардан мағлуб бўлгани ҳақидаги хабар етиб келган, қўшин оғир сафардан сўнг дам

олмаган эди. Бунинг устига шоҳ Исмойил кўшини Хуросон ерларига кириб келганда Дамғон, Астрабод, Машҳад, Сарахс қаълаларидаги ўзбек хонлари каттга хавфдан кўркиб, шаҳарларни химоясиз қолдирган. Хуросонда шоҳ Исмойил кўшини ваҳимаси кучайгандан кучайиб борарди. Бунинг устига Марвга йўл очик эди. Мовароуннаҳрга ёрдамчи кучлар етиб келмаган бир пайтда Шайбонийхон шоҳ Исмойилнинг хийласи туфайли жангга кириб куршовда қолади. Марв қаъласи ҳам химояга дош беролмайди. Оқибат жангда ҳалок бўлади.

Муҳаммад Шайбонийхон Марказий Осиёда қудратли ўзбек давлатини барпо этгач, этник давлат тўнтарилишлари, этник асосда қурилган низорлар барҳам топди.

У барпо этган давлат хон сулоласига тегишли давлат эди. Хон сулоласи аъзолари султонлар эди. Султонлар орасида энг кексаси бош хон бўларди. Хонлик унвони энг қудратли хонларга ҳам бериларди. Темурийлар давридаги маъмурий идора таркиби деярли сақлаб қолинди. Маъмурий бошқарувда амирлар катта рол ўйнай бошлади. Хорижий давлат элчиларини қабул қилишда “Табуғ” маросимига катта эътибор қаратилди.

Шоҳ Исмойил М.Шайбонийхон устидан ғалабага эришгач, Хуросоннинг маъмурий маркази Ҳиротни эгаллаб хутба намозида ўзи ва ўн икки имом номини кўшишни талаб қилди. Темурий мирзолар Увайс Мирзо, Хон Мирзолар таъзим бажо келтирди. Бухоро ва Самарқандда турган Убайдулло Султон ва Муҳаммад Темур султонлар совғалар юбориб, Мовароуннаҳр тинчлигини сақлаб қолишга эришди. 1511 йил март ойида Самарқандга келган Суюнчхожихон давлат хони сайлаш тамойилига мувофиқ хон бўлди. Ўлжалар султонларга бўлиб берилди. Бу вақт Хуросонда шоҳ Исмойил таъсирига ўтиш, керак бўлса, Мовароуннаҳрни ўзбеклардан тортиб олиш ҳаракати кучайди. Бу ҳаракатни Шоҳ Исмойил қувватлаб, кўшини билан ёрдам берди. Худди шу жараёндан З.М.Бобур фойдаланиб қолиш учун 1512 йил бошида Қундузда Увайс Мирзо кўшини билан қўшилди. Шоҳ Исмойил эса Шайбонийхон қўлида қолган Хонзодабегмни катта совғалар билан З.М.Бобурга юбориб, уни ўзбекларга қарши отланишга ундади.

З.М.Бобур Эрон кўшини билан Ҳисорга хужум қилди. Самарқанддан Ҳамза, Маҳди Султон, Суюнчўжахоннинг

ўғиллари, Темурсултон ва бошқа ўзбек хонлари З.М.Бобурга қарши курашга тайёрланди. Убайдуллахон бу вақтда Қаршида эди. Темур Дарвоза ҳудудида бўлган шиддатли жанг З.М.Бобурга фойдасига ҳал бўлди. У шоҳ Исмойил юборган қўшин билан армиясини 60 минг кишига етказиб Қаршига йўл олди. Убайдуллахон эса ўн минг кишилик қўшин билан Бухорога чекинди. З.М.Бобур аввал Бухоро кейин Самарқандни биринкетин қўлга киритди. Самарқандда жума намозида шоҳ Исмойил ва 12 имом номини хутбага қўшиб ўқилгандан сўнг аҳоли кутилмаганда шиа мазҳаби тарафдорларига дуч келгани З.М.Бобур ҳам шиани қабул қилганидан таажубга тушди. Шундан сўнг Туркистондаги ўзбек хонларини Самарқандга чорлаш бошланди. Убайдуллахон Арқуқдан А.Яссавий макбарасига бориб зиёрат қилгач “Қизил бошлар”га қарши курашишга бел боғлади. 1512 йил март-апрел ойларида ўз қўшини билан аввал Ғиждувонга, кейин Бухорога боради. Бундан хабар топган З.М.Бобур 50 минг кишилик отлик қўшин билан Кўли Малиқда 5 минг кишилик Убайдуллахон қўшинини куршовга олади. Ғалабага заррача шубҳа қилмаган З.М.Бобур қўшини атиги сон жиҳатидан 10 баробар кам бўлган Убайдуллохон қўшини “Тўлғама” усули билан унинг қўшинини янчиб параконда қилиб ташлайди. З.М.Бобур аввал Бухорога яшириниб, кейин Самарқандга боради. Ўз оиласини олиб Ҳисорга кетади. Шундан кейин Убайдуллахон Самарқандни эгаллади. Кўп вақт ўтмай Ҳисор ҳам, Фарғона водийси ҳам қўлга киритилади. Мовароуннаҳр яна ўзбекларга ўтди.

XV аср бошидан ер-мулк, тахт талашувлар бутун Мовароуннаҳр бўйлаб кўплаб жанглари вужудга келтирди. Айни шу вақтда “ўзбек” этнонимли халқ маҳаллий туркий, этник ўзбеклар билан илдизи бир, аммо маъмурий-географик атама “чиғатой” номи остида кун кечираётган халқнинг аслида бир кабиладан, бир уруғдан бўлгани “ўзбек” атамасининг Мовароуннаҳрда умумий халқ номига кўчишини тезлаштирди дегимиз келади. Баъзи тарихшуносларнинг XV асрда юз берган тарихий воқеаларни назарда тутиб, “ўзбекларни халқ босқичига олиб келган” деган сўзлари XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр аҳолиси этник туркий, асосан, ўзбекларнинг 92 уруғи таркибига кирган уруғлар – **қипчоқ, қанғли, қиёт, ўғуз, ўтарчи, йижон,**

уз, барлос, калтатой, манғит, уйғур, козоқ, қирғиз, хитой, уйшун, минг, юз, жалойир, қўнғирот, басмил, олчин, арғун, кераит, қурловут каби кўплаб уруғлар аллақачон ўтrock ва ярим ўтrock турмуш тарзига эга эди.

Бу ҳол уруғлар оқсоқоллари мисолида жамоанинг тинчлиги, хавфсизлиги, турмуш шароитини ўйлаб мустақил бўлишга ва шу мақсадда давлатчиликка интилишни кучайтиргани ҳам тарихан асосли.

Ўзбек халқи таркибан бир хил бўлмасида, бу ном ўзининг беқлигини, мустақиллиги, эркинлигини сақлаб қолиш йўлида бағри кенг, мард ва жасур, лафзига содиқ, содиқликка садоқатли, ҳимматли этногенетик қондош гуруҳ-қабилаларнинг тарих сўқмоқларида уюшган халқнинг ўз номи эди. Оқ Ўрда даштлари ҳам тарих сўқмоқларига кирази. Бу даштдаги қаҳрли тўқнашувларда аллақачон уруғлар мисолида ёлғиз отнинг донғи чиқмаслиги неча бор синовлардан ўтган эди. Индамай ёлғизланиб турсанг ва ё кўйиб берсанг, от суриб, кўпкари чопиб юрган онларда она дашт ҳам ташқи кучларнинг тажовузида сарҳадлари қисқаргандан қисқариб кетарди. Бундай рутубатли кунларда ўз туғинг, ўз эркинг таги бўшаб қолингандай сезиларди. Буни **манғит, қўшчи, найман, уйғур, қурловут, ички, қанғли, қипчок, жалойир, керойит, дўрмон** уруғларининг оқсоқоллари бир неча бор ичдан ҳис этишган бўлса, не ажаб. Ана шу кўнгилларни ичдан тирнаб кетадиган туйғу **“бўлингани бўри ер”, “бирлашган ўзар”** ҳикматларини ёдга солмаслиги мумкин эмасди, чоғи. XIII асрнинг қабоҳатли йилларида, мўғулларнинг шафқатсизларча қирғинларидан юраги зада бўлган уруғлар оқсоқоллари ўзига ўзи беқлигини, ўз мустақиллиги ва эркини сақлаб қолиш, ғанимга қарши таҳду шиддати, жониларнинг ҳаққини ола билган генетик қондошлигига, ўзбекона фазилатларга садоқатига таяниб, тарихнинг олағовур кунларидан бирида жам бўлишган, бирлашган, кучни бир муштга кўчирган бўлиши айна ҳақиқат. Худди шу жамлашув, бирлашув олий ниятни ардоқлаб Соҳибқирон Амир Темур эътибор қилган **“ўзбек”** сўзини ўз умумий номига қабул қилишган деб ҳисоблашга ундаганига ишонилса бўлади. Шундан сўнг **“кучи озлик”, “ожизлик”**

ҳислари тарқалиб, унинг ўрнини “ўзига ўзи беклик” эгаллаган чамаси. Кейинчалик уларга **қиётлар, кўнғиротлар, тангутлар, хитойлар, чимбойлар, шунқорлилар, шодбоқлар** бош қўшишди. Қарабсизки, даштни ларзага соладиган, бир-бирини қўллаши ҳавасларни келтирадиган улкан қўшинли отлик суворийлар оёққа қалқиди. Шарқшунос А.А.Семеновнинг “ўзбек” атамасини биринчи бўлиб форслик муаллифлар қўллаган деган уйдирмалари унинг ўзбек шаҳарлари аҳолисини “туркийлашган тожиклар”га чиқазиш орзусининг рўёбга чиқишига “старт майдони” вазифасини ўтайди. Шундай қилиб, олимнинг ўзбек шаҳар аҳолисини “туркийлашган тожик”ка чиқазиш ниятида ички ғайирлик борлигини “ўзбек” атамаси “қурама халқ” номини билдиради деган ҳаёлий тасаввурларини ифодалашга қаратилгани билан ажралиб туради. Р.Масовнинг “ўзбек” атамаси, ўзбек халқига қарата ички ғайирлик билан ёндашуви унинг ҳолислигини ҳечам кўрсатмайди. Қолаверса, бирон-бир ўринда ўзбекларнинг қурама халқлиги реал воқеликка айланмаган, балки “ўзбек” атамаси жамловчи ном бўлгани қайта-қайта тарихларда исбот топган. “Ўзбек” атамаси дастлаб сараланган отлик суворийлар гуруҳига қарата қўлланилганини А.А.Семеновнинг ўзи ҳам тан олади. Демак, сараланган отлик суворийларнинг ҳатти-ҳаракатида кутилмаган шахду шиддат, жасорату, қатъият, ёвқурлигу ғалабага ишонч, рақибни ларзага соладиган ҳайбат мавжуд бўлгани ҳам рост.

XV асрда бевосита Абулхайрхонни тахтга сайлашда эса **қиёт, манғит, бойли, кўнғирот, тангут, йижон, дўрмон, кўшчи, ўтарчи, найман, учриш-найман, тубой, тоймас, жат, хитой, бароқ, уйғур, қарлук, кенагас, уйтун, қурловут, эмчи, туман, минг ўзбек уруғлари** бошлиқлари қатнашган. (А.А.Семенов, 1954, 24). Мухаммад Шайбонийни тахтга сайлашда эса дастлаб **кўшчи, найман, уйғур, қурловут, ички ва дўрмон** ўзбек уруғлари бошлиқлари иштирок этишган. Уларга **қиёт, кўнғирот, туман, тангут, хитой, чимбой, шунқорли, шодбоқи, йижон** ўзбек уруғлари қўшилган. Шу билан бирга, унинг қўшини таркибида **барлос, жалойир, орлот, қатағон, минг, дуғлот, қовчин** уруғлари вакиллари бўлган. Соҳибкирон Амур Темур ва Темурийлар давридаги

орлот, барлос, дуғлот, жалойир, жата, қурловут, манғит, найман, туман, қипчоқ, қораукас (кенагас), қиёт, қўнғирот, уйғур каби уруғлар Абулхайрхон ва Шайбонийхон давлати таркибида ҳам мавжуд эди. Умуман, Абулхайрхон ва Муҳаммад Шайбонийлар давридаги ўзбек уруғлари мавжуд манбалар бўйича ўрганилганда умумий сони 30 га етмайди.

“Тарихи Гузидайи Нусратнома” асари асосида ўрганилганда Олтин Ўрда ва Дашти Қипчоқда **арғун, дўрмон, бек, найман, қиёт, ички, қўнғирот, туман, манғит, уйғур, туба туман, уйшун, ўртачи, жот, масит, беккут, чимбой, шунқор, қалмоқ, қўшчи, кишлиқ, можор, тотор, солорқозон, чакмоқ, юзбеги, туркман, отувчи қолиқ, ички байри (навқар), бошқирд, тирхон (тархон), ойрат, буркут, имак, керак** каби уруғ ва аймоқлар яшагани тилга олинган. Улардан **дўрмон, найман, қиёт, қўнғирот, манғит, уйшун, жат, можор, тотор, бошқирд, арғун, ойрот уруғларининг** сардорлари Муҳаммад Шайбонийхоннинг харбий юришларида фаол қатнашган.

Шундай экан, Муҳаммад Шайбоний истилоси даврида Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳрга кириб келган 92 уруғ ҳақидаги маълумотларни қайта мулоҳаза қилиш зарур.

Мовароуннаҳр, Хуросон, Бадахшон, Дашти Қипчоқнинг бир қисмини қўл остига бирлаштирган Абдуллахон II давридагина 92 ўзбек уруғи ҳақидаги маълумот унинг Акбаршоҳга ёзган мактубида тилга олинган. Бинобарин, Абдуллахон II қўл остидаги ҳудудларда яшаб келаётган аҳолининг этник тарихи бўйича маълумотлар асосида “92 ўзбек уруғлари” ҳақидаги маълумотлардан бохабар бўлган Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”сида 80 га яқин ўзбек уруғ номлари тилга олинган. Булар – **қанғли, қипчоқ, қорлуқ, уйғур, халаж, оғожира (агачэри-агадир-ўрмон одами), бузук, уч ўк, турк, мўғул, урэнкут, урёвут, кунқибон (буюн), орлот, қаланкут, сулдуз, боёвут, қинғит, қийқин, салжуит, бойжуит, тойжуит, юмоқдин, дўрмон, борин, сукнут, борулос (барлос), бидой, дуғлот, висут, суксон, кинқиён, нирун, қиёт, бурчкин, манғит, ўзбек, қушчи, найман, қўрчи, жалойир, ўтарчи, бахрин, тоқиёруқ, можор, ўғлон, ушун, хитой, чигил, қатағон, дўрмон, арғун,**

қалмоқ, керойит, қирғиз, дуғдоқ, баташ, сарой, минг, булуж, қоқчи, бўлакчи, жата, йуз, туркман, тотор, олачопон, кенагас, ёбу ва бошқалар. Албатта, бу ўзбек уруғлари каторида баъзи аймоқлар ҳам уруғ сифатида саналган бўлиши мумкин. Ушбу уруғлардан **қанғли, қорлиқ, манғит, қўшчи, найман, курчи, жалойир, ўтарчи, бахрин, можор, ўғлон, ушун, хитой, катагон, дўрмон, арғун, қалмоқ** уруғлари Абдуллахон II давлат бошқаруви ва ҳарбий юришларида алоҳида эътиборли мавқега эга бўлган кўринади.

Шу ўринда алоҳида қайд этиш лозим кўринадики, XVI асрда Дашти Қипчоқдан 92 ўзбек қабилаларининг Моварауннаҳрга кўчиб келишгани ҳақидаги маълумотни тарқатишдан олдин айтиш шартки Дашти Қипчоқда қозоқларнинг ажралиб чиқиши тезлашган ва ўзбек уруғлари таркибидаги айрим қабилаларнинг ўз этник номларини сақлаган ҳолда қозоқлар таркибига кириши юз берган. Натижада қозоқ халқи этник таркибида 100 дан ортиқ уруғлар бирлашган.

Улар таркибида – **қанғли, дувлат, жалойир, ўроқли, болғали, арғун, найман, кирей, қипчоқ, сарт, жата, қанғ ўғли, қўнғир ўғли, уйшун, истлар (аслар)** каби уруғлар бор. Ушбу фактлар ҳам 92 ўзбек уруғи Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳрга кўчиб ўтди деган қарашни тасдиқламайди.

Бир ўринда академик А.Асқаров шундай фикрни билдиради! “Дарҳақиқат, Марказий Осиёнинг қадимги аҳолиси Хитой ёзма манбаларига кўра туркийгўй бўлган”. (А.Асқаров, 2007, 162). Ўзбек халқининг этногенезида асосий ўқ томир – маҳаллий тубжойли эроний тилли халқлар бўлган деб ҳисоблаган академик тарихчининг дабдурустдан Хитой манбаларида тилга олинган қадимда Марказий Осиё аҳолисининг туркий тилли бўлганлигини эътироф этиши қутловга муносиб тан олишдир. Ҳар ҳолда қадимги қабилаларга тегишли этнонимларнинг асосан қадимги туркий тилга тегишли эканлигини, ассимиляция қонун-қоидаларига биноан ҳар қандай ташқи тил маҳаллий тубжой аҳоли тили таъсирига ўтиши милоддан олдинги VI-IV асрларда Амударё ва Сирдарё оралиғида – ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида Турон мамлақати доирасида тубжой тилли халқлар ўтроқ ва ярим

ўтрок ҳаёт кечирганлиги этник тарих китобларидаги “эронийлашиш” эмас, балки “туркийлашиш” бўлганлигини тасдиқлайди. Шунга кўра академик А.Асқаровнинг Хитой манбаларидаги Марказий Осиёнинг аҳолиси қадимда туркий тилли халқлар бўлганини эътироф этиши маълум маънода ҳаққоний тарихни тиклашга хизмат қилади. Дарҳақиқат, туркий қабилаларни жойлашиш географиясига асосланиб ўрганган Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарини яратиш жараёнида туркий қабилаларни 20 та деб ҳисоблайди: Булар – **бажанақ (печенг), қипчоқ, ўғуз, йимак (имак), бошқирд, басмил, қай, йабақу, татар, қирқиз (қирғиз), чигил, тўхси, йағма, иғроқ, йаруқ, жумул, уйғур, тангут, хитой, тавғач.** (М.Қошғарий, 1963, I, 64-66).

Эътибор қилинса, бу қабилаларнинг асосий кўпчилиги ўзбек уруғлари қаторидан жой олган. Шу билан бирга, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида IV асрдан буён яшаб келаётган найман, барлос, калтатой, мусобозори қабилалари, шу каби милоддан олдинги даврларда давлат яратган қанғли, қанғар халқлари Маҳмуд Қошғарий рўйхатига қирмай қолган. Шунинг учун Маҳмуд Қошғарий санаб ўтган 20 та туркий қабилалар жами туркий қабилаларнинг маълум қисми, яъни бевосита уларнинг жойлашиш ҳудудлари, тилларидаги генетик яқинлик ва ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда “Девону луғотит турк” асарига киритилган. Маҳмуд Қошғарийнинг туркий қабилалар ҳақидаги тарихий қимматли маълумотлари, бу ўғуз қабиласи ва унинг аймоқлари тўғрисидаги хабарларидир. Олимнинг ёзишича, ўғузлар 22 та аймоққа бўлинган. Булар – **қиниқ, қайиғ, байун, ива, солгур, афшар, бектили, бўкдуз, баёт, ёзғир, эймур, қорабулоқ, ойқабалиқ, игдар, урагир, тутирқа, улаюндлиғ, тоғар, бажанақ, жуволдор, жапни, ёруклуғ.** Шундан сўнг Маҳмуд Қошғарий “булар асосий қабилалардир. Уларнинг ҳар бирининг аймоқлари бор. Қискартириш учун уларни ёзмадим. Бу номлар у қабилаларнинг энг қадимги боболарининг исмидир”, дея аниқлик киритади. (Маҳмуд Қошғарий, I, 1960, 91).

Ҳолбуки Э.Холиқов, М.Сафаров ва М.Рустамов “XI асрнинг биринчи ярмидан XIII асргача бўлган давр мобайнида ўзбек халқининг иккинчи қатлами шаклланди. Бу қатламнинг

шаклланишида қарлук, чигил, яғмо қабилаларига ўғузлар гуруҳининг қўшилиши катта рол ўйнади” деб ёзади. (Э.Холиқов..., 2008, 24). Ўғузлар аллақачон Ўзбекистон худудида яшаб келаётган эди. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий “ўғузлар туркманлардир. Улар 22 уруғдир. Уларнинг ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос тамғалари бордирким, уруғларни шу тамғаларга қараб айирадилар”, деб аниқлик киритади. (Маҳмуд Қошғарий, I, 1960, 89). Башарти ўғуз гуруҳи XI асрнинг биринчи ярмидан бирон-бир худуддан ҳозирги Ўзбекистон худудига кўчиб келганида эди Маҳмуд Қошғарий буни албатта қайд этган бўларди. Чунки **“турклар аслида 20 қабиладир;... ҳар бир қабиланинг саноксиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шоҳобчаларини ташладим”** деган маълумоти (Маҳмуд Қошғарий, I, 1960, 64) унинг турк қабилаларини тарихан жиддий ўрганганлигини билдиради. Қолаверса, туркий қабилаларни Румдан Хитойгача бўлган худудда жойлашишига қараб белгилаш тартиби жуда катта меҳнатининг натижасидир.

Қайд этиш лозимки, европалик шарқшунослар тохарларни эроний тилли халқларга киритиб келаётганини эътиборга олсак, М.Қошғарийда ўғуз қабиласининг бир аймоғи тоғорлар бўлгани алоҳида аҳамиятга эга.

Қипчок, ўғуз, қанғли, қорлик, арғуларни қолдириб, чигил, тухси, яғмо қабилаларини ўзбек тилининг қадимий асосига қўйиш европалик шарқшунослар томонидан (А.К.Боровков, В.В.Решетов каби) белгиланган эди.

Хитой манбаларида туркий халқ ҳисобланган, қадимияти милоддан олдинги VII асрга бориб тақалган ва ўша замонларда Хитойнинг шимолидаги Ордос худудида яшаган чи-ди (қизил ди)ларнинг авлоди гаогуйлар (гаогуйлар қадимда “теле” номидан фойдаланишган) Хитой манбаларида 12 гуруҳга бўлинган. Тилга олинган – лифули, жулу, ичжан, даян, кухе, дабо, алун, моюн, сифни, фудуло, киюан, южипейлардир. (Н.А.Аристов., 1896., 294).

Бинобарин, қадим-қадимдан туркий тилли қабилалар кўпчиликни ташкил этган, уларнинг генетик қондошлиги

маълум қабилалар конфедерациясини ташкил этиш имконини берган.

Қадимги туркийлар тарихида теле қабилаларининг ўз ўрни бор эди. Ўз навбатида телелар ҳам қабила конфедерациясини ташкил этганда генетик қондош қабилаларни жипслаштирди. Телелар (телеутлар) таркибида тўра, очу, меркит, оқ тумат, қора тумат, чарос, қипчоқ, сарт, найман, телес, турғул, мундус, кўчкор мундус, тотош, пурут, гаоман қабилалари бўлган. (Н.А.Аристов, 1896, 340). Ана шу 12 қабилаларни бирлаштирган телелар ўзбек уруғлари таркибида “телеут” номи билан сакланиб келинмоқда. Худди шу қаби илк ўрт асрлардаёқ Хитойнинг шимолий худудида 20 дан ортиқ туркий тилли қабилалар яшар эди. Улар орасида бугунги ўзбек уруғлари таркибидаги **кирей, найман, қалмоқ, тургаш, унгут, қанғли, қипчоқ, уйғур, ғуз, бажанок, олчин, миркет, қарлук, нушеби, кидан** қаби 15 дан ортиқ қабилалари яшаган. Бу қабилалар тарихида “эронийлашиш” ҳам “туркийлашиш” ҳам юз бермаган. Эътибор қилинса, қадим-қадимдан бугунги ўзбек уруғлари саналмиш қабилалар наинки Хитойнинг шимолий худудлари, Мўғулистон ерларида, Олтойда ҳам азалдан ўтроқ, ярим ўтроқ ҳаёт тарзига эга бўлган. Шунинг учун ҳам Олтойда яшаган 24 дан ортиқ туркий қабилалар таркибида бугунги ўзбек уруғлари қаторидаги **найман, меркит, қипчоқ, қанғли, кераит, мулдус, боташ (тогаш), теллут, қирғиз, мўғул, сарт** қаби 10 дан ортиқ қабилалар яшаган. (Н.А.Аристов, 1896, 339.). Уларнинг аجدодлари қадим замондаёқ темирни эритишни уддалаб, биринчи навбатда, деҳқон хўжалиги учун асқотадиган хўжалик асбоблари ясаган, Олтойда металлургия саноатига асос солган, яққахудоликни қабул қилиб, Куёшга – Тангрига сиғинишган.

XIX асрга келиб Россиянинг Ўзбекистонга қизиқиши кучайиб борган даврда ўзбек халқининг миллий менталитетини, шу йўналишда ўзбекларнинг этник таркибини рус мустамлакачилари томонидан ўрганиш кучайиб борди. Хусусан, Ю.А.Лов, Д.Н.Логофет, Н.А.Маев, С.Меч, Н.В.Остроумов, А.Чайковский, А.Кун, П.И.Лерх, С.М.Тяньшанский, Н.А.Аристов, А.А.Гребенкин, Н.Хаников қабилар Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон тарихи, халқлар

хаёти, табиатини ўрганишди. Н.Хаников “Бухоро хонлиги баёни”, А.А.Гребенкин “Ўзбеклар” хақидаги асарларида ўзбек уруғлари таркибини аниқлаш учун ҳаракат қилишди. Бунда улар ўзбек уруғлари хақида ёзма манбалардан ҳам фойдаланишди.

Жумладан, XIX асрда Н.Ханиковдан кейин А.А.Гребенкин “Туркистон ведомости” (1871, 29-42 сонлари)да ўзбекларнинг 20 та бош уруғлари ва уларнинг аймақлари тўғрисида маълумот беради. Булар – туёқли (муллакесак ва мирзакесак), митан, найман (қўштамғали, ўктамғали, сидирчак), уймун (ушун, усун), ўчоқли, (кўзтамғали, эрганакли), қутчи, қатағон, сарой, баҳрин, юз (хитой юз), қирқ, минг, қора қалпоқ, туркман, жалойир, дўрман, ўрганжи, юз (қаропчи, тиғирик, парчаюз, эрганакли, сўлоқли, хонхўжа, хитой изи, хўжа хитой изи, қуён қулоқли, туёқли, сирғали), қирқ (қоракўйли, қорача, қорасийрак, чапаришли), қипчоқ (тўрттамғали, қарикипчоқ, тўғизбой), хитой изи (сарихитой, ўтарчи, қонжиғали, тараули, болғали), хитой (қипчоқ, қирқ, минг, юз, қанғли, найман, кенагас, манғит, месит, ёбу, тама, сарой, буркур, меркит, аллат, бабаш, қатағон) қабилардир.

Н.А.Аристов маълумотиға кўра Россия шарқида, асосан, Волга ва Урал дарёлари худуди ва шимолий Кавказда – сарагуро, оногуро, утигур, болгар, хазар, печенг, мадияр, тургаш, коман, половец (қипчоқ), нўғой, торгоут, найман, арғли, кунгирот, олчин, хитой, қанғли, алач, тама, кирей, кирмит, қирғиз, татар, қрим татар, манғит, эрганакли, найман, аслар, тубетис, қўмик, қорачой, туркман, бошқирд, минг, газлар, чуваш (буртас) қабилалари яшаган. Уларнинг шарқий Россия заминига бориб қолиши милодий III-IV асрлардан бошланган (Н.А.Аристов, 1896, 400-409).

Эрон ва Кавказда эса – кажарлар, аумарлар, озарбайжонлар, шахсеванлар, бекдиллилар, қорапапахлар, кашқайлар, олловердилар, қоракуюнли, жонбегли, узанли, абулхасанли, қўнғирли, жерруз, каллакул, Хўжаали, шайхли, боёт, кимаис, жалойир каби туркий қабилалар яшамокда.

Кичик Осиёда эса – **турклар, онодулилар, салжуклар, юрюклар, туркманлар, кажарлар, булғорлар, қанғлилар, хазарлар, озарлар, олчинлар, турски, қипчоқлар** каби туркий кабилалар ўтроқлашган.

Қирғизлар ва козоқлар XVIII аср бошларига келиб уч йирик ўрдага бўлинди. **Катта ўрда** – улуғ жуз-қанғли, дувлат, чаншкли, арбан, сувон, сариуйсун, жалоийр, чапрашти, ист, серчели, ушоқти. **Ўрта ўрда** – ўрта жуз-кирей, найман, арғин, қипчоқ. **Кичик ўрда** – кичик жуз-Алимулло авлоди (корасоқол, қоракесак, хитой, тўртқора, чумакай, чикли), Бойули авлоди (адай, жанкас, олача, бойбоқти, маскар, берш, тазлар, эсонтемир, черки, тана, қизилқурт, шиклар), Еттинуруғ авлоди (тобин, тама, кирдори, жағалбойли, керайит, тилов, рамадон)дан иборат эди.

Туркманларда – **гаудури, имрайли, адали туркман, абдал, игдир, эссекли, қорачаудури, бўзачи, бурунчук, шайх, ёвмут, отабой, жафарбой, шарифчуни, оғуржали, чўклан, така, ахалтакка, марвтакка, сариғи, хуросони, алишоҳ, сухон, батраг, салор (солири), эрсари, аймоқ, қорақошли, ўғуз, бежне** уруғлари мавжуд. (Н.А.Аристов, 1896, 414-420).

Алоҳида қайд этиш лозимки, туркий уруғларнинг номлари ҳам асосан қадимги туркий тилда шаклланган. Уларнинг биронтасининг эроний тилдан келиб чиққани сезилмайди. Чунончи, **“Найман”** мўғулча 8 рақамини англатиб, дастлаб 8 оила бирикувидан ташкил топган қабила, **Қипчоқ** – кишнинг қаҳратонида қуриган дарахтнинг ковагида туғилган болага нисбат берилган. **Уйрат** – катта сойга жойлашган қавм. **Ўрмонкуют** – қалин ўрмон ичида яшаган қавм. **Турғавут** – “нариги томонда” яшайдиган қавм. **Унгут** – хитой деворини кўриқловчилар. **Умак** – суяк. Бу ўринда “бош суяк соҳиби” бўлган қабила. **Халаж** – кўшин йўлида очлиқдан ортда қолганлар, **Қорлуқ** – киш мавсумида тоғда қорда қолиб кетганларга, **Уйғур** – бирлашган, ёпишган, уюшганларга, **Қанғли** – қанғли – аравали одамларга нисбат берилган.

Мирзо Улуғбек баёнида **“қанқли – ақли, фаросатли қавм”**. Қанғлилар географиясига кўра энг кўп тарқалган, кўп сонли халқ. Улар деярли барча туркий халқлар таркибида мавжуд. **Қатағон** – қувғинга учраган қавм. **Арғин** – ўрта асрларда басмил, антик замонда иирк скифлари. **Ху** – хитойликлар “ху” атамасини “бегона,

ёт, хорижлик, ёввойи, ўзга элдан келган” маъносида қўллаган. **Қалмоқ** – ўз манзилида қўшиндан ажралиб қолган қавмлар шундай аталган. **Дурмон** – мўғулча 4 рақами билан белгиланган этник бирлик “дурмон” аталган. **Минг, юз, қирқ** уруғларини ўзбек уруғларининг бошламаси, маълум маънода, доминанта ролини ўтаган дейишади. Уруғлар силсиласида “минг”лардан 12 уруғ, “юз”лардан 36 уруғ ва қирқлардан 6 уруғ тарқалгани ҳамда жами 54 уруғ ана шу уруғлар билан боғлангани ривоят қилинади. Шу ўринда Турди Фароғийнинг мисрларидаги “қирқ юз, минг сон бўлиб” ифодасида “қирқ юз ва минг атрофида бирлашиб” маъноси жойлашганга ўхшайди.

“Тўқсон икки бовли ўзбек юртидир, тенглик қилинг,
Бирни қипчоқу хитою, бирни юз, найман деманг.

Қирқ юз, минг сон бўлиб, бир жой ойинлик қилинг,
Бир ёқадан бош чиқариб, барча бир тўнга кириб,
Бир ўнгурилик, бир тиризлиқ, бир яко енглик қилинг”.

Умуман, туркий халқлар қадимиятида қабилалар уюшуви, ўзаро ҳамжиҳатликда яшаш тарзи характерли. Хусусан, туркий халқларда азал-азалдан қабилалар сони жиҳатидан кўплиги билан ажралиб туради. Агар туркий халқларнинг узок тарихида яшаган қабилалар рақам қилинса, ҳозирги даврдаги туркий миллатлар сонига нисбатан қарийб бир неча баравар кўплиги билан ажралиб туради. Айтайлик, ўзбек уруғларидан “кераит”лар қозоқ уруғларидаги “қерай” билан этник бир. “Қирай” уруғи биргина қозоқ халқи таркибида 120 дан ортиқ аймақларга эга. Ёки “қипчоқ” уруғи. Қипчоқлар половецларнинг аждоди бўлишидан ташқари ҳозирги туркий миллатлар таркибида ҳам алоҳида уруғ сифатида мавжуд. Шундай қилиб, кўп уруғли туркий халқлардан ўзбек халқи таркибини ташкил этган уруғлар масаласи кўпчилиқни қизиқтириб келди. Тарихчи Т.Султонов “Ўрта Осиё қадимда ва ўрта асрларда” асарида (М, 1977.) 92 ўзбек уруғлари рўйхатига эътиборни қаратади. Унда Сайфиддин Ахсикатийнинг “Мажмуат ат-таворих”ида келтирилган рўйхатни асос қилиб олади. Масалага етарлича жиддий ёндашмагани сабаб “Мажмуат ат-таворих” даги 92 ўзбек уруғлари рўйхатида “ўғлон”, “қиёт” (50, 76 рақамларда) уруғлари икки марта такрорлангани эътибордан четда қолади. Шу билан бирга,

Т.И.Султонов тартибга келтирган рўйхатда киёт-қийт, қутчи-кужи, ўтарчи-ўтардчи, пўлатчи-пулатдчи, уймовут-уймаут, керайит-кермит, ўғлон-оклан, тобин-танин, бодай-бадан, афшар-атмар, тийит-таин тарзида хатога йўл қўйилган. Шу каби Э.Холиқов, М.Сафаров ва М.Рустамовлар ҳам “Мажмуат ат-таворих”даги ўзбек уруғлари рўйхатини “бошқа рўйхатлар билан солиштириб тузилган энг макбул рўйхат” сифатида баҳолаб, рўйхатни келтиради. (Э.Холиқов, 2008, 31.) Бироқ келтирилган рўйхатда қутчи-кужи, уюржи-авиржи, бадай-бобаш, чимбой-тўбали, афшар-агар, тейит-тайин, қоҳат-қўхат, фақир-фаҳр, шўран-шубан сингари хатоликларга йўл қўйилган. Муаллифлар “бошқа рўйхатлар билан солиштирган” бўлсаларда бу хатоликларга барҳам беришлари ва яна “Мажмуат ат-таворих”ни, Аваз Муҳаммад Атторнинг “Тухфат ут-таворихи хоний”, “Насабномаи ўзбек”, “Мишкат ул-масобих”, “Асомийи наваду ду фикран ўзбек”, “Мажмуа ат-ғаройиб”, “Солномаи Хўжа Абдулҳаким Термизий”, “Тарихчаи Сомий”, Заки Валидийнинг “Ўзбек уруғлари”, Н.Ханиқовнинг “Бухоро хонлиги баёни”, Т.Султоновнинг “Ўрта Осиё қадимда ва ўрта асрларда” каби асарлардаги ўзбек уруғлари билан қиёслаши ва асил ўзбек этнонимининг пайдо бўлишига оид фикрларини баён қилишса яхши бўларди. Чунки ўзбек уруғлари келтирилган манбалардаги турли хилликлар, бу уруғларнинг козоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ халқлари таркибида ҳам мавжудлиги қайд этилган халқларнинг генетик бирлигини янада конкретлаштирди.

Худди шунингдек, **жалойир, кўнғирот, олчин, арғун, найман, қипчоқ, қирғиз, турк, туркман, қиёт, қутчи, жуёт, онгут, тангут, манғит, меркит, гирай, уйшун, қовчин, уйғур, ёбу, кенагас, қанғли, ўзбек, уз** каби уруғлар қадим-қадимдан туркий тилли халқлардан бўлганини асослашга хизмат қилади.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихига бағишланган асарлардаги “ҳокимият алмашуви билан халқи ҳам тарқалиб кетди” қабилдаги гапларнинг тарихий асосга эга эмаслиги арабларнинг Ўрта Осиёни истило қилиши, шунингдек, Сомонийлар даври тарихи ҳам тўла тасдиқлайди. Чунки араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг маҳаллий халқ ўз она заминини ташлаб, айтайлик, Шарқ томонга кўчиб кетмади, балки ўз она заминида яшаб, кўпайгандан кўпайиб борди ва араблар ҳукмронлик қилган жамиятга ўз таъсирини ўтказиш учун курашди ҳам. IX-X асрларда шаҳар ва

Ўтроқ деҳқончилик билан банд ҳудудлардаги аҳолининг асосий қисмини туркий халқ ташкил этди. Айтиш мумкинки, бутун Ўрта Осиё ҳудудида ягона этник маданиятли халқ яшаган эди (Қамолиддин Ш.С. Этнич.. ситуация... 3). Бу борада В.В.Бартольднинг “**Х асрга келиб Туркистонда аҳолининг асосий кўпчилигини араблар ташкил этмаган шаҳарлар йўқ эди**”, деган маълумоти моҳиятан тўқима эди (В.В.Бартольд. 2-1, 1963, 195). Чунки **Ибн Хордадбех Сомонийлар қўли остидаги шаҳарлардан 16 тасини турклар шаҳри деб кўрсатиб ўтган** (Ибн Хордадбех. 1986, 66, 88). Бу шаҳарлар С.П.Толстов қайд этган Сирдарё ҳавзаси ва Еттисувда асл туркий аҳоли кўпчилигини ташкил этган шаҳарлар бўлгани эҳтимолдан ҳоли эмас (С.П.Толстов. 1977, 3, 100). Аниқроқ айтганда Сирдарёнинг қуйи оқимидаги **Қарйа ал-ҳадис** (Янги қишлоқ) исломни қабул қилган **турк-ғузларнинг маркази** бўлган (А.Р.Беруний. Т-5, с.2, 1976, 576). Шу каби **Деҳинав (Денов)** шаҳри **ғузларнинг** қишки қароргоҳи ҳисобланган. Ал-Истаҳрий, ибн Ховқал, ал-Муқаддасийлар қолдирган маълумотга кўра **Саброн, Жанд, Сутканд, Қорачук (Фороб)** шаҳарлари Туркистондаги “**турк шаҳарлари**” қаторида турган Шош вилоятидаги **Бисканд** (Псикент)да **ғузлар ва қарлуқлар** яшаган. 819 йилда Яҳё ибн Асад ибн Сомон Шош ноибни бўлиб келганда бу шаҳарда халаж ва ғуз қабилалари яшаб келаётганига гувоҳ бўлган (Қамолиддин Ш.С. Этнич.. ситуация... 10).

Х асрда **Фарғона** “Туркистон дарвозаси” аталган. Норин дарёси ҳавзасида ўғузларнинг **яғма қабиласига** тегишли олға уруғидан бўлган аҳоли яшаган (О.Н.Смирнова. 1981, 53). М.Қошғарийда **Сийгун – ўғузлар шаҳри, Манқишлоқ – ўғузлар мамлакатидagi жой, Тортук – яғмолар шаҳри, Суғлоқ – ўғузлар шаҳри, Қарноқ – ўғузлар шаҳри, Қорачук-ўғузлар шаҳри, Сабран – ўғузлар шаҳри, Хузар – турк шаҳарларидан, Турк – турк шаҳарларидан бири, Испижоб (Чимкент), Тироз (Талас), Мадинатул байза шаҳарларида туркча сўзлайдилар, дейди** (М.Қошғарий. Т, 1960, 66, 333, 389, 409, 434, 437, 439).

М.Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида (1 жилд) **Ситгун, Манқишлоқ, Сиғноқ, Қарноқ, Саброн, Қорачук ўғузлар, Тортиқ яғмолар, Хузар, турк, Испижоб (Чимкент), Тароз (Талас), Мадинатулбайза** каби шаҳарлар **турклар**

яшайдиган манзиллар сифатида белгиланган (М.Қошғарий. Т, 1960, 66, 333, 389, 409, 415, 434, 437, 439). Сомонийлар даврида Ўрта Осиёга келган тожиклар асосан Бухоро ва Самарқандда зич бўлиб яшар эди, деб ҳисоблаш мумкин. Акс ҳолда тарихий манбалар, географик асарлар, “Худуд ул-олам”, “Девону луғотит турк” асарларида В.В.Бартольдга тегишли “аҳолининг асосий кўпчилигини ташкил этган шаҳарликлар” сифатида тилга олинган бўлар эди. Масалага янада аниқлик киритиш мақсадида IX-X асрларда Туркистон ҳудудида яшаган халқлар таркибига аниқлик киритиш лозим кўринади. Жумладан, Марказий Туркистонда **Ёркат (Жаркат), Ховос, Сабат, Варсан, Насаф, Банчилак, Тусакас, Иштихон, Зарман, Новканд, Нужкат, Зомин, Паргар, Бунжикат, Катвондиз, Бухоро, Бойканд, Искажкат, Фарахша, Ромитан, Нумижкат, Фархар, Қоракус** каби ўнлаб манзилларда туркий халқ яшаган. **Туркийлар яшаган шаҳарлар жанубий Туркистонда ҳам, шимолӣ Туркистонда ҳам жуда кўп эди.** Хуллас, ушбу маълумотлар В.В.Бартольднинг “X асрда Туркистон аҳолисининг асосий кўпчилигини араблар ташкил қилмаган шаҳарлар қолмаган эди”, деган хулосаси тарихий воқеликни тўғри акс этдирмаганлиги билан ажралиб туради.

Жаҳон тарихида келиб чиқиши умумий бўлган халқлар ва этносларнинг ўзаро алоқаси воситаси вазифасини ўтаган маълум ҳудуд билан чегараланган тиллар маданий ва диний яқинлик, маиший турмуш тарзининг ўзаро яқинлиги ва генлик қондошлик туйғуси, моддий, ижтимоий шарт-шароитлар яқинлиги инсоният ривожиди чуқур из қолдирди.

Ислом Шарқида Ўрта асрлар ва Янги замонда бундай катта ролни туркий, араб ва форс тиллари ўйнаган деб ҳисоблашга тарихий далиллар етарли деб ҳисобласа бўлади. Ислом динини қабул қилган туркий халқларда Ўрта Осиё халқлари катта рол ўйнади. Адабиётларда “Ўрта Осиё халқлари” кўпинча этносиёсий атама “чиғатой” билан алмаштирилди ва ҳатто “Чиғатой улуси” маъмурий-географик номи таъсирида “чиғатой халқи”, “чиғатой тили”, “чиғатой адабиёти” каби атамалар вужудга келди ва бу атамалардан бемалол фойдаланувчилар ҳозирда ҳам учраб туради. Афсуски, бу атамаларни қўллашдан олдин мўғуллар қадами етган жойда аҳолини оммавий қирғин қилгани, Самарқанддек машҳур шаҳарни ер билан яқсоен қилгани, халқни қуролсизлантириш учун

алдаб, кейин қирғинбарот уюштиргани, қанчадан-қанча боғбонлар шарққа ҳайдалиб, “улуғ хоннинг томоша боғларини Самарқанд услубида зийнатлагани” туркий халқ қисматиға адоғи йўқ кўргуликлар олиб келганлигининг асл моҳиятини ўйлаб кўрмасдан маданият, тил, адабиётимизга “Чигатой” тўнини кийдиришга уринаётганидан гоҳо ҳайратда қоласан, киши.

Ўзбеклар халқ босқичига етиб келганидан сўнг унинг тилини “эски ўзбек тили” деб аташ зарурлигидан ҳатто А.М.Шчербак “Эски ўзбек тили грамматикаси” (М-Л, 1962) ни ёзган эди. Ҳазрат Алишер Навоий асарлари тили ҳам эски ўзбек тилида, бинобарин, Алишер Навоий-ўзбек адабий тилининг асосчиси дея ғурур-ифтихор қиламиз. Қозоқ тарихчиси **Т.К.Бейсимбиев** бу борада яна бир “кашфиёт”га қўл урди чоғи “**эски ўзбек тили**” атамасини унчалик аниқ эмас деган айблов билан ўрнига “**Ўрта Осиё туркийлари – чигатой тили**” атамасини тавсия қилди (ТС, 2007, с. 77-91). Бутун бир халқ ўз она тилисини “эски ўзбек тили” деб ишониб, шу ном билан келаётган бир шароитда дабдурустдан XI-XVI асрларда ўзбек халқи фарзандлари яратган тилини бу “эски ўзбек тили” эмас, балки “Ўрта Осиё туркийлар тили” деб оёқ тираб турса жуда қизик бўларкан. Гарчи туркий халқлар этник тарихида ўзбекларнинг халқ босқичига етиб келиши VI-IX билан белгиланиб илм-фан, адабиёт ва санъат XI-XVI асрларда оламшумул ютуқларга эришганига гувоҳ бўлатуриб, Т.К.Бейсимбиевнинг “Ўрта Осиё туркийлари – Чигатой тили” ни маъқуллаш қандоқ бўларкин?! Яна дастурхон ўртадами!

Ўзбек халқи тарқибини ташкил этган уруғлар ҳақида қатор тарихий китоблар, турли луғатларда фикр билдириш тобора кучайиб бормоқда. Бу уруғлар ўз навбатида умумий “турк” этнонимини қўллашган замонларда халқимиз тарихига тегишлилари асосий кўпчиликни ташкил этгани билан диққатга сазовордир. Асосан Турк ҳоконлиги давридан бошлаб бу уруғлар ўртасидаги ўзаро яқинлашув, ягона этник илдизга бириқиш, маданият, маиший турмуш, кадриятлар, адабиёт, санъат ва тилда ягона умумийлик сари интилиш кучайганлигини, халққа хос табиий этнографик қувват янги босқич сари жадал ўсиб борганлигини ҳис этишингиз мумкин.

ЎЗБЕК УРУҒЛАРИНИНГ МАНБАЛАРДА ИФОДАЛАНИШИ.

№	“Мажмауат-таворих” да Сайфиддин Ахсикатий (XVI аср)	Ахмад ибн Масрух “Насабно май ўзбек” да (XIX аср)	“Тухфат ат-таворих” да Аваз Мухаммад Аттор (XIX аср)	Ўз.Шаркшу-нослик институтидаги кўлемда (4330.3)	Заки Валидий “Ўзбек уруғлари” да (“Ўзбегим” тўплами, 1992)	Н. Ханников “Описание Бухарского ханства”, СПб, 1843	“Қитмир” китобида	“Асомий наваду ду фирқан ўзбек” да
1	Минг	2	3	4	5	6	7	8
1.	Минг	Минг	Минг	Минг	Минг	Минг	Минг	Минг
2.	Юз	Юз	Қирғиз	Юз	Юз	Юз	Юз	Юз
3.	Қирк	Қирк	Юз	Қирк	Қирк	Қирк	Қирк	Қирк
4.	Жалойир	Ўзбек	Қирк	Ўн	Унгажит	Ўн	Ўн	Ўн
5.	Сарой	Ўнгажиб	Ўн	Ўнгажит	Найман	Ўнгажит	Ўнга жайт	Ўнгажит
6.	Қўнғирот	Жалойир	Ўнгажит	Жалойир	Қишчок	Жалойир	Жалойир	Жалойир
7.	Олчин	Сарой	Жалойир	Сарой	Аргин	Сарой	Сарой	Сарой
8.	Аргун	Қўнғирот	Қўнғирот	Хитой	Бурлок	Қўнғирот	Қўнғирот	Хитой
9.	Найман	Олчин	Олчин	Қишчок	Буслок	Мағнит	Найман	Қишчок
10.	Қишчок	Аргин	Аргин	Найман	Самарчиқ	Олчин	Қишчок	Найман
11.	Қалмоқ	Найман	Сарой	Чамок	Бўзай	Аргун	Қозок	Чамок
12.	Чамок	Қишчок	Найман	Ўрмоқ	Қитай	Найман	Қалмоқ	Ўрмоқ
13.	Қирғиз	Чамок (Читчок)	Қишчок	Тувадақ	Жиг	Қишчок	Қувлок	Тўдок (Тўдлок)

14.	Қарлук	Азақ	Чакмок	Бўстон, (бостон)	Жуют	Уйрат	Турлок	Бўстон
15.	Турк	Қалмок	Бурлаг	Самарчик	Салжовут	Қалмок	Самарчик	Самарчик
16.	Туркман	Қорлук	Самарчик	Қалмок	Мангит	Бурлак	Қатагон	Қалмок
17.	Бойовут	Тулак	Булаг	Қарлук	Қангит	Самарчик	Келайчи (калайчи)	Қорлук
18.	Бурлан	Бурлок	Қатагаш	Қатаган	Оймовут	Қатагон	Кенагас	Қатагон
19.	Самарчик	Самарчик	Килачи	Орлот	Улажи	Г алаги	Буйрак	Орлот
20.	Кабаша	Килачи	Кенагас	Арун	Гулаган	Кенагас	Уйрак	Арун
21.	Нужин	Пинакаш	Буйрак	Бардос	Қишлиқ	Бутра	Ўрокли	Бардос
22.	Килачи	Буйрак	Уйраут	Буйгай	Томо	Хитой	Қиёт	Бўйтан
23.	Килакаш	Ураг	Қиёт	Кенагас	Месит	Қангли	?	Кенагас
24.	Бураг, бурят (барот)	Қиёт	Хитой	Килажи, килачи	Кирдори	Ўз	Қангли	Килачи
25.	Убрат (убряг)	Хитой	Қангли	Буйрак	Рамадон	Тўлчи	Тучат	Буйрак
26.	Қиёт	(Тункли) кангли	Ур (авар)	Ойрот	Жуйрат	Утарчи	Увузи	Уйрат
27.	Хитой	Узжолов- чи	Жубали- жи	Қиёт	Бўзажи	Жит	Ўрай	Қиёт
28.	Қангли	Куйчи	Туйжи, тўйчи	Қўнгирот	Уйсун	Жуют	Чублач	Қўнгирот
29.	Урюз	Ўтарчи	Буймов	Қангли	Татар	Бўймовут	Қўшчи	Қангли
30.	Жунналахи	Пўлагчи	Жийит	Ўз	Тилов	Уймовут	Чуёт	Ўз
31.	Қутчи	Жуют	Жилжут	Жулачи	Ширин	Оролт	Чибит	Жиловчи
32.	Отарчи	Жит	Буйат	Жулачи	Агир	Кераит	Кармин	Жуловчи

Жадвалнинг давоми

33.	Пўлдатчи	Чулгут	Ўймовит	Куччи, кучи	Бузан	Унгут	Орлот	Қатчи
34.	Жийит	Буймовут	Арлай	Ўтарчи	Бузак	Масад	Чалчук	Ўтарчи
35.	Жуют	Оймовут	Керойит	Фулдатчи	Бахрин	Муркут	Мангит	Қўрловчи
36.	Жулжут	Орот	Онгут	Жўйут	Мўгул	Буркут	Туркут	Жуют
37.	Турмаут	Керайт	Тангут	Жийит	Нукус	Қуралас	Тумалас	Жизт
38.	Ўймовут	Уқалан (тулаган)	Мангит	Жалжут	Жалойир	Уғилон	Минит (михит)	Чилгўт
39.	Орлот	Қори	Жалжаут	Боязут	Сарой	Қишлик	Ўқлан	Боязит
40.	Керойит	Араб	Масит	Ўймовит	Ўнг	Туркман	Керай	Ўймовут
41.	Онгут	Илачи	Меркит	Кероит	Қўнғирот	Дурман	Уруб	Киройит
42.	Тангут	Жубургон	Буркут	Баган	Олчин	Тобин	Илоч	Багон
43.	Мангут	Тишлик Қишлик жаловут ?	Қиёт	Онгут	Чичок	Тама	Чубиргон (чўбиргон) ?	Ангит
44.	Жаловут	Кероит	Қуралас	Тангут	Қалмоқ	Герай	Қутлин	Тангут
45.	Мамасит	Туркман	Ўғлон	Мангит	Ойрат	Қирғиз	Туркман	Мангит
46.	Меркит	Дўрмон	Қари	Меркит	Қорлуқ	Жўйрат	Дўрмон	Меркит
47.	Буркут	Тобин	Араб	Буркут	Туртавут	Бўзачи	Топман	Буркут
48.	Қият	Томо	Илажи, илачи	Месит	Қагагон	Сихтиён	Бийча	Модру
49.	Қуралаш	Рамадон	Жубурган	Қият	Килечи	Тилов	Риндан	Уқалан
50.	Ўғлон	Муйган	Қишлик	Ўғлон	Кенагас	Қирдор	Митан	Олчин
51.	Қари	Уйшун	Гирай, гирей	Олчин	Бўйрак	Ўғлон	Уйшун	Қарри
52.	Араб	Базожи	Туркман	Қари	Қиёт	Чилкис	Бўйхавуз	Ғариб
53.	Илажи	Хофиз	Дурман	Ғариб	Қангли	Уйгур	Қирғиз	Шибиргон

54.	Шибиргон	Қирғиз	Табин	Шубурган	Ўзге бўлжчи	Ёбу	Уйрувчи	Қишлоқ
55.	Қишлоқ	Можар	Тама	Қишлоқ	Улулачи	Қаҳат	Бадай	Туркман
56.	Гарай, гирей	Кўчалик	Рамадан	Туркман	Гулун	Кужалик	Тотар	Дурмон
57.	Дурмен	Саврон	Митан	Дурмен	Боёвут	Ширийн	Еттибош	Табаъ
58.	Тобин	Бахрийн	Уйшун	Тобин	Ўтарчи	Бахрийн	Кагай (кабаш)	Тамо
59.	Тама	Уйрис	Бурья	Там томо	Арлот	Некус	Бошкурт	Тобин
60.	Рамадан	Жуброт	Хофиз	Рамадан	Керайит	Мўғул	Сулдуз	Рамадан
61.	Улошун	Бидай	Уйуржи	Митан	Ўнгул	Татар	Текуй	Метан
62.	Бадай	Тотор	Жуйраут	Уйшун	Қачат	Уйшун	Қирдор	Уйшун
63.	Хафиз	Тобиш	Будай	Бусе	Меркат	Герай	Суктиян	Бўлса
64.	Уюрчи	Мичдир	Багаш	Хофиз	Буркут	Хофиз	Қиркин	Хафт
65.	Жураг	Сулдуз	Татар	Қирғиз	Қуралаш	Қирғиз	Ширийн	Қирғиз
66.	Татар	Тум-бўйин	Бачкир	Татар	Қарлоп	Уюрчи	Фарход	Тотор
67.	Йўрга	Тилов	Сулдуз	Бочкир	Ўғлон	Жуйрат	Жуначи	Бочкир
68.	Багаш	Қардори	Азак	Сулдуз	Қудей	Бўзачи	Чилтки	Сулдуз
69.	Қовчин	Қирқин	Қалмоқ	Қаливай	Туркман	Сихтиён	Уйғур	Қиловчи
70.	Тумбай	Ширийн	Қоракалш ок	Дужир	Дўрмон	Бабаш	Мапориш	Дужир
71.	Тилов	Ўғлон	Саввадан	Жураг	Тобин	Ёгрин	Чолик	Журьят
72.	Қардори	Қурлот	Тубай	Будай	Мўмин	Сулдуз	Суврон	Бадай
73.	Сахтиян	Боғлон	Тилов	Ўғлон	Адай	Тумай	Овган	Ўғлон
74.	Қиргин	Чинбой	Қиради	Қурлаут	Тўқсабо	Қирдор	Қубир	Чинбой

75.	Ширин	Чилкас	Сактиян	Чимбай	Қирғиз	Ўғлон	Хаборин	Махлий
76.	Ўғлон	Уйгур	Қиркин	Махди	Уйўржи	Гурлаг	Ялаңсоз (ялаңгосоз)	Махлий
77.	Чимбой	Афшар	Ширин	Чилкас	Жўрга	Чимбой	Ўрсун ургун	Чилкас
78.	Чехилькас, ид	Ёбу	Ўғлон	Уйгур	Бағаш	Чилкас	Олчин	Уйгур
79.	Уйгур	Торғил	Курлаг	Афшар	Қўйсун	Уйгур	Ябу	Агаркур
80.	Анмар	Турғак	Боглоп	Қур	Сулдуз	Ёбу	Ўғлон	Нукус
81.	Ябу	Қаҳаг	Чимбой	Некуз	Тумай	Қаҳаг	Қирғий	Қара
82.	Тарғил	Унқут	Чилкас	Қара	Қўрлавут	Можор	Бардос	Ёбу
83.	Турғак	Танқут	Уйгур	Тушлуб	Жилқаш	Қўжалик	Кегиз (чиз)	Торғил
84.	Тейит	Мангит	Арнамар	Ябу	Юғур	Бўзан	Сандир	Қоҳаг
85.	Қоҳаг	Чилчинот	Ябу	Тарғил	Ёбу	Азақ	Кихрут	Шаврон
86.	Фақир	Месчит	Тарғил	Қоҳаг	Мўйтан	Қаҳаг	Жоми	Ширин
87.	Қўжалик	Меркит	Турган	Шуран	Мажор	Ширин	Қоли	Тама
88.	Шуран	Буркут	Қоҳаг	Ширин	Қўжалик	Баҳрин	Тангит	Баҳрин
89.	Даражаг	Қиёт	Мажар	Тама	Чўран	Нукус	Турғун	Кирай
90.	Кимат	Қурлас	Қўжалик	Баҳрин	Чурчут	Мўғул	Ўзбек	Сахтисен
91.	Шўжаг	Қорлик	Суран	Гирай	Нўғой	Қаен	Чингагой	Мўғол
92.	Аутан, авған	Турк	Баҳрин	Сахтиян	Қоролчи	Татар	Қоролчи	Қаен

Н.Хаников Бухоро хонлигини ёритиш вақтида ўзбек халқи “Насабнома”сининг асл нусҳасига таянганлиги кўриниб турибди. Заки Валидий қайд этган “Насабнома”нинг XVI-XVII асрларда яратилган нусҳалари, хусусан, Охун Қурбонали, Шайх Сулаймон ва Н. Хаников вариантлари бир-биридан кам фарқлангани ҳақидаги маълумоти алоҳида эътиборга муносибдир. Чунки Заки Валидий келтирган ўзбек уруғлари рўйхати кўплаб ўринларда асос қилиб олинаётган Аҳмад ибн Масруҳнинг “Насабнома”си ва “Мажмуат таворих”даги уруғлар рўйхатидан жиддий фарқ қилади. Жумладан, Аҳмад ибн Масруҳнинг “Насабнома”сидаги уруғлар рўйхатида Заки Валидий келтирган рўйхатдаги **Бўслоқ, Бўзой, Салжовут, Қанғит, Оймовут, Улажи, Ағир, Бўзан, Бузак, Мўғул, Нукус, Ўнг, Чичоқ, Ойрат, Тургавут, Қатағон, Кенагас, Қанғли, Упулачи, Чулун, Боёвут, Қагат, Қарлоп, Қудай, Мўмин, Адай, Тўқсабо, Уйружи, Жўрға, Баташ, Кўсун, Курловут, Жилкаж, Юғур, Кўжалик, Чўран, Чурчут** уруғ номлари “Насабнома”да учрамайди. (З.Валидий, 1992, 3) Улар ўрнига **Тудак, Диёт, Тункли, Узжуловчи, Мўйтан, Бадоти, Мигдир, Кардор, Чинбой, Дигар, Чилчикут, Тохат, Танқут, Тургак, Торғил, Турк, Курлот, Боғлон, Чехилкас, Тобиш, Уйғур, Бидай, Саврон, Кўчалик, Куйчи, Пўлатчи, Жиют, Чулчут, Буймовут, Уқалан, Қори, Аараб, Илочи, Жубурғон, Ўзбек, Пинакаш, Урит** уруғ номлари мавжуд. Шу билан бирга, Аҳмад ибн Масруҳнинг “Насабнома”сида **Кероит** уруғ номи икки марта такрорланганини ҳисобга олсак, бу “Насабнома”да уруғлар номи 92 та эмас, балки 91 уруғдан иборат бўлиб чиқади.

Худди шунингдек, “Мажмуат таворих”да берилган ўзбек уруғлари номларини ҳам Заки Валидий тартибга келтирган ўзбек уруғлари номлари билан таққослаб кўрилганда Заки Валидий рўйхатидаги **Бўслоқ, Чамарчин, Бўзой, Салжовут, Қанғит, Чулечи, Мегет, Жуйраит, Бўзачи, Бузан, Бузоқ, Баҳрин, Мўғул, Нукус, Ўнг, Чичоқ, Ойрат, Қатағон, Кенагас, Туйрак, Узже булужи, Унулачи, Чуоун, Унгажит, Қарлоп, Қудай, Мўмин, Одой, Тўқсабо, Куйружи, Сулдуз, Курловут, Жилкаш, Мўйтан, Можор, Чурчут, уруғ** номлари “Мажмуат таворих”да учрамайди. Улар ўрнига **Чакмоқ, Турк, Ширмирчик, Кабаша, Нужин, Килокаш, Бураит, Убрай,**

Урюз, Жункалахи, Қутчи, Пўлатчи, Жулжут, Тангут, Жаловут, Мамасит, Қори, Араб, Жубурғон, Чарат, Бадай, Хофиз, Журат, Қовчин, Санхиян, Қирғин, Қирғин, Чинбой, Чехилкас, Анмар, Тарғил, Турак, Теинт, Фахид, Деражат, Қимаит, Шунжаит, Овғон уруғ номлари ўрин олган. Шу билан бирга, “Мажмуат таворих”да ўғлон ва қиёт уруғ номлари икки бор такрорлангани ҳисобга олинса, ушбу манбада ҳам ўзбек уруғлари сони 92 та эмас, 90 та бўлиб чиқади.

Ўзбек уруғлари номларининг “Тухфат ат-таворих”да берилган рўйхатга кўра Заки Валидий келтирган рўйхатдаги бурлок, буслок, чулечи, бўзачи, ағир, бузоқ, мўғул, нукус, ойрат, қарлуқ, турговут, упулажи, чулун, ўтарчи, қудай, тўқсабо, жўрға каби уруғлар номлари учрамайди. Улар ўрнига бурлат, булат, уйраут, ур, жўйжи, буёт, уймовут, тангут, манғит, жалжаут, қиёт, қари, араб, жутурған, чират, бурия, хофиз, бужақир, қорақалпоқ, санвадон, сахтиён, қирқин каби уруғ номлари мавжуд. Шу билан бирга, “Тухфат ат-таворих”да ҳам ўғлон уруғ номи икки бор такрорланган. Шу тўғрисида 92 уруғ номлари 91 тага келиб қолган.

Шу ўринда қўшимча қилишга тўғри келадики, Заки Валидий Фарғона вилояти ва Каттақўрғон туманида “Борин” уруғи яшаганлигини алоҳида қайд этгани ҳолда уруғларнинг умумий рўйхатига киритган. (З. Валидий, 1992, 111-112).

Ўзбекистон Шарқшунослик институтида 4330.3 рақами билан сақланаётган қўлёзмада ўзбек уруғлари Заки Валидий келтирган рўйхатдан жиддий фарқ қилади. Охун Қурбонали, Шайх Сулаймонлар томонидан тузилган “Насабнома”лар ва Н. Хаников томонидан тартиб берилган рўйхат асосида Заки Валидий тақдим этган рўйхатда келтирилган уруғлар номларидан буслок, бурлок, салжовут, чулеген, кирдари, бўзачи, тилов, бузан, бузоқ, мўғул, узже булажи, упулачи, чулун, ўнг қут, қуралаш, қудай, уйружи, жўрға, баташ, қўйсин, турговут, жилкаш, уйгур, мижор, чўран каби уруғ номлари учрамайди. Улар ўрнига урмоқ, туводок, барлос, бутай, ўз, жусилачи, қуччи (қутчи, қушчи) фўлодчи (пўлатчи), баған, онгут, қиёт, қори, ғариб, шубурғон, хофиз, йаджикар, каливой, дуджир, чимбой, махди, чилкас, угур, қўр, қори, тушлут, шурал, гирей, сахтиян каби уруғ номлари мавжуд. Шу билан бирга, ушбу қўлёзмада ҳам

томо ва **ўғлон** уруғ номлари икки мартадан такрорланган. Шундай қилиб, қўлёзмада ўзбек уруғлари 92 та эмас, 90 та бўлиб чиқади.

Ўзбек уруғлари номлари бўйича яна бир ишончли манба “Асомий наваду ду фиркаи ўзбек” асаридаги рўйхатга XIX асрга тегишли “Насабнома”лар билан таққослаганда илк манба сифатида маъқул топилган рўйхатдаги **бурлок, буслок, бузай, салжовут, улажи, чулечи, месит, кирдори, бўзачи, ағир, бузоқ, турговут, узже булужи, умулачи, чулун, ўнгкут, қочот, қорлун, қудай, мўмин, адай, тўқсабо, уйружи, жўрға, куйсун, тумай, қурловут, кўжалик, чуран уруғ номлари ўрнига ўрмоқ, туғдақ (тувалок), бўстон, барлос, буйтан, ўз, жиловчи, жусиловчи, қутчи, бағон, тангут, модру, уқалан, қарри, ғариб, таба, таъам, бўлса, ҳафт, божқир (бошқирд), қиловчи, дужор (дужжор), чимбой, махлий, махдий, чилкас, агарқур, қора тушлуб, тарғил, кўхат, шаврон, кирай, сахтиён, қаён уруғ номлари рўйхатга киритилганига дуч келамиз. Ўзбек уруғлари номлари бўйича “Қитмир” даги рўйхат ҳам юқорида қайд этилган манбалардан деярли фарқ қилмагани учун уни таққослаш лозим топилмади.**

Ўрганиш учун танланган 4 та манбани Заки Валидий келтирган рўйхат ва Н.Хаников алоҳида тартибда келтирган уруғлар номи билан қиёслаганимизда ўртача 25-30 та уруғ номлари тушириб қолдирилиб, ўрнига бошқа уруғ номлари киритилганлиги маълум бўлди.

Бунинг бош сабаби “Насабнома” тузувчилар аввало ўзлари яшаган даврдаги уруғлар номларини тўласинча қамраб олишга интилган. Баъзи ўринларда уруғ номи сифатида худудий белги ҳисобланмиш атамалар алоҳида қайд этилган ҳолатлар ҳам учрайди. Жумладан, **қуён, нўғай, чуран, месит, томо, таба, таъм, ёбу, уймовут, бармоқ, чағар, салжовут, кесмавар, қаён, бўмин (мўмин), чуроқ, бузан, бурлок, буслок, чулечи, кирдари, упулачи, ўнг қут, уйружи, жўрға, баташ, адай, тўқсабо, кўжалик сингари** аймоқлар уруғ ўрнида рўйхатга тиркалган. Шунингдек, биргина “Мажмуат таворих”да бир қатор аймоқлар рўйхатга киритилгани ҳолда **унгажит, сулдуз, муйтан, кенагас, катагон, ўнг, нукус, мўгул, бахрин** каби уруғ номлари тушириб қолдирилган.

Кўп сонли ўзбек уруғларининг бир бутун халққа айланиши Н.Хаников айтганидай диний эътикод билан боғлиқ эмас, балки генетик кондошлик туфайли ўзаро руҳан, фикран ва табиатан яқинлик туйғусидир. Ана шундай кондош яқинлик туфайли биргина кўнғирот уруғи таркибида 40 та аймақ бирлашган. Шу сабабли ўзбек уруғларига кўпинча аймақларни кўшиб юбориш орқали уларнинг сони ҳам ортиб кетган ҳолатлар учраб туради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзбек уруғлари “Насабнома”сини тузган муаллифлар Олтин Ўрда маъмурий-худудида яшаган ўзбекларга алоҳида эътибор қаратишган. Ваҳоланки, милоддан олдинги даврдаёқ ҳозирги Ўзбекистон худудида йирик қанғли, суғд, тур(к), қанғар, қипчоқ, уйшун, ўғуз, субар (сувор), булгак қабилалари яшаган бўлса, милоддан олдинги II асрдан ва милодий IV асрдан найман, барлос, калтагой, мусобозори, тухси, яғмо, чигил, қарлуқ, уйсун (усун) каби қабилалар келиб маҳаллийлашган. Шундай экан, бу қабилалар ҳам ўзбек уруғлари қаторидан ўрин олишга ҳақли.

Ўзбек уруғлари “Насабнома”лари ва тегишли тарихий манбаларни ўрганиш асосида ўзбек уруғларини қуйидаги тартибда рўйхатга олиш лозим топилди.

Минг, юз, қирқ, ўзбек, ўнг, унгажот, манғит, жалойир, сарой, кўнғирот, олчин, арғун, найман, қипчоқ, уйрат, қалмоқ, бурлақ (булгак), самарчин, қатағон, кенагас, буйрак, хитой, қанғли, уз, ўтарчи, ўғуз, чилжуют, боймовут, уймовут, арлот, керайит, унгут, меркит, бургут, қуралас, ўғлон, қишлик, дурмон, тобин, томо, чакмоқ, қирғиз, жуйрат, бўзачи, сахтиён, тилов, қирдор, чилкис, уйғур, қохат, кужалиқ, ширин, баҳрин, нукуз, мўғул, бўзан, татар, туркман, турк, барлос, калтагой, суварин, суғд, тухси, яғмо, қурама, борин, боташ, мўйтан, туёкли, шунқорли, қарлуқ, уйсун, сулдуз, қуракан, бойқаро, чигил, қиёт, қўшчи, чимбой, шодбоғли, тоймас, туман, отажи, можор, чалачи, ямалиқ, тўпчи, басмил, килачи, рамадан, ууржи.

Жаҳон тарихида энг қадимий халқлар скифлар (саклар) ва қадимги туркийларнинг авлоди бўлган ўзбек халқи бугунги нурафшон замонга етиб келгунга қадар узоқ тарихий йўлни босиб ўтган халқдир. Мухтарам Президентимиз И.А.Каримов лўнда килиб айтганларидек, **“аждодаримиз, халқимиз қадим-қадим**

замонлардан ўтрок яшаган, илм-маърифатга интилган, буюк маданиятга эга бўлган, ўз урф-одатларини муқаддас билган”¹⁰. Шунинг учун Мустақил замонда ўзбек халқининг ҳаққоний тарихини тиклаш, ундан баҳраманд бўлиш, ҳаққоний тарихимиз билан қуролланиш бугунги куннинг долзаб вазифасидир. Бунинг учун, биринчи навбатда, аجدодларимиз ва халқимиз тарихини расмий тарих фанида яратилган андозалар билан эмас, балки Истиқлол ғоялари билан қуролланган ҳолда ҳолис ва ҳаққоний тиклашимиз лозим бўлади. Айниқса, бугунги мафкуравий тажовузлар кучайган замонда халқимиз тарихини турли ғоявий таъсир ва тажовузлардан асрай билиш жуда зарур. Акс ҳолда тарихимизни аجدодларимиз тарихан энг ёш, “маҳаллий тубжой эроний тилли аҳолидан келиб чиққан”, “кўчманчи”, “келгинди”, “маънавияти паст”, “сахройи” каби ғайирли “баҳолар” билан тўлғазиб ташлаши қийин эмас. Энг муҳими, тарихимизни тиклашда европацентризм, ҳиндэрон назарияси таъсиридан ҳолис ҳолда янгича ёндашувимиз талаб қилинади.

Алоҳида қайд этишга тўғри келадики, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус шарқшунослигида “Ўзбеклар” мавзуси энг эътиборли мавзу бўлиб қолди. Бир жихатдан, ўзбек халқи Туркистон халқлари орасида энг кўп сонли халқ эди. Иккинчидан, бу халқда серфарзандликда оиланинг моддий аҳволи деярли ҳисобга олинмас, бу эса аҳоли сонининг тез ўсиши мумкинлигига далолат бериб туради. Бунинг устига, бу халқдаги очикқўнғиллик, содалик, бағрикенглик, меҳмондўстлик, ўзгаларга беғараз фазилатлар рус шарқшунослар эътиборини тортмаслиги мумкин эмасди. Ва энг муҳими, бундай халқ мустамлака халқ эди. Унинг тарихини ҳам бугунини ҳам ана шу назарда ўрганиш йўриқномаси бўлмаслиги мумкин эмасди. Ҳатто Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман жаноблари 1881 йилда Подшоҳ Олий ҳазратларига ҳисоботига тиркалган “Лойиха”да Олий ҳазрат изи берсалар, бу маҳаллий халқни ўзбеклар ва сартларга ажратиб қўйишни ўйлаган эдилар. Шунинг учун ҳам “Лойиха”да “Сартлар Сирдарё, Фарғона вилоятлари ва Зарафшон округидаги

¹⁰ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 143-бет.

шаҳар ва қишлоқларда яшаётган ўтроқ аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Шу сабабли ушбу лойиҳа (яъни ўзбек халқининг ўтроқ аҳолисини сарт халқига ўтказиш, кўчманчи аҳолини ўзбеклар ҳисоблаш лойиҳаси – Ў.Н.) турли халқларнинг аралашмасидан келиб чиққан сартларни тожиклар ва турли турк қабилаларидан фарқлашни ҳисобга олади” деб таклиф киритилган эди (Н.А.Аристов. 1896. 430). Эътибор қилинса, фон Кауфман жаноблари “сартлар” атамаси ниқобида ўзбек халқини парчалаб ташлаш орқали, шаҳар ва қишлоқларда яшаб келаётган халқни сарт халқига айлантирмоқчи эди. Туркистон губернаторининг ҳисоботлари ҳам ана шу “Лойиҳа”га мос ўлкада жами 690305 та сартлар, 200 минг ўзбеклар борлигини тиркашган эди. Чунки 1876 йилда Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида жами сартларни 690300 киши билан белгиланган, орадан 5 йил ўтганидан сўнг бор-йўғи 5 кишига кўпайдига чиқазишганди (Н.А.Аристов. 1896. 434). Орадан 10 йилдан кўпроқ вақт ўтганидан сўнг Н.Яворскийнинг Самарқанд вилоятида яшаётган аҳоли таркибини аниқлаганда сартлар учрамагани ҳақида маълумотни Н.А.Аристов “асосли дейишга имконият йўқ” (Н.А.Аристов. 1896. 435) – деб таъкидлаб қўяди.

Ўз навбатида Н.В.Аристов ҳам “сартлар Сирдарё, Фарғона вилоятлари ва Зарафшон округидаги шаҳар ва қишлоқлардаги маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил қилади” ва бунда келиб чиқиши “турли ирқлар аралашмасидан иборат бўлган” сартларни “тожиклар ва туркийлар, турли қибилалар (қирғиз, курама, ўзбеклар) дан фарқ қилиши”ни тасдиқлайди ва яна “Тошкентда, Сирдарё вилоятида “туркийлашган тожиклар узок замондан буён ўтроқ яшаб, ўзларини сартлар деб атайдилар”, деб қайд этади. Шу билан бирга, Самарқанд вилояти, Бухоро ва Хива хонлиқларида асрлар давомида ўтроқ яшаётган аҳоли, туркийлашган тожиклар ҳам ўзларини тожик ёки сарт деб аташларини хоҳламайди, балки ўзбек деб аталишининг афзал бўлишини қайд этади (Н.А.Аристов, 1896, 430-431). Сартларни алоҳида аҳоли қатлами тарзида тушунишга урунишнинг асл мазмун-моҳияти “Сирдарё мудом эроний ва туркий халқлар ўртасида чегара бўлган. Бир томондан эронийлар узок

қадимда бу чегарадан шимол ва шарққа ўтиб турганию иккинчи томондан туркийлар ҳам нисбатан кейинги замонларда (?) узоқ ғарбга, ҳатто эроний аҳоли сарҳадларигача борган. Ҳар ҳолда Сирдарёда ҳозирда ҳам Ўрта Осиёнинг эроний ва туркий халқлар чатишувидан бўлган аҳоли асоси кўпчиликни ташкил этган. Уларни Сартлар деб аташ эди. Улар барқарорлашган ерларни суғоради” (Н.А. Аристов, 1896, 432) деган сўзлар билан англашилади. Шундай қилиб, бошқа рус шарқшунослари каби Н.А.Аристов ҳам сартлар атамаси орқали ҳозирги Ўзбекистон худудида эронийлар ва туркийлар қоришмасидан ҳосил бўлган шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ қатламини тушунишини жуда-жуда хоҳлайди. Сартларни шундай тушунилганда бу аҳоли қатлами ҳинд-эронийлар аждоди орийлар билан боғлашга кенг йўл очилади. Сартлар атамасидаги халқ геометрик кўпайишга ён босувчи тушунчага ўхшайди. Башарти сартлар эроний ва туркий халқнинг қоришмасидан ҳосил бўлган аҳоли қатлатми саналса, академиклар К.Шониезов ва А.Асқаровларнинг қанғар этноси билан синонимик алоқага киришган тушунчага айланди. Унда хитойликларнинг қирғизларни сартлар аташларини қандай тушунмоқ керак. Ва ёки бошқаридлардаги “сартлар”, “сартай” уруғлари ҳам, 24 қабиладан иборат бўлган туркийлардаги “сарт” қабиласи ҳам эронийлар ва бошқаридларнинг чатишувидан пайдо бўлганми ҳар ҳолда Н.А.Аристовнинг сартлар ҳақидаги қараши тарихий воқелиқдан йироқ.

Масалага ойдинлик киритишда М.Қошғарийнинг “Девону луғатит турк”, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутағду билиг” асарларидаги “сартлар - савдогар” тушунчаси алоҳида аҳамиятга эга.

Шарқшунос Н.А.Аристов эса сартларни ўзбеклардан ажратиб тасвирлашга интилади. Унинг назарида сартлар туркий тилда сўзлашувчи ўтроқ аҳоли. (Н.А.Аристов. 1896, 420) Нима сабабдан Н.А.Аристов ҳозирги Ўзбекистон худудидаги бутун ўтроқ аҳолини сартлар атамаси билан аташни лозим топади. Ўқувчи ўзбеклар ва сартларда чалғиб кетмаслиги учун Н.А.Аристов жуда содда йўл тутади: ўтроқ, яъни туркийлашган тубжой аҳоли – сартлар, кўчманчи эса ўзбеклар. Шунга кўра, “наслий (этник) уруғларга бўлиниши билан ўтроқ туркий аҳоли

ёки уруғларга эга бўлмаган сартларни фарқлаш этнографик ва бошқа муносабатларда бефарқ иш эмас”, дейди. (Н.А.Аристов, 1896, 429) Шу асно сартларни алоҳида халқ сифатида қараш умум эътирофига кўтарилмаганини ҳам таъкидлаб кўяди. (Н.А.Аристов, 1896, 429-430).

Рус шарқшунослари назарида сартлар, асосан, шаҳарларда яшовчилар эди. Масаланинг энг қизиғи, Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари аҳолиси рўйхатида сартлар деярли учрамаганлиги бўлди. Иккинчи бир жиҳати шундан иборат эдики, рус тарихшунослари сартларда эронийларнинг таъсирини кўришни жуда хоҳлашган эди. Шу боис ҳам 1893 йилги аҳоли рўйхати асосида жаноб Яворский Самарқанд округи бўйича келтирган 2,887 минг кишининг сонини ҳақиқатдан йироқ ҳам деб кўришди (Н.А.Аристов, 1896, 435). Аслида рус шарқшунослари ўз ҳисобларида сартларни биринчи даражали, ўзбекларни иккинчи даражали халқ тарзида кўришни маъқул топишди. Сабабки, улар фикрича, сартларда эронийлик хусусияти кўпроқ эмиш. Бу каби тўқима қарашлар замирида ўзбеклар ва сартлар икки алоҳида халққа ажратиш нияти йўқ эмасди. Афсуски XIX асрнинг охирида бундай “топилдик”қа деярли ўрин қолмаган эди.

Шу асно Н.А.Аристов ҳам “сарт” атамасини тавсифлашда фон Кауфман “Лойнҳаси”дан узоклаб кетаолмади. Бинобарин, сартларга Ўрта Осиёдаги қозок, қирғиз ва бошқа кўчманчилар Ғарбий ва Шарқий Туркистонда яшаб келаётган ўтроқ аҳолини, хусусан, эроний тилда сўзлашувчи тожикларни, эронийлар билан чатишган туркларни ёки туркча сўзлашувчи туркийлашган тожикларни, оқибатда тамомила ўтроқлашиш, ўзининг қайси уруғга мансублигини унутган ўтроқ туркийлар, туркийлашган тубжой аҳолини киритади (Н.А.Аристов. 1896. 428-429). Шундай қилиб, у сартларга Ғарбий ва Шарқий Туркистон шаҳар ва қишлоқларида яшаётган турклар (ўзбеклар) ва туркийлашган барча тубжой аҳолини киритиш орқали ўзбек аталмиш этник халқни имкон қадар чегаралашга интилди. Айни вақтда у орадан бир асрдан ортиқроқ вақт ўтганидан сўнг ғоявий муҳолифларимизга қўл келган “туркийлашган тожиклар” иборасини ҳам яратиб кетган эди. Н.А.Аристовнинг “туркча сўзловчи туркийлашган тожикларда турк атамаси ўрнига ўзбек атамасини қўлламаганлиги бироз таажжубланарли.

“Сарт” тоифаси табиатни англаш, сартлар ва турклар ўртасидаги фарқликларни алоҳида кўрстайишда Ҳазрат Алишер Навоийнинг айрича хизмати бор. “Муҳокамат ул-луғатайн”да А.Навоий турк сартга қараганда фаҳми тез, идроки баланд, тўғри ва ростгўйлиги, ниятининг тўғрилиги, мулозамада диднинг ортиқлиги, каттадан кичик барча турклар сарт тилини билиши ва бемалол равои ихчам сўзлай олиши билан ажарлиб туришига уруғу қаратади. Сартлар эса туркларга қараганда ақли тезлиги, илмда нозиклиги, фикрлашда устунлиги, найранг илми ва нозик сўзлай олиши, гўзал сўзлар ва иборалар айтишда устамонлиги, аммо турк тилини билмаслиги, турк тилини ўрганиб сўзлаганда унинг сўзлаш оҳангидан сарт эканлиги аниқ сезилиб туриши билан айричадир (А.Навоий. 16. 2000. 11-12).

А.Навоийнинг сартларга берган тавсифида улар сафида закий кишилар, ақли донишлар бўлсада, барибир, улар сўзлаш назокати, одамларни жалб қилиш санъатига эгаллиги, одамлар руҳиятини тез англаб, гўзал сўз ва иборалар билан ўзига жалб этаолиши каби фарқликларга уруғу қаратилади. Бу сартларнинг савдо-тижоратда турли тоифа билан мулоқотга кириша олишини кўрсатади. Шундай бўлсада, сартларнинг турк тилини билмаслиги, билганда ҳам сўзларни қўллаш ва сўз айтиш оҳангидан сарт эканлиги шундайинча сезилиб турган. Бинобарин, А.Навоий сартларни савдо-тижорат ақли сифатидагина эмас, балки улар форс тилида сўзлашувчилар бўлганини қайд этади.

Шунингдек, сарт атамасини англашда фон Кауфман “Лойиха” сида билдирилган фикрлар кўпгина рус шарқшунослари, шунингдек, В.В.Бартольд қарашларига ҳам таъсир этганлиги табиий. Шу сабабли Шерали Лапшиннинг “Ўзбек халқи таркибида “сарт” аталувчи этник қатлам йўқ” деган фикрига (Туркестанский ведомости, 1894, 38) қарши мунозаралар қилди.

“Ўзбекистоннинг этник атласи”да элшунос А.Исҳоқов сартларни энг муҳим компонентларидан бири деб ҳисоблайди. (Ўзб. этник атласи, 2002, 277) Бинобарин, сартлар ҳам Дашти қипчоқ ўзбекларидай ўзбек миллати таркибига сингиб кетган алоҳида этник қатлам сифатида қаралади. Шу сабабли муаллиф

В.В.Бартольднинг сартлар ҳақидаги мулоҳазасига бир мунча кенг ўрин беради.

Сабабки, В.В.Бартольд ўрта асрларда “сарт” атамаси “савдогар” маъносини билдиргани (М.Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб), В.В.Радлов таржимасида “сарт хаваха” (сартхалаха) “савдогар, карвонбоши”ни англатишига тўхталиб, Ўрта Осиёда эронийлар савдони қўлга олганидан сўнг турклар ва мўғуллар “сарт” атамасида халқ маъносини, худди тожик маъносида қўлланилди, деб изоҳлайди. Ваҳоланки, Ўрта Осиёда ўрта асрларда савдони эронийлар қўлга олгани ҳақида биронта ишончли тарихий манба йўқлиги ва Ўрта Осиё халқи сўғд савдогарлари билан яқин алоқада бўлганлигини ҳисобга олсак, В.В.Бартольднинг “эроний савдогарлари” тўқимага ўхшайди. Мўғуллар даврида эса “сарт” атамаси тилига кўра туркийларга карама-қарши қўйилган. Алишер Навоийда сартлар тилига кўра форсийлардир. Шунингдек, З.М.Бобур ҳам “Бобурнома” асарида Қобул аҳолиси таркибига тўхталиб, бир қисми “сартлар” , яна бир қисмини “тожиклар” атаб, сартларни тожиклардан фарқлайди. В.В.Бартольд эса сартларни тожиклар сифатида қарайди. Шундан сўнггина у фон Кауфман “Лойиха”сининг ижросига ён босиб сартларга туркийлашган ўтроқ аҳолини киритади (Ўзб. этник атласи, 2002, 279). Шундан сўнг гўёки Радлов фикрига таянгандай “Ҳозирда Ўрта Осиёда туркча сўзлашувчи шаҳар аҳолиси ўзбек дехқонига зид ҳолатда сартлар аталади” деган ўз ихтиросини баён қилади. Бундай хулосага келишига “Ўрта Осиёда яшовчи ўтроқ аҳоли ўзини биринчи навбатда мусулмон деб билади, кейин ўзининг қайси шаҳар ёки қишлоқданлигини эътироф қилади. Унинг бу халқнинг қайси халққа мансублиги улар учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас”, деган бир ёклама фикрини билдиради. Дарвоқе В.В.Бартольд бу сўзи билан ўзбек халқининг миллий ғурур туйғусини ҳам рад қилади (Ўзб. этник атласи, 2002, 279).

Элшунос А.Илҳомов В.В.Бартольднинг ушбу фикрларидан сўнг В.Наливкин, И.Магидович кабиларнинг мантиқан В.В.Бартольд фикрлари билан ҳамоҳанг қарашларига тўхталади. Эътибор қилсак, В.Наливкин ҳам “сарт” атамасида “даставвал ўтроқ ўзбекларни” кейинчалик “умуман ўтроқ маҳаллий аҳолини” (бу ўзбекларга ҳам тожикларга ҳам баб-баравар

тааллукли кайд қилинган). (В.Наливкин., М.Наливкина Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы, Казан, 1886, 15., Ўзб. этник атласи, 2002, 279).

В.Наливкин XIX асрнинг 80 йилларида хусусан, фон Кауфманнинг 1881 йилдаги “Лойиҳа”сида Фарғона вилоятида битта ҳам ўзбек йўқ, 70 минг туркий халқ бор, қолган барчаси сартлар деган фактик материал таъсирида “Фарғонанинг барча ўтроқ аҳолиси сарт-ўзбеклар” деб ойдинлаштирмоқчи бўлади. Ваҳоланки, В.Наливкин ҳам В.В.Бартольд каби сартларни алоҳида этник қатлам, Ўрта Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига кирувчи шаҳар ва қишлоқлар аҳолисини ана шу сартлар деб санашни таклиф қилади.

Умуман, рус шарқшунослари то Октябр тўнтаришига қадар ўзбекларни икки қатламга – ўтроқ (баъзан тубжой, баъзан маҳаллий дейилади – Ў.Н.) аҳолини сартларга, кўчманчиларни ўзбекларга ажратиш тарафдори бўлиб келди. Уларнинг бу қарашлари амалга ошганда ўзбек халқи этник келиб чиқиши номаълум, аммо шаҳарлар ва қишлоқларда яшаб келаётган сарт этник қатлами – сарт халқи ва кўчманчилик билан ҳаёт кечираётганлар ўзбек халқига ажратилган бўлар эди. Яхшиямки ижтимоий турмуш, халқнинг маиший ҳаёти, маданияти, этногенези даврлар оша ўзлигини саклаб қолади.

А.Илҳомов Магидовични XX аср бошларига келиб сартлар ва ўзбеклар ўртасида фарқ деярли йўқолиб бораётганидан уларни бир халқ деб қарашни маъқуллагани учун танқид қилади. (Ўзб. этник атласи, 2002, 279-280). Бу борада Магидович ХКС ва Турк республика иқтисодий Кенгашининг 1922 йил 1 октябрдаги ҳисоботида 1920 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида Туркистон жанубий-шарқидаги аҳолининг миллий таркибини аниқлаштирганда “сартларни ўзбеклардан ажратиш учун ўзбеклар ва сартларнинг рўйхатини ҳисоблаш аслида ҳақиқатда мавжуд бўлмаган ҳолат бўлиб чиқишини эътироф этади. “Ҳаёт эса илгари бўлган (башарти бўлган бўлса) бу икки “халқ” ўртасидаги чегарани йўқотиб юборади ва уларнинг тўлиқ қўшилиб кетиши учун унчалик узоқ вақт керак бўлмайди, охири-оқибат “ўзбек” тушунчаси қамраб олиб “сарт” бутунлай йўқолади”, деган қарашга таянади, Магидович! Тарихий тақдир кун тартибига қўйган бу масалани тарих икки йилда ҳал қилди.

1923 йилдаги аҳоли рўйхатида Туркистон шаҳарларида “сарт” атамаси жуда сийрак учради” (Матер-яы по районированного Ср.Азии. к.І, ч.І. Т., 1926,173)

Маҳмудхўжа Бехбудий, Шерали Лапшин кабилар ҳам “сарт” атамасини алоҳида этник қатлам маъносида қўллашга қарши бўлишган.

Шерали Лапшин “сарт” номида халқ бўлмагани каби “сарт тили” ҳам бўлмаган “сарт” халқига нисбатан рус шарқшунослари ўзбек ва тожикларнинг аралашмасидан пайдо бўлганларга қарата қўллаган, аслида шу маънода “сарт” ўрнига “чала ўзбек” ёки “чала тожик” атамасини қўллаш лозим ҳисоблайди. В.В.Бартольд Ш.Лапшин фикрига қарши “сарт” атамасида алоҳида халқ, этник гуруҳ бўлган деган ғояни билдиради. (Ўзб. этник атласи, 2002, 281)

М.Бехбудий ҳам “сарт” аталувчи алоҳида халқ бўлмаган, балки руслар, қозоқлар, татарлар “сарт” ни Туркистоннинг ўтrock аҳолисига нисбатан қўллаган ҳисоблайди. У 92 бовли ўзбек уруғлари орасида “сарт” уруғи йўқлигини далил қилиб кўрсатади. (М.Бехбудий, Танланган асарлар, Т., 1997, 173)

Шундай қилиб, А.Илҳомов ҳам В.В.Бартольд таъсирига тушиб, “сартларни алоҳида халқ, алоҳида этник компонент ҳисоблайди ва миллий республикаларни тузишда таянч миллат сифатида ўзбеклар танланиб, сартлар Дашти Қипчок ўзбеклари каби ўзбеклар таркибига қўшиб юборилди” деган фикр билдиради. (Ўзб. этник атласи, 2002, 283)

Шунга асосан, элшунос А.Илҳомов сартларни Дашти Қипчок ўзбелари билан бир қаторда ҳозирги ўзбек миллатининг энг йирик компоненти даражаси сифатида қарайди. (Ўзб. этник атласи, 2002, 277) Бинобарин, сартлар ҳақида ҳар бир фикрида ўзининг ана шу позицияси бўйича фикр билдиради. Энг муҳими, ўзбек халқи этник тарихида А.Навий ҳазратлари сўзлари билан айтганда, ҳар бир сўз оҳангида ўзининг сартлигини (форсийлигини) сездириб турган қавми этник компонент даражасига кўтариш учун урниш ғоявий муҳолифларимизга “тайёр озуқа” бўлишгагина ярайди, ҳолос.

“Ўрта Осиёда, – ёзади В.В.Бартольд – мусулмон маданиятининг ташувчилари аввалгидай сартлар эди. Сартлар этнографик маънода XVI асрга қадар эронийларни

билдирар эди”. (В.В.Бартольд, II (I), 1963, 253) В.В.Бартольднинг ушбу сўзлари этник тарихимизни қанчадан-қанча баҳсли мавзулар билан тўлғазиб ташлашга хизмат қилишини кўпам ўйлаб ўтирвермаймиз, балки “академик В.В.Бартольд шундай деган эди” ибораларни тиркашни хуш кўрамыз. В.В.Бартольд каби устозларга эргашаверсак хитойликларнинг қирғизларни сарт деб атаганликларидан (А.А.Аристов, 1896, 441) бугунги замонда сартларни “туркийлашган қирғиз” атайверамизми. Бу билан моҳиятку ўзгармайди, устига устак, масала ҳам ечимгача етиб бормади.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши борасида европалик шарқшуносларга эргашниш оқибатида билдирилган фикрлар ҳозирги замонда мафкуравий муҳолифларга дастак бўлаётгани бирмунча афсусланарлидир. Бу жиҳатдан “сарт” сўзи атрофида билдирилаётган фикрлар масаласига жиддийроқ эътибор қаратилишини тақозо этмоқда. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIII асрдан мўғуллар “сарт” сўзи орқали тожиклар ва мусулмонларни (туркий, эроний) тушунган ва айни шу йўсинда муомалага кўчган экан. Қозоқ, қирғиз ва кўчманчи ўзбеклар “сарт” деганда асосан туркий тилли шаҳар аҳолисини, кейинчалик ўтроқ маҳаллий туркий шаҳар ва кишлоқ аҳолисини тушунишган. Академик А.Аскаровда эса дастлаб “сарт” атамаси форсий манбаларда фақат тожикка нисбатан қўлланганлигини ёзади: “Ўзбекистон Республикасини ташкил этиш арафасида туркий-ўзбек тилида сўзлашувчи Ўрта Осиё аҳолиси келиб чиқиши жиҳатидан уч тоифага бўлинар эди. Биринчи тоифа – Туркистоннинг “сарт” атамаси билан аталувчи ўтроқ аҳолиси...Ўрта Осиё худудларидан Мўғулистон томон келган мусулмонларнинг тили, этник келиб чиқишидан қатъий назар “сартак”, “сартактан”, “сартаул” деб атаганлар. **Бу сўзларнинг асосини “сарт” атамаси ташкил этиб, мусулмон ёзма манбаларида дастлаб бу сўз остида форс тилида сўзлашувчи тажиклар (тожиклар) тушунилган.** XVII асрга келиб сартлар туркийда сўзлашардилар, уларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари... ўтроқ туркийларникидан фарқ қилмас эди... Академик В.В.Бартольд “сарт” алоҳида халқ, аниқ этник бирлик, аммо замон ўтиши билан унинг мазмуни ва моҳияти ўзгариб борган, уни на ўзбеклар, на тожиклар билан аралаштириб бўлмайди,

деган фикрни ҳам билдиради. Бу билан у дастлаб сартлар тил жихатидан эроний бўлиб, кейинчалик туркийлашиб кетганини таъкидлайди... алоҳида “сарт” тили бўлмаганидек, “сарт” деган алоҳида этнос, махсус халқ ҳам йўқ, **сартлар маҳаллий форсийзабон ва туркийгўй ўтроқ аҳолининг аралашувидан тарихан таркиб топган туркий тилли туркистонликлардир... “сарт” ва “тазик” сўзлари синоним сўзлар...**”. (А.Асқаров, 2007, 276, 296-299). Бу ўринда А.Асқаровнинг “сарт деган этнос ҳам, халқ ҳам йўқ” деган фикрига эътироз билдириш лозим кўринади. Чунки милодгача II асрда Олтойда яшаган 24 та туркий қабила таркибида ҳам, теле қабилалар конфедерацияси таркибида ҳам “сарт” уруғи бўлган. (Н.А.Аристов, 1896, 339-340.) Шунингдек, қозоқ уруғлари қаторида ҳам “сарт” уруғи бор.

Фаҳмимизча илк ўрта асрлардаги туркийлар ва телелар “сарт” уруғидагиларни ўз келиб чиқиш наслини унутган маҳаллий шаҳар ва қишлоқ аҳолисини назарда тутган деб ҳисоблаш бироз мавҳум кўринади. Шу боисдан қадимги туркийлар ва телелар “сарт” уруғида ўз савдо-тижорат билан банд бўлган кишиларни назарда тутган. Сартларга қарата “ўз уруғини билмаган” деган фикр рус шарқшуносларига тегишли. Кейинчалик ўзининг келиб чиқиш уруғини унутган шаҳар халқига нисбатан қўлланилганга ўхшайди. Академик А.Асқаровнинг “сарт” ва “тожик” сўзлари синоним сўзлардир” деган фикрида ҳам чуқур мантиқ бор. Яъни тожиклар ўзларининг келиб чиқишларини нечоғлик биладилар?

“Сарт” сўзи маъносини изоҳлашда академик К.Шониёзов ҳам устозлари билан ҳамфикр: “Маълумки **олдинлари бу атама фақат тожикларга нисбатан қўлланилган.** XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳрда (кўпинча Фарғона водийсида), Тошкент воҳасида ва Хоразмда яшовчи туркий ва тожик тилида сўзловчи аҳоли ўзларини “сарт” деганлар. Кейинги асрларда эса “сарт” атамаси кўпинча турғун яшовчи ўзбекларга нисбатан қўлланилган”. (К.Шониёзов, 2001, 415). Академик А.Асқаров ҳам, академик К.Шониёзов ҳам таянган В.В.Бартольд бу борада шундай ёзган эди: “XI асрда туркий адабиётда “сарт” сўзи халқ номи тарзида эмас, балки “савдогар” маъносида қўлланилди. Туркий буддавий адабиётда “сартбай” сўзи “карвонбоши” – сарбон маъносида тушунилди. XIII асрда мўғуллар “сартак”, “сартаул” сўзларини “тожик” ва “мусулмон” маъноларида

қўллашди. XV асрда мўғулларнинг туркийлашган авлодлари (келиб чиқиши мўғулларга тақалган **ўзбек уруғлари – унгут, жалоир, кирей, найман, абақа, ойротлар – Ў.Н.) “сарт” сўзини “тожик”лар маъносида қўллаган.**

XVI аср бошида Туркистонни истило қилган дашт ўзбеклари (бу ўринда ўзбек уруғлари таркибига кирган ва Шайбонийхон қўшинини ташкил этган 27 уруғ аҳолиси назарда тутилмоқда – Ў.Н.) “сарт” сўзини барча ўтроқ аҳолига қарата қўллаган. Кейинчалик **“сарт” туркий тилда сўзлашувчи ўтроқ ва шаҳару қишлоқларда яшаётган ўтроқ аҳолига нисбатан қўлланилган**”. (В.В.Бартольд, II (I), 1963, 196-197). Келтирилган иқтибосдан маълумки, В.В.Бартольд бирон-бир ўринда “сарт” атамаси изоҳида “туркийлашган тожиклар” ҳақида фикр бермаган. Устига устак, “сарт” атамасидан “туркий ва тожик тилида сўзловчи аҳоли” этник ном сифатида фойдаланмаган. Академик Б.Аҳмедов ҳам “Ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихидан” тадқиқотида XV-XVI асрларда Ўзбекистонда туркий ва тожик тилида сўзлашувчи аҳолини “сарт” атамасини этник ном сифатида қўллаганлигини қайд этмайди. Ваҳоланки академиклар А.Асқаров ва К.Шониёзовларда “сарт” сўзи талқинида уни этник ном даражасига олиб чиқишга уриниш ва яна “сарт” сўзининг дастлабки маъноси “тожик”ка боғланади деган мазмунга урғу бериш яққол сезилиб туради. Ҳатто академик А.Асқаров XX асрнинг 20-йилларида Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг биринчи, яъни, асосий тоифасини “сарт”лар – “туркийлашган тожиклар” (“уларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари... ўтроқ туркийлардан фарқ қилмас эди”!) ташкил этганини исботлашга уринади. Ана шундай тенденциоз ёндашувлар туфайли бугунги замонда баъзи мафкуравий муҳолифлар “ўзбек” этнонимини рад этиш, ўзбек халқини XX асрда пайдо бўлган қурама халққа чиқазиш ва бу миллат аҳолисининг асосий қисмини “сарт”лар – “туркийлашган тожиклар” ташкил этади иддао даъво билан чиқишларига “озуқа” бўлмоқда. (Р.Масов, Тарих кўз олдида туғилган. Интернет сайти, 02.2010).

“Сарт” сўзининг ишлатилган доирасига янада аниқлик киритишда биринчидан, кирғизлар, қozoқлар ва Ўрта Осиёлик кўчманчилар барча ўтроқ аҳолини “сарт” деб аташган.

Иккинчидан, адабиётларда фақат туркий тилли аҳолига нисбатан “сарт” атамаси қўлланилган. Учинчидан, этнографик жиҳатдан қаралганда, кейинги босқичда “сарт” атамаси ўз уруғ тарзини унутган ўтроқ туркийлар ва ўтроқлашган тубжой аҳолига нисбатан қўлланилган. Сўнгра ўтроқ ҳаётга кўчган ўзбек, козок ваа қирғизлар ўз уруғини унутган тубжой туркий тилли ва туркийлашган маҳаллий аҳолини сартлар деб фарқлашган. Хуллас “сарт” атамаси ўз уруғини унутган тубжой туркий тилли аҳолига нисбатан қўлланилган. (Н.А.Аристов, 1896, 428-429). **Шундай қилиб, сартлар – “туркийлашган тожиклар” бўлмаган.** Балки XIX асрнинг иккинчи ярмида ўтказилган аҳоли рўйхатида сартлар ва тожиклар алоҳида-алоҳида ажратилиб кўрсатилган. (Н.А.Аристов, 1896, 434-435). Этнограф Б.Х.Кармишева “Ўзбеклар таркибидаги этнографик “турк гуруҳи” мақоласида (СЭ, 1960, I) “сарт” атамасида ўз келиб чиқиш уруғини унутган барча тубжой ўтроқ кишлок ва шаҳар аҳолисини тушунади”. (СЭ, 1960, I, 3). Айни пайтда Б.Х.Кармишева ўз келиб чиқиш уруғини унутган ўтроқ аҳолининг асосий қисмини ассимиляцияга учраб туркийлашган қадимий эроний тилли халқлар деб қарашли бўлади. (СЭ. 1960, I, 4).

Олий ўқув юртларида тарих мутахассислиги йўналишидаги талабаларга ўқув қўлланмаси мақомида тақдим этилган “Ватан тарихи”да **“сарт” сўзи дастлаб аҳолининг этник номи бўлмаган. Бу ном аҳолининг касб-корига қараб фарқланувчи ибора** (ҳеч бўлмаса, “атама” дейилса бўлармиди?) **бўлгани учун ҳам элат номини аңглатмаган,** - дея тушунтирилади. (Р.Шамсутдинов, Ш.Каримов. Ватан тарихи., 1-китоб, ўқув қўлланма, Т., 2010., 284.) Ҳар ҳолда тарихшуносларимиз 24 қабиладан иборат теле қабилалар конфедерацияси таркибида сарт қабиласи, қозок халқи таркибида сарт уруғи бўлганидан беҳабар қолган, шекилли.

Тарихда эса қирғизлар ва козоклар ҳамда Ўрта Осиёдаги бошқа “кўчманчилар” барча ўтроқ тубжой аҳолини “сарт”лар деб аташган. Бунда улар ўтроқ тубжой аҳолини тилига қараб ажратмаган. Н.А.Аристов тўғри қайд этганидек, айрим ҳолатларда хусусан, Самарқанд, Бухоро, Хоразм худудларида яшаган аҳоли ўзларини тожик, сарт аташларини хошлашмасди.

Шу ўринда қайд этиш лозимки, Самарқанд шаҳри ва вилояти тарихда Сўғдиёна аталгани ҳамда бугунги тарихда “сўғд халқи асли эроний тилли халқ бўлган”, “сўғдлар – эроний тилли халқлар” деган қараш устуворлик қилади. Биз олдинроқ “суғд” атамаси этимологик жиҳатдан (суғ-ди, сог-ди, сак-ди, сак-ди) шаклларида бўлиб, “сак” ўзак сўзи ва “-ди” эгалик кўшимчасини қабул қилганини ва бу атама скифларни форслар “сак” атагани эвазига “сағди” (сўғдий) этнонимик номга айланганини, бу халқ тарихан туркий халқ бўлганлигини, Сўғдиёнада “салтанат скифлари” зич яшаганлигини қайд этган эдик. Бунга кўшимча, узоқ тарихдан, аниқроғи, милоддан олдинги III-II асрларда нафақат Туронда, балки Олтой ва унинг шаркида, Хитойнинг Хуанхэ дарёси бўйларида туркий қабилалар билан ёнма-ён туркий суғдак қабиласи ҳам яшаган. Суғдакларнинг бир неча маъмурий ҳудудларда яшаганлиги Хитой манбаларида тилга олинган. Шундай қилиб, сўғд халқи этимологиясига кўра таркибида саклар аралаш яшаган халқ маъносини англатади. Дарҳақиқат, рус шарқшунослари ҳам Бухоро ва Хива хонликларида “бир неча асрлардан буён ўзбеклар сон жиҳатидан асосий кўпчиликни ташкил этиб, табиий ҳаётда ўз исми ва ўтроқ ҳаётдаги муносабатда ўзларини тожик, сарт аташларини ҳоҳлашмасди”, шунингдек, “Самарқанд вилоятидаги барча туркий аҳоли ўзларини ўзбек деб атайдилар”, деб ёзган эди, Н.А.Аристов. (Н.А.Аристов, 1896, 431). Бинобарин, уларни эроний тилли халқ деб атаб бўлмайди. Умуман олганда “сарт” атамаси этник келиб чиқишини (қабилани) унутиб юборган маҳаллий аҳолига нисбатан қўлланилган. Н.А.Аристов ҳам “сарт” атамаси XIX асрда худди шундай маънода қўлланганлигини қайд этади. (Н.А.Аристов, 1896, 429). Шу билан бирга, Н.А.Аристов “сарт” атамасига яна бир аниқлик киритади. Унинг айтишича, Хитой манбаларида милоддан олдинги II асрдаёқ Олтойдаги соф туркий қабилалар таркибида сарт қабиласи бўлган. Сарт қабиласи айни пайтда теле қабилалари конфедерацияси таркибида бўлган: **тўра, очу(в), маркит, оқ тумот, қора тумот, чарос, қипчок, сарт, найман, телес, турғул, мундус, кўчқор мундус, таташ, турут, чаман.** (Н.А.Аристов, 1896, 339-340).

Ана шу “сарт” қабиласи даврлар оша ўзбек уруғлари қаторидан ўрин олган теленгут уруғи таркибига сингишиб кетган

экан. Академик В.В.Бартольд ҳам “сарт” атамаси дастлаб арабларга қарата қўллангани, бу атама ҳам “тожик” сўзига ўхшаш йўлни босиб ўтганини алоҳида эътироф этган. (В.В.Бартольд, II, (I), 1963, 197). В.В.Бартольднинг маълумотида “сарт” атамаси “туркийлашган тожик” маъноси билан боғлиқ эмаслиги ҳам бир мунча аниқ кўрсатилган. Аслида “Сарт” атамасини талқин қилганда “тожик” сўзига ўхшаш йўл семантикага эмас, тарихан босиб ўтган йўлга боғлиқ эканлигини тушуниш мураккаб туюлмади. Бу борада шарқшунос Ҳ.Вамберининг “Ўзбек деганда хурматга сазовор бўлган одамни тасаввур қилиб, сарт деганда айёр, ишончсиз одамни тушунгандай, уларга паст назар билан қарашади. Ўзбеклар сартлар билан камдан кам қариндош бўлишади. Сартлар бошқа миллат сифатида тожиклардан фарқ қилади” деган сўзлари алоҳида аҳамиятга эга.

Чунки Ҳ.Вамбери ҳам В.В.Бартольд каби “сарт”ларни “тожик”лардан аниқ фарқлайди. “Сартлар ўтган минг йиллардаёқ туркий тилда гапираётган ва турклар билан аралашган ҳолда мавжуд бўлишган”. (Ҳ.Вамбери, 1922, 126).

“Сарт” сўзи этнографик маънода қўлланилганда сартларга ўзининг келиб чиқиш тарзини унутган ўтроқ туркийлар ва туркийлашган тубжой аҳолини киритишган. (Н.А.Аристов, 1896, 429). Бинобарин, ғоявий муҳолифларнинг “сартлар – туркийлашган тожиклар” ифодаси (Р.Масов) “сарт” атамасининг маъно доирасини етарлича англаб етмаганлигини кўрсатади. Шунга қарамасдан, ўзбек миллатининг асосий қисми (асосан шаҳарлар аҳолиси) этник жиҳатдан тожиклардан иборат, бинобарин, тожиклар Ватанимиз шаҳарлари аҳолисини ўзининг генетик қондошига айлантиришга “умидворлиги”ни “сарт” атамаси моҳиятига муносабатида фаҳмлаш мумкин. Фақат академик А.Асқаровнинг “сарт” атамасининг маъноси ва қўлланилиш географиясини ғоявий муҳолифларга ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ ва лўнда ифодалаш лозим кўринади. А.Асқаров талқинига кўра “сарт” сўзидаги биринчи маъно – “ўтроқ шаҳар аҳолиси”. Ўтроқ шаҳар аҳолисини эса муаллифнинг ўзи аллақачон “эронийзабон” халққа чиқазиб улгурган. Ва бунга қўшимча, академик олимнинг ўзи

эронийзабон аҳолини Турк хоқонлиги даврида “туркийлашган” деб ҳисоблайдики, бу ассимиляция қонун-қоидаларига зиддир.

Натижада академик А.Асқаров ифодасидаги “эронийзабон” ўтроқ шаҳар аҳолиси мантиқан “туркийлашган тожик”ка боғланади. Хулласки, сопини ўзидан чиқаришнинг бу усулини муҳолиф академик Р.Масов ўзи тўқиб чиқаргани йўқ. “Сарт – туркийлашган тожик” ифодасининг ҳамиртурушини А.Асқаровнинг асарларидан олган десак бўлади. Шу сабабли ўзбек халқи этногенезидаги маҳаллий шаҳар аҳолиси осонгина “туркийлашган тожик” деб даъво қилинишига имконият берилган.

Айрим олимларнинг “сарт”ларни “туркийлашган тожик” деб даъво қилишлари мазмунида бевосита ўзбек халқи этногенези билан боғлиқ муаммога билвосита ойдинлик киритишга уриниш ҳам бор. Чунки “сарт” сўзидаги биринчи маъно “ўтроқ шаҳар аҳолиси”. Энди унга “туркийлашган тожик” маъноси қўшилса, ўзбек халқи этногенезидаги шаҳар аҳолиси келиб чиқишига кўра “туркийлашган тожик”, яъни мамлакатдаги тубжой шаҳар аҳолиси тарихан эронийлашган халқдир, деган қараш тасдиқланади. Ваҳоланки шаҳарлар аҳолисининг асосий қисми этник келиб чиқишига кўра туркий халқ (ўзбеклар) бўлиб, фақат шаҳардаги ижтимоий-худудий муҳит устунлиги туфайли шаҳар халқи ўз маҳалласини ўзи мансуб уруғ ўрнида қўллаш орқали бора-бора уруғини унутиб юборган. Фақат маиший турмуш тарзи, урф-одатлари, маданияти, сўзлашув нутқида баъзи фарқликлар вужудга келган. Шаҳар халқида ҳам яхши турмуш кечиритишга интилиш туйғуси шаҳар маданий-маиший муҳитида янада такомиллашиб боради. Бир қатор урф-одат, анъана-маросимлар шаҳар ички ҳаётида мувофиқлашади. Шаҳар муҳитида унга мувофиқ маиший турмуш тарзи тақозо этадиган белги-хусусият, шарт-шароитлар шаҳарга хос турмуш қиёфасининг янада такомиллашиб боришига таъсир этади. Шу сабабли шаҳар аҳолисини “сарт” сўзи мисолида эронийлашган ўзбеклар деб қараш, энг аввало, маданий-маиший турмуш борасида ўзбекларни камситса, устига устак, ўзбек халқи этник таркибига кўра эронийлардан (туркклашган тожиклардан) келиб чиққан деган тарихий асоси йўқ қарашга йўл очади.

Сартлар ҳақида сўз юритганда милодгача II асрда теле

кабилалар конфедерацияси таркибига савдо-тижорат билан шуғулланувчи сарт кабиласи бўлганини улар шаҳарларда эмас, балки телелар яшаган ҳудудлараро тижоратчи ҳаёт тарзига эга бўлганига чуқурроқ назар ташласак, унга нисбатан “шаҳар аҳолиси” мезони кейинги даврлар маҳсули эканини пайқашимиз осон кечади. Натижада “сартларни “туркийлашган тожик” деб эмас, балки, “келиб чикишини, уруғини унутган, савдо-тижорат билан шуғулланган, шаҳарларда бозорлар атрофида, хунармандлар билан яқин муносабатда ўтроқлашиб қолган халқ” тарзида тушунилиши жўяли кўринади.

Тарихда **уз (лар)** этноними билан (унинг уд, ус, яс, ёс, аз, аш, иш каби умум фонетик вариантлари бўлган) аталган қавмлар азали жуда узоқ замонларга бориб тақалади. “Евроазия даштларидаги Скифия” китоби муаллифи Л.А.Ельницкий ассуррия ва қадимги туркий манбаларга таяниб, узлар (удлар, аслар) милоддан III минг йил аввал Олд Осидеда яшаганлигини қайд этади: “Удлар (узлар, азлар, аслар) нинг номи жуда узоқ ўтмишга бориб боғланади, хусусан, милоддан уч минг йилликдан олдин уларни Каспийоддаги удлар билан боғлаш мумкин”. (Л.А.Ельницкий., 1977., 4). Хитой манбаларида эса милоддан олдинги биринчи минг йилликда туркийларнинг аждодлари бўлмиш асана - асина – ашина (асана – ас + ана – ас насли) этнонимидаги халқлар бўлиб, улар хитойча “олийжаноб насл” маъносини англатган. (М. Закиев, 2002, 178). В.В. Бартольднинг қайд этишича, ас (уд, уз, аз) туркий кабилалари қадимги туркий руник обидаларида туркийлар ва қирғизлар билан ёнма-ён тилга олиниб, тургашлар ҳамда Чу водийсидаги қирғизларнинг бир тармоғи тарзида гавдаланган. (В.В. Бартольд, IV, 1963, 204). Абу Райҳон Беруний аслар ва хоразмийларнинг тили печенеглар тилини ёдга солишини ёзиб қолдирган. (С.Г.Кляшторний, 1964, 174-176).

В.И.Татишевнинг “Россия тарихи” китобининг биринчи жилдида (Москва, 1962 й.) бир қизиқ эпизод келтирилган. Унда айтилишича, 1175 йилда князь А.Боголюбовнинг, “яслик хотини”нинг акаси Кючук ўлдирилади. Кючук (Кучук) - аниқ туркий исм. В.Романин В.В.Бартольднинг VII томини нашрга тайёрлашда “Бадое ат-таворих”да қирғизлар аслар аталганини учратиб, қирғиз этноними аз, ас, уз ёки ус этник атамалари билан

боғлиқлигини англаб қолади. Қирғиз – қирқ – ас – қирқ аслар каби. (В.В. Бартольд, V, 1963, 485).

Эътибор қилинса, тарихий манбаларда ас (аз, ус, яс, уз) этнонимлари буритас – буртаас – ўрмон аслари, изғир – ўғуз қабилаларидан бирининг номи, аз киши – Махмуд Қошғарийда қабила номи, язиғи сармат қабиласи, уғуз – олийжаноб узлар, таулас-товли-ас – тоғлик аслар, суас-су (в) ас – сувли аслар, суаслар – татарларнинг аجدодлари номи каби учрайди. (М.Закиев, 2002, 50-54). Узлар – энг қадимги туркий қавмлардир. Уларнинг ўзбек халқи шажарасида ҳам муносиб ўрни бор.

Фикримизча, қадимий одамзоднинг илк қабилаларга ажралиш даврида қабила номини билдирувчи этноним бир бўғинли этнонимлардан иборат бўлган. Уз, уд, ас, яс, ар, иш, аз, аш каби бир бўғинли этнонимлар маъносига эътибор берилса, улар номи билан аталувчи қабилага тегишли табиий белги деярли сезилмайди. Балки бу этнонимларда қабилага тегишли айрича характер акс этган кўринади. Уз-асл, ар (эр) – эрлар, йигитлар, ас-одамлар каби.

Хуарас, суар, қанғли, қирғиз, телеут, даюечжи каби этнонимлардаги аниқловчи функциясининг мавжудлиги уд, уз, ас, аз, ар, яс, иш, аш каби этнонимларда учрамайди. Тарихий манбаларда, хусусан, Хитой манбаларида уз, уд, аз, ас каби этнонимлар милоддан олдинги IV-III минг йилликларда учрагани ҳақидаги маълумотлар тарих китобларида тилга олинган. Бу этнонимларда халқларнинг географик ўрнига қараб ажралишдан олдинги даврларга мансуб бўлиши мумкинлиги ҳақида тасаввур қилиш мумкин. Энг азалий этнонимлар асосан бир бўғинли, яъни бир ўзақли сўзлардан таркиб топганини уз, уд, аз, ас, яс, аш, иш, из каби этнонимлар тасдиқлайди. Айрим тадқиқотчилар “уз” этнонимини “ўзбек” этнонимининг бошламаси сифатида қаралишини маъқул кўришади. (М.Эрматов, 1964, 151-191). Рус тарихчиси Р.Н.Агеев эса “ўзбек” атамаси “уз” этнонимидан келиб чиқмаган деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, Ўрта Осиёда “уз” этнонимидagi халқ бўлмаган. Бу “уз” этнонимли аҳоли бугунда ҳам Ўзбекистон ҳудудида яшаётганлигидан беҳабарликнинг натижаси бўлса керак.

Гарчи “уз” қабиласи милоддан олдинги IV минг йилликда Олд Осиёда яшаган бўлсада, тарих қисмати уларнинг бошига не-

не кунларни солган шекилли, милодий даврда Ўрта Осиёга ўз аждодлари яшаган юртга келиб яшай бошлади. Уз – қадимги туркийда “уддабурон, эпчил, малакали” маъноларини англатганига қараганда турфа тўқнашувлар, қирғинбарот жанглarda малакали, уддабурон бўлгани боис ўзларини омон сақлаб келишган. Узлар VI-VII асрларда Турк хоқонлиги, VIII асрда Туркаш хонлиги таркибида яшаган. VIII асрнинг иккинчи ярмида, хусусан, 766 йилда Чу ва Или дарёлари ҳавзалари қарлуқлар кўлига ўтгач, “уз”ларнинг каттагина қисми уларга тобе бўлиб қолди. Қарлуқларга бўйсуннишни хоҳламаган иккинчи бир бўлаги Сирдарёнинг чап қирғоғига келиб даштларга жойлашди. Шу даврда Ғуз қабилалар уюшмаси таркиб топди. IX асрга келиб Ўғузлар давлати барпо бўлгач, “уз”лар уларга тобе бўлиб қолди. Ўғузларга бўйсуннишни хоҳламаган “уз”лар Орол денгизининг шимолий-ғарбий ҳудудларига ўтишди. Қолгани Сирдарё бўйларида яшаб қолишди.

Сирдарё бўйида қолган “уз”лар ўтроқ ҳаётга ўтиб, қишлоқлар ва шаҳарлар барпо этишди. Сирдарёнинг чап қирғоғида Узканд, Сирдарёнинг ўрта оқимида Ички Узканд, Қирчи Узканд, Уз кўли каби топонимик номлар шулардан қолди. Фарғона водийсидаги Ўзган номини ҳам “уз”лар билан боғлашади, тадқиқотчилар. Чунки шу даврда Узгандда “аз киши” (Маҳмуд Қошғарий) қабиллага мансуб аҳоли яшаганлиги манбаларда тилга олинади. Бу ҳам ўз навбатида Фарғона ҳудудининг тоғолди зоналарида “уз”лар яшаганлиги ҳақидаги ҳаёлларга етаклайди.

Орол денгизининг шимолий-ғарбий ҳудудларига кўчиб ўтган “уз”лар шу ҳудудда яшаётган қанғли, печенег (бижанак), қипчоқ ва кимақ қабилалари билан аралаш яшаб қолди. Улар билан жанглarda ҳам қатнашди. Жумладан, Константин Богрянarодный “Печенеглар (бижанак) билан фақат “уз”ларгина жанг қилиши мумкин” – деб ёзган эди бир вақтлар. (К.Богрянarодный, 1943, 10). Дарвоқе, тарихда “уз”лар табиатан уддабурон, эпчил, жанг қилиш ҳадисини биладиган халқ бўлган эди.

IX аср охири ва X аср бошларида “уз”лар хазарлар билан печенегларга қарши уруш олиб боради ва уларни ўз жойларини ташлаб кетишга мажбур қилади. Натижада X аср бошларида “уз”лар Волга дарёсининг ўрта оқимида катта ҳудудларни эгаллайди. Бироқ Урал тоғи ён бағирларида яшаётган

кипчоқларнинг қаршиликка дуч келиб, Дон дарёсининг чап қирғоғидаги ерларга кўчиб ўтади. X аср охири ва XI асрнинг биринчи ярмида Дон ва Днепр дарёлари оралиғида яшаётган печенеглар (бижанаклар)га қарши жанглар қилиб, Днепрнинг шарқий томонидаги ерларни ҳам қўлга киритади. “Уз”лар рус князликлари ерларига ҳам бостириб боришади. Оқибатда рус князлари кипчоқлардан ёрдам сўрашга мажбур бўлишади. Қипчоқлар ва рус князларининг биргаликдаги тазйиқи туфайли “уз”лар Дунай дарёсидан Греция империяси ҳудудларига кўчиб кетади. Ўша пайтда уларнинг сони олти юз минг кишидан кўпроқ бўлгани тилга олинади. (Ўзбекистоннинг этник атласи, 2002, 334). Грек империяси билан олиб борилган урушларда “уз”лар енгилиб, ўзлари учун тегишли ҳудудларни олишади. Шу-шу “уз”лар тубжой аҳоли греклар билан асрлар оша кўшилиб кетади. Молдавия, Руминия, Венгрия, Болқон тоғ ҳудудларида яшаётган гагауз (гага-уз) лар “уз”ларнинг авлодлари ҳисобланади.

“Уз”ларнинг айрим гуруҳлари X-XI асрларда Кичик Осиёга ўтиб маҳаллий турк халқи билан аралашиб яшашга ўтди. Усмонли турк империясининг (XVI-XVIII асрлар) архив манбаларида “қорауз” этноними тилга олинган. Бинобарин, ана шу қораузлар бевосита узларнинг авлодлари бўлгани дейиш мумкин. Ҳозирда, Зарафшон ҳавзасидаги Пойариқ туманида ҳам “қорауз” этнонимли халқ яшайди.

“Уз”лар ҳар қанча жанговар, удабурон, тажрибали бўлгани билан қисмат уларни турли ҳудудларда, турли халқлар қуршовида яшашга мажбур қилди. Уларнинг бир қисми рус даштларида, кипчоқлар таркибида ҳаёт кечирिशга ўтган бўлса, бир қисми ғарбий Европага ўтиб, тубжой аҳоли қуршовида яшаб қолди. Учинчи бир қисми Туркияда қолиб кетди. Қипчоқлар билан биргаликда яшаган “уз”лар аввал Волга дарёсининг чап қирғоқларида, кейин Дашти Қипчоқ даштларида яшаб, кипчоқлар таркибига сингишиб кетди.

Ўзга юртларга кўчмай Сирдарё бўйларидаги даштларда яшаб қолган “уз”лар чорвачилик билан шуғулланишди. Кейинроқ дехқончиликка ўтишди. Улар Қарши чўли ва Зарафшон воҳасида, хусусан, Нурута тоғи ҳудудларида узок йиллар яшади. XIX асрда Амир Ҳайдар даврида (1800-1826 йиллар) тузилган 92 ўзбек уруғлари қаторидан жой олди. Шунингдек, Ўзбекистон

Шарқшунослик институтининг фондида сақланаётган 4330-3 рақамли 92 ўзбек уруғлари рўйхатида 30-рақам билан “уз” лар қайд қилинган.

Ҳагто милоддан олдинги даврда Амударё сувини Каспий денгизи билан боғлаган ўзан номи бежиз “Узбой” аталмаганини, балки шу худудларда “уз”лар салмоқли ўрин тутганлиги сабабли ўзан номига ўз номларини берган бўлиши мумкинлиги ҳақидаги мулоҳазалар бор.

“Уз”ларнинг каттагина қисми ҳозирда ҳам Қарши чўлида, аниқроғи, Ҳардури, Талоқтепа, Шўрабозор, Ўтамали, Хушаҳоли, Мойлижар каби қишлоқларда яшаб келмоқда. Айримлари Навоий вилоятида, Самарқанд вилоятининг Нуробод туманида истиқомат қилмоқда.

“Уз”лар қатор асрлар давомида Сирдарё бўйларида, Дашти Қипчоқда ўзбек халқининг катта қисмини ташкил этган қипчоқлар, қарлуқлар билан, Орол денгизининг шимоллий-ғарбига кўчганида қанғлилар билан жуда яқин алоқада бўлган.

Ҳозирда ҳам улар ўзбекларнинг 92 уруғи таркибида борлигини тан олишади. “Уз” этноними милоддан олдинги узоқ замонлардаёқ -бой қўшимчасини қабул қилиб топонимик ном ясаган бўлсаю, асрлар оша бойлар, бийлар, беклар ижтимоий-иқтисодий ҳаётда мавжуд бўлган бўлса, “узбой”, “узбий”, “узбек” аниқловчи-аниқланмиш тизимида атамалар яратилган бўлса, бордир.

“Аз” этноними билан аталувчи халқнинг тарихий йўли ҳам “уз”лар кечган тақдир билан деярли бир хил. VIII аср бошларида Турк хоқонлари зарбасига учраб, мустақиллигини бой бериб, бир қисми Еттисув худудларига, иккинчи бир қисми Олтой, Саян тоғлари ён бағирларига, айримлари Орол денгизи бўйларига тарқалиб кетишди.

XIII асрда Енисей дарёси худудида “Ус” номини олган худуд бўлгани “аз”ларни тақдир Олтой оша Сибирга етаклаганидан хабар беради. “Аз”лар “уз”лар билан яқин алоқада яшаб келган. “Узас-узяс- уяс юз” уруғи таркибидаги “уяс-солин” тармоғига ҳам сингишиб кетган кўринади. Шу каби “норин-уяс”да ҳам иштироки бор, шекилли.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг шаклланишида катта рол ўйнаган қанғли, қарлуқ, қипчоқлар билан ёнма-ён яшаган

“уз”ларнинг ҳам маълум хиссаси бўлганини эътироф этишга тўғри келади. “Ўзбек” атамаси Ўзбекхондан бир неча асрлар аввал ўзбек халқи луғат таркибига кириб келган эди. Бевосита “Ўзбек” атамаси тарихи ҳақида тарихнавис ёзувчи Хуршид Давроннинг қуйидаги сўзлари бирмунча эътиборга молик. “Менинг ўйлашимча, деб ёзади Х.Даврон, бу атама қадимий аждодимиз Ўғизхон номи билан боғлиқ бўлиб, “Ўғизбек” сўзининг “Ўзбек” бўлиб кетган шакли бўлса ажабмас. Нима бўлгандаям, “Ўзбек” атамаси жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Милоддан олдинги XII асрга тааллуқли Аш-Шура (Ас-Сурия) битиклари Осиёнинг бепоён даштларидан бостириб кирган скифлар босқини ҳақида хабар берар экан, бу жанговар кўчманчилар номини Ишгуаз, уларнинг бошлиғининг исмини Испак деб маълум қилади. Туркий халқлар тарихи билан жуда яқин таниш бўлган одам “ишгуаз” деган ном аслида “Ўғиз” номи билан боғлиқлигини тезда пайқайди... Ўша қадимий битиклардаги Испак исмига келсак, аш-шураликлар босқинчиларнинг ўзларига бегона, номаълум исмларини бузиб ёзишлари табиий. Аслида эса скифлар бошлиғининг исми Ўғизбек ёки шу исмнинг қисқарган шакли – Узбек бўлганига шубҳа йўқ”. (Х.Даврон, 1991, 235).

Хуршид Давроннинг ушбу фикрларига милоддан олдинги XII асрда ҳозирги Сурия ҳудудларига умумий скиф номи остида “барваста, келишган, улуғвор, самимий” табиатли одамлар кўчиб борганлиги Ассурия тарихига оид манбаларда тилга олинган. Қолаверса, ас (ар, аз, уз, ис, иш, аш каби) этнонимли халқлардан ас, уд этнонимли халқлар милоддан олдинги III минг йилликда аш-шура битикларида учрайди. Шунингдек, энг қадимий “бой” этноними “бек, бик, бей, май, би, пи, ми” фонетик вариантларига эга бўлгани ҳам икки ўзақли “испек – ис (ас, уз, уд) ва пак” (бек, бий, бак) фонетик вариантлар орқали “Ўзбек” атамасига айланиши туркий тилнинг фонетик қонуниятига тўғри келади.

Қанғли – ўзбек халқининг шаклланишида тамал тошини кўйган халқ. Қанғли этнонимининг келиб чиқиши ҳақидаги турли тахминлар мавжуд. Улардан бири бўйича “Қанғли” “Қанғ” – ўзак сўз ва “ли” – эгалик қўшимчаси бирикувидан “аравали одамлар” маъносини билдиради. Иккинчи бир тахминга кўра “қанғли” (қаниқли) “қан” (хон) ва “ўгли” (ўғли)дан иборат бўлиб, “Хон

ўгли” маъносини билдиради. Мирзо Улуғбек эса “қонқли – ақллилик, фаросатлилик маъносида... Ўз ақлу фаросати билан дунё мушуқларини енга олганликлари сабабидан уларга қонқли деб ном қўйди”, деб ёзади (Мирзо Улуғбек, 1954, 50).

Шунингдек, Абулғозий “Ўғузхоннинг лашкарининг қўлини ун чоқли ўлук мол тушдиким, юкламакка кулук озлик қилди. Бир яхши чибор киши бор эди. Ул фикр қилиб арабани ясади. Молларни юклаб қайтдилар. Арабага қаниқ от қўйдилар... ани ясаган кишини қаниқли дедилар” (Абулғозий, 1992, 21).

К.Шониёзов “Қанғли” этнонимининг келиб чиқиши ҳақида билдирилган турли фикрларни келтириб, сўнггида И.Марквартнинг илк ўрта асрларда Сирдарё Қанғ дарё аталгани “қанғли” этноними ана шу дарё номидан олинганлигига тўхталади (К.Шониёзов, 1990, 17-18).

Абулғозий ва Рашидиддинда “Қанғли” этнонимининг келиб чиқиши Ўғузхонга қарашли бўлгани учунгина К.Шониёзовга маъқул тушмайди. Шундан сўнг “Қанғ”, “Қанха”, “Қанғли” сўзларининг негизини ҳиндевропа тиллари, хусусан, эрон тили билан боғлиқ бўлишини умид қилади. Шу асно “Қанғ” сўзини “канал”, “дарё” ва “сув” сўзлари билан боғлайди. Қолаверса, чўлу даштларда чорвачилик билан банд бўлган халқ ўз номига “дарё”, “канал”, “сув” маъноларини англатувчи ва бошқа тилга тегишли этнонимни қабул қилиши ҳеч ақлга сиғмайди. Албатта, илм-фанда бундай тойиб кетишлар учраб туради. Аммо масала ўзинг мансуб миллатнинг келиб чиқиши билан бевосита боғлиқ бўлганда бундай “тойиб кетишлар” миллат манфаатига заррача хизмат қилмайди, фақат чалкаштиради, тўғри йўлдан тойдиради, холос. Шу сабабли “қанғли” этноними бевосита шу қабилла маиший турмуши билан боғлиқ бўлиб, “қанғ” қадимги туркийда “арава” ва “ли” эгаллик қўшимчасини қабул қилиб, “аравали одамлар” маъносини билдиргани маъқулроқ туюлади. Дарвоқе, антик тарихчи ва ёзувчилар скифлар (саклар)нинг ўз оиласи, фарзандларини араваларда олиб юрганлиги ҳақидаги маълумотларда ҳам “қанғли” этноними “аравали одамлар” маъносини англатган. Қанғлилар эса бевосита скифлар (саклар)нинг авлодларидир. Скифларни греклар киммерийлар атагани, киммерийлар эса ўзларини “қанғар”лар атагани, қанғар ва қанғли мазмунан деярли бир хиллиги, қанғлиларнинг скифлар

авлоди эканлигини яна асослайди. Чунки киммерийларнинг ўз номи “қанғар” ҳам “аравали одамлар” маъносини билдиради.

К.Шониёзов эса Хитой манбаларига таяниб, Қанғ давлати милоддан олдинги III аср охири ва II аср бошларида барпо бўлганлигини ёзиш (К.Шониёзов, 1990, 27) билан бирга, **“Қанғ давлати ичида милоддан олдинги II милодий I асрлар давомида мутлақо янги, туркий тилли халқ, қанғар элати вужудга келади”**, дейди (К.Шониёзов, 2001, 10). Этнолог К.Шониёзовнинг юқоридаги маълумотларига эътибор қаратилса, милоддан олдинги III асрда Қанғ давлати пайдо бўлган, давлат номига кўчган халқ – қанғарлар эса Қанғ давлати барпо бўлганидан 100 йил ўтгандан сўнг пайдо бўлган бўлиб чиқади. Атиги 100 йил тарих саҳнасига кириб келадиган халқнинг номини олдиндан башорат қилиб давлат номига кўтариш ҳодисаси тарихда жуда камёб ҳодисалар сирасига киради. Бундай тасодифга ҳам сизмас воқеа К.Шониёзов учун нечоғлик тўғри бўлмасин ўзини барпо этган давлат хали вужудга келмаган халқ номини қабул қилиши ё халқнинг этник тарихини назарга илмаслик ва ёки Қанғ давлатини барпо этган халқнинг тарихий хизматини тан олмасликнинг айни ўзгинаси. Ҳақиқатда милоддан олдинги III аср ўрталарида Сирдарёнинг шимолий қирғоқ бўйларида, Қизил Ўрдадан Шарқий Қозоғистонгача, асосан, Дашти кипчоқ ерларида яшаб келган қанғли қабиласи Қанғли давлатини барпо этган. Бу замонларда қанғлилар ҳам, қанғарлар ҳам барҳаёт эди. Улар асосан чорвачилик билан шуғулланарди. Шунга қарамасдан, К.Шониёзов қанғиларни қанғарларнинг авлоди ҳисоблайди. Барча чалкашлик ана шундан келиб чиққан. К.Шониёзов кўчманчи туркийлар ва маҳаллий тубжой эроний аҳоли билан аралаштириб “қанғар” этносини ҳосил қилади. Демак, қанғарлар соф туркий ҳам, скифлар (саклар)нинг бевосита авлоди ҳам эмас. Қанғлилар қанғарларнинг авлоди бўлгани учун ҳам улар генезисда эронийларнинг катта ҳиссаси бор. Шу асно ўзбек халқи этногенезининг маҳаллий тубжой эроний илдизининг янада бақувват, катта таъсир аҳамиятини атайлаб кучайтириш мақсад қилиб олинган.

Ўзбек тарихшунослари қадимий Кангюй (Қанғли) дар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида деб кўрсатадилар. Н.Раҳимов, К.Шониёзов ҳам, А.Асқаров ҳам шу фикрдалар.

давлати таркибида ўзбек халқининг илк аجدодлари яшаган. Шунинг учун Қанғ давлати доирасида мураккаб этник жараён юз берди. Бу жараён келгусида ўзбек халқи шаклланидиган бошланғич жараён эди. Биринчи навбатда бу этник жараёнда туркий тилли, туркий маданиятли, туркий маиший ҳаёт асослари шакланган этник қатлам барқарорлашди ва келгусида ўзбек халқининг этник жараёни учун замин ролини ўтади. Ўзбек халқи этник таркибига эроний тилли халқларни тикиштиришга уриниш оқибатида бу халқнинг этник жараёнини, биринчи навбатда, тожик халқидан ортга суриш, давлатчилик анъаналарига эга бўлган, давлатчилик тизими минг йиллар оша бошдан кечирган халқнинг наинки халқ сифатида, балки элат сифатида шаклланиш даврини X-XI асрлар билан боғлаш одатий ҳол – тарихий ҳаққонийлик сифатида қаралмоқда. (К.Шониёзов,2001,24).

Шубҳасиз, Қанғ давлати таркибида сак, массагет, хаумаварка, тиграхауда, сакараука, дах, абий скифлари, сўғдлар, тийапарадарайа, оксидраик, апасиак қабила-ларининг авлодлари, қанғлилар, қипчоқлар, қанғарлар, уйғурлар, қарлуқлар, халажлар яшаганлар. Ана шу қабилалар таркибида ўзбек халқи этногенезининг асосий ўқ томири ҳаракатга кўчган!

Қанғ давлати инкирозга юз тутгандан сўнг баъзи олимлар ёзганидек, қанғлилар тарқалиб кетмади, балки Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқими ҳудудларида, Фарғона, Хоразм, Қорақалпоғистон заминида яшаб қолди. Улар илк ўрта асрларда бажанақлар, қипчоқлар ва нўғойлар билан этник уюшма ташкил этган замонларни бошдан кечирди. Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқими ҳудудларида, Орол бўйларида қарлуқлар ва ўғузлар билан жуда яқин муносабатда бўлди. Эфталитлар зарбасидан сўнг (V аср) қанғлилар Фарғона, Самарканд, Сурхондарё, Хоразм ва Қорақалпоғистон вилоятларига ҳаёт кечирди. Улар таркибида сарик, қора, (и) қанғлилар, бобо, жилкаш, олтмиш, таш қанғлилар, пишқакли, буқа, ўрмончи, кат, ошамайли, жарақли, жувонсон, ва, олти ўртоқ қанғлилар каби аймақлари

Ш
 ьлатини
 хмон ҳам,
 Чунки Қанғ

Хитой манбаларидаги “гаочэ” атамаси “қангли” этнонимидир. Хитойликлар катта аравалиларни “қангдо” аташган. Бу жанговар қабиладан минглаб кишилар Чингизхонга қарши жангларда қатнашган.

Қанғиллар узоқ асрлар мобайнида қорлуқ, чигил, ўғуз ва қипчоқлар билан яқин муносабатда яшаб келгани туфайли ушбу уруғлар тилига, анъаналарига хос элементларни ҳам қабул қилган. **Қанғли тарихда туркий тилли қабила сифатида пайдо бўлди ва қарийб икки ярим минг йиллик тарихида ўзбек халқининг генетик қондош компоненти сифатида яшаб келмоқда.**

С.П.Толстов Қадим Хоразмда ташкил топган давлатни “Қанғха” атаганидан буён “қанха-қанға” номлари тарихий китобларда тилга олинди. Биз учун бу ўринда энг муҳими Қанха-Қанға-Қанғли давлатида умумий туркий тил муҳити мавжуд бўлганлигидир. Қадим тарихчилар, шу жумладан, И.В.Бичурин ҳам ёзганидек, Фарғонадан Орол денгизига қадар барча аҳоли бир-бирини эркин тушунадиган умумий туркий тил муҳити қадим туркий тилнинг барқарорлашувида алоҳида муҳим давр бўлди. Шунинг учун ҳам профессор Ҳ.Бобоев тўғри қайд этганидек, “Қанға давлати милодгача бўлган даврда шарқ, шимол ва жанубда туркий халқлар мавқеининг ўсишида ўзининг катта ҳиссасини қўшган”. (Ҳ.Бобоев, I, 2004, 83).

Хитой манбаларида “тўққиз давлатли ханлар” нинг милоддан олдинги 167 йилда марказлашган Кан (Самарқанд) давлати, унинг ҳудудий бўлинмалари ва бу бўлинмалар бошлиқларининг “Чжаоу” (“Ёбғу”) унвони билан аталиши, бўлинмалар бошлиқларининг марказий Кан хонадонига тобелиги ҳам марказий Кан давлати ҳудуди тарихан Қанғли давлати ўрни билан тўғри келиши “Кан” атамасининг хитойча талаффузда бўлганини билдиради. Кан хонадонининг келиб чиқиши Хитой манбаларида Олтой ҳудудидаги Чжаоу шаҳри билан боғланиши масаласини жиддий ўрганиб чиқишга тўғри келади. Чунки эрдан олдинги 167 йилда (баъзи манбаларда 176 йил) бевосита ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг катта қисмида – милодгача IV асрдан буён марказлашган қудратли Қанға – Қанғли давлати ўрнини ҳеч бир қаршиликсиз эгаллаши ҳар қандай кишини таажжубга солади. Ва яна “Қанға – Қанғли” атамаси хитойча “Кан” талаффуз

қилинганлиги ҳақидаги таянч манбанинг учрамаганлиги масаланинг ҳозирча очиқ қолишига олиб келмоқда. Шундай чалкашликларга рўбарў келганда, бенхтиёр буюк донишманд Абу Райҳон Берунийнинг “712 йилда араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ўлкага бостириб кириб, хоразмликларнинг ёзувини билган, уларнинг ривоятларини сақлаб қолган барча кишиларни, улар орасидаги барча олимларни имкони борича қувғин қилди ва қириб юборди. Натижада уларнинг ўтмиши шу қадар зулмат билан чулғандики, энди биз бу ерга ислом кириб келган вақтда уларнинг тарихида бўлган воқеалар тўғрисида ҳақиқий билимга эга эмасмиз” деган сўзлари ёдга келади. Қутайба ибн Муслим кабиларнинг маданий меросимизга нисбатан бу каби ўйланган хатти-ҳаракатлари туфайли милoddан олдинги I минг йилликдан милodий VII асрга қадар қарийб бир ярим минг йилдан ортиқ давр бўйича ёзма манбаларимизга тайинли эга бўлмаганимиз сабабли антик грек-юнон, рим, ассирий, хитой манбаларида номларигача ўзгартирилиб юборилган халқлар, давлатлар ҳақидаги узук-юлук хабарларга таянибгина тарихимизни тиклашга мажбур бўлаёلمиз. “Қанга - Қанғли” – Кан давлатлари ҳақида ҳам шундай.

Қатағон – ўзбек халқи этник гуруҳлари орасида энг йириги ва ўзбек халқи қадим-қадимдан туркий тилли халқ бўлганини исботловчи уруғдир. Қатағон хитой манбаларида “се”, греклар ва форслар “сак” атаган халқнинг авлоди бўлади (Материалы по районированию Средней Азии. Кн. I, ч. I, Т., 1926, 195).

Қатағонлар Хоразм, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё ва Фарғона вилоятлари ҳудудларида яшайди.

Рашидиддиннинг “Жоме-ат-таворих” асарида қатағонларни “аввалда туркийлар бўлиб эндиликда мўғул аталиб кетган қавмлар”га киритилган. Қатағонлар салжуит, тойжуит, силжуит уруғлари билан генетик қондош ҳисобланади. Қатағонларнинг этник тарихи бир мунча мураккаб. Улар қозоқ, қирғиз, қорақалпоқлар таркибида узоқ замонлардан буён аралаш яшаб келади. Қозоқ халқи этник таркибидаги Улуғ жузнинг энг йирик тармоғи саналади. Қатағонларнинг чанишиқли тармоғи қозоқ халқининг этник таркибига кирган.

Ёзма манбаларда қатагонлар қипчоқлар билан генетик қондош қабила сифатида яшаб келган. Қатагонлар лаҳжаси қипчоқ ва қарлуқ-чигил диалектлари билан жуда яқин алоқада ҳисобланади. Бинобарин, ўзбек халқи этник тарихида кўп сонли қатагонларнинг ҳам муносиб ўрни бор.

Қипчоқ – ўзбек халқининг этник тарихида катта ўрин тутган халқ. Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи” асарида “қипчоқ” атамаси “қабуқ”дан олинганига тўхталиб, “қобуқ” эса маълум дарахтнинг номи аталиб, бу дарахт ўсишдан тўхтаган, қовжираб қолган танадан иборат бўлишлигини қайд этади. Ушбу дарахт танасининг ичи ковак бўлган. Ўғузхон бир сафар душман зарбасидан катта зарар кўриб чекинаётганида саҳрода икки дарё оралиғида тўхтади. Шу пайт эри урушда ҳалок бўлган хотиннинг тўлғоғи тутиб, дарахт ковағида ўғил туғади. Бундан хабар топган Ўғузхон болани ўзига ўғил қилиб, унга Қипчоқ исмини беради (Мирзо Улуғбек, 1994, 50-51). Бола вояга етгач, унга қўшин бериб, Итил ва Ёйиқ дарёлари томон йўллайди. Айтишларича, Қипчоқ авлоди Урал-Волга бўйларида уч юз йил қолиб кетган экан (Абулғозий, 1992, 31).

Дарҳақиқат, қипчоқлар қадим тарихда Олғойдан Европага қадар чўзилган бепоён ҳудудда половецлар, куманлар номлари билан яшадилар. Уларнинг бир қисми милоддан олдинги биринчи минг йилликда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшадилар. Улар Дашти қипчоқда асосан чорвачилик, қисман деҳқончилик билан шуғулланди. Башарти европацентристлар ва ҳиндэронийлар айтганларидек, милодда олдинги биринчи минг йилликда Аҳамонийлар сулоласи даврида “эронийлашган”да қипчоқлар ҳам бундан бенасиб қолмаган, бинобарин, Дашти қипчоқ халқи “эронийлашган” бўлар эди. Афсуски бундай бўлмади. Ассимиляция қонун-қоидаларига кўра, айтайлик, Дашти қипчоққа келган эроний халқ қипчоқларни “эронийлаштириш” ўрнига ўзлари қипчоққа айланган бўлар эди. Бугунги замонда қипчоқлар мамлакат вилоятларидаги қишлоқларда, балки шаҳарларда ҳам яшамокдалар. Қипчоқлар туфайли ўзбек тилининг қипчоқ диалекти вужудга келди. Қипчоқ диалектидаги лексик ва грамматик белгилар ўзбек тили лексикаси ва грамматикаси ривожига катта ҳисса қўшиб келмоқда.

Қорлуқ – ўзбек халқининг этник тарихида алоҳида ўрин тутган қадимий уруғлардан биридир. Айтишларича, Ўғузхон Туронзамин томон келаётганда қиш мавсумида қаттиқ совуқ бўлиб, қалин қор ёққан экан. Шунинг учун ҳам у ҳеч ким қўшиндан ортда қолмасин деб буйруқ берибди. Шунга қарамадан, қўшиндан айримлари ортда қолиб кетибди. Бу Ўғузхонга маълум бўлгач, қолиб кетганларни топиб келишга буйруқ берипти. Суриштириб билса, айримлар қалин қор сабабли ортда қолиб кетган экан. Уларни шундан “қорлуқ” атабди (Мирзо Улдуғбек, 1994, 51). **Турк элида элнинг номини кўтарган, унга шон-шухрат келтирган бешта уруғдан (қанғли, қипчоқ, халаж, уйғур, қорлуқ) биттаси қорлуқ уруғи бўлган экан.** (Абулғозий, 1992, 31). Дарҳақиқат, қорлуқлар қадимдан жанговар халқ эди. Қорлуқлар чигил, тухси, яғмо, ябғу, тангут, арғу, барлос, калтатой уруғлари билан бирлашиб, турк-ўзбеклар қавмини ташкил этади. Улар узоқ даврлар умумий туркий халқ таркибида бўлиб келди. Қорлуқлар Фарғона водийси ва Сурхондарёда нисбатан кўпроқ яшайди.

1. Ўзбек – азалдан ўтроқ яшаган, ривожланган деҳқончилик хўжалик усулига эга бўлган халқ. Бу халқ таркибан кўп уруғли халқ. Уруғларнинг кўп сонлиги халқимиздаги бағрикенглик, ҳамфикрлик, химматлилик, ўзгаларга қайишувчанлик, ҳамжихатлик, ўзгаларга ҳурмат, лафзига ҳалоллик, садоқатга содиқлик, она замин, она юртга фидойи меҳр-муҳаббат, тинч ва осийишта ҳаётни, маданият, маънавият, қадриятларни қадрлаш каби фазилатлар билан боғлиқ. Шу сабабли қадим-қадимдан қондошликни эъзозлаган халқ бу халқ. Унинг табиатида азал-азалдан табиийликка, оддийликка, ҳалолликка, ростгўйликка интилиш туйғуси кучли.

2. Ўзбекларнинг халқ бўлиб шаклланишини баъзи тарихчиларимиз ўйлаганларидек, XVI асрда Шайбонийлар даврида кўчиб келган уруғлар билан боғлаш тарихий асосга эга эмас. Улар Қанғли давлати таркибида милоддан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарида ташкил топган Аршакнийлар давлатида катта мавқега эга эди. Худди шу даврда қипчоқлар Кичик Осиёда ҳам яшар эди. Бинобарин, уларни XVI аср билан боғлаш, қипчоқларнинг 2-2,5 минг йиллар илгари Амударё ва Сирдарё оралиғида ҳаёт кечирганлигини эътиборсиз қолдириш бўлади.

Худди шунингдек, қанғли, қанғар, афшар, арғун, тўхси, басмил, кипчоқ, сувор, уз, катағон, сўғд каби қатор уруғлар милоддан олдинги биринчи минг йилликда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаганлиги манбаларда қайд этилган.

Бугун замон ўзгарди: “Ўзига бек”лик замони келди. Қаддинг дол, руҳиятинг қарахт, орзуларинг соясига эргашган замон ортда қолди. Минг бора шукурлар бўлсин. Ватан ўз келажаги бўлмиш ёшларни баркамолликка етаклади. Ўз келажаги учун қайғураётган давлатгина, миллатгина баркамоллик довонига интилади. Интилганга толе ёр, дейдилар. Бу йўлдаги оҳори тўкилмаган янгиликларнинг кети кўринмайди. Буни кадрни кадрлаш дегинг келади.

Кечагина Ватан, миллат ўтмиши йўлсиз ўрмонга ўхшарди. Атиги 20 йил давомида Ватан олға босган қадамнинг бунёдкор сувратини неча-неча китобларга жойлаганинг билан, барибир, ортиб қолади... Қай бир замонлар подшоҳларидан бири минг бир бунёдкорликка бел боғлаган экан. Бугун Ўзбекистон аталмиш юртда минг бир бунёдкорлик йилнинг нари-берисида амалга ошиб турибди. Уларнинг асосий кўпчилиги келажак яратувчиси – ёшлар учун бағишланганининг ўзида катта бир ҳикмат бор. Фақат биз бунинг мағзини чақишда чамаси сал сустроқмиз. Одам муҳитнинг фарзанди дейишади. Шундай экан, бунёдкор муҳитнинг фарзанди ҳам бунёдкор бўлишга бурчли. Бунёдкор ёшда эса миллий онг, миллий ўзлик, миллий туйғу, миллий ғурур, миллий қадрият бир мунча улғайди. Ҳақиқий тарих эса миллий туйғунинг энагаси.

* * *

Кимки Ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўнган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак.

Ислом Каримов

ХОТИМА ЎРНИДА

Аслида шундай: Тарих – жамиятнинг ҳам хотира китоби, ҳам ҳаракатдаги ҳаёт йўлидир. Даврлар, сулолалар, тузумлар, ижтимоий жараёнларнинг “ҳасби ҳоли” тарихнинг мундарижасини ташкил этади. Унга ҳаёлан назар қилсанг, гарчи бутунича тасаввурга сиғмасада, элу юртнинг қисматига муносабат, ё манфий таъсир этган курашлар, кечмишлар, интилишлар, жасорати чакмоқ янглиғ истеъдодлардан таркиб топган бемисл хазина. Унинг варақларида умидлардан унган чечаклар, орзуларга бош қўйган тақдирлар, Она-замин, Она-Ватан икболию истиқболи йўлида Зухро юлдузидек ёғдули Шахслар саф тортиб турибди. Ҳа, тарих – сарҳадларида ибтидолари улуғ ўтмишнинг ҳам гўзал, ҳам шафқатсиз асари. Чунки унда инсоният ҳаётининг бахайр довлари ва долғали сойликлари элу-юрт бошидан кечирган не бир даврлари, заковатлари ва қанот ёзган қарашлар, тафаккурда тикланган хулосалар, орзули ўйлардаги бетимсол тасаввурлар ифода топган. Шунданда тарих – тафаккурнинг маюс ва залворли масофаси, доимийлик ва давомийликка бўй ташлаган жараёнлар йилномаси.

Мушоҳадага таянсак, тарихни даврлар, жараёнлар ҳамда шу даврлару жараёнларни ҳаракатга келтирган, йўналиш берган Шахслар яратади. Айни пайтда ўша даврлар, жараёнлар мўйсафид дунёнинг “турмуш тарзи” ҳаракатига кўчиб ўз табиатига мос муҳит ва ҳодисаларни ҳосил қилади.

Муҳит ўз навбатида жараёнлардан нафас олади. Шу асно ҳодисалар муҳитнинг қон томирига куч бағишлайди ва ё унинг

қасрига дарз етказади. Жараёнларда ҳодисалар вужудга келгани каби ҳодисалар Шахсларни, Шахслар ҳодисаларни етилтиради. Шунингдек, ҳодисалар кўпинча давр олдинга чиқазган Шахснинг салоҳияти билан ичдан боғланади, Шахс илгари сурган мақсад-ғоя билан мувофиқлашади. Қолаверса, Шахс ҳодисалар, мантиқан ўзаро боғлиқ даврий воқеаларнинг қоқ марказида бўлади. Унинг зиммасида ўзи мансуб халқнинг, саждагоҳ-Ватаннинг тарихий тақдирига, ўрнига кафолат юки бор. Давр Шахсни яратади, Шахс даврга тарихий мазмун, ўзига хослик бағишлайди. Бинобарин, у даврий Шахсдир. Чунки унинг шахсиятида халқнинг салоҳияти, заковати, маънавияти, шижоати, табаррук қиёфаси қўйма яхлитликда камол топган, қисмати ҳам Ватан ва халқ тақдири қатида яшайди. Бундай Шахсда миллий ва умуминсоний фазилатлар, инсонийликнинг махражи бўлғуси сифатлар кўркем бир бутунликда шаклланган ва фаол ҳаракатга кўчган бўлади. Натижада, Шахс миллатнинг кўзгуси, даврлар оша халқларнинг ибрат машъали, бутун бир мамлакатнинг ишончли йўлбошчиси бўлиб тарих саҳнасига чиқади.

Унда давлатнинг қудрати ҳам, шуҳрати ҳам, имконияти ҳам, салоҳияти ҳам қўйма яхлитдир. Шу боис Шахсни эътироф этганда, албатта, давлат эътироф этилади, давлат билан алоқа, давлатнинг инсонпарварлик табиати Шахсда конкретлашади ва у умумийликка йўналтирилган конкретлик тарзида бўлади. Шу асно Шахс миллатни, ўзи мансуб жамият аҳлини бир етакчи ғояга бирлаштиради. Оқибатда Шахс ўзи мансуб даврнинг, жамиятнинг, халқнинг ҳаёти, тақдири, келажаги, унинг умр мундарижасини қадамба-қадам янги ҳаёт йўлини ташкиллаштиради.

Бундай Шахс аслида халқ, миллат иродаси, орзу-интилишлари салоҳиятининг ифодачиси, рўёбга чиқишини ташкиллаштирувчи доминанта куч сифатида фаолият кўрсатади. Шу йўлда адолат ва ҳақиқатнинг курашчиси, халқнинг тимсолига айланади. **“Адолат ва ҳақиқат ғояси, – дейди муҳтарам Йўлбошчимиз, - ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт”.**¹¹

¹¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т-3. Т., Ўзбекистон., 1996. 10.

Одатда халқни, унинг ҳаётий ҳуқуқ ва кафолатларини ўйлаган, унга тинч ва фаровон ҳаёт яратиш умиди билан яшаган Шахснинг раҳбарлик формуласи шундай бўлади! Адолат ва ҳақиқат учун кураш бош мақсади бўлган Шахснинг мартабаси бениҳоя улуғ ва сарбаланд бўлиши ҳам шунда!

Масаланинг бир муҳим жиҳати борки, Шахс кўзда тутган адолат ва ҳақиқат анчайин ва оддий бўлмайди. Балки у миллат, умумхалқ, жамият, Ватан адолати ва ҳақиқатидир. У том маънодаги катта адолат ва катта ҳақиқатдир. Шунинг учун катта ҳақиқатлар ва катта адолатлар миллат ва Ватан икболи, истиқболига бахшида Шахсларни улуғлайди, камол топтиради.

Узоқ мозийдан исбот топган шундай қоида бор: Адолат бор жойда ҳақиқат қад ростлайди. Халқ ана шу қоидага амал қилган Шахсга эътиқод қўяди, унга ишонади, таянади, унга эргашади!

Тарихда халқнинг эҳтиёжи, орзу интилишларидан майдонга келган Шахслар ўз иқтидори, салоҳияти билан бутун бир даврни яратади, иқтисодий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаётида асрларга арзигулик улкан ишларни амалга оширади. Бундай Шахслар минг-минг йилларни бағрига сингдирган тарихда ўзига хос ҳодисага айланади.

У сиёсат майдонига кириб келган пайтда қарийб бир ярим асрлик мўғуллар истибдоди ҳамда маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги узлуксиз низолар, ўзаро ҳокимият талашиб тўкилаётган қонлардан оддий халқ ҳолдан тойган эди. Бу зулм ва низо-жанжаллардан қутулишнинг бирдан-бир йўли кучли давлат барпо этиш зарурлиги сезилиб қолганди. Халқни талончилик хужумларидан ҳимоя қилиш маҳаллий ҳокимларнинг қўлидан келмаётгани сарбадорлар ҳаракати мисолида ҳам ўз исботини топди. Айни пайтда Мовароуннаҳр аталмиш Ватанга икки-уч ҳоким раҳбарлик қила олмаслиги Амир Ҳусайн билан Амир Темур ўртасидаги зиддиятларда маълум бўлди. Вазият элу юртнинг озодлиги учун тадбиркор, жасур курашчига эҳтиёжманд эди. Шундай бир дилтанг ҳолатда сиёсат майдонида Амир Темур пайдо бўлди. Бошқача айтганда, мўғуллар истибдоди ва маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги тарқоқлик, ўзаро тахт талашилар, халқнинг озодлик ва тинчлик йўлидаги интилишлари Амир Темурни кураш майдонига олиб чиқди. Унинг олдида турган

биринчи бош вазифа халқни зулм-зўравонликдан, истибдоддан озод қилиш ва шу ниятга етказишга қодир қудратли давлат яратиш эди. Соҳибқирон Амир Темур бу ўта оғир ва чигал вазифани удабуронлик билан адо этди. Шундай қилиб, 1370 йилдан эътиборан Соҳибқирон бобомиз тарихда Темурийлар даврини бошлаб берди. Салкам бир ярим асрлик истибдодда тушқунлик ва вайроналик, талончилик ва тарқоқликка юз тутган элу юрт ҳаётида тикланиш ва янгиланиш бошланди. Юрт ҳаётининг барча соҳаларига шу жумладан, давлат бошқаруви, ҳарбий салоҳият, динга эътиқод, ижтимоий ҳаётда адолатни қарор топтиришда эришилган ижобий натижалар илм-фан, маданият, меъморчилик, қурилиш, ободончилик сингари соҳаларнинг тезкор ривожини учун муҳим рол ўйнади. Булар ўз навбатида Темур бошлаб берган даврга тарихий мазмун бағишлади. Шубҳасиз, бунда Соҳибқирон Амир Темур сиймоси муҳим рол ўйнади. Бу борада унинг **“давлат агар дину ойин (яъни, қоида-тартиб) асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади... Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом... асосида мустақкамладим”**¹² – деган сўзлари чуқур мазмунга эга эди. Чунки Соҳибқирон бобомиз халқ ва Ватан тақдири билан боғлиқ мақсадларини рўёбга чиқаришда аввало халқнинг ишончи ва эътиқодини қозониш зарурлигини жуда тўғри англади. Хусусан, ислом динига таяниб, жойларда исломдан четланиш ва тарқоқликка қарши кураш йўлини тутди. Исломи динига бўлган эътиқоди туфайли дин уламоларининг ишончига қозонди. Уламолар, ҳатто дарвешлар, қаландарлар ҳам шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб, халқда Амир Темурни ягона халоскор, дин ҳомийси деб ҳисоблаш, уни дуо қилиш, унга эргашиш, унинг сиёсатига жипслашиш ҳақида тарғиб қилди. Натижада, эл-улус Соҳибқирон бобомизни ўзининг халоскори, ҳомийси, адолат ўрнатувчи Шахс сифатида тан олиб, унга эргашди.

Унинг буйруқ ва кўрсатмалари сўзсиз бажарилди. Ҳатто янги туғилган фарзандларига “Темур” исмини қўйиш оммавий тус олди. Ҳақли равишда Амир Темур ҳам **“Мен ўзимнинг**

¹² Темур тузуқлари. Т., 1991, 37

икромиятим ва раҳмдиллигим туфайли кишиларнинг энг паст табақаларининг ҳам, хатто гадоларнинг ҳам раҳматига сазовор бўлдим”, деган эдилар. Шубҳасиз, халқнинг ишонч ва зътиқодини қозониш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Соҳибқирон Амир Темур эса ақл-идроқи, иродаси, халққа ва Ватанга бўлган муҳаббати, ғурури ва шижоати туфайли бунга эришди. Шу боис тарихий ривожланишга янги куч, янги имкониятлар бағишлади. Тараққиётда кескин бурилишлар юз бериб, давлат ва Амир Темур нуфузи тобора ортиб борди. У халқ ва давлатнинг тимсолига айланди. Тарих ҳам Амир Темур салтанати бошламасидан янги саҳифага кўчди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Она Заминда юз берган тикланиш ва ривожланиш палласи ҳақида ўйлаганимизда давр ҳам, халқ тақдирини ҳам тараққиётга янги тус берувчи Шахсга эҳтиёж сезганлиги, бу Шахс Амир Темур бўлганлиги хаёлдан кечади.

Одатда бундай Шахслар олис самода чараклаб турган юлдузларга ўхшайди. Юлдузлар ҳарчанд узоқда бўлмасин, одамлар унга нисбатан тақдирига, умр кунларига башорат қилади, тунлари уларга қараб сафар йўлини мўлжал оладилар. Бирини Сухайл, бошқасини Зухро, яна бирини Муштарий ва ҳоказо атасаларда, ҳар бирининг осмон кунгурасида ўз ўрни, ёғду йўллари бор. Шахслар ҳам шундай: халқнинг миллатнинг узоқ-узоқларга чўзилиб кетган тақдир йўлларида, кўз илғамас ибтидоли тарих осмонида ўз ўрни, бошидан кечирган “тарихи” бўлади.

Шахсларнинг сиёсий йўли унинг Халқ тақдирига муносабати ҳақида хаёл қилинганида аввало жами кечмиш воқеалар, ходисаларнинг баайни эзгулик, ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик, садоқат ва хиёнат, тўғрилиқ ва эгрилик каби икки кутбга ажралганлиги кўз олдимизга келади. Ана шу кутбга ажралиш Шахсларга ҳам тегишлилиги маълум.

Амир Темур тарих саҳнасига келгунга қадар халққа чек-чегарасиз зулм ўтказган мўғул истибдодининг тепасида турган Шахслар аллақачон элу-улуснинг “ёвуз” лаънاتини олган эди. Худди шунингдек, кечаги мустамлака даврида “коммунистик сиёсат” бизнинг тарихимиз, тилимиз, динимиз, миллий қадриятларимизни унутишга мажбурлади. Бинобарин, бу сиёсатни амалга оширган Шахсларнинг зўравонлиги, таъйиқи ўз-

ўзидан маълум бўлди. Соҳибқирон Амир Темур Шахсини ана шундай Шахсларга нисбатда англашимизда унинг буюклиги, юртпарварлиги, иймон-этиқоди тобора улканлашиб боради.

Айни пайтда унинг ҳақиқий тарих ижодкорлиги, тарихни ҳаракатга келтирувчи куч босқичида бўлганлиги ойдинлашади.

Истиқлол туфайли Соҳибқирон Амир Темур Шахсининг тикланиши ҳурматининг жойига қўйилиши, Темур ва темурийлар даври тарихий ўрнининг ҳолисона тикланиши ҳар биримизнинг миллий ғуруримизга, керак бўлса, шундай буюк тарихий Шахсдан фахрланишимизга етаклади.

Дарвоқе, Насроний илоҳиётчи А.Августиннинг “Ғафлатда ётган халқни уйғотиш учун аввало унинг тарихини уйғот” – деган гапи бор. Тарихни уйғотиш бу халқнинг хотирасини тиклашдир. Хотираси тикланган халқ ўз тақдири, ўтмиши, бугуни ва келажагини ўйлайди, ўзининг кадр-қимматини яхши билади. Амир Темур тарихининг тикланиши ҳам бу жиҳатдан улкан аҳамиятга эга бўлди. Шундай қилиб, Соҳибқирон Амир Темур ўз тарихий фаолияти билан Ватан ва халқ тарихида марказлашган давлат асосчиси сифатида янги даврни бошлаб берди. Ўз салоҳияти билан даврга мазмун бағишлаган, тараққиётга янги йўналиш берган, эл-улуснинг ишонч ва этиқодини қозонган буюк Тарихий Шахс эканлигини ҳар томонлама исбот топди.

Кўхна тарихда ўхшаш вазиятлар ҳам учраб туради, чамаси.

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида собиқ тоталитар тузум ҳам, унинг ўзига яраша мафқураси ўз умрининг сўнгги дамларини бошдан кечираётган эди. Ўзини “халқнинг ақл-идроки, виждони” атаган Компартия ҳам, ҳавоий коммунизм ғоясига ўралиб қолган коммафкура ҳам ишончини йўқотди. Тузум ҳам, унинг сиёсати ҳам халқнинг ишончидан ажралиб қолган эди. Шундай таҳликали вазиятда Президент И.Каримов халқимизни Мустақилликка етаклади. Кунги кечагидай ёдимизда. 1991 йил 31 август кунги мамлакатимиз Президенти Олий Кенгаш минбарида туриб Ўзбекистон Мустақиллигини эълон қилдилар! Бу Ватанимиз тарихида катта адолат, катта ҳақиқатнинг бошланиши кунги бўлиб тарихга кирди. Мустақилликнинг биринчи қадами “халқимизнинг иззатини жойига қўйиш” учун тарихимизни уйғотиш, кадрятларимизни тиклашдан бошланди.

Устига устак, тоталитар тузумнинг арзандалири, Мустақиллик етти ухлаб тушига кирмаган кишилар кўпчилик эди, уларнинг тушларига “собик тузум” неча бор кирмади, дейсиз. Кимлардир халқнинг олдига ўтиб олиш учун оғиз йиртишдан ҳам қайтмади, ўша йиллар! Бошқарув ишониб топширилган баъзилар масжиднинг эшигидан фатво кутишгача бориб етди. Эндигина тетапоя бўлаётган миллий мустақил давлат не бир кийинчилигу жумбоқларга рўбарў келди ўша вақтларда! Жамиятда одамлар онгини ўзгартириш, рухий покланиш, тафаккурни янгилаш тарихий жараённинг марказига кўчди. Ана шу жараёнда мамлакат Президенти “Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли”ни ишлаб чиқди. Бу моҳиятан бутун жамиятни, ҳар бир инсонни янги ҳаёт барпо этиш йўлидаги изчил дастури эди. Халқнинг умуминсоний кадриятларга содиқлиги, маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, уларда ўзи ва оиласи бахт-саодати йўлида меҳнат қилишга шахсан тайёр туришлигини қўллаб-қувватлаш ватанпарварликнинг маънавий-ахлоқий негизлари қилиб белгиланиши улкан тарихий аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, тарихимиздаги кўплаб буюк сиймолар, тарихий зотлар, қадимий шаҳарлар юбилейларининг нишонланиши халқнинг онги-шуури, дунёкараши, рухий покланиши, ирода ва иймон-этиқодини мустаҳкамлашда, ўзлигини англашда улкан тарбиявий мазмун касб этди. Энг муҳими, тарихий хотира тикланди, у билан баравар миллий ғурур ва ифтихор қад ростлади.

Унинг биринчи бонги ўзбек миллий маънавиятининг Зухро юлдузи Ҳазрат Алишер Навоий руҳларига бағишланган эл олқиши бўлди. Истибдод замонида она тарихидан, бой маънавиятидан, келбатли кадриятларидан бир қадар узоқлашб қолган, шуурини боқимандалик ва лоқайдлик қоплаган, ҳаётда юз бераётган ҳодисаларга анчайин бефарқ бўлиб қолган халқни уйғотиш, уни янги замоннинг фаол аъзосига айлантириш ҳечам осон иш эмасди. Халқни янги тарихий жараёнларга чорловчи бош ғоя ҳали ижтимоий-маънавий реаликка кўчмаган пайтлар жуда кийин кечганди ўшанда!

Бу йил Мустақиллигимизга ҳам 20 йил тўлди. 20 йиллик ҳаётгий йўл ва юксалишнинг мазмуни 20 жилдга ҳам сиғмайди. Ҳаётимизнинг қай бир соҳасига назар солмайлик бўйдор ўсиш-

Ўзгаришларга дуч келамиз. Энг муҳими, Мустақиллик ўз мазмун-моҳияти билан халқимиз онг-шуурининг, тафаккури-нинг янгилашишида, дунёқарошида, янги ҳаётнинг кадрига етиш, уни авайлаб асрашга, жамиятнинг фаровон келажигига ишончни кучайтиришга, азиз Ватанга меҳр-муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқатга йўналди. Мустақил жамиятда жуда қисқа вақтда халқнинг бунёдкор, меҳнатнинг яратувчан, мақсаднинг улуғворли-гига эришилди. Бу оддий гап ҳам эмас. Биз истибод замонида кўплаб олатасир-лар, беписандликларни кўрдик. Атиги бундан 20 йил олдин оддийгина ўзбекнинг зарҳал пиёласи чойнаги, косою товоғи “Марказ” дагиларнинг эмин-эркин харидига айланган кунларда биз чойхоналарда темир стол-стулларда ястаниб, тунука чойнак, гардиши сарғайган стаканларда чой ичишга кўникиб қолган эдик. Ўзбекнинг қулинг ўргилсин кроватю гилам пойандозлари қайда. Дастурхони ҳам йўқ, қулоқли темир косаларда боршчлар ичардик. Ўзбекнинг нони ҳам, қулинг ўргилсин таомлари ҳам шахсий уйларга қамаб қўйилган эди. Тўғри, тўйлар ҳам қилардик, маст-аласт бўлардик, кўйлақларни итқитиб ўйинларга тушардик. Аёлу эркак шляпада эдик. Шляпаларга мос бошлар ҳам баъзиларни тарк этганди. Ўзлигидан бенасиб бошлар кўп эди... Рус тилини янтоққа судраб сўзлашардик. “Маданиятли” бўлиш осон эмасди. Бугун Мустақил ҳаётимизда бундай аянчли “кўриниш”ларни дурбин билан ахтариб ҳам тополмайсиз. Улар йўқликка кетди... Минг бора шукур!

Яқинда кадрдоним Бўта чўпоннинг уйига йўлим тушди. У Бахмалнинг пурвикор тоғ бағрида, салқин табиат қўйнида яшайди. Борсам ҳовлисини янгилаб, хайҳотдай уйни қайта қурибди. Меҳмонхонанинг шаҳарликниқидан ҳечам камчилиги йўқ. Катта қандил, ўн бир болорли зал бўйи туркмени гилам, юмшоқ мебелларни айтмайсизми. Экрани хайҳотдай телевизор. Унинг бут рўзгорига ичдан кўнглим тўйиб, чой устида мириқиб суҳбатлашдик. Ўзимнинг кадрдон чўпоним энди фермер бўлибди. Эски замоннинг бир мақоли бор эди: “Қарз олда хотин ол, қарзни узарсан, хотин фойдага қолар”. Шундай қилиб, Бўтабой чўпон фермер бўлиш учун банкдан бир-икки бор қарз ҳам олипти. Қарзинуку узипти, бир отар қўй мулки бўлиб қолипти. У илгарилари ердан кўзини узмай суҳбатлашарди. Энди хотиржамликда кўзларини тик боқиб, бамайлихотир суҳбат қурадиган бўлипти. Менинг англаб етганим

шу бўлдики, Бўтабой Истиқлолга, Президентга шукроналикка тўйинган. “Рўзғор ташвиши” ағалмиш кети кўринмас ташвишлар ҳам йўқликка ғойиб бўлган. У мулкдор, мулкдор бўлганда ҳам ўзи айтгандай “бир отар” кўй эгаси бўлибди. Мустақиллик бўлмаганда Бўтабой чўпон хали чоригини судраб юрарди. У бой бўла олмас, тўкин кунларга етиб кела олмасди.

Яхшиямки, Мустақиллик келди.

Бугун бутун ҳаёт ўзгарди, аниқроғи яшарди, кўркамлашди. Биргина, таълим-тарбияга, одамлар соғлиғини сақлашга хизмат қилаётган келбатли ва мафтункор масканларни айтмайсизми, фаровон ҳаёт қайнаяпти. Юзлаб, минглаб корхоналар жаҳон бозорига маҳсулот етказиб беряпти. Ўтган замонларда бу ҳақда ҳаёлга ҳам келмасди. Уфқларга уланиб кетган равон йўллар, улар билан чўзилиб кетган гулзорларни айтмайсизми. Бирам жозибали, бирам чиройли, завқингиз келади, бу йўлларга. Бу ўзгаришлар, янгиланишларга ҳам майли дейлик. Бироқ бутун бир мамлакатда миллионлаб одамларнинг онги, заковати, дунёқараши янгиланди. Кечаги замонда бўғзигача боқиманда, боқибегамлар бугун тадбиркорликда беллашаяпти. Бунини инқилобий янгиланиш деса бўлади. Одамларнинг ҳаётга муносабати ҳам ўзгариб кетди, ўз келажакига ишонч кучайгандан кучайиб бормоқда. Унча-мунча таъсирларни тан олмайдиган маиший турмуш тарзи янгиланишлар билан безанди. Қадриятларни қадрлаш одамийликнинг махракига айланди. Мустақиллик даврида одамларда хис-туғу ўсди. Гўзалликнинг мазмуни жамиятнинг руҳига кўчди. Бугун ирода, виждон, диёнат тобланыяпти. Истибод замонида топталган миллий гуруҳ қад ростлади. Тинч, осойишта ва фаровон ҳаёт барқарор бўлган Ватанни севмай бўладими? Асло!

Мустақиллик йилларида бутун бир жамият ҳаёти тубдан янгиланди. Мамлакатда тезкор тараққиёт авж олди. Атиги 20 йилда шалағи чиққан юрт хўжалиги замонавий тикланиб, янгиланиб, жаҳонаро бўйлаб, тараққиётнинг янги босқичига қадам қўйиши ўз-ўзидан бўлмайди. Бунда катта ақл, катта заковат, катта шижоатнинг йўл-йўриғи бор. Шунинг баробарида одамлар табиатан ўзгарди: боқибегамлик ва боқимандаликнинг қуни битди. Тадбиркорлик ва ишбилармонлик оммавий тус олди. Ҳамма нарса одамлар бахт-саодати, фаровон турмуши учун йўналтирилган эди: натижаси кутгандан ҳам зиёда бўлди. Тарих тикланди. Қадриятлар қад

ростлади. Янги замоннинг бунёдкор рухига ҳамоҳанг янги қадриятлар қанот ёзди. Ҳузуру фароғатда яшашнинг даври келди! Бугуннинг мазмуни, руҳи **“Бу муқаддас Ватанда азиздир инсон!”**га кўчдик. Инсон кадр топган, инсон комилликка йўл олган, инсон тинчлиги, ҳаётнинг осойишталиги ёнига инсоннинг азизлиги кўшилди! Бу борада жамият мунаввар порлаб турган куёшга ўхшаб кетди. Йил оша юз бераётган янгиланишлар жамиятнинг қон томирига иқболли куч бағишлаб турибди. Тарихий мазмуни, аҳамияти жиҳатидан асрлар билан бўйлашаётган янги жамиятнинг меъмори ҳам, бунёдкори ҳам Президентимиз Ислом Каримов бўлди. Халқ Ислом Каримов Шаҳсида Соҳибқирон Амир Темур салоҳиятини кўрди. Бу салоҳиятнинг таркибини адолат ва ҳақиқат, бунёдкорлик ва фаровонлик ташкил этади. Бинобарин, Президент Ислом Каримов ўзининг Шаҳсида халқимиз таянчи ва ишончи, адолат ва ҳақиқатнинг, тинчлик ва осойишталикнинг, фаровон ҳаётнинг ижодкори, давлатимиз салоҳияти ва обрўсининг толмас курашчисини кўриб, англаб улгурди.

Давлат куч-қудратга тўйинган, жамият огоҳлик ва фаровонлик ташвиши билан нафас олаётган курраи заминда барча ўзгаришлар, янгиланишларнинг маҳражи бўлган ўзбек халқининг олис-олис замонлар билан юзлашган шажарасини ҳам қайта англамоқ хайрлидир, деб ўйлаганим рост.

Гапнинг индаллоси шундаки, жаҳонга буюк Соҳибқирон Амир Темурни, Мустақил ўзбек давлатининг асосчиси, меъмори, бунёдкори, халқнинг бахт-саодати, фаровон ҳаёти, тинчлиги ва буюк келажагига ҳаётини бағишлаган Ислом Каримовни ва яна кўплаб даҳоларни берган халқни “кўчманчи”, “келгинди”, “сахройи”, “ёввойи”, “маданияти қолоқ” деб бўладими! Йўқ! Бу халқ қадим-қадимдан ўтрок маданиятли, илм-маърифатга интилган, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди азалий Ватани бўлган. Унинг кўринган истилоҳига ялтоқланиб тилини она тили ўрнига қабул қилгани ғирт тухмат. У она замини, она юрти учун ўлимга тик борган, ўлса ўлганки аммо ориятига, она замини, она Ватанига ёвуз қадамини бостирмаган. Тарихан “биз ҳеч кимдан кам бўлмаганмиз, кам бўлмаймиз ҳам”. (И.Каримов).

* * *

ТАЯНЧ МАНБАЛАР

Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., “Ўзбекистон”. 1992.

Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., “Ўзбекистон”. 1994.

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т-1. Т., “Ўзбекистон”. 1996.

Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т-3. Т., “Ўзбекистон”. 1996.

Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т-5. Т., “Ўзбекистон”. 1997.

Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., “Ўзбекистон”. 1998.

Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т-7. Т., “Ўзбекистон”. 1999.

Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., “Ўзбекистон”. 1999.

Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т-8. Т., “Ўзбекистон”. 2000.

Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т-9. Т., “Ўзбекистон”. 2001.

Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т-11. Т., “Ўзбекистон”. 2003.

Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т., “Маънавият”. 2009.

Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т., “Ўзбекистон”. 2011.

* * *

Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М-Л., 1949.

Абаза К. Завоевание Туркистана. – СПб. 2002.

Абдурасул ўгли, А. Қадимги Фарғона тарихидан. Т., 2002. ✓

Абдурахмонов А. Алп Эр Тўнға. Т., 1999.

Абдурахмонов Г., Рустамов А., Қадимги туркий тил. Т., 1982.

- Абрамов М.П.** К вопросу об аланской культуре. СА., 1978. 1.
- Абулғози.** Шажараи турк. Т., 1992.
- Абу Райҳон Беруний.** Минералогия. М., 1963.
- Абу Райҳон Беруний.** Ҳиндистон. 2. Т., 1965.
- Абу Райҳон Беруний.** Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. I. Т., 1968.
- Абу Тохирхўжа.** Самария, **Наршахий.** Бухоро тарихи, **Баёний.** Шажараи Хоразмшохий, **Ибрат.** Фарғона тарихи. “Мерос”. Т., Камалак, 1995.
- Авдиев В.И.** История древнего Востока. М., 1953.
- Авесто.** Тарихий-адабий ёдгорлик. Т., 2001.
- Авлоний А.** Усон миллат. Т., 1995.
- Агаджанов С.Г.** Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. Ашхабад., 1962.
- Адила Айда.** Этрусклар (Турсакалар). Турк эдилар. Анқара., 1992.
- Аджи Мурат.** Европа, тюрки. Великая степь. М., 2004.
- Аджи Мурат.** Тюрки и мир: Сокровенная история. М., 2008.
- Айтмуратов Д.** Тюркские этнонимы. Нукус., 1986.
- Акишев К.А.** Курган Иссык: Искусство саков Казахстана. М., 1978.
- Акишев К.А., Кушаев Г.А.** Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-ата., 1963.
- Ал-Балазури.** Завоевание Хорасана. Душанбе., 1987.
- Ал-Истахри.** Китаб масалик ал мамалик. МИКК. вып. I. М., 1973.
- Ал-Омари.** Из сочинения Ибн Фадлаллаха ал-Омари-Золотая Орда в источниках. Т. I., М., 2003.
- Александров Н.В., Ладинин И.А., Немировский А.А., Яковлев В.М.** Древний Восток. М., АСТ. 2008.
- Алексеев В.П., Першик А.И.** История первобытного общества. М., 1990.
- Алексеев В.П. Аскарров А.А., Ходжайов Т.К.** Историческая антропология Средней Азии. Т., 1990.
- Алексеев В.П.** В поисках предков. М., 1972.
- Алексеев В.П.** О происхождении Тюркских народов Восточной Европы. Казань., 1971.
- Алишев С.Х.** Древний тюркский мир. Казань., 2000.

- Алмас Т.** Уйғуры. В 2-х томах. Алма-ата., 1993.
- Аманжолов А.С.** История и теория древнетюркского письма. Алма-Ата., 2003.
- Антошка Я.Ф.** У истоков Яксарта. М., 1977.
- Аристов Н.А.** Заметки об этническом составе тюркских племен, народностей и сведения об их численности.–Живая старина. Вып.3-4.СПб. 1896.
- Арриан Флавий.** Поход Александра. М-Л., 1962.
- Артамонов М.И.** К вопросу о происхождении скифов. ВДИ. 1950. 2.
- Артаманов М.И.** Сокровище саков. М., 1973.
- Артамонов М.И.** Киммерийцы и скифы. Л., 1974.
- Артановский С.Н.** Историческое единство человечества и взаимовлияние культур. Л., 1967.
- Археология СССР.** Древнейшие государство Кавказа и Средней Азии. М.,1985.
- Асадов Ф.М.** Арабские источники о тюрках. Баку., 1993.
- Асимов М.С.** Исследование этнической истории Центральной Азии (II тысячелетие до. н.э.) в советской науке- Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. М., 1981.
- Аскарлов А.** Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихининг баъзи-бир назарий ва илмий методологик масалалари-Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар. Республика илмий-амалий семинари материаллари. Т., 2004.
- Аскарлов А.** Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т., 2007. ✓
- Атласи Х.** Сибир тарихи. Казан., 1993.
- Ат-Табари, Муҳаммед.** История пророков и царей. Т., 1987.
- Ахмад Алихан Кохзаде.** Кушанская империя. М., 1945.
- Ахмедов А.А.** Сведения о тюркских народах в трудах Хорезми. ОНУ., 1987.,3.
- Ахмедов Б.А.** Ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихидан. Т., 1962.
- Ахмедов Б.А.** Кўчманчи ўзбеклар давлати. М., 1965.
- Ахмедов Б.А.** Ўзбек кавмлари. “Сирли олам”. 1992. IX-X.
- Ахмедов Б.А.** Ўзбек улуси. Т., 1992. ✓

Ахунов А.А. Этнотопономы-важный исторический источник-Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Т., 1987.

Бабаяров Г. Чач в эпоху Тюркского каганата (по нумизматическим данным), - Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. Т., 2005

Баевский С.И. Географические название в ранних персидских толковых словарях. СНВ., 22., кн 2, 4, 1980.

Баевский С.И., Ворожейкина З.Н., “Собрание редкостей” Низами Арузи Самарканди как источник по истории культуры Средней Азии и Ирана X-XII вв., Палестический сборник, вып. 2 (84), Л. 1970.

Байхаки, Абу-л Фазл. История Масуда (1030-1041). М., 1969.

Байтасов Р.Р. Происхождение Тюрков по данным генетики, лингвистики и палеантропология. (Интернет сайты, 2011).

Бейсембиев Т.К. Среднеазиатский (чагатайские) тюрки и его роль в культурной сборник Евразии. Т-1., М., 2007.

Базертдинов Р.Н. Татары, тюрки – потрясатели вселенной. – История великих империй. Т.1-3. Наб.Челны., 1997.

Баженов Л.В. Средняя Азия в древний период. Т., 1937.

Баженов Л.В. Древние авторы о Средней Азии (VI в до.н.э. – VII в.н.э.). Хрестоматия. Т., 1940.

Бенциг Й. Язык гуннов, дунайских и волжских болгар – зарубежная тюркология. вып. I. М. 1986.

Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касима ибн Хаукаля. Труды САГУ. вып. 61. Т., 1957.

Баскаков Н.А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана – народы Средней Азии и Казахстана. Т-1., М., 1962.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Т-1., М., 1963.

Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра. соч. I. М., 1961.

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. II (I) М., 1963.

Беккерман Э. Государство селевкидов. М., 1985.

Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао(726). ВДИ,1952,1

- Бернштам А.Н.** Очерк истории гуннов. Л., 1951.
- Бернштам А.Н.** К вопросу об усунь, кушан и тохарах (Из истории Центральной Азии). СЭ. 1947. 3.
- Бернштам А.Н.** Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии. СЭ. М., 1947. 2.
- Бернштам А.Н.** Древнетюркский документ из Согда, ЭВ. вып. 5, М-Л., 1951.
- Биккерман Э.** Хронология древнего мира. М., 1975.
- Бисимбаев А.** Другая Центральная Азия. Алматы., 2003.
- Бичурин Н.Я. (Иакинф).** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В. 3-х. Т., М-Л., Изд-во АН СССР. 1950 – 1951.
- Бичурин Н.Я.** Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии. Чебоксары., 1960.
- Благова Г.Ф.** О русском наименовании тюрков и тюркских языков. СТ. 1973.
- Бобоев Х.** Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2004.
- Бобур Захириддин Мухаммад.** Бобурнома. Т., 2008.
- Бобоёров Ғ.** Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрадаги бошқарув тизими ҳақида. Ўзбекистон тарихи. 2000. 4.
- Бойс М.** Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1987.
- Бонгард-Левин Г.М. Грантовский Э.А.** От Скифии до Индии. СПб. 2001.
- Борисковский П.И.** Древнейшее прошлое человечества. М., 1980.
- Боровкова Л.А.** Царства “Западного края” во II-I веках до н.э. М., 2001.
- Будагов Л.З.** Сравнительный словарь тюрко-татарский наречей. СПб., 1869.
- Буддийский** культовый центр Каратепе в Ст. Термезе. М., 1972. 134
- Бухоро тарихи.** Муаллифлар гуруҳи. Т., 1974.
- Бромлей Ю.В.** Этнос и этнография. М., 1973.
- Бромлей Ю.В.** Очерки тюрки этноса. М., 1983.
- Брыкина Г.А.** Юго-Западная Фергана в первой половине I тысячелетие нашей эры. М., 1982.
- Бромлей Ю.В.** Этнос и этнография. М., 1973.
- Бромлей Ю.В.** Очерки тюрки этноса. М., 1983.

- Брыкина Г.А.** Юго-Западная Фергана в первой половине I тысячелетие нашей эры. М., 1982.
- Вайнберг Б.И.** Этногеография Турана в древности. М., 1999.
- Вайнберг Б.И., Ставиский Б.Я.** История и культура Средней Азии в древности. VII век до н.э. - VIII век н.э. М., 1994.
- Валиди, Закий.** Умумий турк тарихига кириш. Истамбул., 1981.
- Валиди, Заки.** Ўзбек уруғлари - “Ўзбегим”. Т., 1992.
- Валиди, Заки Туғон.** Хотиралар //Шарк юлдузи, 1993, 5-6-7-8-9.
- Вамбери Х.** Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., 1991.
- Вамбери Х.** Туркий халқ - “Ўзбегим” Т., 1992.
- Ваҳобов М.Г.** Ўзбек социалистик миллати. Т., 1960.
- Вебер Э.** Руническое искусство. СПб. 2002.
- Византийские историки.** СПб. 1861.
- Виноградов А.В.** Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. М., 1981.
- Вишневская О.А.** Культура сакских племен низовьев Сирдарьи в VII-V вв до. н.э. М., 1973.
- Вопросы археологии древней истории.** Сб. Т., 1978.
- Вопросы археологии древней истории.** Сб. Самарканд., 1980.
- Вотиберг Б.И., Ставиский Б.Я.** История и культура Средней Азии в древности. VII век до. н.э.- VIII в.н.э. М., 1994.
- Вяткин В.Л.** Памятники древностей Самарканда. Самарканд., 1927.
- Габуев Т.А.** Происхождение алан по данным письменных источников. ВДИ., 2000. 3.
- Гаджиева Н.З.** Проблемы тюрской ареальной лингвистики. – Среднеазиатский ареал. М., 1975.
- Гайдукевич В.Ф.** К истории земледелия в Средней Азии. ВДИ. 1948. 3.
- Гардизи, Абу Саид.** Зайнулахбор. Украшение известий. Т., 1991.
- Гафуров Б.Г.** Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая истории. М., 1972.
- Голоубовский П.** Об узбеках и тюрках. СПб., 1884.

- Геродот.** История. В девяти книгах. Л., 1972.; М., 2004.
- Граков Б.М.** Скифы. М., 1971.
- Грантовский Э.А.** Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.
- Грантовский Э.А.** Проблемы изучения общественного строя скифов. ВДИ. 1980. 4.
- Гинзбург В.В.** Теории происхождения расового типа Средне азиатского междуречья. (Тезисы...). Л., 1967.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.** Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950.
- Грач А.Д.** Хронологические и этнокультурные границы древне тюркского времени. ТС., М., 1966.
- Грач А.Д.** Древние кочевники в Центральной Азии. М., 1980.
- Гребенкин А.А.** Узбеки. Сб. русский Туркестан. М., 1872.
- Григорьев В.В.** О скифском народе саках. СПб. 1871.
- Григорьев В.В.** Поход Александра Великого в Западный Туркестан. – ЖМНП, 1881, IX-X.
- Грум-Гржимайло Г.Е.** Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. Л., 1926.
- Грязнов М.П.** Аржан – царский курган ранне средневекового времени. Л., 1980.
- Гулямов Я., Исломов У., Аскарлов А.** Первобытная культура и возникновение земледелия культуры в низовьях Зерафшана. – Т., 1966.
- Гумилев Л.Н.** Три исчезнувших народа СНВ., вып. 2, география, этнография,
- Гумилев Л.Н.** Этногенез и биосфера земли. М., 1993.
- Гумилев Л.Н.** Черная ясита. М., 2004.
- Гумилев Л.Н.** Қадимги турклар. Т., 2007.
- Гумилев Л.** История народа Хунну. М., 2004.
- Гумилев Л.Н.** Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. М., АСТ. 2008.
- Дандамаев М.А.** Иран при первых Ахеменидах. М., 1963.
- Дандамаев М.А., Луконин В.Г.** Культура и экономика древнего Ирана. – М., 1980.

- Дандамаев М.А.** Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985.
- Давидович Е.А.** Ферганские саманиды по нумезматическим данным. II, М-Л., 1956.
- Дебец Г.Ф.** Полеоантропология СССР. М-Л., 1948.
- Дестунис Г.С.** Сказания Прииска Панийского. СПб. 1861.
- Джонс А.Х.** Гибель античного мира. М., 1997.
- Диодор.** Историческая библиотека. М., 1874-1875.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шитова И.А.** Народы нашей страны в "Истории" Геродота. М., 1982.
- Дониёров Х.** Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Т., 1968.
- Драйзен И.Г.** История эллинизма. Т., 2. – СПб. 1997.
- Древнетюркский словарь.** Л., 1969.
- Древний и средневековый Восток.** М., 1988 .
- Древность и средневековья народов Средней Азии.** М., 1973.
- Древний Восток и античный мир.** М., 1972.
- Дрингер Д.** Алфавит. М., 1963.
- Дульзон А.П.** Хетско-тюркских параллели в области склонения. СТ., Баку., 1971.
- Дьяконов М.М.** Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Ельницкий Л.А.** Скифия Евразийских степей: Историко – археологический очерк. Новосибирск., 1977.
- Еремеев Д.Е.** Этногенез турок. М., 1971.
- Жабборов И.М.** Кўҳна харобалар сири. Т., 1968.
- Заднепровский Ю.А.** Фергана в античную эпоху- Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., 1985.
- Зайончковский А.** Старейшие арабские хадисы о тюрках (VIII-IX вв). ТС., М., 1966.
- Закиев М.З.** Проблемы этногенеза-татарского народа- Материалы по истории татарского народа. Казань., 1995.
- Закиев М.** Происхождение тюрков и татар. М., 2002.
- Зиёев Х.** Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. Т., 2000.
- Зиё А.** Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2000.
- Зеймаль Е.В.** Северная Бактрия в кушанскую эпоху – Бактрия-Тохаристана древним и средневековие Востоке. М., 1983.

- Зеймаев Е.В.** Кушанская хронология. М., 1968.
- Зелинский А.Н.** Кушаны и махаяна-Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Т. 2. М., 1975.
- Зуев Ю.А.** К этнической истории усуней.-Труды института ист. археологии и этнографии. АН Каз ССР. 8. 1960.
- Ибн ал-Асир.** Ал-камил фи-т-тарих. Т., 2006.
- Ибн ал-Факих.** Ахбар ал-булдан. Из Арабский мир. М., 1990.
- Ибн Хордадбех, Абулкасим Убайдуллах.** Книга путей и стран. Баку., 1986.
- Ибн Арабшох.** Ажойиб ул-макдур фи тарихи Таймур. Т., 1992.
- Иброхимов А.** Бизким, ўзбеклар. Т., 1999.
- Игнатъев К.** Самаркандский округ. Самарканд., 1926.
- Иванчук А.И.** Киммерийцы: древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VI вв. до н.э. М., 1996.
- Иностранцев К.А.** Хунну и гунны. Л., 1926.
- Исмагулов О.** Этническая география Казахстана. Алма-Ата., 1977.
- Изысканный дар** тюркскому языку. Т., 1978.
- Иордан.** О происхождении и деяниях готв. М., 1960.
- Из истории Средней Азии и западного Туркестана XV-XIX вв.** Т., 1987.
- Исаков А.** Саразм. К вопросу становления ранне земледельческой культуры Зарафшанской долины. Душанбе., 1991.
- Исламов У.И., Крахмаль К.А.** Ранний палеолит Узбекистана. -“Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии”. Новосибирск., 2002.
- Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии.** Т., 1993.
- История, археология и этнография Средний Азии.** СПб. М., 1968.
- История государственности Узбекистана.** Т-1, Т., 2009.
- История Узбекистана в источниках.** Т., 1988.
- Источниковедение истории Узбекистана.** Т., 2005.
- История Востока.** В 6 томах, Т.1. Восток в древности. М., 1999.
- История и культура народов Средней Азии.** М., 1976.

- История** Узбекской ССР Т. I. кн. I. Т., 1955.
- История** Узбекской ССР Т. I. Т., 1967.
- Исхоқов М.** Унутилган подшоликдан хатлар. Т., 1992.
- Итина М.А.** Древнехорезмийские земледели-История, археология и этнография Ср. Азии. М., 1968.
- Исфакони, Фазлаллах ибн Рузбехон.** Мехмонномаи Бухара. М., 1976.
- Калинина Т.М.** Тюрки в «образе мира» средневековых арабо-персидских писателей. ТС., М., 2007.
- Камолиддин Ш.С.** К вопросу обупотреблении географических названий “Мавераннахр” и “Туркестан”, “Узб. тарихи”, 2002.2.
- Камолиддин Ш.С.** Этническая ситуация в Средней Азии в праление Саманидов-“Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда”. Т. 2005
- Камолиддин Ш.С.** Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т. 2006.
- Камолиддин Ш.С.** Сомонийларнинг келиб чиқиши. Т., 2006.
- Караев С.К.** Древнетюркские названия Средней Азии. – Из истории Средней Азии и восточного Туркестана XV-XIX вв. Т., 1987.
- Караев О.** Киргизия при караханидах. Фрунзе., 1983.
- Карамзин Н.М.** История государство Российского. Т. VIII. Калуга., 1993.
- Каримов Ш., Шамсутдинов Р.** Ватан тарихи. 1-китоб. Т., 2010.
- Каримуллин А.** Прототюрки и индейцы Америки: По следам одной гипотезы. М., 1995.
- Кармьшева Б.Х.** Этнографическая группа “тюрки” в составе узбеков. – СЭ. 1960. I.
- Кармьшева Б.Х.** Этнический состав населения Узбекистана. М., 1985.
- Кательская З.Д.** Из истории Туркестанская края. (1805-1917) М., 1980.
- Киселев С.В.** Древняя история Южной Сибири. М., 1951.

Клейн Л.С. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решение проблем этногенеза). СЭ. М., 1988.

Клейн Л.С. Происхождение скифов царских по археологическим данным. СА, 1963.

Кляшторный С.Г. Кангуйская этнотопонимика в Арханских текстах. СЭ, 1951.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. М., 1964.

Когай Н.П. Туранская физико-географическая провинция. – ИТ. ТашГУ., 353., Т., 1969.

Когнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. Т.Б., ИМНУ., 19, Т., 1989.

Кононов А.Н. Опыт анализа термина «тюрк». СЭ, 1949, 1.

Кормушин И.В. Древние тюркские языки. Абакан. 2004.

Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. СПб. 1993.

Корогы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983.

Краузе В. Тохарский язык – “Тохарские языки”. Сб.ст. М., 1959.

Крахмаль К. К истории возникновения гипотезы о центрально-азиатском центре происхождения человека. “Ўзбекистон тарихи”. 2003.

Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индо арии? Материальная культура племен Андроновского общества и происхождении индоиранцев. М., 1994.

Кузиев Р.Г. Происхождение башкирского народа: Этнический состав. История расселения. М., 1974.

Куклина И.В. Этногеография скифии по античным источникам. Л., 1985.

Культура и искусство древнего Узбекистана. М., 1991.

Крюнов М.Ю. От этнической картины Мира в древние китайских ошевменных памятниках – Этнонимы. М., 1970.

Кюннер Н.В. Китайские известия о народов Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961.

Лавров М.В. Туркестан. География и история края. М., 1914.

- Лайпанов К.Т., Мизиев И.М.** О происхождении тюркских народов. Черкесск., 1993.
- Лаптев В.В.** Раннефеодальные государства Закавказье и Средней Азии IV-IX вв. Л., 1963.
- Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. ВДИ, 1947, 2-3.
- Лелеков А.А.** Термин “арья” в древнеиндийской и древнеиранской традициях. - Древняя Индия. Историко-культурные связи. М., 1982.
- Лившиц В.А.** Новые памятники хорезмийской письменности – Письменные памятники и проблемы истории, культуры народов Востока. Тезисы. М., 1965.
- Лики Востока.** СПб. М., 2000.
- Литвинский Б.А.** Саки, которые за Согдом. Тр. АН Тадж ССР. Т., 120. 1960.
- Литвинский Б.А.** Древние кочевники “Крыши мира”. М., 1972.
- Литвинский Б.А.** Этногенез и этническая история народов Средней Азии и Казахстана в древности и средневековье. – Проблемы этногенеза и этническая история народов Средней Азии и Казахстана. Вып. I. М., 1990.
- Логофет Д.Н.** На границах Средней Азии. М., 1909.
- Лукошин В.Г.** Кушано-сасанидские монеты. ЭВ., вып. 18., Л., 1967.
- Маев Н.А.** Очерки Бухарского ханства. Материалы для статистики Туркестанского края, вып. 5. – СПб., 1879.
- Малов С.Е.** Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М-Л., 1951.
- Маликов А.М.** Тюрки о Среднеазиатском междуречье в V-VII вв – Ўзбекистонда моддий маданият тарихи. ИМКУ., 31., Самарканд., 2000
- Малявкин А.Г.** Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. Новосибирск., 1989.
- Малявкин А.Г.** Историческая география Центральной Азии. Новосибирск., 1981.
- Марцеллин, Аммиан.** История. Вып. 1-3. Киев., 1906-1908.

Масальский В.И. Туркестанский край. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Т.19. – СПб. 1913.

Мажмуат-таворих. – МИКК. вып. I. М., 1973.

Марков Г.Е. Кочевники Азии. М., 1976.

Масов Р. Родившейся на зеркале истории. Интернет-сайт., 02.2010.

Масов Р. История с грифе «Совершенно секретно». Душанбе., 1995.

Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М., 1964.

Массон В.М. Страна тысячи городов. М., 1966.

Массон В.М. Культурогенез древней Центральной Азии. М., 2006.

Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). М., 1968.

Материалы этнической истории тюрских народов Центральной Азии. Т., 2003.

Материалы по истории казахских ханов XV-XVIII вв. Алмат-ата., 1969.

Материалы по истории киргизов и Киргизистана. Т-2., Бишкек., 2003.

Материалы по истории тюркских народов Средней и Центральной Азии. Т., 2003.

Материалы по районированию Средней Азии. Книга I. Т.1. Т., 1926.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Т., 1998.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1. VII-XV вв. М–Л., 1939. Т.2. XVI-XIX вв. М–Л., 1938.

Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Т., 1977.

Махмудов Қ. Кадимги Туркистон тарихи. Т., 2003.

Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т. 1-3. Т., 1960-1963.

Махсумадин Х. Узбеки и вокруг них. Алматы., 2006.

Мацулевич Л.А. Аланская проблема и этногенез Средней Азии. СЭ, 1947, VI-VII.

Мег С. Центральная Азия. М., 1908.

- Меховский М.** Трактат о двух сарматиях. М-Л., 1936.
- Мирза Олим Махдум хожи.** Тарихи Туркистон. Т., 2008.
- Мирзо Улугбек.** Тўрт улус тарихи. Т., Чўлпон. 1994.
- Мищенко Ф.** Скифское государство. Скифы – энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза. Т.59. - СПб
- Миценко Ф.Г.** Противоречия в известиях Геродота о первом появлении сарматов и скифов в Европе. ФО, 1899, 17.
- Мифы народов мира.** Энциклопедия. В 2-х томах. М., 1991.
- Мошева В.Г.** Некоторые общие элементы в родо-племенном составе узбеков, каракалпаков и туркмен. – Труды истории и археологии Ан. УзССР. Т-II. Т., 1959.
- Мурзаев Э.М.** Тюркская этнотопонимия – Этническая топонимика. М., 1987.
- Мурзаев Л.М.** Тюркские географические названия. М., 1996.
- Мусаев К.М.** Лексикология тюркских языков. М., 1984.
- Мушкетов В.** Туркестан. Геологическое и орографическое описание. Т. 1., Петроград., 1915.
- Мухамметдинов Р.Ф.** Зарождение и эволюция тюркизма. Казань., 1996.
- Мухаммаджонов А.** Қанғ-қадимғи Тошкент ва тошкентликлар. Т. 2009.
- Мухаммади А.** Хунлар ёзуви ҳам Турон ёзмалари. Казан., 2000.
- Мушкетов И.В.** Туркестан. Т. I. СПб. 1886.
- Навой, Алишер.** Асарлар, XIV, Т., 1968.
- Негматов Н.Н.** Государство Саманидов. Душанбе., 1977.
- Нейхардт А.А.** Происхождение креста. М., 1975.
- Нейхардт А.А.** Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. М., 1982.
- Низомулмулк.** Сиёсатнома ёки Сияр ал мулк. Т., 1997.
- Новиков В.А.** Узбеки. М., 1986.
- Носиров Ў.** Истиклолим-иқболим. Т., 2007.
- Носиров Ў.** Жиззах. (ўзбек, рус ва инглиз тилларида). Т., 2010.
- Носиров Ў.** Жиззахдан айтар сўзим. Т., 2011.
- Носиров Ў.** Ўзбеклар шажараси. Т., 2011.
- Народы Средней Азии и Казахстана.** 1. М., 1962.

- Народы Средней Азии и Казахстана.** Этнографический очерк. В 2-х томах. М., 1963.
- Окладников А.П.** Палеолит и мезолит Средней Азии. – Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М-Л., 1966.
- Оранский И.М.** Иранские языки в историческом освещении. М., 1979.
- Остроумов Н.В.** География Туркестанского края. – СПб. 1886.
- Ошанин П.В.** Этногенез народов Средней Азии в свете данных антропологов. СЭ, 1947, VI-VII. Очерки по истории государственности Узбекистана. Т., 2001.
- Охунов Н.** Жой номлари таъбири. Т., 1994
- Першиц А.И., Монгайт Л.Л., Алексеев В.П.,** История первобытного общества. М., 1982.
- Пидаев Ш.Р.** Сирли кушонлар салтанати. Т., 1990.
- Пиотровский Б.Б.** Скифы и древний Восток. СА, 1954, 10.
- Плетнева С.А.** Половцы. М., 1990.
- Плутарх.** Избранные жизнеописания. В 2 т. М., 1990.
По следам древних культур. Т., II., М., 1954.
- Погребева М.Н.** Памятники скифской культуры в Закавказье (Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье). М., 1981.
- Полибий.** Всеобщая история. М., 1895.
- Прокопий Кесарийский.** Война с гетами. М., 1950.
- Происхождение** человека и древние расселения человечества. Труды. Эпиграфии. Т., XVI. 1951.
- Полупданев В.** Великая Скифия, М., 2010.
- Пугаченкова Г.А.** Шедевры Средней Азии. Т., 1986.
- Пуллибленк Э.Дж.** Язык сюнну. Зарубежная тюркология. Вып. 1. М., 1986.
- Пьянков И.В.** Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ. М., 1997.
- Пьянков И.В.** К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов. ВДИ. 1974. 2.
- Пьянков И.В.** Массагеты. ВДИ. 1975. 2.
- Пьянков И.В.** Саки (содержание, понятия). Изд. АН Тадж ССР. 3. 1963.

Радлов В.А. Опыт словаря тюрских наречий. Т. I-IV. СПб. 1893-1911.

Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977.

Ранов В.А. Освоение Высокой Азии человеком каменного века. – Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1977.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей, в трех томах. М–Л., 1946-1952.

Рашидиддин, Фазлуллах. Огузнаме. Баку. 1987.

Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. М., 2006.

Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический словарь. Т., 1999.

Ртвеладзе Э.В. Историческое прошлое Узбекистана. Т., 2005.

Ртвеладзе Э.В. Цивилизация, государства культуры из Центральной Азии. Т. 2005.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М-Л., 1960.

Руф К.К. История Александра Македонского. М., 1963.

Рыбаков С.Е. Философия этноса. М., 2001.

Савицкий Г.И. Древняя Согдиана. Т. I. Самарканд., 1940.

Сагдуллаев А. Ртвеладзе Э. В стране Золотого огня. Т., 1983.

Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., 1996.

Сагдуллаев А.С., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т., 2000

Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Т., 2004.

Салимов Х. Население Средней Азии. Т., 1975.

Самарқанд тарихи. 2 т. Т., 1970-1971.

Самарқандий А. Мағлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. I, т., 1969., II, Т., 2008.

Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. На стыке континентов и цивилизаций. М., 1996.

Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. вып. 15. – СПб. 1885; вып. 40, СПб, 1889.

- Севортян Э.В.** Тюркские этимологии. ТИ., Сб. Ст., Фрунзе., 1970.
- Семенов А.А.** К вопросу о происхождении и составе узбеков Шайбанихана. – Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 1. Сталинабад., 1954.
- Симокатта Ф.** История. М., 1957.
- Скифские древности.** Киев., 1973.
- Скифы и сарматы.** Киев., 1977.
- Скворцов Н.Г.** Проблема античности и социальной антропологии. – СПб. 1997.
- Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура).** М., 1971.
- Средняя Азия и средневековья.** Сб. М., 1977.
- Слоним И.Я.** О происхождении некоторых географических названий Азии. – Страны и народы Востока, вып. 1. М., 1959.
- Смирнов К.Ф.** Савроматы. М., 1964.
- Смирнов А.П.** Скифы. М., 1966.
- Смирнова О.И.** Очерки из истории Согда. М., 1970.
- Ставиский Б.Я.** Кушанская Бактрия. Проблемы истории и культуры. М., 1977.
- Ставиский Б.Я.** Средняя Азия в кушанский период. М., 1963.
- Страбон.** География. В 17 книгах. Перевод Г.А. Стратановского. М., 1964.
- Страны и народы.** (Республик Средней Азии и Кавказа), М., 1984.
- Струве В.В.** Этнография по истории Северной Причерн. Кавказ., Средней Азии. Л., 1968.
- Сувонкулов И.** Сангзор садолари. Т., 2009.
- Сулаймонов Р.Х.** Древний Нахшаб. Т., 2000.
- Сулаймонова Ф.** Шарқ ва ғарб. Т., 1997.
- Сулейманов О.** «Аз и Я». Книга благонамеренного читателя. Алма-Ата., 1975.
- Сулейманов О.** Язык письма. Алма-ата., 2005.
- Султанов Т.И.** Опыт анализа традиционных списков 92 «племен элатей» - Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1977.

Сум П.Ф. Исторические рассуждения о происхождение народов. М., 1883.

Таржимон. XIV аср ёзма обидаси. Т., 1980.

Таскин. В. Материалы по истории сюнну. М., 1968.

Ташков В.А. Этнология и политика. М., 2001.

Темур тузуклари. Т., 1996.

Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии. М., 1985.

Тереножкин А.И. Скифская культура – МИА. 1971.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев., 1976.

Токарев А.С. Этнография народов СССР. М., 1958.

Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ, 1947, 6-7.

Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.

Толстов С.П. Города гузов. СЭ, 1947, 3.

Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., 1964.

Толстова Л.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической онамастике-Онамастика Средней Азии. М., 1978.

Томсон Дж. История древней географии. М., 1953.

Тревер К.В. Этнический состав населения Средней Азии в VI-V вв. до н.э. СЭ, 1947, 6-7.

Тревер К.Г., Якубовский А.Ю., Воронец М.Э. История народов Узбекистана. Т.1. Т., 1950.

Тревер К.В. Кушаны, хиониты, эфталиты по армянским источникам VI-VII вв. - СА, Т. XXI, 1954.

Трофимова Т.А. Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии. Труд ИЭ. Нов.Сер. Т. VII. М., 1948.

Трубачев О.Н. К вопросу о языке Индоевропейского населения Приазовья. В кн. Античная балканистика. Предварительные материалы. М., 1975.

Трубачев О.Н. Этногенез славян и индоевропейский проблеме. – Этимология 1986-1990., Сб., М., 1993.

Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме. ВЯ. 1958. 1. Тюркологический сборник. М., 1978.

Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. Т-5. М., 1970.

Тураев Б.А. История Древнего Востока. Т-II. М., 1935.

- Турон.** Тўпловчи Н.Мухаммад. 2010.
- Турон қавмлари.** Тўпловчи. З.Зиётов, Т., 2009.
- Тюркологический сборник.** М., 1978.
- Умянков И.** Тохарская проблема. ВДИ, 1980, 3-4.
- Фазилов Э.** Старо узбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. В 2-х томах.Т.,1966.
- Файзрахманов Г.** Древние тюрки и Центральная Азия. Казан. 2000.
- Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка.Т-І. М., 1964.
- Фасих Ахмад Хавофий.** Муджмали Фасихи. Т., 1980.
- Феофилакт Симокатта.** История. М., 1957.
- Фирдавсий А.** Шохнома. Т-І. Т., 1975.
- Филанович М.** Государство Кангюй. – Очерки по истории и государственности Узбекистана. Т., 2001.
- Фрай Р.** Наследие Ирана. М., 2002.
- Фрейман А.А.** Хорезмийский язык. I. М-Л., 1951.
- Хайдар Мирзо Мухаммад.** Тарих-и Рашиди. Т., 1996.
- Хазанов А.М.** Социальная история скифов. М., 1975.
- Ходжаев Т.К.** Ўзбек халқи этногенези тарихидан. Т., 1995.
- Ходжайов Т.К.** Этнические проблемы в Средней Азии в эпоху средневековья, Т., 1987.
- Хрестоматия** по истории древнего мира. М., 1996.
- Холиқов А., Лафасов М., Рустамов М., Меросимиз** илдиэлари. Т., 2008.
- Хинц В.** Государство Элам. М., 1977.
- Хуршид Даврон.** Самарқанд хаёли. Т., 1991.
- Хафизии Абрү.** География – материалы по истории Средний и Центральной Азии X-XIX вв. Т., 1988.
- Хужайов Т.К., Абдуллаев Р.** Аждодларимиз қиёфаси. Т., 1990.
- Худуд ал-алам.** Извлечения. МИТТ. Т.І., М-Л., 1939.
- Хўжаев А., Хўжаев К.** Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Т., 2001.
- Ходжаев А.** Сведения китайских источников о «юэчжи» - «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар. Республика семинар материаллари». Т., 2004

Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Т-1-2, М., 1974-1975.

Церен Э. “Библиотека халмы”. М., 1966.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова Н.А. Народы, расы, культуры. М., 1985.

Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. М., 1980.

Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистоннинг бронза даври аҳолиси этник таркиби хусусида айрим мулоҳазалар - «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар. Республика семинар материаллари». Т., 2004

Шакарим Худойберди ули. Родословная тюрков, казаков, киргизов. Династия ханов. Алма-Ата., 1990.

Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997.

Шарафуддин Роқимий. Тарихи Касира. Т., 1998.

Шерр, И. Переселение народов, СПб. 1898.

Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М-Л., 1962.

Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русская языке. Алма-Ата., 1976.

Шмидт А.Э. Материалы по истории Средней Азии и Ирана. Западный Институт востоковедения. Т., XVI. 1958.

Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т., 2001.

Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Т., 1990.

Шониёзов К. Қарлук давлати ва қарлуқлар. Т., 1999.

Шукуров А. “Ўзбек” атамасининг келиб чиқиши ҳақида. Қарши. 2010.

Шурц Генрих. История человечества. Средняя Азия и Сибирь. СПб. 2004.

Эрматов М. Этногенез и формирование узбекского народа. Т., 1968.

Эшов Б. Сўғдиёна тарихидан лавҳалар. Т., 2002.

Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.) М., 1981.

Этнический атлас Узбекистана. Т., 2002.

Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога “История Филиппа”. ВДИ, 1954, 1-2.,4.

- Юсуф Хос Ҳожиб.** Кутадғу билик. Т., 1971.
- Языки мира.** Тюркские языки. М., 1997.
- Яблонский Б.Т.** Саки южная приаралья. М., 1996.
- Яйленко В.Г.** Полеазиаты и этническая история древних народов Средний Азии – Проблемы этногенеза и этнический истории народов Средний Азии. ТД, М., 1988.
- Яковлев В.М.** Древний Восток. М., АСТ., 2008.
- Якубовский А.Ю.** К вопросу об этногенезе узбекского народа, Т., 1941.
- Якубовский А.Ю.** Развалины Ургенча. Известия ГАИМК, Т. VI, вып.2. Л., 1930.
- Ясперс К.** Смысл и назначение истории. М., 1991.
- Яценко И.В.** Скифия VII-V вв. до н.э. Тр.ГИМ. вып. 36. 1959.
- Ўзбек** халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих. Т., 2004.
- Ўзбекистон ССР тарихи.** Қадимги даврлардан ҳозирги кунларгача. Т., 1974.
- Ўзбекистон ССР тарихи.** 1 том. 1-китоб, Т., 1954.
- Ўзбекистон** давлатчилиги тарихи очерки. Т., 2001.
- Ўзбекистон** тарихида қадимги Фарғона. Т., 2001.
- Қадимги Ўрта Осиё тарихидан** лавҳалар. Т., 2009.
- Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида.** Т., 2008.
- Қаюмов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Х.** Қадимги ёзма ёдгорликлар. Т., 2000.
- Қодиров П.** Тил ва эл. Т., 2010.
- Қудратов С.С.** Марказий Осиё худудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. Гулистон. 1998.
- Ғуломов Я.Ғ.** Хоразмнинг суғорилиш тарихи, қадимги замонлардан ҳозиргача. Т., 1959.
- Ҳасанов Х.** Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т., 1965.
- Ҳофиз Таниш ал-Бухорий.** Абдуллонома. 1-2 жилдлар. Т., 1999-2000.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши.....	5
Қадимий дунёдаги қадимий аждодлар.....	13
Тарихларда тарих битган туркийлар.....	123
Ўзбеклар шажараси.....	276
Хотима ўрнида.....	416
Таянч манбалар.....	426

Ўрол Носиров

Ўзбеклар шажараси

Этник тарихга холис назар
(Қайта ишланган учинчи нашр)

Мухаррир
Лутфулло Маҳмуд

Саҳифаловчи
Равшан Маликов

Лицензия № А1121

Босишга руҳсат этилди 17.05.2012. Бичими 60x84 ¹/₁₆
“Times New Roman” гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Босма табоғи 28,0 Адади 5000. Буюртма № 42 .

Оригинал макет «EXTREMUM PRESS» МЧЖ нашриётида тайёрланди.

“CREDO PRINT GROUP” босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Боғишамол кўчаси, 160 уй.